

Gwary Dziś

12.

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-FILOZOFICZNY
KOMISJA JĘZYKOZNAWCZA
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ
UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

GWARY DZIŚ

12.

Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej

Poznań 2020

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN /
CHAIRMAN OF PTPN PUBLISHING HOUSE
Jakub Kępiński

REDAKCJA / EDITORIAL BOARD

Redaktor naczelny – Jerzy Sierociuk
Sekretarz redakcji – Błażej Osowski
Redaktorzy tematyczni – Justyna Kobus, Tadeusz Lewaszkiwicz, Irena Sarnowska-Giefing,
Jerzy Sierociuk, Bogdan Walczak
Redaktorzy językowi – Irina Baklanova (język rosyjski), Libuše Čížmárová (język czeski),
Maryna Tkachuk (język ukraiński), Vasilka Radeva (język bułgarski)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC BOARD

Luchiiia Antonova-Vasileva (Sofia), Pavlo Hrytsenko (Kijów), Halina Karaś (Warszawa),
Józef Kąs (Kraków), Hanna Martynova (Czerkasy), Sergei Myznikov (Petersburg),
Elena E. Nefiedova (Moskwa), Milena Šipková (Brno), Jožica Škofic (Lublana),
Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENCI / REVIEWERS

Kateryna Hlukhovtseva (Ługańsk), Józef Kąs (Kraków),
Andrei Kolesnykov (Izmail), Tadeusz Lewaszkiwicz (Poznań)

KOREKTA / PROOF READING

Marta Andrzejak

Copyright © by Authors and PTPN, 2020

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Dofinansowano z programu „Doskonała nauka” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

ISSN 1898-9276

Spis treści

Od Redakcji	9
Stanislava Spinková, <i>PhDr Stanislava Kloferová, CSc. (3.11.1955–5.07.2020)</i>	11
***	
Павло Гриценко, <i>Карпатоукраїнська словосполука біла дівка в південнослов'янському контексті</i>	15
Марина Ткачук, <i>Діалектологічна цінність фольклорних джерел</i>	59
***	
Мария Владимировна Боброва, <i>Наивная лексикография сельских жителей Пермского края (Россия)</i>	69
Людмила Колесник, <i>Характерологічні назви в говірках українського Карпатського регіону</i> ..	81
Николай Антропов, <i>Дифтонгические сочетания модели *telt: вновь о восточнославянских отражениях</i>	95
Світлана Павлівна Гриценко, <i>Локальні маркери в українських пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст.</i>	109
Елена Ивановна Сьянова, <i>Имена существительные среднего рода древней -t- основы типа тэля и особенности их склонения в украинских говорах Воронежской области</i>	127
***	
Галина Кобирилка, <i>Атлас української мови як джерело дослідження української діалектної акцентної системи</i>	143
Андрій Олександрович Колесников, <i>З досвіду опису і картографування українських новожитніх говірок полілінгвального ареалу межиріччя Дністра і Дунаю</i>	155
***	
Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski, <i>Niezabudka, wasilek, wołoszka – o dylematach w rozstrzyganiu pożyczek i reliktyw dawnej wspólnoty na pograniczu polsko-wschodnio-słowiańskim</i>	163
Ольга Николаевна Крылова, <i>«Дочку в колыбельку, приданое в коробейку»: название приданого в севернорусских говорах</i>	179
Katarzyna Sobolewska, <i>Nazwy właścicieli gospodarstw rolnych i ich pracowników w gwarach Warmii i Mazur</i>	191
Justyna Kobus, <i>Leksyka mikropola tematycznego MUCHA w języku mieszkańców okolic Pobiedzisk w środkowej Wielkopolsce</i>	201
***	
Libuše Čižmárová, <i>Vzájemné působení a prolínání apelativní a propriální slovní zásoby v nářeční rovině češtiny</i>	213
Stanisław Cygan, <i>Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe księdza Władysława Starkowskiego z perspektywy leksykograficznej</i>	229

***

Jadwiga Waniakowa, <i>Polskie słownictwo gwarowe w kontekście etymologicznym (na przykładzie nazw roślin)</i>	247
Renata Kucharzyk, <i>Funkcjonowanie słownictwa gwarowego w komunikacji internetowej – problemy metodologiczne</i>	257
Bronislav Stupňánek, <i>Metodologie interaktivního mapového zpracování systematických gramatických struktur</i>	269
Наталія Вербич, <i>Методологія експериментально-фонетичного дослідження діалектного мовлення</i>	281
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Charakterystyka słowotwórcza ekspresywnych nazw człowieka w gwarze polskiej obwodu lwowskiego (wybrane przykłady)</i>	289

***

Людмила Рябець, <i>Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej</i>	299
--	-----

Contents

From the Editors	9
Stanislava Spinková, <i>PhDr Stanislava Kloferová, CSc. (3.11.1955–5.07.2020)</i>	11
***	
Pavlo Hrytsenko, <i>The Carpathian Ukrainian collocation біла дівка in the Southern Slavonic context</i>	15
Maryna Tkachuk, <i>The dialectological value of the folklore sources</i>	59
Maria Vladimirova Bobrova, <i>Naive lexicography of the rural residents of the Perm region (Russia)</i> ...	69
Liudmyla Koliesnik, <i>Valuable words in the dialect of the Ukrainian Carpathian region</i>	81
Nikolai Antropov, <i>Diphthongal combinations of the *telt model: more reflections on the East Slavic languages</i>	95
Svitlana Pavlivna Hrytsenko, <i>Local markers in Ukrainian official business-style monuments from the second half of the 17th and the second half of the 18th centuries</i>	109
Elena Ivanovna Sianova, <i>Ukrainian dialects of the Voronezh region</i>	127
***	
Halyna Kobyrnka, <i>Atlas of the Ukrainian language as a source of research into the Ukrainian dialectal accent system</i>	143
Andrii Oleksandrovyh Kolesnykov, <i>The experience of describing and mapping the Ukrainian resettlement dialects spread in the multilingual area between the Danube and the Dniester</i> ...	155
***	
Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski, Niezabudka, wasilek, wołoszka: <i>on the dilemmas of resolving borrowings and relicts of an earlier community in the Polish-East Slavic Borderland</i>	163
Olga Nikolaevna Krylova, <i>«Daughter in a cradle, the dowry in a small box»: names for the dowry in the North Russia dialects</i>	179
Katarzyna Sobolewska, <i>Names of farm owners and their employees in the dialects of Warmia and Mazury</i>	191
Justyna Kobus, <i>FLY lexis in the thematic microfield in the language spoken by the inhabitants of Pobiedziska in central Wielkopolska</i>	201
***	
Libuše Čižmárová, <i>The Mutual Influence of the Appellative and Proprial Lexis in the Dialects of the Czech Language</i>	213
Stanisław Cygan, <i>The nineteenth-century dialect dictionaries by Father Władysław Siarkowski – a lexicographical perspective</i>	229
***	
Jadwiga Waniakowa, <i>Polish dialectal vocabulary in an etymological context (the example of plant names)</i>	247

Renata Kucharzyk, <i>Dialect vocabulary in the Internet communication – methodological problems</i>	257
Bronislav Stupňánek, <i>The methodology of interactive map processing of systematic grammatical structures</i>	269
Nataliia Verbych, <i>The methodology of an experimental-phonetic study of dialect speech</i>	281
Anna Kostecka-Sadowa, <i>The vocabulary characteristics of expressive human names in the dialect of the Polish Lvov region (selected examples)</i>	289

* * *

Liudmyla Riabets, <i>Materials for the achievements of Slavic lexicography</i>	299
--	-----

Od Redakcji

Rocznik 13 (2020) zawiera pierwszą część referatów przygotowanych na międzynarodową konferencję **Aktualne problemy metodologiczne współczesnej dialektologii** organizowaną przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk oraz Pracownię Dialektologiczną Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Tytuł konferencji nawiązuje do początku spotkań w ramach cyklu „Gwary dziś”. To właśnie w 1999 roku w Obrzycku odbyła się konferencja, której tematem przewodnim była „Metodologia badań”. Referaty wówczas wygłoszone ukazały się w Wydawnictwie PTPN w roku 2001 jako pierwszy tom serii.

„Gwary Dziś” – obecnie internetowy rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej – to tytuł znany już od dwudziestu lat. W tym czasie zyskał uznanie w kraju i za granicą – świadczy o tym systematyczny wzrost udziału autorów reprezentujących różne slawistyczne ośrodki dialektologiczne. „Gwary Dziś” to tym samym pismo Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów.

W trakcie redagowania tego rocznika dotarła do nas smutna wiadomość; w Brnie po długiej chorobie zmarła PhDr Stanislava Kloferová CSc. Slawistyczne środowisko dialektologiczne pamięta Ją z licznych konferencji nie tylko jako sprawnego referenta, ale także jako osobę bardzo życzliwą wobec każdego dyskutanta. Stanislava od początku brała udział w pracach Komisji Dialektologicznej przy MKS.

Wspomnienie śp. PhDr Stanislavy Kloferovej CSc przygotowali Jej współpracownicy z brneńskiego ośrodka dialektologicznego.

Stanislava Spinková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dialektologické oddělení

Brno

ORCID: 0000-0002-6024-626X; e-mail: spinkova@ujc.cas.cz

PhDr. Stanislava Kloferová, CSc.

3.11.1955 – 5.07.2020

V létě tohoto roku jsme se rozloučili s PhDr. Stanislavou Kloferovou, CSc. (* 3.11.1955 – † 5.07.2020), významnou českou lingvistkou, bohemistkou a lexikografkou; a také dobrým a laskavým člověkem. V lingvistice se specializovala na oblast dialektologie, na jazykový kontakt (zvláště česko-německý) a v posledních letech se věnovala také toponomastice. Patřila též mezi důvtipné popularizátory lingvistiky.

Stanislava Kloferová vystudovala v letech 1974–1979 obory německý jazyk a literatura a český jazyk a literatura na Filozofické fakultě tehdejší Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně. Po většinu svého aktivního života (v letech 1982–2000 a 2002–2020) pracovala v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Československé akademie věd (později Akademie věd České republiky) v Brně. V letech 1993–2000 byla vedoucí dialektologického oddělení. V letech 2000–2002 působila v Institutu für Slawistik der Universität Wien v Rakousku. V letech 1983–2019 spolupracovala také externě s Filozofickou fakultou brněnské univerzity (do r. 1990 Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, od r. 1990 Masarykova univerzita, Brno) – byla oblíbenou učitelkou v Kabinetu češtiny pro cizince a v Ústavu českého jazyka FF MU. Od r. 1983 vyučovala v kurzech češtiny pro cizince, dále od r. 1990 vedla též semináře a přednášky pro české studenty z morfologie současné češtiny, z tvoření slov v současné češtině a z dialektologie; pomáhala také studentům při psaní diplomových, resp. disertačních prací z oboru dialektologie. Dále spolupracovala s Ústavem českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity na projektech *Encyklopedický slovník češtiny* (2002), *Kapitoly z dějin jazykovědné bohemistiky* (2007) a *Nový encyklopedický slovník češtiny* (2016; též online <<https://czechency.org>>).

V centru badatelského zájmu Stanislavy Kloferové byl výzkum mluveného jazyka v jeho geografické diferenciaci. Její disertační práce *Jazyková situace v nově dosídleném severomoravském pohraničí* byla pro svou metodologickou vyspělost v roce 1991 vyznamenána cenou Českého literárního fondu. Přepřacovaná verze této práce byla publikována roku 2000 jako knižní monografie pod názvem *Mluva v severomoravském*

Fot. 1. Stanislava Kloferová – Obrzycko – 2010 r. (fot. J. Sierociuk)

pohraničí. Byla v ní postižena specifická jazyková situace v pohraničí někdejšího Severomoravského kraje, z větší části tedy v české části Slezska.

Stanislava Kloferová byla důležitou členkou velkých kolektivních dialektologických projektů, a to šestisvazkového *Českého jazykového atlasu (1–5, Dodatky, 1992–2011*, dílo je od r. 2014 dostupné též online na <http://cja.ujc.cas.cz> a <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja>, za podpory výzkumné infrastruktury LINDAT/CLARIAH-CZ, <https://lindat.cz>, podporované Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky, projekt č. LM2018101) a elektronicky realizovaného *Slovníku nářečí českého jazyka* (online na <http://sncj.ujc.cas.cz>, 2016–). Zvláště přínosné a objevené bylo vypracování kapitoly *Svazky izoglos v nářečích* publikované v pátém svazku *Českého jazykového atlasu* (2005). Zásadním způsobem se pak podílela na tvorbě koncepce *Slovníku nářečí českého jazyka* a do budoucna bude při jeho sestavování velmi chybět.

Častým tématem studií z pera Stanislavy Kloferové jsou dialektové fenomény v jazykovém kontaktu, zejména ve styku češtiny s němčinou. V devadesátých letech se také zúčastnila mezinárodních projektů Česko-rakouské jazykové kontakty (s Institutem für Österreichische Dialekt- und Namenlexika der ÖAW) a Mluva vídeňských

Fot. 2. Petersburg 2014 r. (fot. z archívu Pracovní Dialektologickéj UAM)

Čechů (s Institutem für Slawistik der Universität Wien). Lze říci, že důležitý byl pro dr. Kloferovou studijní pobyt v Institutu für deutsche Sprache, Deutscher Sprachatlas, v Marburgu v Hessensku na podzim roku 1996 a také kontakt s dalšími pracovišti v Německu, např. s Institutem für Germanistik der Justus-Liebig-Universität v Gießen.

Neslovanský jazykovědný svět informovala o poměrně rozsáhlém a propracovaném využívání jazykovězeměpisných metod při zpracovávání jazykového materiálu ve slovanských zemích, a to v kapitole *Mapping the Slavic languages* v dvousvazkové příručce *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2. Language Mapping* (2010).

Už od osmdesátých let se Stanislava Kloferová zabývala v několika člancích také onomastickou problematikou. Od roku 2005 se pak onymickému materiálu věnovala intenzivněji – podílela se totiž na obnoveném projektu dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., na budování *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Účastnila se vytváření elektronické databáze i tvorby slovníkových hesel; ta jsou od r. 2014 zveřejňována online na <<http://spjms.ujc.cas.cz>>.

Ve svých toponomastických publikacích se dr. Kloferová zaměřovala zvláště na tato tři témata: pomístní jména utvořená sufixací od osobních jmen, lidovou etymologií a porovnávání onymických a apelativních areálů. Např. ve studii *K územnímu rozrůznění předložek v pomístních jménech na Moravě a ve Slezsku* uveřejněném v r. 2011

Fot. 3. Obrzycko – 2010 r. (fot. z archiwum Pracowni Dialektologicznej UAM)

v časopise „Acta onomastica” na specifickou distribuci některých prepozic v české část Slezska (jde o prepozice *ku* a *při* v anoikonymickém použití).

Stanislava Kloferová opustila náš svět předčasně, svých 65. narozenin už se nedožila. Odešla uprostřed práce, na vrcholu svých tvůrčích sil. Za její odchod může smůla, řetězec nešťastných událostí, které následovaly po banálním úrazu. Její odchod trval bohužel skoro celý rok, protože před úrazem byla zcela zdravá. Byla velmi milým a veselým člověkem, člověkem vlídným. Byla šťastná ve své rodině a po celý život i ve své dialektologii.

Její kompletní bibliografie bude publikována ve 2. čísle časopisu *Linguistica Brunensia* (ročník 68, 2020, s. 93-103; <<https://doi.org/10.5817/LB2020-2-1>>). Časopis je publikován též online, viz <<https://www.phil.muni.cz/journals/index.php/linguistica-brunensia>>.

Павло Гриценко

Інститут української мови НАН України

Київ

ORCID: 0000-0002-5363-6585; hrytsenko_pavlo@ukr.net

Карпатоукраїнська словосполука *біла дівка* в південнослов'янському контексті

Реферат: Студія є ескізним розглядом окремих питань із широкої проблематики карпатобалканіки. За матеріалами словосполучення *біла дівка* та інших номінацій із компонентом **běl-* у фольклорних текстах показано спеціалізацію семантики кольороназви; прокоментовано окремі лінії змін значень **běl-* в українськокарпатському просторі, а також виявлені в болгарському, македонському і сербському мовно-культурних континуумах паралелі й відповідники цим процесам. Окреслено особливості лінгвальної й етнокультурної інформації, що містять фольклорні тексти, прийоми її використання в дослідженні діалектного континууму однієї мови та генетично споріднених мов.

Ключові слова: слово і словосполука у фольклорному тексті, кольороназви, **běl-* (*білий*), фольклор (українські, болгарські, македонські, сербські пісні), карпатобалканіка, ареал, ізоглоса.

Abstract: The Carpathian Ukrainian collocation *біла дівка* in the Southern Slavonic context. The collocation *біла дівка* (synonymous with *гарна дівчина*, *кохана дівчина*) and its correlative *білий хлопець*, *лейтнь* are popular in the song folklore of the Ukrainian Carpathian Mountains. In the Ukrainian dialectal continuum, these frequent structural elements of the *kolomyika* songs belong to the Carpathian regional lexis. In Carpathian songs about love and affection, the meaning “beautiful, positive” conveyed by *білий* occurs in the phrase **біла дівка* as well as many phrasal names containing it.

The folklore of every ethnic community is unique with respect to its content (i.e. plots and themes), language, and imagery. At the same time, behind the uniqueness of folk songs of different people, there are sometimes common features arising at various times and for different reasons. These features is a specific subject for comparative-historical research. Bulgarian, Macedonian, and Serbian songs reflect a mode of using **běl-* to express the notion of love and affection as well as the related values; this bears a resemblance to the Carpathian Ukrainian pattern. These folklore traditions share a more or less similar way of using the qualifier **běl-* referring to a beautiful beloved maiden, as well as attributes, circumstances, and processes which, taken together, represent a large axiological “white space matrix” of love songs (carrying markedly positive connotations). Here, the qualifier **běl-* is among the principal means of implementation of the semantic features “beautiful” and “positive”, while its synonymic relations to the other items conveying the same meaning are ethnos-specific.

The qualifier **běl-* in the collocation **біла дівка* and its permanent presence in the structure of the other nominative items represent the Ukrainian-Carpathian-Bulgarian-Macedonian-Serbian isogloss, thus increasing the number of integral, linguistic and cultural Ukrainian-Carpathian-Southern-Slavonic entities. The meaning of the isogloss's invariant is modified and extended by names, collocations, and concepts widely manifested in Carpathian songs as well as in separate Southern Slavonic folklore traditions. Equally topical is the study of the isogloss's structure (i.e. the topography of relevant elements and phenomena as well as their areal distribution and functioning) and of the prerequisites for the emergence of similar linguistic items and phenomena within different languages and cultures. This is

owing either to their mutually independent convergent development, the preservation of the homogeneous historical heritage of the earlier periods, or to the interaction between languages and their dialects. The intensity and sources of these influences are often evidenced by the isogloss's specific characteristics.

As a result of the appearance of “beautiful” and “positive” as the meanings of **běl-* and their occurrence in the Carpathian-Balkan area, the issue of the origin of these features within each language of this area becomes topical. An investigation of this issue will show whether they are secondary in relation to, and derivative from, the underlying meaning of colour, or maybe they derive from the archaic syncretic semantics of *білий* “shining = light = beautiful”.

The unique, i.e. exclusive, structural elements of each Slavonic language are not only indicative of the specificity of their evolution but are also instrumental for comparative analysis aimed at establishing the degree of identity or similarity between languages and cultures. The feasibility of isoglosses / isopragsms evidenced by folklore texts and ethnographic materials correlates with the exhaustiveness and comparability of basic data corpora of individual Slavonic dialectal continuums.

Keywords: word and collocation in the folklore text, colour names, **běl-* (*white*), folklore (Ukrainian, Bulgarian, Macedonian and Serbian songs), Carpatho-Balkanica, area, isogloss.

Для з'ясування диференціації діалектного континууму мови увагу зосереджують насамперед на тих структурних елементах, процесах і явищах, які в говірках оприявлені в багатьох словоформах, пізнавані як риси окремого діалекту чи ширшого ареалу; такі лінгвальні ознаки використовують у класифікаційних побудовах, типологічних студіях. Водночас у кожній говірці функціонує багато рідковживаних мовних одиниць, засвідчених в обмеженій кількості словоформ або ж використовуваних лише в окремих сферах спілкування чи комунікативних ситуаціях: вони творять значну за обсягом периферію в структурі кожної говірки. Непоодинокими є ситуації, коли мовний елемент одними своїми рисами (формальними, функційними) належить до кола центральних ознак говірки / діалекту, іншими – до периферійних. Серед периферійних рідковживаних мовних елементів трапляються такі, які є важливими для пізнання сучасного стану окремої говірки чи діалекту в цілому, їх формування, еволюції, проте вони здебільшого залишаються поза увагою дослідників, їх лише спорадично використовують у дескрипції говірок, зіставних та порівняльно-історичних студіях.

Ілюстрацією здатності узвичаєних у структурі мови лексем, словоформ акумулювати різнопланову, інколи – непередбачувану інформацію може слугувати лексема *білий* (-а), що належить до ядра словникового складу українських діалектів і літературної мови, зберігає впродовж тривалого функціонування базову семантику ([предмет] кольору крейди, молока, снігу; протилежний до *чорний*'), має високу словотвірну продуктивність¹, розгалужену сполучуваність та низку похідних значень. Припускаємо, що широке вживання лексеми *білий* у різних стилях літературної мови та в діалектній комунікації, визначеність її узуального ядра семантики не сприяли цілеспрямованому зацікавленню лінгвістів цим словом, оскільки відоме й узвичаєне не мотивує до спеціальних пошуків.

Українські фольклорні тексти карпатського ареалу, у яких лексема *білий* засвідчила незузальну для українського континууму сполучуваність і, як наслідок, – не узвичаєні значення та їхні відтінки, привернули до цієї лексеми спеціальну увагу.

¹ У кореневому гніздовому словнику української літературної мови подано 468 дериватів від *біл-* (Карпіловська 2002, 57–63).

Загальновідомо, що в народних піснях як окремій специфічній сфері реалізації мови часто трапляються словосполуки, не поширені в літературному стандарті та щоденному діалектному мовленні, хоча аналіз такої синтактики зазвичай доводить закономірне й структурно вмотивоване їх постання та функціонування.

1.

У *карпатському* ареалі українського мовно-культурного континууму серед численних номінативних одиниць із компонентом *біл-* (однослівних дериватів, дво- чи багатослівних назв) із різних ідеографічних сфер народного лексикону поширені словосполуки *біла дівка* / *дівка біла*, *біла молодиця*, *білий хлопець*, *білий легінь* (далі в тексті цей тип номінацій умовно подаємо як **біла дівка*), які для носіїв культури з-поза карпатського регіону видаються дещо незвичними, напр.:

Забавляйся, *біла дівко*, докі-с молоденька / Бо забудеш бавлінячко, як буде маленьке (Росішка *Raxiv* – Грицак)²; Ой, шо ти, *біла дівко*, сумуєш, сумуєш, / Та за мене, молодого, місяці рахуєш? (Вел. Бичків *Raxiv* – Куняк, 199); Ой відки ты, *дівко біла*, чи ни з Волосянки, / Кобы міні постелила на піч бобов'янки (Волосянка *Сколе* – Сокіл^a, 27); Ей *білі молодиці*³/ та *білі*, та *білі* / Ко вас буде цюльовати / кожної неділі (Сокирниця *Хуст* – Грицак); Та коли м ти, *білий хлопче*, писала писемце / Та як листок на трепеті дрижало ми серце (Росішка *Raxiv* – Грицак); Не скажу ти, *білий хлопче*, не меш мочи спати (Богдан-Вовчий *Raxiv* – Куняк, 210); Даймо собі посадити [біля хати дуба] та й обгородити / Щоби знали *білі хлопці*, до кого ходити (Керецьки *Свалява* – К, 73); Ой *легіню*, *легінику*, *легіню біленький*, / Позич мені сороківець на мід солоденький (Вел. Ключів *Коломия* – Савчук, 29); Ий *білий лігніку*, побануйєш за мнов, йак овечка біл'уменка за зеленев травов (Довге *Іршава* – Грицак 2017, 229).

Наведені зразки вживання словосполуки типу **біла дівка* взято з коломийок, які є основною сферою їх використання, хоча зрідка засвідчені також у піснях інших жанрів; у повсякденному мовленні їх функціонування допустиме, хоча в опублікованих джерелах його не фіксовано. Контексти вживання **біла дівка* засвідчують, що в *біл-* актуалізовано не узувальну семантику 'білий колір', а передано смисли, які не чітко структуровано, проте можуть бути співвіднесені зі значеннями 'кохана (коханий)', 'гарна (гарний)', 'мила (милий)' у їхньому тісному поєднанні, синкретизмі. Якби смисловим центром словосполуки **біла дівка* був

² Локалізацію матеріалу, його графіку та тлумачення окремих лексем і виразів подано за цитованими джерелами.

³ У фольклорних текстах семантика лексеми *молодиця* не завжди чітко окреслена; інколи не ясно, чи це позначення заміжньої молодої жінки чи дівчини, оскільки в укр. пд.-зх. говірках ця лексема відома з різними значеннями: у закарпат. 'молода заміжня жінка', 'молода на весіллі' (Сабадош 2008, 175); у надсян. гов. *molod'yc'a* 'молода на весіллі' (і *molod'ec* 'молодий на весіллі') (Rieger 2017, II, m. 138, 139), у гуц. гов. давніше було зафіксовано *molod'yc'a* 'покритка' (Rieger 1996, m. 25).

колір (насамперед волосся, а також шкіри людини), то в піснях цього тематичного циклу були б так само широко вербалізовані інші кольори, зокрема кольори волосся – *чорн-*, *рус-*; однак такі назви в карпатських коломиїках трапляються зрідка, до того ж без тих виразних конотацій, що супроводжують вживання словосполук **біла дівка*⁴; на спеціальну увагу заслуговують синтагми з похідними від *жовт-* (*дівка з жовтими волоси, жовті коси, жовтокоса дівка*), які неодноразово зафіксовані в піснях карпатського регіону. Зміна семантичних доміант лексеми *білий* – від «колір» до «оцінка, аксіяція» – у словосполуді *біла дівка підпорядкована досягненню виразного характеризування об'єкта називання відповідно до канонів поетики фольклору.

Для кольороназв вихід за межі первісного (чи узуального) семантичного поля, розвиток і закріплення похідних значень зумовлені високим функційним навантаженням кольорів як у повсякденному позакультурному дискурсі (у профанному сприйманні й оцінюванні реалій), так і в традиційній культурі, де сформувалися розгалужені парадигми символічних функцій кольорів і їхніх назв – *кольорові коди культури* (докладніше в: Белова 2012). Символізація кольорів – явище універсальне, реалізація якого в культурах різних народів зумовлює появу типологічно однакових / близьких рис на тлі численних не повторюваних, ексклюзивних ознак (див.: Алмалех 1997). Кольорові коди народної культури завжди мають мовну вербалізацію; кореляція, взаємовпливи мови і культури зумовлюють архітектоніку номінативних / семантичних полів кольороназв, їх сполучуваність (синтактику), метафоризацію, закріплення у фразеологічних одиницях, пареміях. Окреслення функційного поля, особливо – семантичного потенціалу основ кольороназв, виявлення спільних і відмінних для різних мов / діалектів ознак уможливорює реконструкцію умов і напрямків їх еволюції в кожному мовно-культурному ареалі. Визначення семантичного поля назв кольорів, зокрема з урахуванням усталених словосполучень та дериватів, стосовно кожної мови є складним завданням (див.: Ивић 1999), особливо – з'ясування напрямків та послідовності еволюції значень, передумов постання метафоричних номінацій із використанням кольоративів, що нерідко належать до глибоко архаїчних, а їх виникнення не є самоочевидним. Ілюстрацією складних семантичних перетворень кольороназви *běl-* можуть слугувати сербські словосполучення *беле пчеле* [*білі бджоли*] 'найдальші нащадки'⁵ і *бели орао* [*білий орел*] 'найстарший предок' зі зневиразненим пов'язанням із вихідним значенням *běl-* '[реалія] білого кольору' (див.: Белетић 2001): закріплені структурами сталих словосполук такі семантичні перетворення, ймовірно, належать до глибокої архаїки, є відгомонам давньої картини світу сербів.

⁴ У великому зібранні Я. Куняка (4881 коломиїка з карпатського регіону) на тлі кількох сотень прикладів використання похідних від *біл-* (*біла дівка) зафіксовано лише кілька контекстів уживання словосполук з значенням *чорн-*, у яких проступає семантика кольору, напр.: *Куди я мав повернути, люльку прикурити, / Ще й чореньку дівчиноньку до себе тулити* (Гвізд Надвірна – Куняк, 137).

⁵ Зауважимо, що в серб. пірот. діал. *бела пчела* відома зі значенням 'правнукові син чи донька': *После праунука су беле пчела* (Златковић 2014, 51); у діал. герцеговин. для *бела пчела* С. Пуїч зафіксував інше близьке значення 'правнук чи праправнук' та вираз *доживјет бијелије чела* [дожити до білих бджіл] 'дожити до глибокої старости, дочекатися далеких нащадків' (Пуїч 2013, 505).

Семантика багатьох назв кольорів поєднує різні складники – власне лексичне, прагматичне, символічне, культурне та енциклопедичне «співзначення», урахування сукупності й взаємодії яких здатне забезпечити цілісне дослідження семантичного поля лексеми, виявити закономірності її функціонування (докладніше в: Толстая 2008, 248–249). На конфігурацію, зміни семантичних полів кольороназв впливають як внутрішньомовні чинники – системні відношення в межах лексико-семантичної групи (для формування і функціонування семантики *біл*- важливою є антонімія з *чорн*-⁶), їх закріплення як складників вторинних назв, входження до усталених словосполук, так і чинники позамовні, насамперед належність до парадигми традиційної культури, де відбувається зміна профанного сегмента функційного поля мовних одиниць під впливом відповідних культурних кодів (Толстой 1995). У просторі культури кольороназва набуває символічних функцій і водночас впливає на структуру, зміст усього культурного тексту. Наприклад, у слов'янській міфології оцінка персонажа народної демонології може залежати від того, якого він кольору – *білий* чи *чорний*; відповідно – десигнат «маркується як позитивний чи негативний», хоча встановити таку залежність вдається не завжди, оскільки «ясної причини, чому та сама демонічна істота буває то білою, то чорною, немає. Пояснення необхідно шукати в значеннях самого білого і чорного, тобто в просторі, де ці кольори використовуються, поширені» (Раденкович 2007, 88).

2.

Словосполуки **біла дівка* з карпатських коломийок привернули увагу тим, що:

а) це усталена номінація з неuzuальним на тлі українськомовного континууму поєднанням компонентів;

б) численні контексти вживання словосполуки засвідчують сталий зв'язок із семантичним простором «кохана, гарна [особа] / кохання, приязнь», відтак – із концептами «кохати / кохання» та «гарний / позитивний»;

в) у переважній більшості словосполуки **біла дівка* мають виразну оцінну конотацію, що є складником загального оцінного простору пісні;

г) цим словосполучкам притаманне формальне варіювання, широкі синонімічні зв'язки з іншими засобами вербалізації відповідної семантики й аксіяції;

г) **біла дівка* є виразною рисою народних пісень, що зафіксована в багатьох віддалених між собою населених пунктах широкого карпатського ареалу (Підкарпаття, Закарпаття, зрідка – суміжні ареали); найчастіше – це коломийки, зрідка – пісні

⁶ Антонімія семантичних полів **běl-* і **čern-* нерідко охоплює не лише т. зв. етимонні семіми (позначення кольору), а й вторинні, переносні значення, напр., у болг. мові «ці антоніми позначають поняття етики (добро / зло); естетики (красиво / некрасиво, потворно); емоційне буття людини (щастя / нещастя, приємно / неприємно)» (Коспартова 1972, 85); закономірно, що на контрасті значень цих лексем постали виразні фольклорні образи.

інших жанрів. Зауважимо, що коломийки як яскраве явище пісенної культури українців у карпатському ареалі на поч. ХХІ ст. не перетворилися в етнографічний архаїзм: активне використання традиційних текстів поєднується з новими пісенними зразками, які творяться експромтом, імпровізовано (Лесюк 2008, 316), що є передумовою появи нових контекстів уживання **біла дівка*.

У реєстрах українських діалектних лексиконів словосполучу **біла дівка* як вокабулу не наведено, що, ймовірно, зумовлено традицією відокремлення фольклору від діалектного мовлення без уваги до їхніх генетичних взаємозв'язків та особливостей функціонування. Окремі коментарі до семантики цієї словосполучки подано в описах поезики народних пісень; зокрема, зауважено, що в бойківських коломийках епітет *білий*, *біленький* є частовживаним і має значення 'гарний', 'вродливий' (*біла дівка*, *білий хлопець*, *біленька дівчина*, *дитина біленька* тощо), а також на його основі утворений відповідний іменник *білявина* (*білявочка*) 'красуня, кохана, мила' (Кирчів 2002, 87); близькі до наведених коментарі подано в: (Мушкетик 2013, 150)⁷.

3.

Контексти використання **біла дівка* різноманітні; конотації словосполук можуть коливатися від полюса виразно позитивної характеристики об'єкта називання до його нейтрального позначення і далі – до протилежного полюса – негативного оцінювання (останнє – у текстах іронічного, глузливого спрямування). Тому в одних ситуаціях **біла дівка* чітко співвіднесена із семантичним простором «кохана, гарна [особа]», її використання часто супроводжується засобами посилення оцінки, експресії; в інших – відсутня виразна конотація, словосполучка функційно тотожна лексемі *дівчина* (чи *хлопець*, *легінь*); ще в інших наявний контраст між очікуваним позитивним спрямуванням тексту, зумовленим використанням **біла дівка*, з іншими елементами тексту, насамперед стилістично виразно зниженими, з «негативним» значенням (прагматика пісні може змінюватися від легкої іронії до сарказму й гострої негачії).

Позитивна конотація **біла дівка* у фольклорному дискурсі усталилася, набула синонімічних зв'язків з іншими засобами позитивного (схвального) оцінювання об'єкта номінації, переросла в окрему сему 'гарний / коханий' із не зовсім чітко

⁷ Тексти пісень із цими словосполучками відтворено в численних виданнях ХІХ–ХХ ст., зокрема це відомі зібрання Я. Головацького (1878), де Воллана (1885), фундаментальне тритомне видання В. Гнатюка (1905–1907); пізніше було опубліковано чимало зібрань, серед яких значною кількістю власних записів вирізняються колекції Я. Куняка (2006) – з багатьох населених пунктів, та М. Савчука (1999), В. Сокола (1998–2016) – з окремих сіл; в академічному виданні коломийок (1969) об'єднано зразки пісень з усієї України (К). Окремі рукописні зібрання текстів коломийок (частина записів Я. Куняка; фольклорні матеріали С. Пушика) зберігаються у приватних колекціях; коломийки із Закарпаття, записані М. Грицаком, зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (од. зб. 383), чимало з яких опубліковано в (К); багато коломийок М. Грицак використав для ілюстрування слововживання в «Словнику українських говірок Закарпатської обл.».

окресленими зовнішніми контурами семантики; натомість у контекстах негативного спрямування не сформувалося окремого значення лексики *білий*, що могло б уплинути на структуру семантичного поля; пор. контексти з різною конотацією:

позитивна оцінка: Та віткі ти, *біла дівко*, та віткі, та віткі. Ци не з тойї полонини, што родит' йгаїдки (Чинадієво *Мукачів* – Грицак); То-ісь ми ся, *дівко біла*, та й ісподобала, / Та як несла воду д'горі – ни відпочивала; Ой ни бійся, *дівко біла*, лютого морозу, / Я під твої білі ніжки хустинку підложу (Волосянка *Сколе* – Сокіл⁸, 482, 489);

неувиразнена (нейтральна) оцінка: Та ко гóден нын'ї піти, а зáвтра робіти, / тот с'а гóдин *білуй д'івці* в вúчка подивіти (Буштино *Тячів* – Грицак); Ой співай, *біла дівко*, як зимі, так лігі, / Тілко маєш, дівчиночко, гаразду на світі (Закарпаття – Грицак); Ой ни ходи, *білий хлопче*, горою за мною, / Бо я бідна, а ты богач, ни пара з тобою (Волосянка *Сколе* – Сокіл⁸, 567); Ой стій ти, *білий хлопче* / Та не копши зіля, / Дівчина тя зчаловала, / В дівчїни весіля (Закарпаття – Ребошанка, 92);

негативна оцінка: Ой душко, *білявочко*, тогда будеш моя, / Як Говерла з Чорногоров підуть гоцаця ('як гори затанцюють') (Луги *Рахів* – Грицак); Не журися, *біла дівко*, не жури, не жури, / Аби-с доти дівочила, щоб пуджіла кури ('аби доти не вийшла заміж, доки не зістарієшся настільки, щоб тебе лякалися навіть кури') (Нересниця *Тячів* – Куняк, 195); Та заткаїсьи, *біла дівко*, ни знаєш співати, / Гач у кучу ('йди у хлів') межи свині валови ('корито для годівлі свиней') лизати (Луги *Рахів* – Грицак); Ой *біла біл'а-віно*, громы бы т'а ўбіли, / И йедному с' ни валоўчна ('не належна'), а три т'а л'убіли (Черна *Виноградів* – Грицак); Ти гадаїш, *білий хлопчи*, що ти в силі оден, / Що ти мене молодиньку любити ни годин (Стримба *Рахів* – Грицак).

Зауважимо, що в називанні коханої дівчини в карпатських коломиїках використання словосполук з означенням *біл-* відчутно переважає над іншим традиційним для українського фольклору еквівалентом – означенням *красн-*; у цьому різновиді фольклорних текстів означення *красн-* використано зрідка: Чи ти, мила, така *красна*, чи мені ся здає? (Гнатюк 1905–1907, III, 141; див. також: 116); інколи ці конкурентні означення поєднані в одному мікротексті з розподілом функцій, напр., у тексті – Ти гадаєш, *біла дівко*, що ти така *красна* (Ганичі *Тячів* – К, 107) – *біла дівка* функційно тотожне 'дівчина', а *красна* має значення 'гарна'; таку саму диференціацію близьких семантично і конотацією одиниць спостерігаємо в контексті: Ой дубинко зелененька, дубинко, дубинко, / Як ти маю заспівати, *красна білявинко?* (Гнатюк 1905–1907, III, 238).

4.

Найпоширенішими позиціями вживання **б'їла д'ївка* в текстах пісень є:

звертання: Чекаї, чекаї, *б'їла д'ївко*, та буду т'а брати, / Та йак буде на новїй гуд зазул'ка кувати (Буштино *Тячів* – Грицак); Ий б'ївай, *біла дівко*, та б'ївай та б'ївай, / Та за мене молодого шúга не заб'ївай (Кричово *Тячів* – Грицак); Та не шуми, буковин-

ко, та й не розвивайся. / Але не плач, *біла дівко*, та й не віддавайся (Вел. Бичків *Рахів* – Куняк, 199); нерідко звертання повторено кілька разів або реалізовано варіантами різної структури, які творять ампліфікаційний ряд: Ти, *біляво*, уродісі, ти, *біляво*, вдайсі, / Аби з тебе, *білявіно* ніхто не сміявсі (Березови *Косів* – Негрич 2008, 26; структурно близький варіант в: Солотвина *Богородчани* – Куняк, 176); Ой *біла білявіно*, а *біла білява*, / Як же тебе не любити, кой ти кучерява (Задне *Іршава* – К, 153); Ой *білява білявіно*, ой *білява білько*, / Не мож тя ся налюбити, хоч би-м любив кілька (Волосянка *Сколе* – Сокіл^Р, 515; варіант звертання – Ей *біла білявіна*, а ти *біла білька* – записано в Горінчово *Хуст* – Грицак);

називання об'єкта поза ситуацією звертання, апелювання: Хвалилася *біла дівка* межі дівочками, / Що ся буде віддавати з трьома сорочками (Нересниця *Тячів* – Куняк, 193); А дай мене, моя мамко, за *білого хлопці* / Аби їму личко цвило, як ружа в городці (Вел. Ключів *Коломия* – Савчук, 43); Я ше не мав рік штирнацїть, лиш штири неділі, / Та й заводив, брате, в холод *молодиці білі* (Савчук, 98);

переповідь-цитування: Нема того, що ми казав: «*Любка солоденька*» (Тужилів *Калуш* – Куняк, 202).

Виразного переважання першого чи другого типу в текстах коломийок не зауважено, а контексти з переповіддю – явище рідкісне.

5.

Еквівалентами загальних назв *дівка*, *молодиця*, *хлопець*, *легін* у таких словосполучках часто є антропоніми, що спершу могло бути зумовлено апелюванням до реальної особи чи її називанням, а згодом перетворилося в усталену фольклорну форму – своєрідний маркер пісень про кохання, напр.: Ой де ти та бувала / та *біла Уляно*. / З учарями за горами, / рудна моя мамо (Бабичі *Мукачів* – Грицак); Ширіночко англ'їйова, йак ми ў тобі файно. / Богдай здоровў, шчо ми купиў *білен'кый Михало* (Дубове *Тячів* – Грицак); Як Николю не любити, *Никола біленький* (Вел. Ключів *Коломия* – Савчук, 39). Нерідко в пісні поєднано кілька варіантів антропоніма, їх ампліфікування: Ой *біленька Марусино*, ой *біла Марічко*, / Я би тебе цілував, хоть би не спав нічку (Сваричів *Рожнятин* – Куняк 158). Використання антропонімів у карпатських коломийках – явище поширене, а ряди антропонімів розгалужені; здебільшого такі тексти (особливо їх сприймання з дистанції часу та просторової перспективи – з-поза карпатського ареалу) залишають враження називання реального адресата. Заступлення загальних назв антропонімами не впливає на виявлення експресії та загальної конотацію пісні.

Відчутне насичення карпатських коломийок антропонімами на тлі значно рідшого їх використання в текстах тематично близьких українських пісень із регіону поза Карпатами дозволяє кваліфікувати цю особливість як ареально релевантну рису поетики українського фольклору.

6.

Коломийки про кохання є відносно усталеним, типізованим змістовим простором із часто передбачуваними суб'єктом повідомлення й об'єктом звертання / апелювання, когнітивним спрямуванням тексту; «фабули», обставини та атрибути відтворюваних «подій» нерідко так само типізовані й прогнозовані. Загальна заданість структурно-змістової архітекτονіки пісень цього тематичного циклу уможливила широку синонімізацію, формальне заступлення одних вербальних елементів іншими зі збереженням їхнього загального «змісту» та оцінного спрямування. Для відтворення відповідного змісту та досягнення емоційного стану творці коломиюк використовували різноманітні вербальні засоби, співвідносні чи тотожні з **біла дівка*; ряди таких функційних еквівалентів доволі широкі. Типовими серед них є:

– Похідні від *біл*⁸, що часто структурно продовжують сполуки **біла дівка* й постали на їх основі, – *білявка*, *біл'авина*, *білявиця*, *білька*: Ой займила товар пасти *білявиця* моя (Гвізд *Надвірна* – Куняк, 135); у багатьох контекстах трапляється по кілька похідних від основи *біл*–: Ой *біла біл'авочко*, май *біла* ни будеш. / Та дай лічко ц'ул'увати, ай так м'оїа будеш (Теребля *Тячів* – Грицак). Унаслідок дії семантико-структурної опозиції постала назва *біл'авин*, пор.: Йак *біл'авка* та йе *біл'авин* (Вонігово *Тячів* – Грицак). Нерідко автори пісень обігрували деривати від *біл*–, актуалізуючи обидві семантичні домінанти – «колір» і «позитивна оцінка»: Ой *білявко* та й *білявко*, ти *білявко біла*. / Чи ти в полі не робила, що-с не обгоріла ('не засмагла')? (Івано-Франківськ – Куняк, 154; див. також: К, 51, 106, 107); такі зразки «народного етимологізування» записано в піснях із різних населених пунктів, що засвідчує закономірність їх постання.

– Альтернативами до **біла дівка* часто є похідні від основ *люб[ити]*, *кох[ати]* з актуалізованим вихідним узуальним значенням: Хорошого *любка* маю, хорошої неньки. / Хороше сі потрісає коло музиченьки (Тужилів *Калуш* – Куняк, 202); Як не прийдеш, *любку* д'мені, піду до тя сама (Косів. Поляна *Рахів* – Куняк, 45); Не раз моя вечеронька була на снідане, / А все тото через тебе, *любє закоханє* (Волосів *Надвірна* – Гнатюк 1905–1907, III, 208); Моє миле *закоханє*, не мож тя забути (Осташівці *Зборів* – Гнатюк 1905–1907, III, 205).

– Широко репрезентовано похідні від *солод*–, які в дискурсі української культури, зокрема в піснях, є важливим засобом вербалізації концепту «кохати / кохання»⁹,

⁸ Похідні від *біл*– на позначення дівчини, хлопця відбито в окремих діалектних словниках (без коментування генези та особливостей функціонування), зокрема: у гуц. говірці Березови Косів. – *білявина*, *білявка*, *гілявка* 'кохана дівчина' (Негріч 2008, 26); у бойк. гов. – *біл'авина* 'мила' (про дівчину) і 'милий, коханий' (про хлопця – рідко); як семантично тотожні з *біл'авина* наведено *біл'аўка*, *біл'аўча*, *біл'аўчина*, *біл'ка* (Онишкевич 1984, I, 56–57); у закарпат. гов. с. Сокириця (Хустський р-н) зафіксовано *біл'авочка* 'кохана дівчина' на тлі вживання в поточному мовленні *біл'авин* 'блондин', *біл'авина*, *біл'авка* 'блондинка' (Сабадош 2008, 25), що свідчить про збереження зв'язку з *біл*– 'білий / світлий'; у гуц. гов. *bilawka* 'блондинка' з ремаркою «w pieśni» (Janów 2001, 11).

⁹ Про семантичну й функційну багатоплановість *солод*– / *слад*– (і похідних) та зв'язки з концептом «кохати / кохання» в культурному кодї слов'ян див.: Седакова 2012; про концепт «солодкий» у традиційній культурі болгар див., зокрема: Седакова 2000.

синонімічним до *біл*-. Ой *біла біл'авочко*, солоткуй муй меде, / Ба шчо нам с'а с'ого го́ду л'убіти не веде (Липча *Хуст* – Грицак); Ой *солodka ябліночка*, *солodka зродила*, ще й *солодша дівчинонька* попід ню ходила (Ямниця *Тисмениця* – Гнатюк 1905–1907, III, 6); Ой за річков *солодытко*, за річков, за річков. / Не знайшов би таке друге, хоч би шукав свічков (Сваричів *Рожнятів* – Куняк, 195); *Солодытко* повбнімаю та націлюся, / Та й так смачно спати ляжу, як *меду* нап'юся (Цупилів *Надвірна* – Куняк, 197); часто трапляються контексти, у яких конотація *солод*- посилена поєднанням з *мед*-. Там то голос, там то мова, там то хід тихенький, біле личко як яблочко, як *мід солоденький* (Пасічна *Надвірна* – Гнатюк 1905–1907, III, 246); Ой любку мій *солоденький*, *солодкий медочку!* (Угорники *Коломия* – Куняк, 85); Ой Іване, Іванику, Іване *білийкий*, / Чи ты в *меді* викупався, що-сь ми *солодийкий?* (Волосянка *Сколе* – Сокіл^в, 520). Синонімізація оцінних полів різних мовних одиниць, накладання метафоричних значень, конотацій *солод*- і *біл*- у просторі концепту «кохати / кохання» засвідчена багатьма пісенними контекстами; взаємодія полів зумовлює субституювання елементів, що інколи породжує оказіональні словосполучення, які не трапляються в позафольклорному дискурсі, пор. контекстуальне ототожнення означень *біл*- і *солод*- у двох варіантах голосіння в одній говірці (парубок «звертається» до покійної нареченої):

а) *ноги* мої *білюсюнькі*, / *руки* мої *білюсюнькі*, / *очка* мої *сивесенькі*;

б) *ручки* мої *солоденькі*, *ніжки* мої *солоденькі*, *губки* мої *солоденькі*, *очки* мої *солоденькі* (Суходіл *Рожнятів* – Куняк, 333–334).

– Субституювання *біла дівка може стосуватися одного чи обох елементів словосполучення: Люблю тя, *рыбка біла*, люблю твій позорець, Так ся на тя позираю, як сивий соколиць (Волосянка – Сокіл^в, 690); Вийди, *рыбка солодийка*, з чорними бровами (Верхня Рожанка *Сколе* – Сокіл^в, 508); використання *рыбка* для називання особи замилювання / кохання відповідає традиційному для українського фольклору символічному ототожненню людини з позитивно оцінюваними об'єктами природи (ряди таких ототожнень у коломийках див: Лесюк 2010, 14–26).

– Експресію тексту нерідко посилює поєднання кількох первісно самостійних елементів у розгорнутій багатокомпонентній номінації коханої / коханого: *Любка* моя *солоденька!* Не сходиш ми з дива (Олієво-Королівка *Городенка* – Куняк 159); *Солodka* ма, *біла рыбка*, *солodka* ма *душко* (К, 126); Бирвіночку зелененький, стелисі низенько, / Ой, *любку* мій *солоденький*, присуньсі близенько. / Бирвіночку зелененький, стелисі ше нижче, / Ой, *любку* мій *солоденький*, присуньсі ше ближче (Вел. Ключів *Коломия* – Савчук, 25); *Солodka* ма' *файна рыбка*, жаль ми за тобою (Верхня Рожанка *Сколе* – Сокіл^в, 514). Словосполучення *рыбка солодийка*, *любку солоденький*, *моє закохане* тощо належать до клішованих формул карпатських пісень про кохання; деякі з наведених номінацій стосуються як дівчини, так і хлопця, пор. у діалогізованому тексті: Прийди, прийди, *файний любку*, прийди не барисі. / Прийду, прийду, *файна любко*, прийду, не журисі (Вел. Ключів *Коломия* – Савчук, 34); інколи номінацію розгорнуто в ампліфікаційний ряд, що об'єднує синонімічні засоби вербалізації відповідного поняття як культурного символу, напр., часто як звертання до коханої особи використано синтагми

солодкий мій меде, солодкий медочку; у цьому ж ряду – порівняння, епітетизація з використанням словосполуки *солодкий мед*, напр.: Там то голос, там то мова, там то хід тихенький, / *Біле личко* як яблочко, як *мід солоденький* (Таурів, Пасічна – Гнатюк, 1905–1907, III, 246).

– Бажаний для автора / виконавця пісні емоційний ефект часто досягається посиленням присутності *білого* як маркера концепту «кохати / кохання» через зіставлення, порівняння з реаліями білого кольору чи алюзії до таких реалій, пор.: А в Лоп'янці такі дівки, *як білий папірець* (Лоп'янка *Рожнятів* – Куняк, 58; також с. 55); Ой Іванку, кажи, *Йванку*, не люби циганку, / Але люби мене, руску, *біленьку*, як *гуску* (Угорники *Коломия* – Куняк, 55); Та там наша бесідочка, там милі словечка, / *Щоби-с д'мені* виходила, *біла*, як *овечка* (Німшин *Галич* – К, 171); Ой Юрію, Юрієчку, *Юрію-кришталю* [*кришталь* = 'чистий', 'світлий'] (Ланчин *Надвірна* – Куняк, 64).

Посиленню експресії тексту пісні сприяє його насичення спільнокореновими дериватами, напр.: Ей ты, *біла біліян'а*, ой ты *біла білко* (Вучкове *Міжгір'я* – Грицак 2017, 225); Ой пішов я до *білявки*, що *білявка* діє, / *А білявка* на припічку *білі* ніжки гріє (Богдан *Рахів* – Куняк, 167); Ой ти *Йване*, *білий пане*, *біле личко* твоє, / *Біле* твоє, *біле* мое, *біленькі* вобоє (Костільники – Гнатюк 1905–1907, III, 240); такі самі повтори похідних часто трапляються і від основ, альтернативних до *біл-*: Казала-м ти, *любий любку*, лишитися мене (Бедевля *Тячів* – Куняк, 67).

7.

У фольклорних текстах (зокрема коломийках про кохання) означення *біл-* є елементом багатьох словосполук на позначення різноманітних реалій; такі синтагми трапляються значно частіше порівняно зі структурно подібними складеними номінаціями з назвами інших кольорів.

Словосполуки з *біл-* входять до різних тематичних груп, що уявляють наведені нижче матеріали, які, проте, не вичерпують репертуару можливих номінацій; зокрема це:

назви людини – *біла дівка* (дівка біла), *б. молодиця*, *б. жона*, *б. лялька* 'дівчина', *б. хлопець* 'парубок', 'малий хлопчик', *б. молодче* (Кл. відм. від *молодець*), *б. + ім'я* дівчини, парубка, *б. дитя* 'дитина (хлопчик)', *б. сын*, *б. пан*, *б. рід* (біленького роду), *б. вівчар* (вівчарча 'вівчарик'), *б. кухарочка* 'кухарка (на весіллі)';

н. частин тіла людини (соматизми) – *б. тіло*, *б. ноги* (ніжки), *б. лице* (личко), *б. руки* (ручки), *б. палець* (пальці), *б. груди*, *б. плечі*, *б. писі* 'губи', *б. шия*, *б. стан*, *б. бік* (попід білі боки), *б. кості*;

н. полотна, сировини для полотна, одягу та його деталей, взуття – *б. полотно*, *б. плат* (платина), *б. вовна*, *б. рубатя* 'одяг', *б. сорочка*, *б. портки* 'штани', *б. кожух*, *б. сіряк*, *б. хустина* (хуститьо), *б. рушник*, *б. рантух* (рантушина) 'тонке полотно, яким жінки пов'язували голову; різновид хустки', *б. фартушок*, *б. край* (хустки, «ширінки»), *б. вельон*, *б. серпанок*, *б. онучі* (внучі), *б. волокни* (волічки), *б. ремінь*;

- н. страв, хліба, виробів із тіста** – б. будзь ‘овечий сир’, б. юшка, б. колачик ‘колач’;
н. поселень, будівель, приміщень, інтер’єру – б. хата, б. сіни, б. вікна, б. двори, б. мур ‘муроване укріплення’, б. ворота, б. танки (мн. від танок), б. стеля, б. улочка ‘вуличка’, б. столик, б. лава, б. постіль, б. перина, б. подушка (подушечки);
н. тварин, птахів та частин їхнього тіла – б. худоба, б. товар ‘худоба’, б. корова, б. воли, б. віці, б. стадо (овець), б. вовна, б. лапки (барана), б. ягня, б. баранці (баранята), б. коні / коники, б. грива (коня), б. козенька (коза), б. влень ‘олень’, б. пес (песик), б. пташка, б. лебідь, б. гуска / гуся, б. качка, б. сорока, б. пір’я;
н. рослин та їхніх частин – б. скороздря ‘овес ранній’, б. гречка, б. просо, б. фасолька, б. косиці ‘квіти’, б. квітка, б. айстри, б. кіло ‘ковила’, б. команичка ‘конюшина’, б. береза, б. калина;
н. об’єктів неживої природи – б. світ, б. зорі, б. сніг, б. камінь, б. гори, б. ґруні (ґруник) ‘пагорб’, б. півмисок ‘заглибина в річці’;
н. ужиткових предметів – б. книга, б. папір (папірець), б. лист, б. карта ‘картка поштова’, б. фана;
н. часових понять – б. зима, б. день (днина);
н. грошових одиниць – б. сороківці.

Коло наведених синтагм (що може бути удокладнене із залученням до аналізу інших зібрань фольклору) розширюють численні словосполучення з дієсловами з основою *біл-* (*біліє день*, *білити полотно*) та прислівниками (*біло цвіте*), що відчутно посилює білий складник кольорового розмаїття пісень. Компонент *біл-* у пісні нерідко оприявнений кількаразово, що створює своєрідний *білий простір* – варіативну за складом і позначуваними реаліями динамічну сукупність вербальних елементів; інтегральний для таких мовних елементів складник *біл-* є основою зближення компонентів їх семантики та конотацій. Окремо взяті словосполучення з означенням *біл-*, особливо тематично віддалені (як *біла дівка* і *білі ворота*, *білити полотно* і *біліють двори*, *біліє зоря*, *калина цвіте біло* / *~ білим*), чи деривати з основою *біл-* видаються семантично слабо пов’язаними чи не пов’язаними між собою. Проте їх оприявлення в просторі порівняно невеликого тексту перетворює розрізнені елементи, співвіднесені з різними (інколи – віддаленими між собою) ідеографічними сферами, в образну й емоційно-оцінну цілість, у якій зростає вага кожного складника. Сформованість *білого простору* як окремого мовного феномену, усвідомлення його семантичної й оцінної сутності зумовлює поширення означення *біл-* на інші об’єкти номінації. Наприклад, у контексті – *Ой улочко-драбуличко*, / *Ты, улочко біла*, / *Та по тобі, улочино*, / *ходит моя мила* (Буштино *Тячів* – Грицак) – означення *біла* не зумовлене властивостями десигната, а є, імовірно, наслідком індукції *білого простору* – реалізацією алюзії до *біла дівка* як домінанти коломийок про кохання. З усталених моделей народнопоетичної синтактики внаслідок фольклорного текстотворення постали й опозиційні номінації з атрибутом *біл-*, напр.: *Ой кухарочка біла*, / *де-с солонину діла* (Ялинкувате *Сколе* – Сокіл⁸, 115); *Ой заграй ми, гусельничку, білими пальцями*, / *Най я собі потанцюю з файними хлопцями* (Стримба *Рахів* – Грицак).

Чимало елементів наведеного вище *білого простору* карпатських коломийок називають реалії, яким притаманна (реальна чи приписувана) кольорова ознака

білий / світлий; наявність у фольклорних текстах таких словосполук (*білий лебідь, білий світ, білий цвіт калини, білі руки* тощо) відповідає народнопоетичній презентації світу. Водночас у коломийках трапляється багато назв-синтагм, у яких означення *біл-* не пов'язане з кольоровою характеристикою реалії, а використане відповідно до засад фольклорного текстотворення як прийнятний для визначеної мети «будівельний матеріал» (*біла вулиця, білий стан* [дівчини], *білий камінь* і под.). Словосполуки з означенням *біл-*, які повторюються в багатьох пісennих текстах із віддалених між собою населених пунктів, нерідко належать чи тяжіють до народнопоетичних усталених формул, своєрідних кліше. Зауважимо, що чимало словосполук з *біл-* функціонує і в поточному (профанному) мовленні для вербалізації реалій з відповідними характеристиками за кольоровою ознакою, проте в народних піснях їхнє призначення інше, а підпорядкування іншим засадам добору й функціонування є очевидним.

Нагадаємо, що фольклор як відмінна порівняно зі щоденним (поточним) мовленням форма лінгвального буття соціуму¹⁰ має низку специфічних рис, серед яких визначальними є виразно творча засада формування тексту творів народної словесності з метою емоційного впливу на реальних / потенційних його реципієнтів, звідси – використання атрибутів театральності мовлення, обігрування форми й змісту / смислів тексту, активне використання асоціативних зв'язків, алюзій, елементів ірреального, міфічного, що разом становить набір можливих засобів творення мовно-образного світу фольклору (див. зокрема: Bartmiński 1990, 12). Якщо в поточній (щоденній) комунікації з-поміж багатьох складників гору бере прагнення до точного передавання змісту повідомлення, чіткого окреслення іменованих реалій, ознак, дій, для чого мовець актуалізує базову, узуальну семантику слів, словосполук, виразів, то в народній словесній творчості визначальним є естетизм, вплив на емоції слухача, бажання вразити його незвичними образами, поєднанням слів, асоціативними зв'язками, відповідність виконання / відтворення пісні обставинам, ситуації. Різні передумови породження мовлення (тексту) зумовлюють важливі відмінності синтактики мовних одиниць: поєднання лінгвальних елементів, яке є доречним, бажаним у народній пісні, оцінюване як її вербальне оздоблення, у позафольклорному мовленні може виявитися стильово маркованим, незузальним, а то й неприйнятним. Такими, наприклад, є словосполуки з означенням *весел-* у номінації об'єктів неживої природи у фольклорі: Подивися, мій миленький, подиви, подиви, / Які *гори веселенькі*, куди ми ходили (Яківка *Тлумач* – Куняк, 181); Біла любко, біла, як ми ся любили. / Які *груні* ('гори', 'пагорби') *висиленькі*, куди ми ходили (Довге *Іршава* – Грицак); див. також анафору з *весел-*: *звеселіло* подвір'я [...], *звеселіли* вершечки 'гори' [...], *веселі ориниці* 'орані поля' (Ялинкувате *Сколе* – Сокіл^в, 96)¹¹, які в ситуації щоденно-

¹⁰ Спостереження над фольклорними текстами підтверджують погляд Й.А. Оссовецького, який кваліфікував усну народну словесність як окремий – *художній* – стиль діалекту: «У мові фольклору [...] на тлі загальнонародної мови наявні у великій кількості такі мовні одиниці, які належать до виражальних засобів мови і які характеризують не розмовне, а емоційно-експресивне мовлення» (Оссовецкий 1958, 177).

¹¹ Широке коло значень похідних від **vesel-* у контексті традиційних обрядів, вірувань, фольклору слов'ян подано в: (Толстая 2008).

го мовлення (без пов'язання з народними піснями) у таких контекстах, припускаємо, не використовуються. Сполучення мовних одиниць у народній пісні, що з позиції профанного мовобуття може сприйматися як okazionale чи нетипове, у контексті канонів фольклорної естетики може виявитися не тільки вмотивованим, а й додатково прагматично навантаженим. Тиск дискурсу нерідко виявляється сильнішим за узуальну семантику слова, його базові зв'язки в лексичній системі мови; тому дискурсивна залежність може виявитися передумовою виокремлення й закріплення за словом нової функції, нових смислів. У зв'язку з цим важливими видаються міркування М. Івіч про роль означень у словосполученнях *бијели врата* в сербських і *лијени врата* в болгарських піснях, що «служать єдиної меті: підкреслити *престижність*, яку в контексті поетичної номінації має іменованій об'єкт» (Ивић 1999, 11).

У *білому просторі* карпатських пісень, зокрема в сегменті, співвідносному з оцінним характеризуванням об'єктів номінації, проступає модель розвитку семантики **běl-*, де, крім вказівки на колір реалій ('білий', 'сивий', 'синій', 'блакитний'), наявна також їх оцінка, аксіяція. Таку двоплановість семантичної структури *běl-* підкреслюють деривати та словосполучення, зокрема: *білозорий*, *білозористий* 'гарний (на вигляд)', *білозоря* 'красуня', *білозоріти*, *білозорітис'а* 'красуватися' (компонити з основами *běl-* 'гарний' і *zbrěti* 'бачити', ймовірно, також *'мати зовнішній вигляд'); оцінний складник піддається реконструкції на підставі низки похідних, зокрема *білан'а* 'велика смерека, бук [деревина більша від звичайного розміру, чим особливо цінна]', 'велика колода з хвойного дерева без сучків і кори', *біланище* 'великий вівчарський ціпок' (Грицак); на тлі виразного домінування позитивної аксіяції реалій зрідка за моделлю антонімії в дериватах від *біл-* розвинулася негативна оцінка, напр.: *білки* присл. 'сердито', *білоглова* 'самотня жінка' (Грицак 2017, 226). Позитивна оцінка інколи оприявлена невіразно, проступає як рудиментарний елемент семантики, напр.: *біле збіжа* 'сорт вівса, що вимагає кращої землі й обробітку' (Онишкевич 1984, I, 56), *білий хліб*, *біла культура* 'злакові' [ймовірно, на тлі інших культивованих рослин] (Сбук., 32); водночас у багатьох словосполученнях *біл-* сприймається сучасними носіями говірок лише як засіб диференціації реалії в ряду однорідних, без збереження тих імовірних первісних мотивів, які спричинили їх появу як складника номінації, пор. у наддністр.: *челядь* 'родина' і *біла челядь* 'слуги, наймити', *кропива* 'звичайна (пекуча) кропива' і *біла кропіва* 'глуха (непекуча) кропива' (Шило 2008, 52).

Отже, у карпатських коломийках (насамперед про кохання, життя молоді) широко використано словосполучення *біла дівка (та текстові номінативні альтернативи), інші словосполучення з означенням *білий* та деривати з основою *біл-*. Текстотвірним началом багатьох коломийок є вербальне представлення дівчини / хлопця словосполученнями *біла дівка, яким притаманна нечітко структурована (синкретизована) семантика 'кохана (коханий)', 'гарна (гарний)', 'мила (милий)'. Текстуальне увиразнення лексеми *білий* у складі назв багатьох реалій (поза називанням дівчини, хлопця) спричинило виформування вторинного оцінного значення, яке у фольклорних текстах переросло в сталий супровід *білого простору*, який часто цілеспрямовано актуалізовано відповідними контекстами.

У загальноукраїнському мовно-культурному континуумі поширення словосполуки *біла дівка* і наявність феномену *білого простору* ареально релевантне: географія побутування цього явища – діалекти закарпатський, гуцульський, бойківський і лемківський з незначними вкрапленнями (із виразним спаданням частотності використання) у суміжних діалектах; поза окресленим ареалом у тематично однакових / близьких фольклорних текстах використано інші засоби народнопоетичної вербалізації семантики ‘кохана [...] мила (особа)’.

Феномен *білого простору*, його наповнення (структура) актуалізують необхідність з'ясування передумов і напрямів еволюції семантики й синтактики *běl-*, визначення їх місця в локальних виявах кольорового коду мовнокультурної картини світу українців, а інваріантна модель цього інтертекстуального дискурсивного утворення може слугувати основою зіставних і типологічних студій.

Для виформування широкого карпатського ареалу побутування словосполуки **біла дівка*, усталення *білого простору* як складника поезики народних пісень та чинника трансформації семантичної структури лексеми *білий* потрібен був тривалий час¹²: зміни семантики *běl-* зайшли давно, зумовили постання усталених моделей синтактики, що проступають і в сучасних народних піснях. На давність таких семантичних перетворень опосередковано вказує і те, що окремі деривати з основою *біл-* та словосполуки з цим означенням як засіб позитивного оцінювання реалій зрідка трапляються в інших архаїчних зонах українського континууму, віддалених від карпатського ареалу, зокрема в підляських, західно- та середньополіських, подільських говірках, де, ймовірно, також є рудиментами архаїки, а не інновацією¹³.

8.

Звертає на себе увагу поширення деяких рис, ідентичних чи типологічно близьких до карпатського феномену **біла дівка*, у мовно-культурних традиціях південних слов'ян, аналіз яких може виявитися релевантним для глибшого пізнання складного мовного і культурного простору як Карпат, так і слов'янського макроконтинууму в цілому. Зауважимо, що дослідження рис українських карпатських діалектів / культури нерідко переростало в широку проблематику карпато-балканістики, сприяючи виявленню нових спільних структурних елементів, явищ, поширених у карпатській і південнослов'янській макрizonaх. Чимало карпато-балканських спільних мовних одиниць, явищ відтворено на картах загальнокарпатського

¹² У зв'язку з цим оцінка коломийок як давнього різновиду українських пісень (таку позицію обстоювали В. Гнапюк, І. Франко, М. Возняк, Ф. Колесса, Г. Нудьга), а також окреслення XVI–XVII ст. як періоду розпросторення цього явища словесної культури (див.: Шумада 1969, 31–33; УФЕ I, 388–389), видаються прийнятними.

¹³ У західнополіській весільній пісні зафіксовано прослідки *білий* з позитивною конотацією в словосполучі *гостон'к'і біл'ен'к'і* ‘дорогі, високоповажні гості’; див. також описову номінацію свята Водохреща: *Біла Коляда* [...] на *білому* коні (СЗПГ, 22); не зовсім очевидною є мотивація *білка* ‘породілля, яка до трьох місяців не повинна була виходити з хати’ (Холопичі *Локачин* – СЗПГ, 22).

і загальнослов'янського мовних атласів, засвідчено в численних нових діалектних лексиконах; лінгвістичну сутність багатьох елементів різних структурних рівнів, їх географію та генезу подано в спеціальних дослідженнях (зокрема в: Бернштейн 1948; Панькевич 1955; Німчук 1988, 1993, 2003; Siatkowski 2001; Клепикова 2002, 2006; Гриценко 2008, 2009 та ін.). Виявлені спільні для українських і південно-слов'янських діалектів риси оцінюють або як релікти праслов'янської спільної спадщини, або як результат пізнішого розвитку генетично спільної лінгвальної основи в умовах функціонування окремих ідіомів, або як наслідок тісних усномовних контактів українців зі слов'янами Балкан, зокрема з болгарами й сербами. Такі контакти були жвавими, різносторонніми, відбувалися насамперед на теренах сучасної Румунії та південно-західної частини українського етномовного континууму, зокрема й за умов адміністративно-державного інтегрування цих народів у складі різних держав, спиралися на близьку своїми ознаками господарську діяльність, що незмінно супроводжувалося усною різномовною комунікацією з відчутним взаємоприсотуванням, інтерференцією, виформуванням спільних лінгвальних елементів, а також перейманням елементів мови, зразків побутової та пісенної культури. Закономірно, що староукраїнські писемні пам'ятки ділового стилю з південнокарпатських теренів, що збереглися від XIV ст. (т. зв. *молдавські* грамоти), відтворюють не лише українську книжно-писемну традицію та тогочасні локальні риси української мови, а й численні наслідки південнослов'янських впливів, спільні для цих ідіомів елементи різної генези.

Для з'ясування особливостей розвитку семантики *běl-* в українськокарпатському просторі, зокрема і феномену **біла дівка* як одного з індикаторів цих процесів, спробуємо виявити визначальні ознаки південнослов'янського тла цього явища, спираючись у своїх спостереженнях передусім на фольклор – болгарські, македонські й сербські пісні. На необхідність *перехресного прочитання* народних пісень різних слов'янських народів, їх зіставного аналізу віддавна звертали увагу дослідники поезики, мови слов'янського фольклору (див. зокрема: Богатырев 1958; Поповић 2001). І хоча в таких зіставних дослідженнях не завжди доходять до вичерпного розв'язання окреслених проблем (оскільки доводиться спиратися на матеріали різної повноти і якості, не в усьому зіставні, а також урахувати ексклюзивність фольклорних традицій та залежність останніх від позалінгвальних умов), усе ж виявлення спільних і відмінних рис фольклорних текстів, а з ними – і культурних традицій, зберігає актуальність.

9.

У *болгарських* народних піснях лексема *бел* (*бял*) репрезентована широко, вербалізує не лише значення 'білий, подібний до білого, сивий, протилежний до чорного', а й 'гарний, красивий, позитивний; протилежний до негарний, поганий'; виокремлення цих семантичних домінант має неоказіональний характер, віддавна як узуальне закріплене авторитетними лексиконами (Геров I, 98); тому загальновідомою є синонімія *бел* і *хубав* 'гарний'.

У семантичній структурі лексеми *бел* значення 'гарний, красивий' (з варіюванням відтінків значень для передавання позитивної оцінки названих реалій) поставили передусім із традицій народної пісенної творчості; окремі усталені словосполуки (*бѣль камыкъ, бѣль Дунав, бѣли грошеви*) лексикографи виділяють як окремі елементи в цьому семантичному полі. Роль фольклору в оформленні значення 'гарний, красивий' у лексемі *бел* як узуального підкреслюють дослідники болгарської народної словесності, зазначаючи: «Для народного співака *бели* є: *Дунав, църква, книга, лице, образи, пшевица, чадър, кадъна, лоза, рька, чешма* та ін.»; і далі – «*Дунав* пізнаваний за постійним епітетом *бял* чи зрідка *син*» (Іванов 1959, 84)¹⁴. Що синтагми з *бел* у піснях є усталеними, клішованими, засвідчує, зокрема, розподіл частоти вживання словосполук з означенням *бел* й альтернативних номінацій; напр., при іменнику *пшевица* у РП із 25 контекстів у 20 зафіксовано словосполуку *бела (бяла) пшевица (пченица)*, 1 – *старозагорска п.*, 1 – *зимна п.*, 3 – *пшевица* без означення; така сама тенденція відтворена і в СрРП: із 25 випадків зафіксовано 21 – *бела (бяла) пшевица* (із розширенням другим означенням *хилбетска бела пшевица* – 6, *едринска б. п.* – 2, *пазарска б. п.* – 1), *старозагорска п.* – 1, *летна п.* – 1, без означення – у 2 контекстах¹⁵. Таку саму тенденцію використання варіантів словосполук з означенням *бел* демонструють назви багатьох часто згадуваних у піснях реалій, що підтверджує обґрунтованість оцінки *бел* як важливої пізнаваної риси поезики болгарського фольклору. Цю особливість зауважили й мовознавці, підкресливши: «Часто народні співаки використовують *бял* для позитивної характеристики свого героя, який завжди є ідеалом краси. Дівчата завжди *бели-червени, с бели нози, бели рьце, с бели дрехи, с бели зъби*» (Коспартова 1972, 82). Тому закономірним є широке використання у болг. піснях *бел (бял)* у складі двокомпонентних назв дівчини, молодої жінки: у таких номінаціях *бел* передає значення 'гарна', 'мила' та загальну позитивну конотацію ширшого контексту, напр.: *Най-отзад иде, мале ле, чичова Кула Драгула, / чичово бело момиче* (БНТ, 203).

Таке використання словосполуки *бела (бяла) мома* 'гарна дівчина' у болг. піснях має надійні відповідники в українськокарпатській традиції; водночас болг. *бела мома* виявляє чимало специфічних структурних і функціональних рис порівняно з укр. *біла дівка, напр.: називання хлопця, чоловіка словосполукми з *бел* у болг. фольклорі зафіксовано в поодиноких випадках (напр., у родопській пісні записано *планинско бяло юначе* – РП, 231).

Типологічно тотожним для укр. і болг. традицій є використання словосполук *бѣл-* + 'дівчина' в позиції звертання до названої особи та поза позицією

¹⁴ Зауважимо, що зрідка означення *бел* зафіксовано і в поєднанні з іншими гідронімами (*бели Вардар* – БНТ, 109) та загальною назвою *река (бяла река)* широка; край *бела речка* – РП, 250, 592 та ін.), що загалом не підважує народнопоетичної символічності сполуки *бел Дунав*.

¹⁵ У болг. піснях *бела пшевица* нерідко є символічним позначенням молодої дівчини на виданні на противагу образу скошеної недостиглою (ще зеленою) пшениці, що символізує передчасно віддану заміж дівчину, пор.: – Кітена *бела (п)ченице*, / Много ми беше ўбава, / Доде ми беше на нїва. / – А проклет да е баща ми, / Навика си аргакъе – / Зелено ме ожнаа, / Сурово ме вършаа, / Донесоа ма на гумно, / Много скоро огрознех (Гюешево *Кюстендилско*; варіант записано в Долно село *Кюстендилско* – ЗП, 161).

апелювання до неї. Так само ідентичними українській традиції є моделі заступлення: замість *мома*, *момиче*, *девойка* ‘дівчина’ часто як еквіваленти використано *бу́ла*, *кадъна*, які найчастіше передають значення ‘молода заміжня жінка’, ‘молода заміжня туркеня’, а в поєднанні з *бел* відтворюють виразні позитивні конотації, напр.: *бела була* (ЗП, 109, 110, 123); *бяла кадоно* (БНТ, 372, 443); Хайшенко, *бела кадъно* (РП, 577; також: 345); примітно, що *кадъна* як позначення еталону дівочої краси, досконалості часто є компонентом порівняльних конструкцій: Стуйєно, *моя дощерьо, / бела бя кату кадона, / червена кату йебълка* [Стояно, *доню моя, ти біла як кадона, червона як яблуко*] (РП, 230; також: 203, 368, 825, 826; СрРП, 404, 459); такий розвиток семантики *кадъна* зумовив постання деривата *кадънджийка* ‘дівчина / жінка красива як кадъна’ (ПК I, 948).

Інша типова для болг. пісень модель називання дівчини – використання замість *мома* власного імені: *Бяла Станка* дважд по-бяла / дважд по-бяла от цветото / трижд червена от чумберя (БНТ, 72; також: 107, 387, 404, 424 та ін.); *Радо, бяла Радо* (Кауфман 1982, II, 418); *Гроздена, бела Гроздена* (ПЗ, 105); *убава бела Станка* (ПЗ, 115); *бел Димитра* руса коса (РП, 39). Зіставне прочитання болг. і укр. пісень про кохання залишає враження, що болгарській традиції порівняно з українською притаманне більше насичення текстів антропонімами, ряди яких розмаїтіші; окремі імена є часто повторюваними, трапляються в записих пісень із різних регіонів (жін. імена *Рада, Неда*, чол. – *Стоян*), що може свідчити про клішованість таких фрагментів тексту. Зауважимо, що сполуки *бел-* (*бял-*) + антропонім у болгарському континуумі, ймовірно, доволі широко функціонували й за межами фольклорного дискурсу, репрезентували й іменування чоловіків, що засвідчує творення прізвищ. Саме з таких словосполук постали, на думку дослідників, прізвища *Бєлдимитров* – < *белия Димитър, Бєлдимов* – < *белия Димо, Бєлинєев* < *бели Нейо*; у такий самий спосіб пояснено виникнення прізвищ *Бєливанов, Бяливанов, Белкòлев, Белмàрков, Бялмарков, Белникòлов, Бєлстойнев* і под. (Илчев 1969, 69–70, 98). Промовистим є коментар Ст. Ілчева до чол. імені *Бєльо* – «от *бел, бял* в смисъл ‘хубав’, ‘здрав’» (Илчев 1969, 71), що вказує на давню сформованість для *бел* (*бял*) вторинного значення ‘красивий (*хубав*)’ і постання на цій основі нової оцінної семи ‘здоровий (*здрав*)’. На уявлення про те, що доля дитини залежить від наданого їй при народженні / хрещенні імені, вказують болг. антропоніми з основами, пов’язаними з позитивною конотацією, зокрема жін. імена *Бяла, Бялка, Здрàвка* («от прилаг. *здрàва* – пожелателно име за здраве»), чол. і жін. імена з основою *хуб-* (*Хубàн, Хубàна, Хубака, Хубавица*) (Илчев 1969, 98–99, 212, 523–524) тощо.

У піснях із різних регіонів Болгарії трапляються словосполуки *бел-* + етронім, що відомо і в карпатських піснях¹⁶, де такі номінації зафіксовано значно рідше порівняно з болгарською традицією. У болг. фольклорі найчастіше оприєвнена синтагма *бела българка*, що, зокрема, використовується в багатьох варіантах пісні з відомим сюжетом про вибір нареченої з-поміж представниць різних народів, де

¹⁶ Пор. укр.: На високій полонині *гуцұлочка біла*, / На високій полонині корівки доіла (Сваричів *Рожнятів* – Куняк, 82); у цьому ряду – *бойчиха, мазурка*, також *бойко, лях* (докладніше в: Лесюк 2010, 18).

першість зазвичай віддавано болгарці, пор.: Стояне, синко Стояне, земи си *бела българка* (БНТ, 65); див. також: Досега си *бяла българка* (Кауфман 1982, II, 380); *българка* [...] *бела, червена* (ЗП, 255). Сполуки *бела българка* нерідко оприявнена як елемент формули звертання в зачинах пісень та в повторах-рефренах (нерідко – багаторазових упродовж пісні): Кальо, *бяла българко* (СИБ, 577); Златица *бела болгарке* (СрРП, 161; також: 255, 267, 355 тощо). Значно рідше зафіксовано словосполуку *бела гъркиня*, напр., у піснях болгар в Україні: *бяла гъркиня хубава, / тый си бе сладко заспала* (Ореховка *Болград* – Кауфман 1982, I, 197; див. також: РП, 891; СрРП 312). Зауважимо, що в часто вживаній синтагмі *бела кадъна* етнічна ідентифікація проступає не завжди виразно, імпліковано, оскільки для виконавців пісень *кадона / кадъна* може мати значення ‘наречена’, ‘молода невістка’, ‘молода дружина’, ‘дружина магометанина’, ‘магометанка’ (СрРП, 531; див. також: РБЕ 7, 33–34). За цією моделлю утворено словосполуки на позначення гарного хлопця: *излѐзе бѐло българче* (СрРП, 362); аз имам *бяло българче* (НПК, 307). Зазначимо, що синтагми моделі *бел + назва хлопця* в болг. піснях поодинокі¹⁷, що контрастує із широким представленням у карпатських коломийках номінацій *білий хлопець / ~ легінь*. Спорадично трапляються контексти із синтагмою *бели гърци*: *ни идат ли турци за вино / и бели гърци за жито* (Кауфман 1982, II, 371); зрідка *бел* є складником назв мешканців визначеного населеного пункту, напр.: *овчари, бели котлянци* [від назви міста *Котел*] (НПК, 266), що, ймовірно, є проявом номінативної індукції означення *бел* у фольклорних текстах.

Іншим пізнаваним елементом поезики фольклору й мовної картини світу болгар є двокомпонентне означення *бело червено* при означуваному – номінації дівчини (варіанти *бело и червено, бело-червено* відтворюють різні етапи універбізації), часте використання якого значно розширює оприявлення *бел-* у народних піснях, напр.:

Девойче бело, червено, не оди ситно пред мене, не задавай ми ядове (БНТ, 393; варіант пісні із Кюстендилско зі збереженням наведеної формули див. у: ПЗ, 30); *Я дайте си ми, дено си галям, / дено си галям беличко Раде, / беличко Раде, бело, червено, / бело, червено по двори ходи, / по двори ходи и метла мете* (Бачково *Асеновградско* – РП, 358); *и на Иван дял падна / идна му тенка дивойка, / тънка, тънка, висока, / висока, бяла, чървена* (Кауфман 1982, I, 640); див. також: *Ленче, бре Ленче хубаво! Бреш то си толко хубаво, хубаво, бело, цървено* (БНТ, 84); *Девойче бело, цървено* (ПЗ, 30).

У багатьох контекстах засвідчено розвиток цієї словосполуки за моделлю синонімічного заступлення в межах назв кольорів одного хроматичного сегмента, пор.: *Беличко, бяло румяно* (Кауфман 1982, II, 618), *по идна тънка дивойка, / тънка, тънка, висока, / бяла, бяла, румяна* (Кауфман 1982, I, 640); *Димано бело румено* (ПЗ, 85). Поєднання в комплексній назві *бело червено* хроматично

¹⁷ У цьому ряду номінацій і словосполука *бело копеле*: *Хасане, бело копеле, / двечера имам межица, / межица и попрельница* [Хасане, гарний парубче, увечері будуть вечорниці, вечорниці й попрядки] (РП, 283), яка засвідчує нейтралізацію негативної конотації *копил-* ‘позашлюбна [дитина]’, що проступає в багатьох дериватах (РБЕ 8, 12–13).

віддалених кольорів – наслідок давньої атракції оцінних мікрополів кольороназв¹⁸, а не їхніх базових значень; таке зближення функцій різних кольорів оприявнене також у спільному використанні реалій білого і червоного кольорів як оберегів (Белова 1995, 650). Структурно поширене означення, що сягає назв білого і червоного кольорів, у піснях зрідка стосується реалій, які є поетично-міфологічним субститутом дівчини (найчастіше – це яблуко, квітка).

Зближення, синонімізацію конотативних полів етимологічно не споріднених номінативних одиниць – унаслідок контамінування словосполук, близьких за оцінкою позначуваних десигнатів чи доєднання до базової сполуки нового інтенсифікатора позитивної характеристики – зумовило постання нових структурно ускладнених синтагм, зокрема часто повторюваних у піснях словосполук *момиче бело чернооко*, пор.: *бело чернооко (черноко) момиче* (РП, 121, 122, 349, 398, 462); *момиче бело, черночко* (РП, 583); *момиче бело, черноко, черноко* (РП, 145; також: СрРП, 299); у поодиноких випадках таке розширене означення стосується хлопця: *бѣло-черноко кòпеле* (СрРП, 500).

Номінація *бела мома* входить до кола функційно тотожних словосполук, серед яких у текстах часто трапляються утворення з означенням *хубава [мома]* (найчастіше), рідше – *гиздава* ('гарна, красива, ошатна, чепурна'), *лична* ('видна, знана, помітна'), *млада*, напр.: *Маринчице, гиздава девойко*, / *Леко пееш, далеком се чуваш* (СИБ, 244); нерідко в синтагмі чи невеликому тексті поєднується кілька означень: *Ой ти моме хубаво и лично* (БНТ, 410); *Девойко мари хубава, / девойко мари гиздава* (БНТ, 75).

Тексти багатьох пісень насичені словосполуками з означенням *бел* та дериватами від цієї основи, що посилюють приявність *білого простору*, употужнюють його символічність; останнє зумовлює індукування конотацій *бел*, розширення кола реалій, названих словосполуками із цим означенням. Пісні, у яких використано кілька елементів із *бел*, трапляються доволі часто в записах фольклору з різних регіонів Болгарії та діаспори, напр.:

бѣло шуменско момиче / На мермѣр камень седѣше, / бѣло си лице миѣше, / с бѣл го пешкир бришѣше [Гарна шуменська дівчино, на мармуровому камені сидиш, біле личко вмиваєш, білим рушником втираєш] (Чепеларе *Смолянско* – СрРП, 256; варіанти цієї пісенної формули наведено також в: РП, 421); *Бели мома тьнки дари, / набяли ги, напростря ги / край калдъръм бял Дунава, / чи си стъпна на бял камън, / та си юми бяло лица, / бяло лица лебедово, / черни очи чирешови* [Вибілює дівчина тонкі полотна, вибілює і розстеляє їх край кам'яного берега білого Дунаю; умиває біле обличчя, біле обличчя лебедине, чорні, як черешні, очі] (Андровка *Бердянськ Україна* – Кауфман 1982, I, 525); *Стано, Стано юбава, / на бял Дунав ютишла, / бяло лица миєши. / Колкото го миєши, / дваж по-бяло стáваши. / [...] Язи имам, Стане ле, / Тьнка бяла мѣйрѣмъ, / в мѣйрѣмътъ вързану / два сребърни прѣстена* [Стано, мила Стано, на білій Дунай прийшла, біле обличчя вмиваєш. Стільки його вмиваєш, вдвічі білішим воно

¹⁸ Структури полів назв, що первісно позначали білий і червоний кольори, у їхніх оцінних сегментах виявилися близькими, функційно пов'язаними не лише в болгарській, а і в інших слов'янських традиціях, зокрема в сербській (Ивић 2001; Поповић 2001), російській (Вендина 2000; Толстая 2008).

стає. Візьми, Стано, білу хустинку, у яку загорнуто два срібні перстені] (Нові Трояни *Болград Україна* – Кауфман 1982, I, 220).

Коло реалій, які в болг. піснях вербалізовані словосполуками з означенням *бел-*, дуже широке; спостереження засвідчують, що в зібраннях пісень з різних регіонів Болгарії та місць переселення в Україні й Молдові *білий простір* опри- явлено варіативно як щодо кола названих реалій, так і засобів їх мовного презентування, що корелює з діалектною диференціацією континууму; тому в болг. просторі зафіксовано альтернативні відповідники-словосполуки на позначення однієї реалії (див. нижче, зокрема назви одягу, різновидів хліба тощо).

Білий простір болг. фольклору засвідчує чимало рис, спільних із піснями карпатського регіону, зокрема стосовно реєстру названих об'єктів; такі відповідники утворюють ізоглоси, з'ясування природи яких становить предмет спеціального аналізу. Це словосполуки на позначення як реалій білого (світлого) кольору, так і з природи не-білих об'єктів чи для яких ознака за кольором не релевантна, а використання означення *бел* (і похідних від цієї основи) підпорядковане традиціям творення фольклорного тексту; зокрема, це:

назви людини – *бела мома* 'дівчина', *б. момиче* 'мала дівчинка', *бела* (*белинко, беличко*) + ім'я дівчини (*Рада, Неда, Станка, Дона*), *б. кадъне* 'молода невістка', 'наречена', 'молода дружина магометанина', 'туркєня', *б. була* 'молода туркєня', *б. ханъмка* 'туркєня', *б. кокона* 'пані, чепуруха', *б. българка, б. гъркинз, б. помакия* 'болгарка-мусульманка', *б. копеле* 'парубок', *б. булгарче* 'болгарин-парубок', *б. гражданин* 'міщанин', *б. гражданка* 'міщанка'; також *белинко, беличко* 'дівчино' (у звертанні); зрідка *бел* є складником назви мешканців визначеного населеного пункту (як *б. котлянци*);

н. частин тіла людини (соматизми) – *б. лице, б. бузки* 'щоки', *б. руки, б. ноги* / *б. крака* 'ноги', *б. гърло, б. шийка* 'шия', *б. брада, б. рамена* 'плечі', *б. пазухи* (*пазви, пазушки*) 'жіночі груди' і 'пазуха в жіночому одязі'; близьке до соматизмів *б. пот* 'піт' (*ситен бял пот* 'дрібний піт [на обличчі коханого]');

н. надприродних істот – *божи бели ангели*;

н. полотна, сировини для виготовлення полотна, одягу, його деталей, взуття – *б. платно, б. дари* (*дарове*) 'вироби з полотна – подарунки на весілля', *б. пране* 'речі для прання', *б. руба* 'одяг', *б. дрехи* 'одяг', *б. премена* 'одяг; святковий одяг', *б. фуста* 'нижня спідниця', *б. фустан* 'верхній жіночий одяг', *б. фути* 'фартух з грубого полотна', *б. гиздило* 'прикраса; святковий одяг', *б. прекровка* 'жіночий одяг', *б. покров* 'біле полотно для покривання тіла мерця', *б. кърпа* (мн. *б. кърпи*) 'рушник; хустка', *б. мъррьмъ* 'хустка (хустинка) з китицями', *б. дюльбенче* 'хустка', *б. превез* 'тонка тканина, якою закривали обличчя нареченої', *б. тестемел* 'тонка хустка, рушник', *б. мангоре* 'жіноча накидка поверх хустки зі срібними прикрасами', *б. було* 'фата, вельон нареченої', *б. риза* (*ризица*) 'сорочка', *б. кошуле* 'сорочка', *б. фанела* 'майка', *б. рокля* (*рокля*) 'сукня', *б. пешкир* 'рушник', *б. сая* (*б. сеица*) 'білий довгий верхній одяг, який носили дівчата', *б. ялек* (*ялеци*) 'безрукавка', *б. ръкави* (*ракаве*) 'рукава', *б. кепе* 'берет', *б. хавля* 'скатертина', *б. халище* 'товста вовняна тканина для застилання', *б. юргани* 'стюбана ковдра', *б. налима* 'шовк; шовкова тканина', *б. коприна* 'шовк', *б. памук* 'бавовняні нитки', *б. ямурдук* 'верхній вовняний одяг, бурка', *б. япунджак* 'верхній одяг від

дошу', б. *журапи* (*чорапи*) 'панчохи; товсті в'язані шкарпетки', б. *калчини* 'товсті шкарпетки', б. *чехли* 'пантофлі', б. *убувки* 'взуття';

н. *страв, хліба, виробів із тіста* – б. *месо* 'м'ясо', б. *млеко*, б. *ориз* 'рис', б. *брашно*, б. *погáча* 'різновид хліба', б. *пита* 'круглий пшеничний хліб', б. *бáница* 'листовий пиріг', б. *бревеници* (у с. Горни Коритен *Кюстендилско* пояснено як *баница*), б. *кравае* 'коровай', б. *плетеница* 'різновид булочки', б. *симид* (*симиче*, *семиде*) 'булочка' (зауважимо: назви виробів з тіста в болг. піснях трапляються доволі часто, переважно – у формі словосполучки з означенням *бел*; натомість в укр. піснях Карпат такі контексти трапляються рідко, а згадуваний у весільних піснях коровай має означення *красний*);

н. *напоїв* – б. *ракия* (інколи – із розширенням означення: *бяла бистра* 'чиста' *ракия*);
н. *поселень, будівель, приміщень, інтер'єру* – б. *град*, б. *двор*, б. *манастир*, б. *колнак*, б. *коначе* 'приміщення, де ночують подорожні', 'нічліг', 'добре упорядкована кімната', б. *дукяна* 'приміщення для торгівлі', б. *врата* 'двері; ворота', б. *прозорец* і б. *пенжер* 'вікно', б. *чадъра* 'намет';

н. *тварин, птахів, риб та їхніх частин тіла* – б. *ата* 'жеребець, огир', б. *волове*, б. *агне* 'ягня', б. *лебеди*, б. *гълъби* 'голуби', б. *гуска*, б. *летници* 'форель';

н. *рослин та їхніх частин* – б. *пченица*, б. *жетва* 'жниво (не скошене)', б. *лозе* 'виноград', б. *грозде* 'грона винограду', б. *гюл* і б. *трєндафил* 'троянда', б. *ружса*, б. *кокиче* 'підсніжники', б. *босилек* 'васильок', б. *пелин* 'полин', б. *белиа* 'сорт білої пшениці', б. *китки* 'букет квітів', б. *кумунига* 'буркун';

н. *об'єктів неживої природи, географічних об'єктів* – б. *Дунав*, б. *Вардар*, б. *камък*, б. *варове* 'вапно', б. *вѣтер*, б. *снег*;

назви ужиткових предметів – б. *книга* (*кинига*) 'книга; папір (для писання)', б. *тефтере* 'книга для записування, нотування', б. *кемери* 'шкіряний гаманець, що носять на поясі', б. *менци* 'мідні казани – посудини на коромислі для носіння води', б. *бакъре* 'посудина (носити, тримати воду)', б. *харкома*, *аркуми* / б. *котле* 'котел; посудина для носіння води', б. *сарчьоце* ткацьке начиння – залізна вісь у снівниці', б. *чиния* 'тарілка, блюдо', б. *остен* 'палиця поганяти воли', б. *ветрила* 'вітрила';

н. *часових понять* – б. *събота* 'субота перед Великоднем';

н. *грошових одиниць* – б. *гроше(о)ве*, б. *пари*, б. *рупове* (*руп* 'монета'), *бели леви* [за коня дават *бели лєвови* – БНТ, 89] 'плата, гроші', б. *меджєдия* 'срібні монети епохи Абдул-Меджида', б. *петолєвки* 'асигнації в п'ять лєвів'.

Звертає на себе увагу не лише широке коло реалій, названих словосполучками з *бел-*, а й прийоми їх використання в текстах, досягнення з їх допомогою виразної конотації. Це не лише добір сюжетів пісень, реалізація яких передбачає звернення до таких синтагм, а й прийоми конструювання тексту. Так, у піснях із різних регіонів одним із часто описуваних занять дівчат, молодих жінок є вибілювання полотна, прання на річці полотняних виробів; особливістю вербалізації таких сцен є насичення контекстів кількома дериватами від *бел-*, що актуалізує й посилює *білий простір*, напр.: *бєло* да *пєрам*, *плáтно* да *бєлєм* (СрРП, 219); ти *бєла* кушуля на *бєл* Дунав *бєлена* (БНТ, 116; див. також: ЗП, 271); інша «жіноча» тема, що так само часто оприявнена в піснях, стосується придбання / використання косметичних засобів, насамперед *белила* і *червила* (на *бєло* лице *бєлило* – СрРП, 222).

Для посилення концепту «білий» (у його зв'язках із концептом «гарний, позитивний») результативним виявилось повторення в тексті пісні словосполук з означенням *бел*; зауважимо, що повтори сегментів тексту різної величини належать до універсальних прийомів текстобудови народних пісень, їхньої поетики. Зокрема, нерідко використано повторення зачину кожного рядка-такту пісні, як, напр., анафоричне звертання у весільній пісні: *Белé рúке*, што сте работíле, / *Беле руке*, погáче месиле, / *Беле руке*, мому отплитáле, / *Беле руке*, сíто рассевáле, / *Беле руке*, квасѣц рассеáле (Драгоман *Годечко* – ЗП, 137); типовим для структури пісенного тексту є кількаразове повторення окремих тактів: Българските моми (повторено тричі) / *Бели кърпи* носят, / *Бели кърпи* носят (тричі), / Гръкчето не жалят (Яворница *Петричко* – ПК I, 151). Серед засобів творення яскравих образів пісні часто використано гіперболу; словосполука *бела мома* в тексті з виразною гіперболою зазнає посилення позитивної конотації означення *бел*; напр., у піснях часто трапляється сюжет, у якому красу дівчини описано як яскравішу за сонце: Не било ёсно слóднице, / ам било *бéло момиче*. / *С бéли* ми *рóки* махаше, / с чьорни ми óчи мигаше [То не було ясне сонце, а була гарна дівчина. Білими руками махає, чорними очима моргає] (Върбина *Смолянско* – СрРП, 271; варіанти цієї формули див.: РП, 421). Повтори словосполук з *бел* у просторі пісні посилюють символічність *білого простору* та концептуального ототожнення «білий» і «гарний / позитивний»; цьому ж процесу підпорядковане і використання багатьох дериватів від *běl-* (*белолика*, *белко* ‘чисто’; триж *по-бело* ‘втричі біліше’; чие е лиць *най-бело* ‘чие обличчя найбіліше’; круша *бялоцвятка* ‘груша в білому цвітінні’ тощо).

Як і в карпатському фольклорі, у болгарських піснях багато контекстів не уможливають однозначного розв'язання питання: чи означення *бел* зберегло зв'язок із семантикою ‘білий колір’, чи вже втратило; в одних контекстах вказівка на білий колір позначуваних реалій є безсумнівною; в інших – чітко проступає віднесення до поетичної символіки; трапляються контексти, у яких означення *бел-* суперечить характеристиці названого об'єкта (як *бéли хàркoми*, *бели бакъре* ‘різновиди посуду (здебільшого – мідного), у якомуносять, тримають воду’).

Спостереження над українськими (передусім регіону Карпат) і болгарськими народними піснями, зокрема з увагою до феномену **біла дівка*, засвідчило наявність типологічно спільних / близьких ознак, зокрема щодо ролі формальних і семантичних дериватів від основи *bel-* у народнопоетичних картинах світу українців і болгар: укр. **біла дівка* і болг. **бела мома* творять центри широкого *білого простору*, взаємодіючи з його елементами. Спільним виявилось ототожнення / зближення семантичних полів ‘білий’ і ‘гарний / приємний / коханий’; типологічно однаковими, інколи – і формально близькими чи тотожними є способи досягнення оцінних конотацій та відчутної експресії пісенних текстів. Водночас чимало елементів семантичної структури *běl-*, архітектоніки й поетики *білого простору* належать до ексклюзивних, зумовлених не лише лексикою пісень (що закономірно з огляду на лінгвальний феномен кожної народної культури, розмаїтість і багатство діалектів), а й структурою культурних парадигм – реєстрами визначальних образів пісень, взаємозв'язками цих образів, частотністю використання в піснях маркерів культурної семантики. Зауважимо, що в болг. піснях

різних регіонів високочастотним є поєднання **бел-* з власним ім'ям дівчини (молодої жінки), з назвами *Дунав, тиєница, руки, камък, дари, ракия*; водночас багато синтагм з означенням **бел-* у текстах пісень трапляються зрідка, розширюючи й урізноманітнюючи *білий простір*; в укр. коломийках висока частотність використання словосполук з означенням *біл-* притаманна насамперед номінаціям *біла дівка, б. хлопець, білий* + антропонім, а також соматизмам.

Зіставлення української й болгарської фольклорних традицій в окресленому сегменті – *біла дівка на тлі *білого простору* – спонукає до поширення спостережень у південнослов'янському ареалі насамперед на просторово суміжні з болгарським – македонський і сербський континууми.

10.

У *македонських піснях* використання словосполук з означенням *бел* відбивають численні контексти; семантика *бел* стосується як базового сегмента 'білий', 'світлий', так і багатьох вторинних значень – 'ясний', 'спокійний', 'щасливий' тощо, засвідчуючи поєднання традиційного побутового (профанного) мовлення і народно-поетичного (міфологічного). Поетичний складник семантики *бел* надається на створення позитивної конотації в номінації дівчини як об'єкта замилювання, кохання. Тому закономірне називання дівчини чи звертання до неї з використанням словосполучки *бел + девојка: Девојче бѐло*, *кратовче, / не глѐдај гóре на до́ле (Кратово – ММФ, 361)*. Проте за частотою оприявнення в текстах пісень такі словосполучки відчутно поступаються іншим моделям називання / звертання, насамперед із долученням антропоніма чи заступленням власною назвою загальною: *Шо бело переш бела Марије, / шо бело периш да црно носиш (Воденско – МПВ, 160–161); убовата мома Бона, бела Бона (Кукушко – МПК, 179); углавена ('заручена') бела Вела (Горноцумајско – Стоилов 1990, 53); Мариче, бело девојче, / што кротко ткаеш и плачиш (ЇНП, 223); зрідка реалізовано модель *бел + етнонім (бели македонки – ММФ, 462; бели гъркине – ПК I, 419; у піснях із Піринської Македонії засвідчено також бела българке – ПК I, 92, 830 та бело българче – ПК I, 838)*, які оприявлені в багатьох болг. піснях із різних регіонів.*

У макед. піснях ряд синонімів до *бел* як означення до *девојка (мома)* виявився широким; у ньому об'єднано лексеми, різні за етимологією, ареальними параметрами та частотою використання. Наприклад, лише в одному джерелі – ММФ – засвідчено: *убава (јубава) 'гарна', мила, милна 'чарівна', драга, мала, малечко, лична 'гарна, видна', либа 'люба', љубчица, добра, севда 'кохана', лепа, гиздава 'гарна, струнка', галена 'ласкава, ніжна', дилбер 'гарна' (невідмінюване), ластар 'тонка, струнка', љузел 'гарна, видна' (у різних діалектах відтінки семантики варіюються)*. Нерідко кілька означень використано у просторі однієї пісні, де вони творять барокові словесні інкрустації, насичуючи текст епітетами-синонімами: *дилбер бѐла* Магдено, *мо́ме мори (Битола – ММФ, 310); девојчице, драга љубчице (ЇНП, 79); девојче, девојче, мило та убаво (ЇНП, 137), милој маличко, / севде ('кохана') убавечко (Кукушко – МПК, 19)*. У таких ампліфікованих рядах

атрибутів похідні від *бел-* використано зрідка. Водночас ця лексема наявна в часто використовуваних клішованих словосполучках *бело црвено*, *бела румено*, що є спільною рисою і для болг. фольклорної традиції (див. вище): *Дéвојче бéло, црвено*, / *срмен си елек облекло*, / *либето си чéкало* [Дівчина-красуня вдягла сріблом розшиту безрукавку, коханого свого чекала] (*Скопје* – ММФ, 370); пор. також: *Тáм си нáјде мáлкај мóма / тáнка висóка*, / *бéла румéна* (*Гевгелиско* – ММФ, 343); Штіпските *мóми бéли црвéни*, / *бéли црвéни* скóпски *јабълки* (ММФ, 463); *Сега сьм една залобиле*, / *на лице бела-червена*, / *на очи черни череси* (ПК II, 682). Зрідка *бел* входить до оказіональних словосполук, напр.: *бела Вено*, *бела подунавке*, / *нарече се на Дунав на вода* [приклад народноетимологічного «пояснення» причин появи означення] (ЇНП, 203).

Високої експресивності пісні нерідко досягнуто повторами усталених формул, насиченням тексту синонімічними щодо когнітивного спрямування зворотами, напр.: у тексті пісні з 14 тактових сегментів 11 безпосередньо чи через порівняння підпорядковані образному характеризуванню коханої: *Зальубил Стојан Лилјана*, / *девојка лична убава*, / *зальубил Стојан Лилјана*, / *Лилјана бела, црвена*, / *Лилјана т'нка висока*, / *Лилјана алоф трендафил*, / *Лилјана турски карамфил!* / *Што вели Стојан на мајка*: / – *Учи ме, мајко, карај ме*, / *како да земам Лилјана*, / *Лилјана бела, црвена*, / *Лилјана т'нка висока*, / *Лилјана алоф трендафил*, / *Лилјана турски карамфил!* (ЇНП, 73)¹⁹. Інший прийом, що відомий у різних фольклорних традиціях, – це повторення цілого такту з додатковим повторенням його частини в суміжному такті: *оти е ўбава, бéла ем црвéна* (повторено двічі) / *бéла ем црвéна, тéнка ем висóка* (двічі) / *тéнка ем висóка*, *црна, црноба* (двічі) (ММФ, 296); як наслідок – відчутно зростає оприявлення в тексті означення *бел* як маркера позитивної оцінки.

Хоча в макед. піснях означення *бел* не домінує серед засобів називання дівчини як об'єкта кохання чи замилювання, усе ж цей питомий мовний знак не розчинився серед інших вербальних засобів, а у вторинній аксіальній функції зберіг тісне пов'язання з *білим простором*, залишився важливою структуротвірною рисою македонських пісень про кохання. Коло згадуваних у піснях реалій, вербалізованих з означенням *бел-*, доволі широке; окремі з них належать до високочастотних, що додає ваги таким елементам у творенні відповідної конотації. *Білий простір* макед. пісень об'єднує словосполуки на позначення реалій як ексклюзивних на тлі розглянутих укр. і болг. традицій, так і багатьох згадуваних у болг. і укр. піснях, що пов'язує між собою ці фольклорні традиції.

Призначення словосполук з *бел-* у текстах неоднакове: це або

а) елемент безпосереднього чи опосередкованого характеризування головної героїні пісні – дівчини, або

б) опис згадуваних у творі обставин, подій, реалій-атрибутів, часто пов'язаних із дівчиною як центральним об'єктом замилювання, приязні.

¹⁹ Припускаємо, що саме такі орнаментовані багатьма стилістичними фігурами й символами тексти македонських народних пісень про кохання спонукали Д. Наневського до характеризування їх як «поетичної екібани, у якій немає жодної квітки без символізації чи прикраси без підтексту» (ЇНП, 6).

Означення *бел-* у називанні дівчини чи її тіла (*бело лице*, *бели раци* ‘б. руки’, *бела гуша* ‘б. шия’, *белото грло*, *бели грди*) створює позитивну конотацію, яка в текстах до того ж часто посилена повторенням таких словосполук, а також згадуванням реалій, яким з природи притаманний білий колір (*бело брашно*, *бела урда* ‘сир’, *бели галабе* (*гулабе*) ‘голуби’, *бела којна* і *бела ата* ‘кінь’, *бело стадо* (овець), *бели варове* ‘вапно’, *бела книга* ‘папір’) чи їх оприявлення як «білих» є наслідком фольклорно-міфологічного осмислення дійсності. Що в доборі таких словосполук домінує не номінативна, а естетична засада народної словесності, виказує, по-перше, їх використання як усталеної структурної ознаки в піснях із різних регіонів Македонії; по-друге, промовистою є несумісність базового значення *бел* ‘[предмет] білого кольору’ та онтологічних (природних) рис реалій, названих словосполуками з означенням *бел* (напр., у словосполуках-назвах *бела лоза* / *лозница* ‘виноградник’, *бел босиљок* ‘базилік’, *бело трнче* ‘терен’ означення вказують не на білий колір реалій, а на їхню символічну / культурну значущість серед інших згадуваних об’єктів). Припускаємо, що й у контексті – *Каля спие в градина*, / *под бел зелен трендафил* [Дівчина Каля спить у садку під {гарною} трояндою] (ДМНП, 77) – складена номінація *бел зелен* так само відтворює не кольорову ознаку, а підкреслює загальну позитивну конотацію – піднесену тональність оповіді.

Відповідно до поетично-міфологічної моделі творення тексту пісень про кохання закономірним є використання означення *бел* в описах простору перебування дівчини, у називанні реалій, якими вона користується чи біля яких перебуває, хоча немає певності, що в таких випадках вказівка на білий колір реалій редукована сповна, пор.: *бело одайче* ‘кімната (дівчини)’, *бело меко перниче* ‘м’яка подушка’, *бела постельа* ‘постіль’, *бели чадора* ‘намет’, *бела чешма* ‘криниця’. Означення *бел* часто оприявлене в назвах одягу дівчини (*бело крпиче* ‘хустина, покривало на голову’, *бели саи* ‘короткий верхній одяг’ тощо), а нерідко – і поза контекстом опису дівчини, зокрема в тих випадках, коли реалія могла бути не білого кольору (*бела риза*, *белата цока* ‘верхній одяг’, *бела промена* ‘одяг; гарний, святковий одяг’, ‘білизна’); білий колір елементів одягу передбачуваний лише в окремих випадках, напр.: *бела пачета* ‘в’язаний білий чоловічий головний убір’.

Зрозумілими і сприйнятними як засіб народнопоетичного слововладу є мікротексти з повторенням означення *бел* на зразок: *бело и лице под бел трендафил* [її біле обличчя під білою трояндою] (*Пехчево* – ММФ, 257). У макед. піснях дуже часто згадувані поняття хліба, інших хлібних виробів, які майже в усіх контекстах репрезентовані словосполуками з означенням *бел-*: *бело лепче*, *бела погача*, *бел симит* (*бело симитче*); так само майже послідовно трапляється синтагма *бела пченица*, а також зрідка, у зв’язку з останньою реалією, – і *белија торби*; назви грошей як поняття значиме (символ достатку, успіху) так само часто мають означення *бел-* (*бели пари* / *бели грошове*), зокрема і тоді, коли згадані карбовані із золота монети (*белото дубле* ‘турецька золота монета’).

Важливою ознакою, спільною для укр., болг. і макед. пісень, є використання в тексті однієї пісні кількох словосполук із *бел-*, дериватів із цією основою, що посилювало конотацію білого як узагальненого поетичного образу, напр.: Сите

моми тиквешанки / *біло гројзи* берет, / *біло гројзи* берет, мамо бре, / *бели пари* земат [ці дівчата-тиквешанки (Тиквеш – назва місцевості) збирають виноград і отримують хороші гроші] (*Скопје* – ММФ, 462); див. також: *Дона бели*, леле, *біло платно*, / *Доне, белой моме*, / на реката, леле, под върбата (ПК II, 231); Рамната става, *белото лице*, / *Белото* лице, *белото грло*, / Од јанаците – *белите гради!* (ЉНП, 101).

Посилення білого простору нерідко досягається через зіставлення з реаліями білого кольору, напр.: Какво е *бело* грўтка сїрење ('сир'), / такво е *бело* моето лице (*Делчево* – ММФ, 331); лице њ е *бело* – тиквешка пугача [обличчя її таке біле, як хліб із пшениці з Тиквеша] (*Гевгеліско* – ММФ, 292); лице и е *біло*, како *бела* кнїга (там само – ММФ, 293), *белоліка* като *бела* книга (ЉНП, 128). Зауважимо, що вираз *бела книга* ('лист', 'папір') часто є елементом антитези *бела книга* – *црно* писмо, яка оприявнена в багатьох макед. піснях (ЉНП, 227; ММФ, 190, 194, 199; ДМНП, 23, 70 та ін.); підкреслене протиставлення 'білий' ↔ 'чорний' у піснях реалізоване в протиставлюваних назвах різних реалій, що увиразнює символічне значення кольороназв.

У піснях із різних регіонів Македонії повторюється контекст зі згадкою сакральних об'єктів *манастир*, *црква*, що в картині світу традиційно корелюють зі сферами чистого, урочисто-високого, а в поєднанні з елементами *білого простору* такий мікротекст зазнає відчутного употужнення, пор.: Што се *белеје* доле ју поле, / да н' ми е магла, да н' *бела зора*. / Нит *бела* магла, нит *бела зора* / туку ми *била* црква градена, / црква градена недоградена (ДМНП, 29).

У використанні словосполук із *бел* у макед. фольклорі спостережено таку саму багатоплановість, що і в укр. та болг. традиціях: на тлі синтагм на позначення реалій, віднесення яких до білого кольору закономірне й не викликає сумнівів, репрезентовано чимало реалій, які з природи можуть бути різного кольору, не лише білими, світлими (*біло гројзе* / *грозде* 'виноградні грона', *бела ракија* 'горілка', *бел камен* 'камінь' тощо), або зовсім не корелюють з ознакою «білий» / «світлий, осяйний» (*бела чешма* 'криниця'). Природні іманентні ознаки реалій, названих такими словосполуками, у піснях зазнають деактуалізації; натомість посилюється поетико-міфологічний потенціал їхнього семантико-асоціативного поля, особливо за умови поєднання в тексті кількох синтагм з означенням *бел-*; індукцію *білого простору* внаслідок творення ампліфікаційних рядів з компонентом *бел-* демонструє багато макед. пісень різних локальних традицій.

Водночас у піснях історичних, побутових, яким притаманні інші змістові, аксіальні доміанти, так само трапляються словосполуки з означенням *бел-*, що переважно відтворюють білий / світлий колір позначуваних предметів і не входять до кола засобів передачі оцінності.

Ототожнення чи тісний зв'язок семантичних комплексів 'білий колір' і 'позитивна оцінка' притаманні здебільшого пісням про кохання, приязнь: ці фольклорні тексти залишають стійке враження, що все оцінюване як гарне, позитивне, що є об'єктом схвалення чи замилювання, може бути репрезентоване словосполукою з означенням *бел-*. У макед. традиції пряма номінація дівчини, молодої жінки (головного об'єкта пісень про кохання) – *бела мома* – трапляється значно рідше порівняно з укр. і болг. піснями відповідної тематики; водночас означення

бел- і похідних від цієї основи широко представлені в називанні тих реалій і обставин, що безпосередньо чи опосередковано репрезентують дівчину / жінку.

Отже, наявний у македонському фольклорі *білий простір* виокремлюється як змістовий, естетичний і структурувальний складник, один із чинників формування й підтримування позитивної оцінки іменованих реалій та загальної конотації, створення окремої пізнаваної поетики пісенних текстів.

11.

Розглядаючи номінацію дівчини (насамперед у контексті **біла дівка*) у *сербському фольклорі*, зазначимо, що означення *бео* в серб. мовному просторі репрезентоване широко, що засвідчують спеціальні студії (зокрема: Янкович 2011) та тлумачні, етимологічний, діалектні словники. Багато елементів розгалуженого дериваційного і семантичного гнізда з основою *бео* належать до давніх, позначаючи реалії, поняття, зв'язок яких з гіпотетичним вихідним комплексом 'білий [за кольором]' є очевидним; водночас у багатьох назвах таке пов'язання реконструювати складно.

Вербалізація в серб. мовно-культурному просторі поняття «дівчина / молода жінка – об'єкт приязні, кохання» зосереджена насамперед у фольклорних текстах, де використано різні, неоднакові за частотою їх уживання, номінації. Зокрема, звертання *бело девојке* зафіксовано в поодиноких контекстах (ПЈС, 108, 135), як і синтагми *бела* + інша назва дівчини / молоді жінки – *цура бела* 'дівчина' (ПЛ, 152), *бела була* 'дружина мусульманина' (ПЛ, 76); проте часто засвідчено словосполучення *бела* + власне ім'я, напр.: *бела Рада* (БЛ, 22), *бела Јана* (ПЛ, 169, також: 43, 78, 154), *бела Бојо*, *бело Ленце* (ПЈС, 57, 64) тощо; у таких номінаціях, як і в болг., макед. традиціях, використано різноманітні антропоніми.

У серб. фольклорі *бео* оприявлено в різних контекстах: одні з них безпосередньо підпорядковані називанню дівчини, інші репрезентують елементи типового для народних пісень реалемного, ознакового й подієвого супроводу героїв відповідних текстів. Нерідко використано розгорнуті епітетні комплекси, до яких входить також означення *бео*; зокрема, це відомі й іншим південнослов'янським традиціям ряди означень, інколи розподілених між кількома синтагмами: Гајтан мома воду вади, / Над бунар се нагладује, / Да л' је бела, је л' црвена / Да л' је танка, је л' висока! (ПЛ, 56); Ој убава мала момо, ладо, ладо! / Изнакла ми конотацію / Доста т'нка и висока, / Доста бела и црвена (НПЛ, 46); Ајд слази, војно, од коња, / оће те наша девојка, / ти јој умно паметно, / ти си јој танко високо, / ти си јој бело румено (БЛ, 35 і 51, 53; див. також: ПЛ, 54, 125, 261, 262). Ампліфікуванням, до якого вдаються автори пісень, відчутно посилено оцінну конотацію пісень, напр.: Ожени се сирома. / Узе мому од дома, / Танку, гиздаву, / Белу, румену / Црни ока, / Бела бока [...] Ал' беседи гиздава, / Танка, бела, румена (СНП, 447–451). Використання поширених оцінних словосполук у поетичному називанні-характеризуванні дівчини зближує сербську фольклорну традицію з болгарською й македонською.

У звертанні до дівчини та в називанні її поза ситуацією звертання як означення до *девојка*, *мома* часто використано *убава*, *лена*, *млада*, *добра*, *драга*, *злата*, напр.: Ој *убава добра* девојко (БЛ, 17), *лена* Мара за чудо *убава* (БЛ, 74), Ој *убава, јубава* девојко, *јубава добра* девојко (БЛ, 79). Нерідко у звертаннях до дівчини оприявлено назви квітів, дерев (рослинний код), що притаманне також укр., болг. і макед. фольклору; пор. у серб.: Ой девојко *плава перунико* ‘синій ірис’ (СП, 51), Станке, Жанке, *црвена јабуко* (НПЛ, 103) тощо. Водночас сербські пісні вирізняє значно частіше порівняно з болг., макед. і укр. традиціями використання в звертаннях до дівчини лексеми *душа* (нерідко також – і дериватів від *душ* у різноманітних поєднаннях з іншими вербальними засобами), чим досягалося увиразнення інтимізації висловлювання та загальна експресія тексту, пор.: *душо*; *душо моя*; *душице моя*; ой *девојко душо*; *драга душо* моя; ой *девојко душице* тощо (СП, 47, 51, 71, 82, 85).

Репертуар понять *білого простору* серб. пісень має чимало елементів, спільних із болг. і макед. традиціями, що створює враження їх інтегральності. Проте назви тих самих реалій у континуумах різних мов і різних діалектів мають чимало відмінного. Спільним для зіставлюваних фольклорних традицій також є насамперед поділ номінацій на два типи: які відтворюють ознаку реалії – білий / світлий колір, і які реалізують фольклорно-міфологічну модель номінації відповідних предметів, понять, хоча в текстах пісень така диференціація не завжди чітко виявлена, а обігрування внутрішньої форми означень, актуалізація вихідної семантики кольору в контекстах виразно метафоричних у серб. піснях належать до типових. Уявлення про наповнення й архітектоніку *білого простору* серб. фольклору дає наведений нижче тематичний реєстр:

назви людини – *бела девојка*, *цра бела* ‘дівчина’ (у весільній пісні), *бел-* + антропонім, *бел белушка* – звертання до немовляти (у колисковій пісні);

н. частин тіла людини (соматизми) – *бијело лице* (похідне – *девојка белоліка*), б. *перси* ‘груди дівчини, хлопця’, б. *дојке* ‘груди дівчини, жінки’, б. *ноге*, б. *руке*, б. *грло*, б. *зуби*, б. *брада*;

н. надприродних істот – б. *вила*;

н. полотна, сировини для виготовлення полотна, виробів з полотна, одягу та його деталей, взуття – по *бијелу плату / платно* ‘полотно’, б. *сукна* ‘сукно’, б. *дари*, б. *сарука* ‘чалма, тюрбан’, б. *тулбен (тулбенче)* ‘тонке полотно (покривати голову)’, б. *(пребела) марама* ‘хустка, шаль’, б. *антарија* ‘жилет’, б. *свила (белом свилом шије)* ‘шовк’, б. *вустан (фустанче)* ‘спідниця’, б. *рукаве* ‘рукава в одязі’, б. *перје* око калпака ‘біла пір’їна – прикраса чоловічого головного убору’, б. *превез* ‘тонке покривало (на голову)’, б. *корпа* ‘шматок тканини’, б. *капа* ‘головний убір’, б. *кошуља*, б. *чаране* ‘панчохи, шарпетки’, б. *вуна* ‘вовна’, б. *вутарка* ‘сукня’, б. *тоска* ‘довга біла сорочка’, б. *дувака* ‘вельон нареченої’, б. *шала* ‘шаль’, б. *тулбен* ‘тонке полотно’, б. *премена* ‘одяг’, б. *брисаљка* ‘шматок тканини’, б. *торбе* ‘торба, мішок’;

н. страв, борошна, хліба, виробів із тіста – б. *млеко*, *брашно*, б. *љоб* ‘хліб’ (нарани їх *љобом бијелием* ‘нагодуї їх [білим] хлібом’), б. *колаче* (умесим *биеле колаче*) ‘білий хліб’, *пребеле симите* ‘куповані білі булочки’, б. *погач* (У ратару *црне руке*, / *А бела погача*) ‘хліб; круглий прісний хліб’, б. *баница* ‘слоєний пиріг із сиром’;

н. напоїв – б. вино, б. пена (вина);

н. поселень, будівель, приміщень, елементів інтер'єру – б. град, назва міста + б. град (Од *бијела града Варадина*), б. стан 'табір, місце перебування', б. двор 'садиба; палац', б. авлија 'дворище', б. кула 'башта', 'кам'яниця', б. крчма (перед *бијелом крчмом*) 'корчма', б. соба 'кімната', б. куће 'будинок, житло', б. црква, б. манастир, б. чадор (бел чадор белеје) / б. шаторје 'намет', б. порти 'ворота', б. врата 'двері', б. душека 'подушка диванна';

н. тварин, птахів, комах та їхніх частин тіла – б. белка 'куниця', б. јаре 'козеня', б. овце і б. беце (бецка) 'вівця', б. ован 'баран', б. браве 'баран', б. јагање 'ягнятко', б. стадо (овець), б. голуб (два бела голуба), б. голубица 'голубка', б. лабуд 'лебідь', б. гуска, б. врапче 'горобчик', б. перо 'пір'їна', б. пчеле 'бджоли'²⁰;

н. рослин та їхніх частин – *бијела, бјелица шеница (пченица)* 'пшениця', б. гројзе 'виноград', б. лоза 'виноград', б. гижа 'виноградна лоза', б. босиљак 'васильки духмяні', б. цвеће 'квітка', *бел-црвен трендафил* 'троянда; мальва', б. трње 'терен', б. крошиња 'крони дерев', б. кор'јен (по б'јелу кор'јену) 'корінь', б. вишиња 'вишня', б. грах 'квасоля', б. пелин 'полин', б. ковиље 'ковила', б. травице;

н. об'єктів неживої природи, географічних об'єктів – б. снег 'сніг', б. зоре 'вранішня зоря' (поширений контекст: *Зора зори, д'н се бели* 'сходить зоря – розпочинає білий день' – ПЈС, 113, 149, 151), б. Дунав, б. пјена 'піна (у річці)', б. пепел;

н. обладунків воїна, зброї, кінської зброї – б. латинка 'швидкострільна рушниця', *пребели бедије* 'підклад під сідло на коні переважно з білої тканини';

н. ужиткових предметів, подарунків – б. сребро 'срібло', б. пепел 'попіл', б. сапун 'мило', б. хартија 'лист, послання', б. книга 'книга; лист', б. крошиња 'корзина (плетена з лози)', б. корпа 'корзина', б. дари і б. бошчалук 'подарунки учасникам весілля';

н. часових понять – б. дан 'день' (зора зори, дан се бели; *бијел данак* Ђурђев), б. подан 'полудень', б. зора (*бела зора* зазорила 'зійшла вранішня зоря');

н. грошових одиниць – б. пара (*паре*) 'гроші, монета', б. мејудије 'монети епохи Абдул-Меджида'.

Як і в інших розглянутих фольклорних традиціях, у серб. піснях у різних контекстах словосполуки з **bel-* відтворюють притаманні реаліям ознаки за кольором, або дібрані за іншим принципом – позначають об'єкти задля створення фольклорно-міфологічного простору, досягнення бажаної оцінної конотації тексту безвідносно до природних характеристик об'єкта номінації. Висока фреквенція похідних від *běl-* у текстах та відчутне посилення оцінної конотації досягається завдяки використанню в тексті кількох *бел-*номінацій (Да си створим *бели* пепел, Да направим *бели* сапун, Да *избелим бело* лице [Напалимо {потрібного} попелу, зробимо {хороше} мило і вибілимо {гарне / біле} обличчя], Брза *Лесковач* – НПЛ, 87), зверненню до тавтологічних синтагм (як-от: *бели бело* платно 'білить біле [= 'гарне?'] полотно', *беле бели* дворе 'прибирає [гарний?] двір'), а також повторенню тактів пісні з елементом *бео* (напр., у пісні із 30 рядків-тактів 10

²⁰ На тлі семантики *беле пчеле* 'найдаліші нащадки' (див. вище) у говірках також зафіксовано цілеспрямоване підкреслення зв'язку зі значенням 'білий колір': Што се онде лелејеше, лелејеше, белејеше? Да л' је платно, е л' је лабуд? Неје платно, неје лабуд, мори, тој су *беле пчеле* (ПЈС, 54).

тактів є повтором фрази «Развијај, лице *бело*, развијај», а в іншій пісні з 10 рядків кожен другий є епіфором – «О лојзе, лојзе, сас *бело* гројзе!» – ПЛ, 284, 288; такі повтори є, ймовірно, одним із найпоширеніших прийомів формування фольклорного тексту, його важливою типологічною рисою). *Вѣл*-елементи (словосполуки із цим означенням, деривати, різноманітні фігури паралелізму з актуалізацією «білих» реалій) утворюють нелінійну надтекстову цілість, сітку структурних пов'язань, яка здатна індукувати оцінну конотацію, сприяти номінативній атракції – поширенню *білого простору* внаслідок використання означення *бео* в назвах інших реалій.

Крім *бео*, у сербських піснях задля позитивної аксіяції названих реалій як постійні означення з вихідною семантикою чи вторинною семантикою кольору використано також *злат* і *зелен*, що впливає на наповнення, структуру *білого простору*, частотність оприявлення його елементів у текстах; значно рідше трапляються означення *сив* і *црн*.

Синонімізація означень (*бео*, *злат* і *зелен*), їх закріплення за об'єктами номінації не лише звужує простір використання *бео* як засобу досягнення позитивної оцінної конотації, а й трансформує сербський кольоровий код як елемент картини світу. У цьому переконує, зокрема, широке оприявлення *злат* і похідних у піснях, що втілюють концепт «світлий, осяйний». Словосполуками з означенням *злат*-насамперед названо вироби із золота чи виготовлені з його використанням: *злаћени прстени*, *злата бурма* 'каблучка', *златне брњице* 'сережки', *злат дьердан* 'гердан', *златне наруквице* 'браслет', *златна пуца* 'гудзик', *златен венац* 'вінчальна корона, вінець', *чаша позлаћена* і *златна купа* 'чаша для вина', *златни буздован* 'булава', *злаћене медаље* 'медали' тощо. Водночас широким є сегмент *золотого простору*, який об'єднує реалії, які стосунку до золота як матеріалу не мають, а їхні назви є результатом метафоричної позитивної аксіяції, усталеної фольклорної символізації відповідних предметів, понять, пор.: *злато јабуко* (у багатьох текстах), *златна трава*, *златне гране* 'гілка дерева', *златна жица* 'виноградна лоза', *злат голуб* (два *златна голуба*), *злат соко* 'сокіл', *златна крила* 'крила (соколиці)', *утва златокрила* 'качка', *злате роге* 'роги', *грива* (коня) *позлаћена*, *златне чешљи* 'гребінець для волосся', *злате вретено* 'веретено (для прядіння)', *злата преслица* 'прядка', *злата марама* 'хустка', *злата љула* 'колиска', *злата тепсија* 'протівень, жаровня', *златни кове* 'відра', *злаћене столове* 'золочені столи', *златна струга* 'місце доїння овець, струнга'; у *юнацьких* піснях означення *злат*- і (похідні) часто трапляються як засіб поетизації дійових осіб – у назвах зброї, спорядження, одягу, інших атрибутів, що засвідчують, на думку авторів, звитягу воїнів: *златни топи* 'гармати' (*Златни топи у град ударише* – СНП I, 89), *пушке позлаћене* 'пістолі', (скида) *златна шестлоперца* 'різновид зброї – пернач', *златна тетива*, *злаћене ножеве* 'ножі', *узда позлаћена* 'вездечка коня'; пор. також: *Предь войскомь е Божко Юговичу / На алату вась у чистом злату, [...] / На баряку одь злата ябука, / Из ябуке одь злата крстови, / Одь крстова златне ките* висе [Перед військом [...] на коні весь у золоті [...] На прапорі при золотій кульбаці сідла; біля кульбаки золотий хрест, із хреста звисають золоті тороки-прикраси] (Сремски Карловиц – СП, 223; див. також: СНП IV, 59); інша сфера широкого використання означення *злат* – весільні пісні, пор.

поширену в болг., макед. і серб. піснях формулу своєрідного заперечення-ствердження: Повила се *златна* жица из ведра неба [...] / То не била *златна* жица из ведра неба, / Већ то била лепа Ружа от добра рода [Повилася з ясного неба золота виноградна лоза... То не золота лоза із ясного неба, а то була Ружа – гарна дівчина доброго роду] (СНП I, 91); інший показовий приклад насичення пісні *злат-*: Фалилася Мара роду / Да ће сијаг' *златом* гору, / Да ће нацаг' *златом* дубље, / испод дубља *златна* трава, / Испод траве бистра вода (Біјела Црна Гора – ПЦГ, 135). Сформованість *золотого простору* з виразною позитивною оцінною конотацією уможливила використання словосполук *мое злато* у звертанні до коханої дівчини, *златни куме* (звертання у весільній пісні), *златни златари* 'майстри-золотарі', як і називання визнаної історичної особи через алюзію до *злато* (Цар Лазаре Србска *круно златна!* [Царю Лазаре, золота короно Сербії] – СП, 222).

Зауважимо, що в болг. і макед. фольклорних традиціях так само часто використано означення *злат*, зокрема у вторинній метафоричній функції, насамперед як суперлятивна характеристика позначуваної реалії, напр. макед.: ја питале чија вера сака. / Јас си сакам нашта *златна вера* (Воденско – МПВ, 53); пор. також – зразок насичення тексту згадками про *злато* в пісні з макед. Струмиці: момче, ќе ти купам до сто драма *злато*, / момче, да направеш един *златен розбој*; / момче, шо к' устане един *златен пръстен* (парубче, коли ти купиш сто *драм* ['стара одиниця ваги'] золота і зробиш {з нього} золотий ткацький верстат, то отримаєш золотий перстень, ММФ, 359); інше заняття дівчини – прання одягу, полотно на березі річки та прядіння – так само супроводжено використанням означення *злат*: *златна буалка* 'праник (для вибивання білизни при пранні)' і *златно вретено* 'веретено' (Горноцумајско – Стоилов 1990, 42). Проте в серб. традиції фреквенція *злат* як засобу позитивного оцінювання номінованих реалій значно вища. Важливою є синонімізація означень *злат* і *зелен*, що відтворено народними піснями, де функційно тотожними є *злато јабуко* і *зелено јабуко* з виразною позитивною аксіацією, пор.: Ко ђевојка *зеленом јабуком*; у звертанні – Брате Гојко! *зелена јабуко* (СНП IV, 191, 238); так само паритетними є *зелен соко* і од *злата сокола* (СНП IV, 416)²¹.

Інша примітна риса серб. пісень на тлі болг. і макед. – це наявність виразних тенденцій використання означення *běl-* та означень-еквівалентів у назвах річок

²¹ Дослідження семантики означення *зелен* у серб. мовно-культурному просторі (зі спеціальною увагою до фольклору) уможливило обґрунтування кількох ліній її розвитку, зокрема розгортання завдяки дериватам і словосполукам номінативного поля *zelen зі збереженням зв'язку: а) зі значенням 'зелений колір', б) з комплексом значень 'світлий', 'осяйний' і в) із загальною позитивною оцінкою іменованих реалій унаслідок їх поетико-міфологічного характеризування за канонами творення фольклорних текстів; звідси – закономірна поява в серб. піснях словосполучки *зелен соко* 'сокіл' на тлі усталеної *сив соко*, а також випадки розширення структури цієї синтагми додаванням другого означення *сив-зелен сокол* (СП, 79); на широку реалізацію метафоричної позитивної аксіації вказує багато назв зброї – *zelen mač* ('меч'), *zelena sablja* ('шабля'), *zelena puška* ('стрілецька зброя'), *zelen top* ('гармата'), а також *zelena ruka* – символ звитяги юнака-воїна (Ivić 1995, 98–99). М. Івіч підкреслює, що поява в цих словосполучках-назвах епітета *zelen* зумовлена не зеленим кольором реалії, а оцінно-прагматичною настановою: «zato da bi se tim epitetom naglasila njihova podobnost za efikasno delovanje radi savladavanja protivnika» (Ivić 1995, 100).

і міст. Якщо в болг., мак. піснях як означення до *Дунав* відчутно переважає *бел* (*бьял*) над *тих*, що трапляється лише спорадично, то в серб. піснях зафіксовано ситуацію протилежну: значне поширення означення *тих* (варіанти *тиха*, *тиа*, *тија*) *Дунава* на тлі окремих випадків з *бел-*, пор. у серб. піснях: Тамо доле крај *тија Дунава* (СНП I, 296); пак он плива по *тијо Дунаво* (СНП I, 510); Ој *Дунаве, тија водо!* (СНП I, 431)²²; назви інших річок супроводжують означення *тих* (отиде низ *тиу Мораву* – СП, 112) чи *ладна* (< *хладна*), *валовита* ‘бурхлива’: Украй *Саве воде ладне* (СНП I, 196, 257); нерідко кілька означень творять ампліфікаційний ряд: *Саво водо валовита ладна* (СП, 318).

Іншу тенденцію функціонування означень засвідчують контексти з назвами міст. Зокрема, у болг. піснях типовою є поширена словосполука *ойконім + града* *голема* (Във *Преслав града голяма* – СИБ, 607; нах *Солун града голѐма* – СрРП, 361; див також: 192, 296, 410, 425, 485; в окремих випадках *голем-* стосується села: *село голѐмо* (СрРП, 106); лише в поодиноких випадках зафіксовано словосполуку *бели град* (Илей Йоване / бели гражданино, / оберни се, / *бели град* изгоре – ПК I, 398; варіант пісні в: РП, 393). Зауважимо, що традиційна для болг. пісень сполука *голяма града* не зумовлює перенесення означення *голем-* у семантично ідентичну словосполуку, якщо питома лексема *град* субституїрована запозиченою лексемою *касаба* ‘місто’. У серб. піснях у цій ситуації використано означення *бео*, причому такі словосполуки частовживані, кількісно переважають над контекстами використання ойконімів без означення, що дає підстави припускати клішованість структури ойконім + *бео град*; напр., у зібранні В. Караджича

²² На тенденцію закріплення в болг. фольклорній традиції за гідронімом *Дунав* означення *бел* (*бьял*), а в серб. – *тих* звернув увагу В. Ягич, водночас зауваживши, що в болг. піснях зрідка також трапляються словосполуки *тиха Дунава*, *тихи Дунав* (Jagić 1876, 301); останнє підтверджує використання контамінованих означень, напр.: през *тиха бели Дунаве*; през *тихиян, тихьян бели Дунав* – у Родопах (РП, 99, 115; див. також: СрРП, 334, 436); так само – у піснях із регіонів Преславско, Шуменско, Новопазарско, Торговишко (СИБ, 146, 180, 289, 308, 361, 454, 661). М. Івіч прокоментувала контексти використання в серб. фольклорних і художніх текстах словосполуки *бел Дунай* (Ивић 2001, 16), підтвердивши давніші спостереження В. Ягича про нестроге закріплення типів означень у синтагмах *бел (бьял) Дунав* і *тих Дунай* відповідно за болг. і серб. мовно-культурними континуумами, можливість їх поширення за межами основного ареалу – у латеральних зонах суміжного континууму. Цінним є спостереження В. Ягича про зміну в південнослов'янському мовно-культурному просторі змісту назви *Дунав / Дунай*, зневиразнення зв'язку назви *Дунай* із відповідним реальним гідрооб'єктом. Було зауважено, що із віддаленням від річки Дунай увиразнюється вторинний народнофілологічний складник в осмисленні гідроніма *Дунай* аж до повного затирання відношення до реального водного об'єкта, перетворення власної назви у назву загальну, у фольклорний образ, співвідносний із загальним поняттям річка (будь-яка); водна перепона чи будь-яка інша перепона, яку необхідно подолати; щось великого розміру; щось позитивно оцінюване (Jagić 1876). Спостереження В. Ягича про зміну функцій гідроніма *Дунай* у парадигмі народної культури релевантні для розуміння процесів і в укр. фольклорі, де *Дунай* як народнопоетичний образ, по-перше, кількісно відчутно переважає згадування широковідомої центральної ріки України Дніпра (Аркушин 1981, 69), а по-друге, у багатьох випадках виявлено виразну редукцію зв'язку з річкою Дунай як відповідним гідрооб'єктом; останнє типологічно однакове із ситуацією, засвідченою в південнослов'янському континуумі. Ізгласа *тихий Дунай* об'єднує серб., болг. і укр. фольклорні традиції; формування ізгласи відбулося, імовірно, шляхом поширення вже усталеної народнописенної словосполуки із серб.-болг. ареалу в регіон Карпат із подальшим її закріпленням у фольклорі всього укр. континууму, а згодом – і широким входженням у художню літературу (рух цієї мовної риси від укр. народних пісень до художніх текстів відтворено в: Єрмоленко 1987, 187–188; Дядишева-Росовецька 2001, 109–114; Мовчанюк 2004).

Песме јуначке новијих времена засвідчено: до *бијела града Дубровника*; у *Клобуку граду бијелому*; више *Спужа града бијелога*; од *бијела града Варадина*; отиде *Нишу бијеломе*; од *Лознице од бијела града*; од *Стамбола б'јела*; у *Зети три бијела града* (СНП IV, 38, 71, 74, 111, 164, 171, 260); лише в цьому джерелі на позначення міст зафіксовано понад 40 словосполук такої структури (частина з них неодноразово повторюється в різних піснях), а синтагми з означенням *велик* – факти одиничні, напр.: *опреми је великом Видину* (СНП IV, 162).

Отже, наявні виразні ареальні протиставлення, що сигналізують про існування і збереження в пісенному просторі важливих маркерів віддавна сформованих етнічних картин світу. У кожній локальній фольклорній традиції для досягнення бажаного емоційного ефекту, посилення оцінної конотації існував широкий відносно сталий набір вербальних засобів (мовних елементів, їх синтактики, моделей наповнення слів і словосполук метафоричним і міфологічним змістом), що були відомі авторам і виконавцям народних пісень, які усвідомлювали й широко використовували естетичний потенціал таких структурних одиниць. Коло таких засобів (насамперед закріплення означень як сталих у вживанні; наявність неузуральних означень-метафор, притаманних лише фольклору; наявність надлишковості, дублювання означень у синтагмах), широке використання таких словосполук у різних піснях віддалених між собою теренів указують на їх архаїчність, формування у віддаленому минулому. Інтегральними для сербської, болгарської й македонської фольклорних традицій виявилися не тільки ізоглоси – словосполуки з означення **bel* як мовні знаки, та ряди однакових реалій, вербалізованих варіативно, залежно від лексичної диференціації діалектного простору, джерел та інтенсивності іншомовних впливів на діалекти, відповідно – і тексти пісень, а й спільна модель зв'язку концептів «білий / світлий / осяйний» і «гарний / позитивний» – ізопрагма, що породжує, підтримує ізоглоси, у яких вона реалізована.

Неповторність кожної національної фольклорної традиції оприявлена, зокрема, наборами ексклюзивних синтагм (також і з означенням **běl-*), структурами номінативних, дериваційних полів назв кольорів, виразними тенденціями частотності використання кольоративів як постійних епітетів, особливостями синонімії. Спостережено, що архітектоніка тексту, прийоми його творення та підпорядкування визначальним для пісні концептам та міфологічному змісту образів мають неповторні риси в зіставлюваних фольклорних традиціях, хоча їх об'єднують інтегральні вербальні, образні елементи, зокрема **біла дівка* та багато компонентів *білого простору*.

Деякі узагальнення

1. Спостереження над українськокарпатськими, болгарськими, македонськими й сербськими народними піснями засвідчили наявність спільних / близьких формальних і змістових елементів кольорових кодів у цих культурних традиціях. Серед інтегральних ознак виявлено:

а) поширення в піснях назв дівчат, молодих жінок, хлопців словосполуками з означенням *běl-* (умовно – **біла дівка*), численні контексти яких засвідчують актуалізацію оцінних конотацій, що нерідко є невід'ємним супроводом їх використання в піснях;

б) феномен **біла дівка* функціонує на тлі *білого простору* – багатокомпонентного номінативного поля, що об'єднує пов'язані між собою різноманітні за семантикою синтагми з означенням *běl-* та деривати від цієї основи; *білий простір* як одна з домінант (в окремих культурних ареалах – визначальний складник) кольорового коду народних пісень виявився важливим елементом народнопісенної поезики розглянутих фольклорних традицій;

в) *білий простір* об'єднує як назви реалій за ознакою білого, світлого кольору, так і численні метафоричні назви, якими вербалізовано образи, моделі аксації, що притаманні міфологічному фольклорному дискурсу;

г) важлива інтегративна риса поезики фольклорних текстів, що репрезентують різні культури, – це цілеспрямоване посилення оцінних конотацій *běl-*, зокрема через насичення текстів пісень синтагмами з цим елементом та дериватами, що зумовлює номінативну індукцію – використання означення *běl-* у називанні нових об'єктів;

г) семантичні, асоціативні комплекси 'колір' і 'оцінка' словосполук-номінацій з означенням *běl-* у багатьох пісенних контекстах співіснують як неподільна єдність; їх цілеспрямоване протиставлення нерідко є основою тропів, словесною грою.

2. Спільні номінативні, семантичні й аксальні ознаки зіставлюваних мовно-культурних континуумів ґрунтуються на близькості, тотожності фрагментів фольклорно-міфологічних картин світу цих слов'янських народів, хоча кожній із традицій притаманний високий ступінь неповторності, ексклюзивності.

Лексична спільність (ізоглоси), близькість / тотожність окремих елементів та архітектоніки сегментів картин світу (ізопрагми) надійно підтверджені високою фреквенцією (повторюваністю) аналізованих словосполук з компонентом **běl-* у піснях із різних теренів розглянутих континуумів, наявністю різноманітних усталених (клішованих) формул у численних текстах, що унеможлиблює пояснення виявлених у зіставлюваних фольклорних традиціях однакових структурних елементів, моделей семантичного розвитку як *випадкових збігів*. Останнє спонукає до пошуку інших причин і шляхів їх постання; серед можливих типових версій – це

а) продовження в аналізованих оприявненнях словесної культури архаїчного спільного прастану чи

б) формування внаслідок тривалих у часі тісних міжетнічних / міжкультурних контактів багатьох спільних елементів. Імовірність взаємодії чинників *а* і *б* є високою, до чого можуть долучатися окремі (випадкові) збіги; допустимість різних передумов формування ізоглос, ізопрагм актуалізує їх верифікацію.

3. Закономірний характер ізоглосних пов'язань фольклору зіставлюваних слов'янських континуумів підтверджують численні спільні елементи *білого простору* (зокрема серед назв людини, реалій тілесного, рослинного, тваринного, предметного, гастрономічного кодів), ізоструктури – типи усталених зв'язків між

елементами (як відношення синонімії «білий» – «золотий» – «світлий» / «осяйний», антонімії «білий» ↔ «чорний»²³), однакові стійкі конотації для номінацій з означенням *běl-.

4. Об'єднуючи однакові чи близькі мовні елементи, явища в різних слов'янських континуумах, ізгласи нерідко співвіднесені з неоднаковими топосними ситуаціями: спільний для кількох континуумів лінгвальний знак у просторі однієї мови може належати до високочастотних одиниць, в іншій – до спорадично оприявленних, засвідчених поодинокими контекстами; у континуумі однієї мови ізгласна лінгвальна одиниця може входити до дериваційного (формального, семантичного) гнізда на противагу її ізольованому становищу в континуумах інших мов; неоднаковими в різних мовах / культурах можуть бути й конотації спільних елементів. Тому виявлення ізгласи, що засвідчує міжконтинуумну структурну ідентичність / близькість, передбачає її змістову, функційну параметризацію за різними ознаками.

5. Значну цінність зберігають *неізгласні* структурні елементи, виявлені в просторі однієї мови й не зафіксовані в інших мовах; репертуар таких одиниць доволі широкий, що підтверджує неповторну історію формування й розвитку кожного зі слов'янських мовно-культурних ідіомів. Віднесення номінативних засобів, їх семантики до кола ексклюзивних передбачає попередню перевірку їх неізгласності, унікальності через цілеспрямоване обстеження інших континуумів, що є важливим інструментом поглибленого виявлення й аналізу міжмовної / міжкультурної взаємодії.

6. Виокремлення в *běl- семантичного комплексу 'гарний, красивий', його поширення в досліджуваному сегменті карпато-балканського макроареалу актуалізує необхідність з'ясування генези цього семантичного феномену в кожній із аналізованих мов; адже розв'язання давно сформульованої історико-семасіологічної альтернативи – чи:

а) оцінний (аксіальний) складник семантики *běl- 'гарний, красивий / позитивний' є вторинним стосовно позначення кольору, який постав унаслідок семантичної деривації за моделлю «колір (білий)» → «(позитивна) оцінка», чи

б) «(позитивна) оцінка» є результатом розвитку давнішого синкретичного комплексу «сяючий / світлий / з блиском», із якого могли постати окремі значення з кола позитивної оцінки – не зовсім очевидна. Тому М. Івіч, проаналізувавши неоднакові передумови закріплення означення *бео* в назвах реалій різних класів, висловила припущення про можливість «“уведення в гру” [...] збереженого в народній пам'яті *прастарого* значення (білий = 'світлий')» (Ивић 1999, 16).

7. У студії (в опорі на фольклорні тексти) увагу зосереджено на явищах мови і культури передусім через призму їхнього просторового буття, оприявлення. Просторова домінанта пізнання, осмислення елементів і явищ у контексті просторових змін, варіювання закономірно актуалізує проблему надійності фольклорного, зокрема пісенного, матеріалу як джерела зіставних і, особливо, ареалогічних

²³ Про окремі ізоструктури та їх вербалізацію з використанням усталеного протиставлення 'білий' ↔ 'чорний' у карпато-балканському гетерогенному макроконтинуумі див.: Siatkowski 2001; Гриценко 2008.

досліджень – лінгвістичних й етнолінгвістичних, культурологічних. До питань картографічної презентації й просторової верифікації свідчень фольклору дослідники поверталися неодноразово в теоретичних студіях (Плотникова 2013, 123–142), спираючись також на досвід картографування за фольклорними текстами та досвід створення карт за даними народної словесності та діалектного мовлення в їх зіставленні (напр.: Bartmiński 1973; Sierociuk 1990); така практика виявилася цінною для з'ясування стану збереження / змінності структурних елементів фольклору, їх зв'язку з діалектним довкіллям.

Наведеними спільними карпато-південнослов'янськими мовними рисами, пов'язаними з концептуальним ототожненням «білий» = «гарний» у фольклорному дискурсі, *окреслено контури* кола ширшої проблеми: межі й доцільність залучення народної словесності до виявлення й аналізу зв'язків, напрямків взаємовпливів мов / культур, зокрема і в цьому етнічно строкатому й історично складному сегменті європейського простору.

Припускаємо, що аналіз інформації з інших мов південнослов'янського / балканського і карпатського континуумів, а також розширення бази даних (насамперед фольклорних і діалектних текстів), частково репрезентованих у цій студії слов'янських мовно-культурних традицій, уможливить уточнення топосу ізоглоси *біла дівка, сприятиме з'ясуванню просторового варіювання *білого простору* та окресленню його лінгвістичного змісту, а також оприявнить нові ізоглоси, ізопрагми з притаманною їм топографією та неповторною історією.

Важливо, що фольклорні тексти переконливо засвідчили наявність широкого кола ізоглосних пов'язань елементів, які належать до засобів фольклорної поетики, маркерів відповідних національних культур, а не до загальнономовних узуальних одиниць.

Тому в пізнанні сутності карпато-балканської спільності / близькості різноманітним свідченням фольклору належить така сама роль, як і вивченню власне мовних рис – фонетичних, лексичних, граматичних.

Джерела

- БЕР, *Български етимологичен речник* [Balgarski etimologichen rechnik], т. 1–. Софія, 1971–.
- БЛ, *Бела лоза. Сватбене песме Сврљишког краја* [Bela loza. Svatbene pesme Svrļiškoг kraја], прир. Н. Бодановић [N. Bodanović], Ниш, 2000.
- БНТ, *Българско народно творчество: в 12 т.* [Balgarsko narodno tvorcestvo: v 12 t.], т. VI: *Любовни песни*, отбр. и редак. Д. Осинин, И. Бурин [D. Osinin, I. Burin], Софія, 1962.
- Воллан, *Угро-русскія народныя пѣсни* [Ugro-russkiya narodnyya pesni], собр. Г.А. Де-Воллан [G.A. De-Vollan], С.-Петербургъ, 1885.
- Гнатюк В. [Hnatiuk V.] (1905–1907), *Коломийки* [Kolomyiky], зібрав В. Гнатюк, т. I–III, Львів.
- Грицак М.А. [Hrytsak M.A.] (2017), *Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області* [Materialy do Slovnyka ukraїnskыkh hovirok Zakarpatskoi oblasti], вип. 1: А–Б, Київ.

- Грицак М.А. [Hrytsak M.A.], *Картотека Словника українських говірок Закарпатської області* [Kartoteka Slovnika ukraïnskikh hovirok Zakarpatskoi oblasti], зберігається в Інституті української мови НАН України (м. Київ).
- ДМНП, *Двогласни македонски народни песни* [Dvoglasni makedonski narodni pesni], изб. и ред. Т. Бицевски [T. Bicevski], Скопје, 1988.
- ЕРСЈ, *Етимолошки речник српског језика* [Etimološki rečnik srpskog jezika], т. I–, Београд, 2003–.
- Златковић Д. [Zlatković D.] (2014), *Речник пиротског говора* [Rečnik pirotskog govora], т. I–II, Београд.
- ЗП, *Народни песни от Западните Покрајини* [Narodni pesni ot Zapadnite Pokrajini], нотирал и записал В. Стоин [V. Stoin], Софија, 1959.
- Илчев С. [Ichev S.] (1969), *Речник на личните и фамилни имена у българите* [Rečnik na ličnite i familni imena u balgarite], Софија.
- К, *Коломијки* [KolomyiKy], упорядн. Н.С. Шумада [N.S. Shumada], Київ, 1969.
- Кауфман Н. [Kaufman N.] (1982), *Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР* [Narodni pesni na balgarite ot Ukraïnska i Moldavska SSR], т. I–II, Софија.
- Куњак, *Коломијки Прикарпаття* [KolomyiKy Prykarpattia], упорядн. Я. Куњак [Ya. Kuniak], Івано-Франківськ, 2006.
- Лінтур, *Народни балади Закарпаття* [Narodni balady Zakarpattia], упорядник П.В. Лінтур [P.V. Lintur], Ужгород, 1959.
- ЉНР, *Љубовни народни песни* [Ljubovni narodni pesni], изб. и ред. Д. Наневски [D. Nanevski], Скопје, 1971.
- ММФ, *Македонски музички фолклор. Песни* [Makedonski muzički folklor. Pesni], т. II, Скопје, 1959.
- МПВ, *Македонски народни песни од Воденско* [Makedonski narodni pesni od Vodensko], изб. и ред. Т. Бицевски [T. Bicevski], Скопје, 1989.
- МПК, *Македонски народни песни од Кукушко* [Makedonski narodni pesni od Kukuško], изб. и ред. Т. Бицевски [T. Bicevski], Скопје, 1989.
- Негрѝч М. [Nehrych M.] (2008), *Скарби гуцульського говору: Березові* [Skarby hutsulskoho hovoru: Berезovу], Львів.
- НПК, *Народни песни от Карнобатския край* [Narodni pesni ot Karnobatskiya kray], зап. и съст. Д. Тодоров [D. Todorov], Софија, 1994.
- НПЛ, *Народне песме из Лесковачке области* [Narodne pesme iz Leskovačke oblasti], сукуп. Д.М. Ђорђевић [D.M. Đorđević], прир. М. Златановић [M. Zlatanović], Београд, 1990.
- Онишкевич М.Й. [Onyshkevych M.Y.] (1984), *Словник бойківських говірок* [Slovnuk boikivskikh hovirok], ч. I–II, Київ.
- ПЈС, *Народне песме и басме Јужне Србије* [Narodne pesme i basme Južne Srbije], сукуп. и прир. М. Златановић [M. Zlatanović], Београд, 1994.
- ПК I, *Народни песни от Югозападна България. Пиринскиј край* [Narodni pesni ot Yugozapadna Balgariya. Pirinskiy kray], т. I, съст. Н. Кауфман, Т. Тодоров [N. Kaufman, T. Todorov], Софија, 1967.
- ПК II, *Народни песни от Югозападна България. Пиринскиј край* [Narodni pesni ot Yugozapadna Balgariya. Pirinskiy kray], т. II, съст. Н. Кауфман, И. Манолоов [N. Kaufman, I. Manoloov], Софија, 1994.

- ПЛ, Васиљевић М.А. [Vasiljević M.A.] (1960), *Народне мелодије Лесковачког края* [*Narodne melodije Leskovačkog kraja*], Београд, 1960.
- Пујић С. [Pujić S.] (2013), *Херцеговачка пчеларска лексика (на опитесловенској основи)* [*Hercegovačka pčelarska leksika (na opšteslovenskoj osnovi)*], «Српски дијалектолошки зборник», LX, с. 463–804.
- ПЦГ, Васиљевић М.А. [Vasiljević M.A.] (1965), *Народне мелодије Црне Горе* [*Narodne melodije Crne Gore*]. Београд, 1965.
- РБЕ, *Речник на българския език* [*Rechnik na balgarskiya ezik*], т. I–. Софія, 1977–.
- Ребошапка – *Відомин віків. Збірка народних балад, історичних пісень та пісень-хронік* [*Vidhotin vikiv. Zbirka narodnykh balad, istorichnykh pisen' ta pisen-khronik*], збір. і упоряд. І. Ребошапка [I. Rebosharka], Бухарест, 1974.
- РП, *Народни песни от Родопския край* [*Narodni pesni ot Rodopskiya kray*], сост. Н. Кауфман, Т. Тодоров [N. Kaufman, T. Todorov], Софія, 1970.
- РСКНЈ, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* [*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*], т. 1–, Београд, 1959–.
- Сабадош І.В. [Sabadosh I.V.] (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району* [*Slovnuk zakarpatskoj hovirky sela Sokyrnytsia Khustskoho rajonu*], Ужгород.
- Савчук – *Шідарідайдана: Коротенькі співаночки або коломийки, які записав упродовж 1975 – 1989 років Микола Савчук у селі Великий Ключів Коломийського району Івано-Франківської області* [*Shidaridaidana: Korotenki spivanochky abo kolomyiky, yaki zapysav uprodovzh 1975 – 1989 rokiv Mykola Savchuk u seli Velykiy Kliuchiv Kolomyiskoho rajonu Ivano-Frankivskoi oblasti*], Івано-Франківськ, 1999.
- Сбук, *Словник буковинських говірок* [*Slovnuk bukovynskykh hovirok*], ред. Н.В. Гуйванюк, К.М. Лук'янюк [N.V. Huivaniuk, K.M. Lukianiuk], Чернівці, 2005.
- СЗПГ, Аркушин Г. [Arkushyn H.] (2016), *Словник західнополіських говірок* [*Slovnuk zakhidnopoliskyykh hovirok*], Луцьк.
- СИБ, *Народни песни от Североизточна България* [*Narodni pesni ot Severoiztochna Balgariya*], т. II, сост. И. Качулев [I. Kachulev], Софія, 1973.
- СНП I, Караџић В. [Karadžić V.] (1975), *Српске народне пјесме* [*Sprske narodne pjesme*], т. I, Београд.
- СНП IV, Караџић В. [Karadžić V.] (1986), *Српске народне пјесме* [*Sprske narodne pjesme*], т. IV, Београд.
- Сокил^а, *Волосянка у фольклорі та говірці* [*Volosianka u folklori ta hovirtsii*], зібрав та впорядкував В. Сокил [V. Sokil], Львів, 2016.
- Сокил^б, *Народні пісні з голосу Параски Павлюк* [*Narodni pisni z holosu Parasky Pavliuk*], зібрав та упорядкував В. Сокил [V. Sokil], Львів, 2009.
- Сокил^в, *Фольклорні матеріали з отчого краю* [*Folklorni materialy z otchoho kraju*], зібрали В. Сокил, Г. Сокил [V. Sokil, H. Sokil], Львів, 1998.
- СП, Караџић В. [Karadžić V.] (1965), *Пјеснарица 1814–1815* [*Pjesnarica 1814–1815*], Београд.
- СрРП, *Народни песни от Средните Родопи* [*Narodni pesni ot Srednite Rodopi*], записал А. Райчев [A. Raychev], Софія, 1973.
- Стоилов А.П. [Stoilov A.P.] (1990), *Македонски народни песни* [*Makedonski narodni pesni*], ред. М. Китевски [M. Kitevski], Скопје.

- УФЕ, *Українська фольклористична енциклопедія [Ukrainska folklorystychna entsyklopediia]*, ред. В. Сокіл [V. Sokil], Львів, 2018.
- Шило Г.Ф. [Shylo H.F.] (2008), *Надністрянський регіональний словник [Naddnistriianskyi regionalnyi slovnyk]*, відп. ред. Л. Полюга, Н. Хобзей [L. Poliuha, N. Khobzej], Львів – Нью-Йорк.
- Janów J. (2001), *Słownik huculski*, oprac. i przygot. do druku J. Rieger, Kraków.
- Rieger J. (1996), *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*, Warsaw.
- Rieger J. (2017), *Atlas ukraińskich gwar nadszańskich*, t. I–II, Warszawa.

Література

- Алмалех М. [Almaleh M.] (1997), *Цветовете в балканския фолклор. Езикът на цветовете [Tsvetovete v balkanskiya folklor. Ezikat na tsvetovete]*, София.
- Аркушин Г.Л. [Arkushyn H.L.] (1981), *Улюблена народна ріка [Uliublena narodna rika]*, «Культура слова», 21, Київ, с. 68–72.
- Белова О.В. [Belova O.V.] (1999), *Красный цвет [Krasnyj cvet]*, [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т. [Slavyanskie drevnosti. Etnolingvisticheskij slovar v 5 t.]*, т. 2, Москва, с. 747–751.
- Белова О.В. [Belova O.V.] (2012), *Цвет [Cvet]*, [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь [Slavyanskie drevnosti. Etnolingvisticheskij slovar v 5 t.]*, т. 5, Москва, с. 474–476.
- Бернштейн С.Б. [Bernshtejn S.B.] (1948), *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии [Razyskaniya v oblasti bolgarskoj istoricheskoj dialektologii]*, т. 1: *Язык валашских грамот XIV–XV веков [Yazyk valashskih gramot XIV–XV vekov]*, Москва – Ленинград.
- Бјелетић М. [Bjeletić M.] (2001), *Беле пчеле [Bele pchele]*, «Кодови словенских култура», бр. 6: *Боје*, Београд, с. 106–118.
- Богатырев П.Г. [Bogatyrev P.G.] (1958), *Некоторые задачи сравнительного изучения эпоса славянских народов [Nekotorye zadachi sravnitel'nogo izucheniya eposa slavyanskih narodov]*, Москва.
- Вендина Т.И. [Vendina T.I.] (2000), *Семантико-символическая парадигма цвета в контексте словообразования [Semantiko-simvolicheskaya paradigma cveta v kontekste slovoobrazovaniya]*, «Etnolingvistyka. Problemy jazyka i kultury», 12, с. 189–203.
- Гриценко П. [Hrytsenko P.] (2008), *Сарпато-балканіса в світє «Общєкарпатського діалектологічного атласа» [Carpato-balkanica v svete «Obshchekarpatskogo dialektologicheskogo atlasa»]*, [в:] *Карпато-балканський діалектний ландшафт: Язык и культура. Памяти Галины Петровны Клепиковой*, Москва, с. 26–57.
- Гриценко П. [Hrytsenko P.] (2009), *Сарпато-балканіса. 2. Українсько-хорватські паралелі на картах Загальнослов'янського лінгвістичного атласу [Carpato-balkanica. 2. Ukrainsko-khorvatski paraleli na kartakh Zahalnoslovianskoho lnhvistychnoho atlasu]*, «Studia

- methodologica», вип. 27: *Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті*, с. 5–12.
- Дядищева-Росовецька Ю. [Diadyshcheva-Rosovetska Yu.] (2001), *Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка [Folklor i poetychne slovo Tarasa Shevchenka]*, Київ.
- Евгеньєва А.П. [Evgenieva A.P.] (1963), *Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX вв. [Ocherki po yazyku russkoj ustnoj poezii v zapisyah XVII–XX vv.]*, Москва.
- Єрмоленко С.Я. [Yermolenko S.Ya.] (1987), *Фольклор і літературна мова [Folklor i literaturna mova]*, Київ.
- Иванов Й. [Ivanov Y.] (1959), *Българските народни песни [Balgarskite narodni pesni]*, София.
- Ивић М. [Ivić M.] (1999), *Бело као лингвистички и културолошки проблем [Belo kao lingvistički i kulturološki problem]*, «Јужнословенски филолог», LX, с. 1–19.
- Ивић М. [Ivić M.] (2001), *О метафоричним екстензијама назива боја [O metaforičnim ekstenzijama naziva boja]*, «Кодови словенских култура», бр. 6: *Боје*, с. 7–13.
- Јанковић Ј. [Janković J.] (2011), *Семантичка анализа деривата prideva бео у српском језику [Semantička analiza derivata prideva beo u srpskom jeziku]*, «Прилози проучавања језика», 42, с. 9–36.
- Карпіловська Є.А. [Karpilovska Ye.A.] (2002), *Кореневий гніздовий словник української мови. Гнізда слів з омографічними коренями [Korenevi gnizdovi slovnuk ukrainskoj movu. Hnizda slov z omografichnuyu koreniamu]*, Київ.
- Кирчів Р. [Kyrychiv R.] (2002), *Из фольклорних регіонів України. Нариси й статті [Iz folklornykh rehioniv Ukrainy. Narisy i statti]*, Львів.
- Клепикова Г.П. [Klepikova G.P.] (2006), *К завершению проекта «Общекарпатский диалектологический атлас» [K zaversheniyu proekta «Obshchekarpatskij dialektologicheskij atlas»]*, [В:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2003–2005*. Москва, с. 52–79.
- Клепикова Г.П. [Klepikova G.P.] (2002), *Многоязыковые атласы как источник изучения separatnyh mezhslavyanskih leksiko-semanticheskikh paraleleij [Mnogoyazykovye atlasy kak istochnik izucheniya separatnyh mezhslavyanskih leksiko-semanticheskikh paraleleij]*, [В:] *Аванесовский сборник*, Москва, с. 111–118.
- Коспартова М. [Kospartova M.] (1972), *Лексико-семантични противопоставяния в семантичната структура на лексемата бял [Leksiko-semantichni protivopostavyaniya v semantichnata struktura na leksemata byal]*, «Български език», кн. I–II, с. 80–85.
- Лесюк М. [Lesiuk M.] (2010), *Еротизм в українському пісенному фольклорі: лінгвістичний аспект [Erotyzm v ukrainskomu pisennomu folklori: lnhvistychnyi aspekt]*, Івано-Франківськ.
- Лесюк М. [Lesiuk M.] (2008), *Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) [Movnyi svit suchasnoho halytskoho sela (Kovalivka kolomyiskoho rajonu)]*, Івано-Франківськ.
- Лесюк М. [Lesiuk M.] (2008), *Назви коханої людини в сучасній українській мові [Nazvy kokhanoi liudyny v suchasni ukrainskii movi]*, *Ucrainica*, т. III: *Současná ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*, č. 1, Olomouc, с. 35–41.
- Мовчанюк В. [Movchaniuk V.] (2004), *Народнопісенний Дунай в поезії Шевченка [Narodno-pisennyi Dunai v poezii Shevchenka]*, «Народна творчість та етнографія» ч. 3, с. 45–49.

- Мушкетик Л. [Mushketyk L.] (2013), *Фольклор українсько-угорського порубіжжя* [Folklor ukrainsko-uhorskoho porubizhzhia], Київ.
- Нимчук В.В. [Nimchuk V.V.] (1988), *Карпатоукраїнсько-южнославянские языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы)* [Karpatoukrainsko-yuzhno-slavyanskіe yazykovye paralleli i tozhdestva (istoriya i perspektivy problemy)], [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*, Москва, с. 294–313.
- Німчук В.В. [Nimchuk V.V.] (2003), *Проблема карпатоукраїнсько-південнослов'янських лексичних паралелей і збігів* [Problema karpatoukrainsko-pivdennoslovianskykh leksychnykh paralelej i zbihiv], «Українська мова», № 3–4, с. 18–31.
- Німчук В.В. [Nimchuk V.V.] (1993), *Українські говори та балканський мовний союз* [Ukrainski hovory ta balkanskyi movnyi sojuz], [в:] *XI Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство. Доповіді*, Київ, с. 41–63.
- Оссовецкий И.А. [Ossoveckij I.A.] (1958), *Язык фольклора и диалект* [Yazyk folkloru i dialekt], [в:] *Основные проблемы эпоса восточных славян*, Москва, с. 172–190.
- Панькевич І. [Pankevych I.] (1955), *Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді* [Ukrainsko-bolharski movni zviazky v Semyhorodi], «Slavia», т. XXIV, № 2–3, с. 211–240.
- Плотникова А.А. [Plotnikova A.A.] (2013), *Южные славяне в балканском и общеславянском контексте: этнолингвистические очерки* [Yuzhnye slavyane v balkanskom i obshche-slavyanskom kontekste: etnolingvisticheskie ocherki], Москва.
- Поповић Љ. [Popović Lj.] (2001), *О семантици назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору* [O semantici naziva za boje u ruskom, ukrajinskom i srpskom folkloru], «Кодови словенских култура», бр. 6: *Боје*, с. 7–13.
- Раденкович Л. [Radenkovich L.] (2007), *Белое и черное как признаки мифологических существ (на славянском материале)* [Beloe i chernoje kak priznaki mifologicheskikh sushchestv (na slavyanskom materiale)], [в:] *Балканские чтения. Terra balcanica. Terra slavica. К юбилею Татьяны Владимировны Цивьян*, Москва, с. 80–92.
- Седакова И.А. [Sedakova I.A.] (2000), *О сладком в языке и культуре болгар* [O sladkom v yazyke i kulture bolgar], «Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury», 12, с. 155–166.
- Седакова И.А. [Sedakova I.A.] *Система цветообозначений в болгарском языке* [Sistema svetooboznachenij v bolgarskom yazyke], [в:] *Наименования цвета в индоевропейских языках: Системный и исторический анализ*, Москва, с. 185–197.
- Седакова И. А. [Sedakova I.A.] (2012), *Сладкий* [Sladkij], [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т.* [Slavyanskіe drevnosti. Etnolingvisticheskij slovar v 5 t.], т. 5, Москва, с. 33–39.
- Толстая С.М. [Tolstaya S.M.] (2008), *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе* [Prostranstvo slova. Leksicheskaya semantika v obshche-slavyanskoj perspektive], Москва.
- Толстой Н.И. [Tolstoj N.I.] (1995), *Белый цвет* [Belyj tsvet], [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т.* [Slavyanskіe drevnosti. Etnolingvisticheskij slovar v 5 t.], т. 1, Москва, с. 151–154.
- Шумада Н.С. [Shumada N.S.] (1969), *Пісенні мініатюри українського народу* [Pisenni miniatiury ukrainskoho narodu], [в:] *Коломийки*, упор. Н.С. Шумада, Київ, с. 11–43.
- Bartmiński J. (1973), *O języku folkloru*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Bartmiński J. (1990), *Folklor – język – poetyka*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

- Ivić M. (1995), *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*, Beograd.
- Jagić V. (1876), Dunav – Dunaj *in der slavischen Volkspoese*, «Archiv für slavische Philologie», B. I, H. 2, s. 299–333.
- Siatkowski J. (2001), *Karpacki atlas dialektologiczny*, [В:] *Złota księga. Ścieżkami współczesnego literaturoznawstwa i językoznawstwa*, red. S. Gajda, Opole, s. 349–358.
- Sierociuk J. (1990), *Peśń ludowa i gwara*, Lublin.

Марина Ткачук

Інститут української мови НАН України

Київ

ORCID: 0000-0002-4165-7741; e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net

Діалектологічна цінність фольклорних джерел

Реферат: У статті узагальнено основні передумови, які визначають можливість потенційного використання фольклорно-етнографічних джерел для розв'язання лінгвістичних, зокрема діалектологічних, проблем. Проаналізовано такі позатекстові чинники, як: методику записування фольклорних текстів, зокрема точність відтворення діалектних особливостей у різних фольклорно-етнографічних виданнях; можливість точного ареального співвіднесення фольклорного твору з місцем його творення / побутування; наявність додаткової позалінгвальної інформації, важливої для лінгвіста-дослідника. Розглянуто текстотвірні фактори, які накладають обмеження на використання фольклорних текстів у діалектологічних дослідженнях, як-от віршована / прозова форма твору; жанротвірні характеристики тощо.

Ключові слова: типи діалектологічних джерел, фольклорний текст, діалектологічні дослідження, евристичний потенціал фольклорного тексту.

Abstract: The dialectological value of the folklore sources. The article summarizes the main prerequisites for potential use of folklore and ethnographic sources for solving linguistic problems, including dialectological ones. Attention is given to records of Ukrainian folklore – from the late 19th century to the latest ones. The non-textual factors like methods of recording folklore texts are analysed, in particular the accuracy of reproducing dialectal features in various folklore and ethnographic publications, the possibility of an exact correlation between the area of a folklore work and the place of its creation/existence and the availability of additional extralingual information, which is of importance to a linguist. Consideration is given to the text-forming factors that impose some restrictions on using folklore texts in dialectological research (like the poetic/prose form of a work, genre forming characteristics, etc.). Emphasis has been placed on the special value of folklore sources to the identification of archaic linguistic units and phenomena, the possibility of using archaeological methods in the study of folklore texts.

Keywords: types of dialectological sources, folklore text, dialectological research, heuristic potential of folklore text.

Переорієнтація на текстоцентричний підхід у дослідженнях українських діалектів закономірно загострює увагу до текстів фольклорних як джерела лінгвістичних студій. Проблеми *діалект і фольклорний текст* присвятили свої праці О.О. Потебня, О.О. Шахматов, Р. Якобсон, Ф.П. Сороколетов, Й.А. Оссовецький, П.Г. Богатирьов, А.В. Десницька, Д. Брозович, Є. Бартмінський, Є. Серотюк, П.Ю. Гриценко, Г.Л. Аркушин, Ю.В. Громик, В.М. Ляшук та ін. Зауважимо, що

в українському мовознавстві фольклорні тексти частіше розглядали з позиції співвідношення і взаємодії з мовою літературною, звертаючи також увагу на лінгвопоетику (С.Я. Єрмоленко, А.М. Поповський, Н.О. Данилюк та ін.). До діалектологічного аналізу фольклорних текстів звертаються дослідники різних українських діалектних ареалів, зокрема Західного Полісся (Г.Л. Аркушин, Ю.В. Громик, Р.С. Зінчук, Ю.В. Грицевич, О. Бойчук), Середнього Полісся (П.Ю. Гриценко), Поділля (Б.О. Коваленко, І.В. Гороф'янюк).

Підкреслюючи пріоритетність для діалектологічних досліджень тих текстів, які створюються в момент оповіді (Гриценко 2003, XV), наголосимо на можливості й важливості аналізу тексту відтворюваного (яким є текст фольклорний), що наслідуює прототекст, зберігаючи (різною мірою) елементи питомого мовного середовища оповідача, відтворює (інтерпретує) його у своєму часовому зрізі.

Дослідники віддавна наголошують на важливості фольклорних текстів як джерела для дослідження говіркового мовлення. До таких текстів у широкому розумінні належать не лише фольклорні твори різних жанрів (поетичні, прозові), а й спонтанні усні наративи різної етнографічної тематики, записувані збирачами фольклору й етнографами, різні фольклористичні й етнографічні розвідки, що містять мовні риси (лексичу, фонетичні, словотвірні, морфологічні особливості), характерні для відповідного регіону чи окремого населеного пункту. Окремим джерелом є фольклорні ілюстрації в різних лексиконах; наприклад, широкий фольклорний матеріал використано як ілюстративний матеріал до словникових статей у *Матеріалах до словника українських говірок Закарпатської області* М.А. Грицака (2017).

Усі ці фольклорні джерела мають для діалектолога різну евристичну цінність, оскільки різняться не лише за «якістю» відтворюваного матеріалу, а й багатьма іншими рисами.

Стаття є спробою узагальнити основні передумови, які визначають можливість потенційного використання фольклорно-етнографічних джерел для розв'язання лінгвістичних, зокрема діалектологічних, проблем.

Можливість використання фольклорних текстів лінгвістом-дослідником залежить від факторів, які, на нашу думку, можна умовно означити як власне *текстологічні* та *позатекстові*, які, утім, між собою тісно пов'язані.

До *позатекстових* чинників належить процес записування тексту, настанови записувачів та їхня методика (див.: Гриценко 2014, 145–146). О.Ю. Бріцина зауважує, що науковці різних країн висловлюють занепокоєння якістю матеріалів, а також «відзначають залежність теоретичних побудов від надійності джерел, невідповідність між теоретичними постулатами та реальною дослідницькою і видавничою практикою» (Бріцина 2003, 26). Тож до кожного конкретного тексту дослідник мусить підходити окремо.

Уже в XIX ст. записувачі фольклорних текстів усвідомлювали необхідність дотримання фонетичного принципу у відтворенні записуваних матеріалів і збереженні особливостей місцевої вимови. На цьому, зокрема, наголошували П.П. Чубинський (1872, XIX), В.М. Гнатюк (1897, XIII), О.Н. Малинка (СМФ, 2) у передмовях до видань етнографічних записів; І.Я. Франко, звертаючись до етнографів-записувачів, зазначав: «Правопис записів має бути шкільний, але місцеві

прикмети говору мають бути задержані» (Франко 1982, 412); водночас дослідники дорікали тим записувачам, які не зберігали «оригінальних рис» записуваних творів, та редакторам збірок таких матеріалів, які мало уваги приділяли діалектним особливостям (Франко 1980, 212–213).

Друк таких матеріалів часто був ускладнений – як технічно, так і відсутністю єдиної системи запису. Наприклад, у *Збірнику матеріалів із малоросійського фольклору (Чернігівської, Волинської, Полтавської і деяких інших губерній)*, зібраного О.Н. Малинкою (1902 р.), зазначено, що деякі знаки (ідеться насамперед про позначення поліських дифтонгів) були неправильно замінені в типографії на знаки монофтонгів:

Въ своей рукописи я отмѣчалъ знаками у и ю съ чертой наверху дифтонги уѣ (уэ) и юи (представляющіе промежуточную ступень при переходѣ звуковъ о и е въ украинское и: конь-куынь-кинъ; тѣтка-гюитка-титка). Въ типографіи такихъ знаковъ не оказалось, и потому при наборѣ они неправильно были замѣнены простыми буквами у и ю. – По той же причинѣ, т. е. вслѣдствіе недостатка въ типографіи необходимыхъ буквъ, и знакъ ѣ не вездѣ выдержанъ и замѣнялся по большей части буквой е (СМФ, XXII).

Незважаючи на такі складнощі, записані матеріали, зокрема із Західного Полісся, виразно відображають говіркові риси, напр.: твердість *p* перед *a* (*раба* ‘ряба’ [СМФ, 193], *мирай* ‘мірай’ [СМФ, 197], пор.: [АУМ, II, к. 115]); перехід *o* → *y* в слабкій позиції (*сукиру*, *кужуха* [СМФ, 155], *чулувикъ* [СМФ, 198]); і навіть розширюють інформацію, подану в *Атласі української мови*. Так, матеріали О.Н. Малинки дозволяють стверджувати, що нейтралізація опозиції *o* – *y* в ненаголошеній позиції давніше мала ширшу географію (район м. Остріг – с. Стригани) порівняно зі свідченням (АУМ, II, к. 55), де зафіксовано вужчі мікроареали.

Багато інших текстів фольклорно-етнографічних експедицій також подано орфографічною транскрипцією, але зі збереженням говіркових рис, див., напр., записи українських народних пісень Ф.М. Колесси (1902); матеріали О. Кольберга (Kolberg 1964, 52) тощо. Доволі точно в записах 20-х років ХХ століття було відтворено говіркові риси різних мовних рівнів середньополіської говірки с. Беги на Житомирщині (Кравченко 2009), про що зазначено в спеціальній розвідці (Гриценко 2014).

Фольклорні видання новіших записів, здійснених в останні десятиліття, різною мірою відображають автентичні риси відповідних говірок. Таким, наприклад, є видання *Така житка* В. Борисенко, де інтерв’ю інформантів – мешканців Чорнобильської зони, носіїв середньополіських говірок Поліського р-ну Київської області, – подано орфографічним записом зі збереженням окремих локальних мовленнєвих рис у дещо спрощеному вигляді. Зокрема, серед виразних середньополіських рис у говірці с. Залішани на місці давнього *o* в новому закритому складі зафіксовано звуки [y], [oy]¹: *вун*, *а воун був сирота*, *на двоур* (Борисенко 2011, 188–193), в атласі Т.В. Назарової – це зона збереження дифтонга [yo] в цій позиції (ЛАНП, к. 8); заступлення *i* → *a*: *сядаєм*, відображено закінчення

¹ Припускаємо, що мається на увазі дифтонг [yo].

-т у дієсловах 3 ос. мн. теп. ч.: *вербуют, гаворат*; нестягнені форми прикметників та займенників прикметникового типу відмінювання: *оцюю халупу, нашії ікони* (Борисенко 2011, 191–194) тощо.

Чималий фольклорно-етнографічний текстовий матеріал з українських говірок різних наріч представлено в багатотомовому виданні *Етнографічний образ сучасної України* (ЕОСУ). Більшість текстів відображають основні фонетичні, морфологічні й лексичні риси мовлення інформантів (див., напр., наративи з волинських та західнополіських говірок про традиційне народне вбрання). Однак після ретельного аналізу можна зауважити, що деякі з них зазнали значного втручання редакторів чи заміщення оригінального тексту науковою оповіддю зі збереженням лише окремих діалектних лексем: див., наприклад, наративи із закарпатських говірок – с. Верховина-Бистра, Лубня Великоберезн. р-ну, с. Новоселиця, Хижа Виноградів. р-ну (ЕОСУ X, 151–155) та ін. У багатьох інших текстах цього видання фонетика, граматики й лексичний склад говірки представлені з огляду на індивідуальні настанови та компетенцію записувача / транскриптора, проте в плані синтаксичному й текстологічному (текстотворення, структури й організації тексту) ці текстові зразки неінформативні, становлять компіляцію фрагментів різного обсягу, записаних від різних інформантів без зазначення умов запису², об'єднаних і представлених як єдиний цілісний текст волею дослідника-інтерпретатора.

Найцінніші з погляду збереження мовних рис говірки записи етнолінгвістичні, адже вони спрямовані як на відтворення традиційної культури, так і на точну фіксацію діалектних рис, а дослідник-записувач й транскриптор мають достатню кваліфікацію для якнайточнішого відтворення діалектних рис у письмово переданому тексті; див., напр.: (НЕС).

Другий важливий аспект методики записування й представлення матеріалів – їх точна паспортизація: від кого, де, коли та ким було записано той чи інший текст; при цьому мають бути зазначені дата народження та освіта інформанта. Така практика вже усталена в сучасній діалектології та фольклористиці й етнографії, проте в давніших матеріалах здебільшого зафіксовано лише місце запису (СМФ), а іноді й ця інформація відсутня – як-от у пінських матеріалах Р. Зінкевича (Zieńkiewicz 1851) (передрукованих у виданні *Białoruś – Polesie* О. Кольберга [Kolberg 1968]), де окреслено лише етнографічний регіон запису без зазначення конкретної говірки. Відсутність точної локалізації ускладнює використання цих матеріалів як діалектологічного джерела, обмежуючи його лише релятивним топографічним співвіднесенням матеріалів.

Сучасні фольклорні записи з чіткою паспортизацією, часто не містять важливих для лінгвістичних досліджень свідчень про компетенцію мовця, зокрема його освіту чи рід діяльності, що нерідко сприяє правильній кваліфікації мовних рис діалекту. Особливої ваги це набуває у випадку аналізу текстів, записаних від недавніх переселенців, які ще зберігають свій особливий мовний код, властивий материнській говірці. Приміром, у виданні ЕОСУ подано чимало текстів, записаних із переселенських середньополіських говірок (т. зв. чорнобильських), які подано як репрезентативні для населеного пункту, у якому вони нині побутують

² Про методику записування фольклорного матеріалу див. праці О.Ю. Бріциної (2003; 2009).

і який, що важливо, належить до іншого діалектного ареалу (власне, за відсутності текстів, записаних від корінних мешканців цих сіл), як-от, наприклад, перехідні говірки від східнополіських до середньонадніпрянських – смт Баришівка, сс. Лукаші, Лук'янівка, Недра та ін. (ЕОСУ VII). У цьому випадку паспортизація текстів особливо актуальна, адже неврахування цієї інформації в лінгвістичних дослідженнях може призвести до хибних висновків в аналізі мовного матеріалу.

Отже, питання паспортизації та представлення у фольклорних виданнях різних соціолінгвістичних кваліфікаторів важливе не лише з погляду наукової етики, коли має бути збережено авторство тексту, твореного в момент оповіді, а й з огляду на те, що паспортизація уможливило коректне використання фольклорних текстів у лінгвістичних дослідженнях, які неможливі без урахування локусу творення нарративу, та проведення зіставних досліджень.

Методиці й методології записування фольклорного матеріалу присвятила чимало розвідок О.Ю. Бріцина, яка підкреслює, що сьогодні найбільш прийнятною видається текстологічна модель, що «передбачає не лише точне відтворення вербальної складової, а й опис середовища та обставин, за яких функціонує усний текст, манери оповідача, особливостей сприймання твору аудиторією, її реакцій» (Бріцина 2003, 26). Зауважимо, що позатекстові коментарі експлораторів нині поступово входять у практику підготовки власне діалектологічних зібрань текстів, коли їх укладачі коментують реакцію, емоції, поведінку мовців (див., напр., Аркушин 2007; 2012). Такий підхід дозволяє частково компенсувати в лінгвістичному аналізі «інформаційні втрати, неминучі під час графічного передання усного мовлення» (Гриценко 2015, 12): зокрема надсегментні явища, наприклад зміну інтонації, яка впливає на структуру речення (*перша хура йіде с:ундуком / і_вже тако ст'укайт по_сундукови / так / (голосно) / н'ридан'е йіде!*) (Аркушин 2007, 254) – для виокремлення прямої мови); екстралінгвальні складники – наприклад, коли в комунікативній ситуації еліпсовані елементи³ в реченні компенсуються жестами, рухами оповідача (або ж останні передають додаткову інформацію), коли вони стають зрозумілі із загального акту комунікації, що, відповідно, не потребує розширених пояснень з боку мовця і зрозуміло адресатові (експлораторові) тощо; див. також: (Sicińska 2018, 156).

* * *

Певна річ, згадані позатекстові фактори безпосередньо позначаються на якості записаного фольклорного тексту, на його цінності та можливості використання в лінгвістичних дослідженнях. Водночас існує низка факторів, пов'язаних із власне текстом твору, його сутністю.

Вивчаючи тріаду «літературна мова – мова фольклору – діалект», дослідники наголошували на нетотожності мови фольклору й діалекту (напр., див.: Оссо-вецкий 1958, 173–179). Питання виникають у зв'язку з тим, які мовні одиниці (у широкому сенсі цього слова) та явища можна кваліфікувати як діалектні й такі, що маркують певну територію, а які з них – як стилістично зумовлені, властиві

³ Про семантичну компресію в усному нарративі див.: Гриценко 2015, 24–26.

фольклорному тексту як окремій формі побутування мови (див., напр.: Sierociuk 1990, 12), що, крім інформативної, виконують ще й естетичну функцію, відповідно породжуючи елементи, відсутні в розмовному діалектному мовленні. У зв'язку з цим можна виділити окремі обмеження на дослідження мови фольклору в контексті діалектології.

Насамперед до них належать тип організації мови – її *прозова* чи *віршована* форма. Попри наявні формули (як-от у казках), прозовий текст, на відміну від поетичного, є більш варіативним, адже відводить оповідачеві більшу роль у конструюванні наративу, не підлягає тиску ритмомелодики та вимог римування (напр., про появу в російських піснях йотації, зумовленої особливостями вокальної манери відтворення тексту, див.: Богатирев 1962⁴). Отже, можна очікувати на частішу відтворюваність у таких текстах власне діалектних рис, зокрема лексичних. Водночас дослідники наголошували на більшій консервативності віршованих фольклорних творів, більшій кількості в них архаїчних елементів – як змістових, так і формальних (Колесса 1938, 19–20).

У зв'язку з цим зберігає актуальність питання про те, які елементи можуть бути сталими, такими що залишаються й на новому місці побутування фольклорного твору (зокрема пісень⁵) у разі його міграції, а які можна вважати привнесеними ззовні й засвоєними. Наприклад, як зазначав Р. Якобсон, «ті елементи пісенного тексту, від втрати яких страждає його віршований лад, нерідко виявляють найбільший консерватизм» (Якобсон 1962, 87); інший фактор – престиж сусідніх говірок (Якобсон 1962, 87–88). Усе це ставить перед дослідником завдання зняття нашарувань, привнесених з іншого локусу, виявлення різночасових пластів твору, на підставі чого він може робити висновок про просторове співвіднесення мовних рис, засвідчених у творі народної словесності. Загалом особливості різних віршованих жанрів українського фольклору та діалектних особливостей мовлення їх виконавців – окрема складна й не розв'язана в українському мовознавстві проблема.

Диференціація мовного буття має місце й у фольклорних текстах залежно від *жанру*, на чому, зокрема, наголошував і Й.А. Оссовецький, зазначаючи, що в «кожному жанрі діалект реалізується в специфічних формах» (Оссовецький 1958, 176). Жанрові ознаки фольклорних текстів накладають відбиток на особливості формування тексту, його зміст і структуру, а відтак – на ті діалектні риси, які дослідник може виявити в цих текстах. Наприклад, для вже згадуваних вище казок (насамперед чарівних), на відміну від легенд і переказів, властиві усталені ініціальні та фінальні словесні формули (ІУЛ, 84). Натомість народні наративи, перекази допускають варіантність у відтворенні першотексту (як стверджує Є. Бартмінський, у цьому випадку в народній пам'яті зберігається патерн, що, відповідно, утілюється в певній текстовій формі під час його витворення / відтво-

⁴ У контексті російського явища – йотації перед вокальним початком слова – П.Г. Богатирев розглядає й українську лексему *йуж*, яка поширена в піснях Карпатського ареалу; щоправда, генеза карпатського *йуж* інша, це запозичення з польської мови, див.: ЕСУМ, VI, 520.

⁵ На польському ґрунті вивченню співвідношення віршової форми, а саме народних пісень, та сучасних діалектів присвятив свою працю проф. Є. Серотюк (Sierociuk 1990).

рення (Bartmiński 1973, 40; також див.: Sicińska 2018, 156)), дають більше свободи оповідачеві в конструюванні наративу. Тому очікувано, що такі тексти більше відбивають особливості живого народнорозмовного середовища; у цьому пере-свідчує ознайомлення з прозовими фольклорними формами, які відображають особливості різних українських говірок – подільських, середньонаддніпрянських, східнополіських тощо; докладніше див., напр.: (Колесса 1938, 529–564). Особливо виразно варіантність простежується у фольклорних творах «малих» жанрів, наприклад, прислів'ях і приказках, про що неодноразово зазначали діалектологи – дослідники народної фразеології (див., напр.: Глуховцева 2014, 118–122); варіанти (найчастіше лексичні) представлені й у найбільшому зібранні прислів'їв та приказок М. Номиса (1864) та матеріалах І.Я. Франка (1901).

Водночас варто підкреслити, що настанови записувачів не завжди дозволяли точно зафіксувати й зберегти деякі творені оповідачем тексти окремих жанрів. Наприклад, І.Я. Франко, який стояв на позиції точного відтворення говіркових рис у фольклорних записах, виписуючи настанови для збирачів фольклору, допускав відступ від цього принципу на користь *змістової точності* відтворення інформації окремого типу: «Вірування і ліки можна *передавати й своїми словами* [курсив мій – М.Т.], але се належить виразно зазначити» (Франко 1982, 412). Очевидно, аналогічний принцип опису використано й у казках та оповідях з Волині, які О. Кольбергові передав невідомий житомир'янин (Kolberg 1964, 412–450).

Певна річ, мовна диференціація фольклорного тексту за жанрами тісно пов'язана з іншим визначальним фактором – *змістовими ознаками жанру* та, відповідно, контекстом побутування фольклорного твору – *диференціацією мовного буття самих носіїв говірок* (родина, село, соціо професійне середовище, релігія, школа) як потенційних його виконавців / відтворювачів. Залежно від цього можна очікувати на вищу частотність вживання лексики тієї чи іншої групи, зокрема тематичної. Так, про відмінність мови билин з огляду на їхню тематику зауважував О.О. Шахматов, наголошуючи на використанні в цих творах великої кількості церковнослов'янizmів (див.: Якобсон, 88). Так само це стосується й інших жанрів, наприклад, українських колядок, які Ф. Колесса саме за тематикою (мотивами) поділяв на кілька основних груп – хліборобські, воєнні, фантастичні, любовного змісту та біблійні (Колесса 1938, 37–50). Очікувано, що саме в останньому циклі відзначено найбільшу кількість «книжної лексики», те саме стосується зібраних П. Чубинським релігійних пісень, у яких, цілком логічно, простежується чимало церковнослов'янської лексики (*патріарсі, боговозбранная Діва, Маты-отроковыце, збавленніе, благодать, преблагая, престол, глась* тощо), давніх форм, нині рідко вживаних у живому мовленні (напр., окремих відмінкових форм – у *руцѣхъ*, форм займенників – *тя* та *ін.*); велика кількість дієприслівників, не властивих спонтанному усному мовленню – *взявши, привязавши, сорвавши, ухвативши, бачучи* тощо (Чубинській 1872, 160–182).

* * *

Отже, огляд різних фольклорних джерел та прийомів, засад їх формування як основи студій засвідчує їхню різну евристичну цінність для дослідників-лінгвістів не лише через відмінну «якість» фольклорного запису, а й через різні текстотвірні ознаки різних фольклорних текстів. Численні дослідження фольклору різних слов'янських народів засвідчують активне вживання у фольклорно-етнографічних текстах не лише живих діалектних рис (що верифікується залученням до аналізу сучасних записів фольклору), а й рис, які вже стали архаїчними для говірки, часом – перейшли до кола сталих фольклорних епітетів. Комплексне вивчення фольклорних текстів визначеного обширу відкриває для дослідника перспективи віднайдення давніх мовних рис, які у відповідному діалектному ареалі вже архаїзувалися, залучення ареалогічних дослідницьких процедур до аналізу мовних одиниць та явищ, виявлених у фольклорних текстах.

Навіть схематично окресливши найважливіші чинники, які накладають деякі обмеження на використання фольклорних джерел у діалектологічних дослідженнях, зауважимо наявність високого евристичного потенціалу народнопісенних текстів, ширше – народної словесності для діалектологічних студій; останнє підтверджує і поживавлення інтересу до таких джерел серед українських лінгвістів. У перспективі актуальним залишається опрацювання якнайширшого масиву таких текстів з різних українських обширів та теоретичне осмислення цього матеріалу.

Література

- Аркушин Г. [Arkushyn H.] (2012), *Голоси з Берестейщини (Тексти)* [*Holosy z Beresteishchyny (Teksty)*], Луцьк.
- Аркушин Г. [Arkushyn H.] (2007), *Голоси з Підляшшя (Тексти)* [*Holosy z Pidliashshia (Teksty)*], Луцьк.
- АУМ, *Атлас української мови: в 3 т., т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі* [*Atlas ukraïnskoi movy: v 3 t., t. 2: Volyn, Naddnistrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli*], Київ 1988.
- Богатырев П. Г. [Bohatyrev P. G.] (1962), *О языке славянских народных песен в его отношении к диалектной речи* [*O yazyke slavyanskih narodnyh pesen v ego otnoshenii k dialektnoj rechi*], «Вопросы языкознания», № 3, с. 75–86.
- Борисенко В. [Borysenko V.] (2011), *Така житка... Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.)* [*Taka zhytka... Kultura povsiakdennia ukraïntsv Chornobylskoho Polissia (za materialamy etnografichnoi ekspedytsii 1994 r.)*], Київ.
- Бріцина О.Ю. [Britsyna O.Yu.] (2003), *Сучасні аспекти методики збирання народної прози* [*Suchasni aspekty metodyky zbyrannia narodnoi prozy*], «Народна творчість та етнографія», № 3, с. 24–34.
- Бріцина О.Ю. [Britsyna O.Yu.] (2009), *Текстологічні та едиційні рішення у фольклористиці: українська наукова традиція й новітні методологічні течії* [*Tekstolohichni ta edytsijni rishennia u folklorystytsi: ukraïnska naukova tradytsiia i novitni metodolohichni techii*], «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», вип. 47, с. 83–93.

- Глуховцева І.Я. [Hlukhovtseva I.Ya.] (2014), *Варіанти фразеологічних одиниць в українських східнослов'янських говірках* [Varianty frazeologichnykh odynytz v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh], [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* [Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst], Київ, с. 118–122.
- Гнатюк В. [Hnatiuk V.] (1897), [Передмова] [Peredmova], [в:] *Етнографічний збірник*, т. 1: *Легенди і новели*, т. 3: *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*, зібрав В. Гнатюк. [Etnohrafichnyi zbirnyk, t. 1: Liegenny i noveli, t. 3: Etnohrafichni materialy z Uhorskoï Rusy. zibrav V. Hnatiuk], Львів.
- Грицак М.А. [Hrytsak M.A.] (2017), *Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області* [Materialy do Slovyuka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoï oblasti], вип. 1: А–Б, за ред. П.Ю. Гриценка, Київ.
- Гриченко П. [Hrytsenko P.] (2003), *Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії* [Teksty yak dzherelo doslidzhennia ukrainskykh hovirok Rumunii], [в:] М. Павлюк, І. Робчук, *Українські говори Румунії. Діалектні тексти* [M. Pavliuk, I. Robchuk, *Ukrainski hovory Rumunii. Diialektni teksty*], Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто.
- Гриченко П.Е. [Hrytsenko P.Ye.] (2015), *Феномен діалектного явлення: онтологія і гносеологія* [Fenomen dialektного yavlennya: ontologiya i gnoseologiya], [в:] *Исследования по славянской диалектологии*, т. 17: *Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии* [Issledovaniya po slavyanskoï dialektologii, t. 17: Sudba slavyanskih dialektov i perspektivy slavyanskoï dialektologii], Москва, с. 9–59.
- Гриченко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2014), *Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій* [Pro odyn typ dzherel suchasnykh dialektologichnykh studii], [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* [Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst], Київ, с. 145–154.
- ЕОСУ VII, *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*, т. 7: *Господарські заняття, промисли та ремесла* [Etnohrafichnyi obraz suchasnoï Ukrainy. Korpus ekspedytsiinykh folklorno-etnohrafichnykh materialiv, t. 7: Hospodarski zaniattia, promysly ta remesla], Київ, 2017.
- ЕОСУ X, *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*, т. 10: *Традиційне повсякденне та обрядове вбрання* [Etnohrafichnyi obraz suchasnoï Ukrainy. Korpus ekspedytsiinykh folklorno-etnohrafichnykh materialiv, t. 10: Tradytiine povsiakdenne ta obriadove vbrannia], Київ, 2018.
- ЕСУМ, *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* [Etymologichnyi slovnyk ukrainskoï mou: v 7 t.], т. VI, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 2006.
- ІУЛ, Ткачук Р.Ф. [Tkachuk R.F.] (2013), *Усна словесність* [Usna slovesnist], [в:] *Історія української літератури* [Istoriia ukrainskoï literatury], т. 1, Київ, с. 73–88.
- Колесса Ф. [Kolesa F.] (1938), *Українська усна словесність* [Ukrainska usna slovesnist], Львів.
- Кравченко В. [Kravchenko V.] (2009), *Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини* [Zibrannia tvoriv ta materialy z arkhivnoï spadshchynu], т. 2, упор. О. Рубан, Київ.
- ЛАНП, Назарова Т.В. [Nazarova T.V.], *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті* [Linhvistychnyi atlas Nyzhnoï Prypiati], Київ, 1985.
- НЕС, Глушко М., Хомчак Л. [Hlushko M., Khomchak L.] (2017), *Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби)* [Nadsiania: tradytiina kultura i pobut (etnoinhvistychni skarby)], Львів.

- Номис, *Українські приказки, прислів'я у таке инше. Збірники О.В. Марковича у других, спорудив М. Номис* [*Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe. Zbirnyky O.V. Markovycha i druhykh*, spogudyv M. Nomys], С.-Петербург, 1864.
- Оссовецкий И.А. [Ossovet'skiy I.A.] (1958), *Язык фольклора и диалект* [*Yazyk folkloru u dyalektu*], [в:] *Основные проблемы эпоса восточных славян* [*Osnovnyye problemy eposa vostochnykh slavyan*], Москва, с. 172–190.
- СМФ, *Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору*, собралъ А.Н. Малинка [*Sbornik materialov po malorusskomu folkloru*, sobral A.N. Malinka], Черниговъ, 1902.
- Франко І.Я. [Franko I.Ya.] (1901), *Галицько-руські народні приповідки* [*Halytsko-ruski narodni pryrovidky*], вип. 1 (А–Відати), [в:] *Етнографічний збірник* [*Etnografichnyi zbirnyk*], т. X, Львів.
- Франко І.Я. [Franko I.Ya.] (1982), *До збиравців етнографічних матеріалів* [*Do zbyrachiv etnografichnykh materialiv*], [в:] Франко І.Я. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, т. 35: *Літературно-критичні праці (1903–1905)* [Franko I.Ya. *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*, т. 35: *Literaturno-krytychni pratsi (1903–1905)*], Київ, с. 412–414.
- Франко І.Я. [Franko I.Ya.] (1980), *Прозучунок до етнографії луду руського на Волині*, [в:] Франко І.Я. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, т. 27: *Літературно-критичні праці (1886–1889)* [Franko I.Ya. *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*, т. 27: *Literaturno-krytychni pratsi (1886–1889)*], Київ, с. 210–215.
- Чубинский П. [Chubynskii P.] (1872), *Общее предисловіе къ матеріаламъ и изслѣдованіямъ, собраннымъ П.П. Чубинскимъ* [*Obshchee predislovie k materialam i izsledovaniyam, sobrannym P.P. Chubinskim*], [в:] *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П.П. Чубинскимъ* [*Trudy etnograficheskoi-statisticheskoi ekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snaryazhennoj Imperatorskim russkim geograficheskim obshchestvom. Yugo-Zapadnyj otdel. Materialy i izsledovaniya, sobrannyya d. chl. P.P. Chubinskim*], т. 1, С.-Петербургъ, с. XI–XX.
- Якобсон Р.О. [Yakobson R.O.] (1962), *О соотношении между песенной и разговорной народной речью* [*O sootnoshenii mezhdur pesennoj i razgovornoj narodnoj rechyu*], «Вопросы языкознания», № 3, с. 87–90.
- Bartmiński J. (1973), *O języku folkloru*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Kolberg O. (1964), *Dziela wszystkie*, t. XXXVI: *Wołyń*, Wrocław – Poznań.
- Kolberg O. (1968), *Dziela wszystkie*, t. LII: *Białoruś – Polesie*, Wrocław – Poznań.
- Sicińska K. (2018), *Regionalne i ponadregionalne cechy podhalańskich pieśni zbójnickich*, «Rozprawy Komisji Językowej ŁTN», t. LXV, s. 155–180.
- Sierociuk J. (1990), *Pieśń ludowa i gwara*, Lublin.
- Zieńkiewicz R. (1851), *Piosenki gminne ludu pińskiego*, Kowno.

Мария Владимировна Боброва

Институт лингвистических исследований РАН

Санкт-Петербург

ORCID: 0000-0001-9858-0573; e-mail: bomaripgu@yandex.ru

Наивная лексикография сельских жителей Пермского края (Россия)

Реферат: В статье проанализированы образцы так называемой «наивной» лексикографии в Пермском крае (Россия). Выявлено, что 1) словарики краеведов-любителей различаются типологически (по отбору лексики и объему информации); 2) наивные лексикографы ориентированы главным образом на традиции, заложенные В.И. Далем; 3) основным принципом формирования словника является оппозитивность лексики; категориальной является оппозиция свой – чужой; 4) разнообразны функциональные установки авторов; 5) в методологических подходах отражается субъективность составителей, свойства их личности; 6) прагматически «наивные» словари ориентированы на коммуникативный акт с читателем. Сделанные наблюдения подтверждают существование «наивной» лексикографии как практической формы особого феномена – «наивной» лингвистики.

Ключевые слова: наивная лингвистика, наивная лексикография, Пермский край (Россия).

Abstract: Naive lexicography of the rural residents of the Perm region (Russia). This article analyses samples of the so-called “naive” lexicography in the Perm region (Russia). It was found that 1) dictionaries compiled by amateur local historians differ with respect to typology (the selection of vocabulary and the amount of information); 2) naive lexicographers are focused mainly on the traditions laid down by V.I. Dahl; 3) the main principle of forming of word lists in the dictionaries is the opposite nature of the vocabulary; the categorical opposition is between “own” and “other”; 4) the authors have adopted different functional settings; 5) the methodological approaches reflect the subjectivity of the compilers and their personality traits; 6) pragmatically “naive” dictionaries focus on a communicative act with the reader. These observations confirm the existence of “naive” lexicography as a practical form of a special Phenomenon: “naive” linguistics.

Keywords: naive linguistics, naive lexicography, Perm region (Russia).

Настоящая публикация лежит в русле исследований, посвященных феномену так называемой «наивной лингвистики» («вербализованных представлений метаязыковой рефлексии»; Бондаренко 2014в, 3) рядовых носителей языка, не являющихся профессиональными филологами, которую, по нашему мнению, следует отличать от «любительской лингвистики»: представители последней, имеющие опыт научных изысканий, но не в языковедческих областях, претендуют на научность, но лишь профанируют истинно научные изыскания (см. об этом, например, Зализняк 2000; Лебедева 2001). Фундаментальным исследованием в заявленном

направлении стала коллективная монография *Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты* (2009–2012) в четырех частях. Сейчас изучаются, в частности, различные формы наивной лингвистики в коммуникативном пространстве сети Интернет (см., например Ващенко 2015; Ефремов 2014; 2015). В последние годы особенно возрос интерес к метаязыковой рефлексии диалектоносителей, главным образом к таким ее продуктам, как словари. И в этой связи необходимо упомянуть публикации Е.Л. Березович (1997; 2003), А.Б. Мороза (2010), С.А. Мызникова (2007), С.М. Толстой (Березович, Толстая 2019), др.

Особенно значимы для настоящей публикации работы Е.Д. Бондаренко: диссертация *Наивная лингвистика диалектоносителей: этносоциолингвистический аспект* (Бондаренко 2014б, 2014в), статьи (Бондаренко 2014а, 2019а, 2019б), логичным продолжением которых стала работа по составлению свода любительских словарей говоров Русского Севера. Лингвистом тщательно проанализирована специфика словарей диалектоносителей, с его выводами в большой мере соотносимы наши заключения. И в настоящем случае целью своего выступления мы видим не столько изложение оригинальных теоретических положений, сколько уточнение уже озвученных наблюдений исследователей применительно к данным отдельного региона и ознакомление с новыми материалами – по пермским говорам, генетически восходящим к говорам Русского Севера и в значительной степени сохраняющим архаические черты.

В частности, мы бы хотели обратить внимание на следующий факт. Исследователи справедливо отмечают, что «наивнолингвистические» произведения неоднородны, и одна из важнейших причин этого – несходные социальные характеристики их составителей.

[Так.] среди авторов словарей присутствуют как «чистые» диалектоносители (люди, прожившие всю жизнь в одной местности, имеющие неполное образование и т. д.), так и «бывшие» диалектоносители (уехавшие из деревни в город, получившие образование и пр.); присутствует даже пример совмещения опыта диалектоносителя и опыта профессионального лингвиста» (Бондаренко 2014б, 162–163).

Кроме того, обратим внимание на эффект, открытый Т.И.Ерофеевой – основателем Пермской социолингвистической школы (см. Ерофеева 1995): с возрастом количество активно употребляемых диалектных слов возрастает, даже если под влиянием образования они уходили в пассивный запас, «забывались». В итоге, на наш взгляд, не вполне корректно говорить о «бывших» носителях говоров и одновременно использовать понятие «наивная лингвистика диалектоносителей». Дополнительный аргумент в пользу этого усматриваем еще и в том, что в качестве составителей словарей могут выступать не только местные жители, но и приезжие, нередко имеющие высшее образование, представители таких профессий, как учитель, библиотекарь, под., и потому особенно отчетливо ощущающие отличия своего языкового и речевого опыта от опыта окружающих людей. На этом основании предпочтительным видится более широкое понятие «наивная лингвистика сельских жителей».

Толчком для написания настоящей статьи послужили материалы, обнаруженные во время экспедиций 2020 г. в Чайковский и Куединский районы Пермского края (Западный Урал, Россия). Полевые выезды 2020 года имели своей целью фиксацию узколокальных, прежде всего неофициальных ономастических данных (прозвищ и топонимов), что уже дало богатую почву для наблюдений над металингвистическими рефлексиями местных жителей. Но вместе с тем в ходе общения с информантами выяснилось, что даже в небольших населенных пунктах края очень активно ведется краеведческая работа, которую осуществляют учителя (филологи, историки, географы), библиотекари, рядовые жители сел и деревень (см. годы издания книг в разделе «Источники»). Итогом кропотливого труда энтузиастов стали многочисленные издания, весьма разнящиеся по объему (от 23 до полутысячи страниц), по охвату материалов (посвященные отдельному роду, истории населенного пункта, нескольких поселений, района), по жанру (мемуары, школьные рефераты, словари, а также компиляции, объединяющие документы, фотографии, в том числе из личных архивов, мемуары, статистические данные разных лет, газетные публикации, словари «трудных» слов, пр.), по методологическим подходам, по уровню исполнения.

Однако и ранее в ходе диалектологических экспедиций мы имели возможность ознакомиться с подобными работами, которые также привлечены в качестве материала для исследования в настоящей публикации: книги (МО, Гусева 2008), посвященные истории деревень Юрлинского района Коми-Пермяцкого округа Пермского края; топонимический словарик Верх-Язьвинского поселения Красновишерского района Пермского края (МРИ); копия рукописи (СИ), которая включает устаревшие и устаревающие слова говора д. Искор Чердынского района Пермского края, зафиксированные местным жителем Г.П.Пешехоновым (сделана в 2009 г. собирателем О.С.Тумановой); копия рукописи (ДЛЮ), которая включает диалектную лексику с. Юрла Коми-Пермяцкого округа Пермского края, зафиксированную сотрудниками Юрлинской сельской библиотеки (сделана в с. Юрле в 2013 г. собирателями И.И.Русиновой и Ю.А.Шкураток)¹.

Всего проанализированы словарики в 12 источниках.

Охарактеризуем выявленные в ходе экспедиции образцы «наивнолингвистической» литературы с опорой на анализ Е.Д.Бондаренко подобных лексикографических источников.

1. Краеведческие работы нередко содержат словарики: это либо собственно лексикографическое издание, либо одна из структурных частей публикации компилятивного характера. Словарики разнообразны по содержанию (по принципу отбора языковых фактов): 1) синхронические: а) словарики местных слов, б) словарики «трудных» слов; 2) исторические словарики, отражающие лексикон определенного хронологического среза. Помимо этого, нам встретился специфичный вид встраивания лексикографической информации – в виде вкрапленной в основной текст справки о значении слова («Справка: Генеалогия – специальная историческая наука, занимается изучением и составлением родословных, выяснением

¹ Копии рукописей сделаны с сохранением авторской орфографии и пунктуации.

происхождения отдельных семей и лиц» – в разделе «Фамилия – это семья» [АЛВ, 178]).

Нам не встретилось ни одного списка (реестра, перечня) слов (такой способ передачи информации более свойствен устным ономастическим опросам и беседам, когда информанты лишь перечисляют известные им прозвища, топонимы, зоонимы без каких-либо комментариев).

Известные нам работы типологически различны. Словари отвечают нескольким жанрам.

А. Энциклопедические словари.

«*Словарь-энциклопедия*»² (МРИ, МСН) может включать разнообразную краеведческую информацию исторического, этнографического, лингвистического характера. Ср., например, словарную статью в топонимическом словаре:

«Мушники» (Тихий Ключ) – Исчез из списка населённых пунктов Фокинского поселения.

Это живописное место у тихо журчащей речушки. Жители Фок любят ездить сюда за клубникой. Когда-то здесь кипела жизнь, а сегодня лишь молчаливые тополя свидетельствуют об этом. Опять же в «Толковом словаре» В. Даля есть слово «мучник» или «мушник» – торговец мукой. Это слово вполне может иметь отношение к названию данного населённого пункта. По рассказам жительницы Фок Клячиной Елизаветы Филипповны (1936 года рождения) Мушники издавна славились хорошими урожаями зерновых и получаемой из них мукой. Даже в тяжёлые военные годы здесь пекли хлеб из настоящей муки. Если кто-то умирал в этой деревне, фокинская ребятня стремилась попасть на поминки, где им давали по куску настоящего хлеба.

Возможен ещё один вариант происхождения названия. «В этом месте летом водится много мошек (мушек)» (МСН, 11).

Б. Лингвистические словари.

1. «*Список старинных слов*» (ДЛЮ, Русин 2020, МО, Гусева 2008, СИ) составляется, чтобы зафиксировать архаичные элементы в речи местных жителей. Обычно представлен некоторым количеством лексем с толкованиями (чаще через синонимы литературного языка), ср.: «Вёснись – прошлой весной... Витень – кнут... Знатко – заметно... Кислица – щавель... Литовка – коса... Пельяны – пельмени... Шабур – предмет верхней одежды...» (Русин 2020, 292–295). Иногда такие списки дополняются иллюстрациями из живой речи, оформляются не списком, а в табличной форме: «Брандуэт / Брезгует / Пей, любая, не брандуй», «Кúшки-пáшки / Второпях / Пригласили в гости, так я только Кушки-пашки налетела», «Лячкать / Лепетать, разговаривать / У нас ребенок-то уж лячкать начинает. Хватит попусту лячкать» (Гусева 2008, 77).

2. Некоторые словари совмещают признаки «*словаря-воспоминания*», «*списка старинных слов*», «*словаря-шпаргалки*» (АЯ, МРО, СК). Это работы, созданные местными энтузиастами, обычно учителями и библиотекарями, на какое-то время уезжавшими из родного села или деревни для получения образования. Очевидно, что более высокая степень овладения литературным языком в учебных заведениях

² Жанры определены в терминологии Е.Д. Бондаренко.

служит для них толчком к углублению метаязыковой рефлексии, к осознанию специфичности местного говора. Еще более ярко такую «самость» ощущают работники гуманитарной сферы, переехавшие из других населенных пунктов, районов края, из иных регионов. В своих трудах составители словарей опираются на учебные исследования школьников, опросы местных жителей преклонного возраста, записи (списки слов), которые делают жители среднего и пожилого возраста по просьбе собирателей, собственные воспоминания об особенностях речи старших родственников и соседей. Неоднородность информантов по социальным характеристикам, а также наличие нескольких авторов и обеспечивает неопределенность жанровой принадлежности конечного продукта.

3. Уникален единственный образец исторического словаря (БА), составитель которого (Н.С. Вайгандт) задалась целью отразить через лексику колорит жизни сельчан в период Великой Отечественной войны и объединила, в частности, словарные статьи ангины асептической (септической), божница, вероломный, изурочить (сглазить), лопоть (одежда), медунка (шмель), мутовка (приспособление для взбивания, изготовленное из вершинки молодой сосны), падера (буря с дождем, снегом), память, подвиг, садко (больно), страда, суррогат, суслон (укладка снопов), чай женить (заваривать чай второй раз), щёлок и др.

II. Нельзя не согласиться с Е.Д. Бондаренко в том, что авторы словарей

продолжают традиции любительской диалектной лексикографии XVIII–XIX вв., которой свойственна общая установка на меморативность и этнографизм; включение в словник экспрессивной лексики; «необычность» звучания как критерий попадания слова в словарь и др. (Бондаренко 2014в, 19).

Но мы не можем поддержать положение о том, что «заметна ориентация на современную научную и любительскую лексикографическую традицию» (Бондаренко 2014в, 19). По нашим наблюдениям, непреложным образцом лексикографического труда для «наивных» лингвистов остается словарь В.И. Даля. Об этом свидетельствуют уже списки использованной литературы (в том случае, когда они представлены авторами; ср., например, в МСН), а кроме того принципы построения словарной статьи: тяготение к толкованию через синонимы, факультативность иллюстративной части, толкование в том числе и отдельных (наиболее употребительных) форм слов, иногда игнорирование алфавитного способа организации словника. Не встретилось ни одной отсылки к наиболее авторитетному современному компендиуму *Словарь русских народных говоров*. В целом составители практически не ориентируются в научной литературе и современной лексикографической методологии, «отзвуки» которой усматриваются лишь в том, что предпочтение всё же отдается алфавитному выстраиванию словника, в исключительных случаях указано ударение, приводятся иллюстрации. Широкая опора делается на публикации местных краеведов без специального образования и научно-популярные книги (прежде всего на словарь *Тимошка Пермитин из деревни Пермьяки* (Пермь, 1991), автор которого (Е.Н. Шумилов) – историк, что определило появление в словаре исторического контекста и некоторых неточностей в толковании происхождения имен собственных). Как следствие, для «наивной» лексикографии

характерны терминологические недочеты и ошибки (ср., например, «географический» вместо «топонимический» словарь), игнорирование научной точки зрения в пользу народной (ложной) этимологии (см. выше словарную статью «Мушники» из МСН) и подобные факты.

3. Специфичны принципы отбора лексики для «наивных» словарей. Это могут быть тематические объединения: ср., например, словники в топонимических словариках (МРИ, МСН). Но принцип единообразия выдерживается лишь в отдельных изученных образцах, и даже в них крайне непоследовательно. Неслучайно появление таких своеобразных разновидностей, как «Алфавитный список непонятных слов» (даже не «словарь», МРО), «Словарь трудных слов» (СК) и просто «Словарь» (БА). Ср., в частности, словник в МРО, где удивительным образом сочетались диалектные слова, архаизмы, историзмы, юридические, медицинские, сельскохозяйственные, технические термины и общерусская лексика: акцепт, ватола, вексель, гороно, дупло, заготларек, индоссамент, конюховка, кошева, лутошка, маркетинг, маркетолог, метрика, МТС, осеменатор, полати, полог, портянка, онуча, районо, РВК, секвестр, стуловые тисы, тулуп, учительский институт, учительская семинария, членпайщик, чулан, шунтирование.

Безусловно права Е.Д. Бондаренко, которая обозначила в качестве главного принципа формирования словников в работах «наивных» лексикографов оппозитивность лексики на разнообразных основаниях. По нашим наблюдениям, такие основания вполне соотносимы с научными подходами к классификации слов: это время функционирования (старое – новое), место (местное (территориально ограниченное) – общерусское; в том числе место как социокультурный фактор: деревенское – городское), активность употребления (пассивный запас – активный запас), сфера употребления (общерусское – терминологическое). В качестве категориальной выступает оппозиция своего – чужого, с которыми начинают соотноситься и перечисленные элементы пар, например в таком виде: старое / местное / деревенское / свое – новое / городское / терминологическое / чужое.

Интересен с этой точки зрения словарик в (БА, 285–292), заявленный как такой, который отражает лексику определенного временного промежутка, т. е. сборник слов, объединенных по принципу хронологического единства (приводится с купюрами): айда к нам, айда-те, ак чё, ак чё ино, алашки, амбар, ангина асептическая (септическая), баня по-чёрному, бастриг, батюшка, бегать по улице, больно нужно, вероломный, голландка, горшовик, дресва, на закорках, колода, лапти, лучина, мамаша, отребье, памятник, патриотизм, перед печью, пистики, подписка, полати, суррогат, суслон, удёнкой, уполномоченный, учётчик, фитилёк, чугунок, шубенки, эвакуационный госпиталь, эвакуогоспиталь.

При этом в зависимости от целей автора элементы оппозиций могут приобретать (для составителя «наивного» словаря!) функциональную неоднозначность, амбивалентность, что особенно свойственно лексике с точки зрения активности и сферы употребления слов: одна и та же лексика может толковаться или игнорироваться в словарях разных жанров и типов, хотя в конечном счете все такие лексикографические продукты нацелены на отражение местного колорита. Как следствие, соотносительность оппозитивных элементов варьируется: общерусское / свое – общерусское / чужое; новое / свое – новое / чужое; под.

4. Цели составителей (функциональные установки) авторов «наивных» словарей разнообразны:

Основной является меморативная установка, «интенция памяти»... Кроме того, выделяются этнографические, энциклопедические, переводные, идеолого-популяризаторские интенции наивных лексикографов (Бондаренко 2014в, 20).

Можно добавить к этому списку историографические, философские (гносеологические) и психологические послылы: выражение патриотических чувств, увековечивание истории рода и малой родины, потребность в самореализации, активность жизненной позиции (особенно пенсионеров), даже поиск истины как смысл жизни и др. Ср. из предисловий:

Географические названия – творчество народа, драгоценные свидетели исторических событий, бережные хранители языковых древностей, объективные информаторы о географической среде. Географические названия появлялись не случайно. Они вобрали в себя исторические или географические реалии (МСН, 3).

Интерес к жизни наших предков, отражённой в народном словотворчестве, не угас. Он, как искорка от костра, сберегался в тайниках народной души... Вот и теперь с возрождением духовных сил народа – мы вольно или невольно ощущаем потребность в Истине. А Истина заложена не только в книгах Святого Благодестия, но и во всем том, что обращает нас к истокам простого народа, к его обычаям, традициям, к поэтическому языку, к чистому деревенскому слову. Хорошее образное слово, оберегаемое в пословице, поговорке и меткой фразе, как осколок забытого чуда, имя которому – народный язык (АЯ, 3).

Особенно волнует составителей словарей проблема связи поколений, преемственности традиций, ср.:

В быту еще встречаются слова и целые выражения, которые характерны для всего Пожинского поселения, но уже удивительны и непонятны молодежи... Родной язык – глубокий, богатый, напевный, точный (Гусева 2008, 74).

Почувствовать атмосферу эпохи позволяют, конечно, прежде всего документы. Но и слова, простые слова – это тоже зеркало жизни... Что значили эти слова для наших предков? Что значат они для их потомков? В данный словарь включены слова и из повседневной жизни жителей наших деревень. Уж очень она отличалась от современной (БА, 285).

В связи с этим считаем необходимым указать на особую важность для составителей «наивных» словарей просветительских задач их деятельности, что настойчиво подчеркивается авторами в личных беседах с ними.

5. Безусловно, в принципах отбора и толкования слов отражаются личностные, социальные, социокультурные (в частности, религиозные), лингвистические характеристики составителей: уровень образования, степень владения литературным

языком, степень знакомства с описываемыми реалиями, профессиональная принадлежность и под. В итоге в «наивных» лингвистических трудах отражается не типическое в языке и «языковое сознание нерелефлирующего индивида» (Фрумкина 1989, 45), т. е. то, на что нацелена научная лексикография, а лингвистическое и экстралингвистическое сознание составителя³. Характерно, что обычно наиболее подробно разработаны те словарные статьи, которые отражают личные «открытия» их составителей. И можно обобщить: именно личностью составителя в конечном счете определяются принципы отбора, толкования и подачи языкового материала. Таким образом легко объяснить проникновение в словарь диалектных слов таких лексем, как батрак, безмен, борона, вица, вкупе, ВЛКСМ, генсек, дескать, доселе, кабала и под. (АЯ), а в «словарь эпохи» – диалектных, общерусских слов, терминов и др. (см. выше примеры из БА). Автор отбирает в итоге то, что является типичным (или нетипичным) для его собственного речевого поведения.

Ярким проявлением субъективного подхода «наивных» лексикографов считаем неожиданную для нас актуализацию такого фактора, как интересно – неинтересно, вербализуемого в устном общении с информантами и составителями словарей (Ну что тут у нас еще интересное?). Один из частных случаев реализации данной оппозиции усматриваем в паре экспрессивный – неэкспрессивный и в паре обычный – необычный (странный), что также может служить основанием для отбора слова для словаря или исключения его из словника⁴. Характерно, что этот же признак оказывается подчас решающим при сообщении информантом ономастических данных: называются интересные (выразительные, необычные, экзотические), с его точки зрения, онимы и игнорируются неинтересные (лишенные экспрессии, традиционные по форме) наименования. Так, в пос. Уральском Чайковского района все опрошенные вспомнили название горы Вшивой, хотя и не смогли объяснить его происхождение, но не все назвали единственный там Старый пруд. Или, в частности, информанты могут отметить: От фамилий-то много [прозвищ]; Это такие-то часто у нас используются, но привести лишь единичные примеры.

В наших материалах мы не обнаружили отмеченного Е.Д. Бондаренко противопоставления детское – взрослое, которое, очевидно, отражало индивидуальные интенции составителя конкретного словаря.

6. Вслед за Е.Д.Бондаренко отметим явную ориентацию «наивных» лексикографов на коммуникативный акт с читателем. Это, возможно, связано с просветительскими установками составителей и нередко выражается эксплицитно уже в предисловии, ср.:

Читатель, ты держишь в руках небольшой Словарик диалектных, забытых, вышедших из оборота речи слов, которые были в обиходе нашей местности... Надеемся, что наша

³ См.: лексикографическая концепция А. Вежицкой (1996) о лексикографии как практике составления словарей, ориентированной на наивное восприятие.

⁴ Экспрессивность и необычность звукового оформления как критерий отбора слов также отмечается Е.Д. Бондаренко (2014б, 194).

работа вызовет интерес людей разных возрастов: старшие вспомнят уже знакомое, молодёжь, наверное, удивится. И это хорошо! Может, зажгутся искорки в молодых душах... Лишь бы не одолело нас равнодушие! (АЯ, 3).

Проявляется такая установка в выборе заголовочного слова, в порядке следования толкуемых лексем, в способе толкования (Бондаренко 2014б, 20–21). Так, в самостоятельных статьях могут приводиться разные (не только начальные) формы прилагательных и местоимений: БаскОй – красивый; БассЕе, бАще – красивее; ЕвОйная – его (дочь); ЕЁшная – её (дочь); Ейный – её (сын) (АЯ, 5, 9). Коммуникативно ориентирован способ подачи глаголов, которые нередко предлагаются в той форме, которая является наиболее употребительной (актуальной) для носителей местного диалекта, ср.: Толмит – повторяет одно и то же (Русин 2020, 294); Напыряла – хотела сделать (МРИ, 77); Млит – мерещится, видится (БА, 289); Гимизят – шевелятся, их много (ДЛЮ); чикнул – слегка ударил (СИ); под.

В словариках, в которых слова не выстроены по алфавиту, можно обнаружить тематические и словообразовательные группировки слов, хотя возможно, что авторы записывали такие слова по ассоциации, по мере того, как лексика вспоминалась. Ср.: Брiнiнгать – звенеть (по струнам, по литовке). Бiнгать – колотить. Бiли-бiли – булькать... Зiбка – люлька. Зiбать – качать (ДЛЮ).

Нацеленность на коммуникативный акт усматриваем и в специфике построения словарных статей, в тяготении к «энциклопедизации» толковательной части. Так, составитель «исторического» словарика продемонстрировал тенденцию к включению в словарные статьи разнообразных дополнительных сведений, ср.: Мост / Сени между избой и крыльцом – и: Назём / Навоз. Во время войны поля удобрялись органическими удобрениями: навозом и золой. Есть шутливая поговорка о некрасивой невесте: «Тот же назём, да издалека везём!» (БА, 289). Обратим при этом внимание на выбор лексики и стилистическое своеобразие: для толкования характерно научно-популярное изложение с предпочтением разговорных конструкций, иногда с вкраплением книжной или же, наоборот, сниженной (вплоть до нецензурной, даже в печатных изданиях) лексики в цитатах из живой речи.

Ориентация на коммуникативную прагматику усматривается также в том, что «наивные» словарики часто сопровождаются списками фразеологизмов, пословиц, паремий. Более того, иногда такие полилексемные, структурно сложные единицы внедряются в алфавитный список толкуемых слов.

Итак, в настоящее время в Пермском крае активно развивается «наивная» лексикография. В качестве составителей словарей выступают сельские жители, рядовые и имеющие образование выше среднего. Продукты лексикографирования обладают спецификой в сравнении с научными словарными трудами и отражают «наивные» метаязыковые рефлексии носителей местных диалектов. Вместе с тем особенности таких словарей оказываются типичными в сравнении со словарями, создаваемыми на других территориях, что позволяет говорить о сформированных тенденциях и традициях «наивной» лексикографической практики. Далее это дает возможность изучать на материале местных словарей специфику «наивного» лингвистического сознания.

Особенно значимым представляется прагматический аспект изучения созданных непрофессионалами словарей: подобные труды, не отвечающие научным принципам по формальным критериям, дают богатейший материал для диалектной лексико- и фразеологии, социолингвистики, этнолингвистики, лингвопрагматики и других направлений современного отечественного языкознания. Перспективным видится объединение и опубликование всех имеющихся на данный момент образцов «наивной» лексикографии на единой платформе, прежде всего в электронном пополняемом компендиуме в сети Интернет.

Источники

- АЛВ, *Альняши – лебединая верность*, ред.-сост. Н.С. Вайгандт, Ижевск, 2014.
- АЯ, *От «Авось» до «Яряться»: словарь говора села Степаново, деревень Митино и Коряки Чайковского района Пермского края*, сост. Л.Е. Чудинова и др., Чайковский, 2019.
- БА, *Бормист, Альняши в тылу и на фронте*, ред.-сост. Н.С. Вайгандт, Т.И. Кокорина, Чайковский, 2019.
- Гусева К.П. (2008), *Поклонись родному дому*, Пермь.
- ДЛЮ, *Диалектная лексика с. Юрла Коми-Пермяцкого округа Пермского края: рукопись (копия)*, сост. работники Юрлинской сельской библиотеки, собир. И.И. Русинова, Ю.А. Шкураток, Юрла, 2013.
- МО, *Место отчее*, сост. В.А. Кудымова и др., Пермь, 2011.
- МРИ, *Малой Родины история: словарь поселений Верхней Язьвы*, сост. Т.А. Собянина, Е.А. Ванькова, Верх-Язьва, 2015.
- МРО, *Мы родом отсюда. Деревня Коряки глазами современников: документальное повествование*, ред.-сост. Л.Е. Чуданова; лит. ред. Л.В. Оглезнева, Чайковский, 2015.
- МСН, *Милые сердцу названия: Географический словарь*, сост. Н.Д. Глухова, Фоки, 2009.
- Русин В.М. (2020), *Земля куединская: история района от заселения до наших дней в рассказах*, кн. I, Пермь.
- СИ, *Слова, вышедшие из обихода, собранные жителем д. Искор Чердынского района: рукопись (копия)*, собир. Г.П. Пешехонов, О.С. Туманова, Искор, 2009.
- СК, *Село на ключах: история села Степаново Чайковского района в документах, воспоминаниях и фотографиях. Документальное повествование в двух частях*, Чайковский, 2018.

Литература

- Березович Е.Л. [Berezovich E.L.] (1997), *М.С. Устинова как языковая личность (к публикации авторского диалектного словаря) [M.S. Ustinova kak iazykovaia lichnost' (k publikatsii avtorskogo dialektного slovaria)]*, «Ежегодник Научно-исследовательского института русской культуры», 1995–1996, с. 128–137.
- Березович Е.Л. [Berezovich E.L.] (2003), *Диалектный словарь М.С. Устиновой (лексика диалекта глазами диалектоносителя) [Dialektnyi slovar' M.S. Ustinovoi (leksika dialekta*

- glazami dialekonositelia)], «Актуальные проблемы полевой фольклористики», вып. 2, с. 267–277.
- Березович Е.Л., Толстая С.М. [Berezovich E.L., Tolstaia S.M.] (2019), *Лексика Русского Севера: состояние и перспективы изучения* [*Leksika Russkogo Severa: sostoianie i perspektivy izucheniia*], «Slovene», № 1, с. 486–525.
- Бондаренко Е.Д. [Bondarenko E.D.] (2014а), *Авторский словарь диалектоносителя: прагматический аспект* [*Avtorskii slovar' dialekonositelia: pragmaticeskii aspekt*], «Антропологический форум», № 21, с. 37–48.
- Бондаренко Е.Д. [Bondarenko E.D.] (2014б), *Наивная лингвистика диалектоносителей: этносоциолингвистический аспект*, дис. ... канд. филол. наук [*Naivnaia lingvistika dialekonositelei: etnosotsiolingvisticheskii aspekt*, dis. ... kand. filol. nauk], 10.02.01, Екатеринбург.
- Бондаренко Е.Д. [Bondarenko E.D.] (2014в), *Наивная лингвистика диалектоносителей: этносоциолингвистический аспект*, автореф. дис. ... канд. филол. наук [*Naivnaia lingvistika dialekonositelei: etnosotsiolingvisticheskii aspekt*, avtoref. dis. ... kand. filol. nauk], 10.02.01, Екатеринбург.
- Бондаренко Е.Д. [Bondarenko E.D.] (2019а). *К составлению свода любительских словарей говоров Русского Севера* [*K sostavleniiu svoda liubitel'skikh slovarei govorov Russkogo Severa*], [в:] *Славянские архаические ареалы в пространстве Европы*, ред. С.М. Толстая, Москва, с. 354–384.
- Бондаренко Е.Д. [Bondarenko E.D.] (2019б). *Системные отношения в наивных словарях диалектоносителей* [*Sistemnye otnosheniia v naivnykh slovarkh dialekonositelei*], [в:] *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология*, ред. Е.Л.Березович, Екатеринбург, с. 45–48.
- Ващенко Д.Ю. [Vashchenko D.Yu.] (2015), *Интернет как новая перспективная форма существования диалектов* [*Internet kak novaia perspektivnaia forma sushchestvovaniia dialektov*], «Исследования по славянской диалектологии», вып. 17: *Судьбы славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке*, с. 197–204.
- Вежбицкая А. [Vezhbitskaia A.] (1996). *Язык. Культура. Познание* [*Iazyk. Kul'tura. Poznanie*], Москва.
- Ерофеева Т.И. [Erofeeva T.I.] (1995), *Социолект: стратификационное исследование*, дис. ... д. филол. н. [*Sotsiolekt: stratifikatsionnoe issledovanie*, dis. ... d. filol. nauk], 10.02.19, Санкт-Петербург.
- Ефремов В.А. [Efremov V.A.] (2014), *О новых формах наивной лингвистики в эпоху интернета* [*O novykh formakh naivnoi lingvistiki v epokhu interneta*], «Антропологический форум», № 21, с. 74–81.
- Ефремов В.А. [Efremov V.A.] (2015), *Наивная лексикография как форма неографии: интернет-извод* [*Naivnaia leksikografiia kak forma neografii: internet-izvod*], [в:] *Неология и неография: современное состояние и перспективы*, Санкт-Петербург, с. 28–29.
- Зализняк А.А. [Zalizniak A.A.] (2000), *Лингвистика по А.Т. Фоменко* [*Lingvistika po A.T. Fomenko*], «Вопросы языкознания», № 6, с. 33–68.
- Лебедева Н.Б. [Lebedeva N.B.] (2001), *«Письменное просторечие» и гносеологическая толерантность* [*«Pis'mennoe prostorechie» i gnoseologicheskaiia tolerantnost'*], [в:] *Лингвокультурологические проблемы толерантности*, Екатеринбург, с. 244–247.
- Мороз А.Б. [Moroz A.B.] (2010). «Старинные слова» в школьной тетрадке [«*Starinnye slova*» v shkol'noi tetradke], «Живая старина», № 1, с. 19–21.

- Мызников С.А. [Muznikov S.A.] (2007). *Авторские диалектные севернорусские словари* [*Avtorskie dialektnye severnorusskie slovari*], «Рябининские чтения», с. 250–251.
- Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты* [*Obydennoe metaiazykovoie soznanie: ontologicheskie i gnoseologicheskie aspekty*], ч. 1–4, ред. Н.Д. Голев, Кемерово – Барнаул, 2009–2012.
- Фрумкина Р.М. [Frumkina R.M.] (1989), *Лингвист как познающая личность* [*Lingvist kak poznaiushchaia lichnost'*], [в:] *Язык и когнитивная деятельность*, Москва, с. 38–46.

Людмила Колеснік

Інститут української мови НАН України

Київ

ORCID: 0000-0003-3321-2942; e-mail: Nezabydka.86@gmail.com

Характерологічні назви в говірках українського Карпатського регіону

Реферат: У статті представлено спостереження автора щодо функціонування оцінних слів у говірках українського Карпатського регіону, а саме в гуцульських, закарпатських, бойківських, лемківських говірках та суміжних говірках Буковини й Покуття. Проаналізовано стандартні моделі творення нових віддіслівних та відіменникових похідних. Значну увагу присвячено виокремленню мотиваційних моделей постання метафоричних характерологічних назв. Описано форми міжмовної взаємодії в межах цієї лексичної групи, акцентовано на тісному зв'язку діалектів аналізованого ареалу, що проявляється в спільних тенденціях оцінної номінації.

Ключові слова: характерологічна назва, Карпатський регіон, запозичення, мотивація.

Abstract: Valuable words in the dialect of the Ukrainian Carpathian region. The article deals with the functioning of the evaluable words in the dialects of the Ukrainian Carpathians, in particular the Hutsul, Transcarpathian, Boyko, Lemko, Bukovyna and Pokuttya dialects. In these dialects, the lexical system of characterological names is formed according to the same general principles. In the studied dialects, the main universal tendencies inherent in this vocabulary are manifested. On the other hand, original nominations have been observed, resulting from non-linguistic factors.

An analysis has been carried out of creating standard models of new words via dialectal nouns and verbs. Much attention has been given to the identification of motivational models behind the emergence of metaphorical characterological names. Unlike standard names, characterological vocabulary is not entered to the passive vocabulary of dialect speakers simultaneously with the disappearance of the actual thing. Secondary names or set similes last longer when they are connected with the material signs of a local culture. The forms of the interlingual interaction in this lexical group have been described. Attention has been drawn to the connections between the dialects spoken in the analysed area, which is reflected in the general trends of the evaluation nomination.

Keywords: evaluable words, the Carpathian region, linguistic borrowings, motivation.

Характерологічна лексика¹ – широке поняття, що об'єднує різноманітні характеристики: осіб, їхніх дій та станів. За частинимовною належністю це насамперед

¹ Сукупність усіх лексичних одиниць, які не лише називають, а й оцінюють і характеризують, а отже, виконують і називну, і експресивну функції. Їх позначають також термінами: «зображально-виражальні лексичні засоби», «емоційно-експресивні лексичні засоби», «лексичні одиниці емотивного змісту», «образна лексика», «емоційна лексика», «емоційно забарвлена лексика», «характеризуюча лексика», «емоційно-експресивно забарвлена лексика», «експресивний шар (фонд) лексики»,

прикметники, похідні іменники на позначення осіб, експресивні дієслова, прислівники. На відміну від предметної лексики, такі назви виконують не лише денотативну функцію, а й відбивають оцінку мовця відповідних явищ.

В українському мовознавстві такі назви були предметом ґрунтовних досліджень В.В. Леснової (2004), В.О. Дворянкіна (2006), Л.Я. Колеснік (2016). Експресивну лексику української літературної мови досліджує Н.І. Бойко (2005).

Характерологічна лексика становить значну частину як словника літературної мови, так і говіркового лексикону, що засвідчують лексикографічні джерела. Наприклад, описуючи емоційно-оцінні слова, зафіксовані в *Словнику буковинських говірок*, Н.В. Гуйванюк зазначала, що «це надзвичайно поширене явище. У картотеці *Словника буковинських говірок* нараховуємо 671 лексему, серед яких іменників – 50%, дієслів – 40%, прикметників – 9%, прислівників – 0,9% й експресивних вигуків – 0,1%» (Гуйванюк 2013, 170).

Значна кількість лексикографічних праць, присвячених говіркам українського Карпатського регіону, дозволяє досліджувати характерологічні (експресивно-оцінні) номінації в цьому ареалі.

Територія дослідження охоплює українські терени Карпат від передгір'я до Закарпаття: гуцульські (частина Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської обл.), бойківські, середньозакарпатські та лемківські говірки.

Джерельною базою дослідження слугували власні записи автора з говірок т. зв. Буковинської Гуцульщини (Путильський р-н Чернівецької обл., а також передгірної території Сторожинецького та Вижницького р-нів Чернівецької обл.), діалектні словники різного типу (короткі, словники однієї чи кількох говірок, спеціальні словники, матеріали до словників, словники-додатки до монографій, опубліковані в різний час), а також картотека матеріалів до словника українських говірок Закарпатської області М.А. Грицака, яка зберігається в Інституті української мови НАН України.

Така неоднорідність матеріалів не дозволяє робити кількісні узагальнення, однак дає уявлення про тенденції функціонування оцінної лексики в цьому діалектному просторі. Перевагою деяких словників є вказівка на конкретну локалізацію та подані ілюстрації, що вияскравлює семантику, мотивацію, стилістичний аспект функціонування слова в говірці. Важливо, що оцінні назви осіб зібрано в спеціальному *Словнику оцінних номенів людини в українських діалектах* (СОН).

Дослідники оцінної лексики суголосні в деяких висновках стосовно досліджуваного об'єкта: щодо переважання номенів із негативною оцінкою над позитивною, кореляції форм чоловічого й жіночого родів, тенденціях у номінації чоловіків і жінок, функціонуванні номенів спільного роду.

Закономірно, що в спостережуваних говірках спрацьовують усі універсальні моделі творення характерологічної лексики. Умовно її можна поділити на відіменні похідні, віддієслівні утворення та номени, що стали наслідком метафоризації. Хоча, як засвідчує матеріал, вплив метафоричного перенесення помітно відчутний у кожній із цих груп.

«емоційно-оцінна лексика», «стилістично забарвлена лексика», «експресивно-стилістична лексика», «експресивна лексика» (Бойко 2005, 14).

Серед відіменникових похідних значну частку становлять прикметники, утворені як від питомих, так і від запозичених коренів. Іноді творення відбувається за однаковою моделлю: напр. літ. *щасливий* ← *щастя*, що пох. від сл. *sъщєстьє*, де *сь-* ‘добрий’, решта слова – пох. від *čєstь*, укр. *частіна*; отже, первинне значення цього слова ‘добра частина’ (ЕСУМ, VI, 501). Пор. діал. закарп. *партливий* (*партлівый*)² ‘щасливий’: *партлівый майє парт’ на вс’о, ведє му с’а* (КМ) ← *парть* (*парт*) – 1. ‘щастя’: *ти на грибї майєш парт’, бо усе повен кóшик назбирáйєш* (КМ), 2. ‘частина, спадок’: *йак умєрла старшинá кóжджєй дустáв свою парт’* (КМ), 3. ‘дружба’: *оту пар’т’ никó ни рóзбóйє* (КМ); гуц. *парть* ‘щастя, фортуна, доля, талан’ (КПР, 133); бойк. *парть* – 1. ‘вміння, хист’, 2. ‘дар’: *він не чарує л’удий, а майє таку парт’ від Бога, що через н’ого мрут’*, 3. ‘щастя’ (Онишкевич 1984, II, 42) < від рум. *parte* ‘частина, частка, пай, доля’ (ЕСУМ, IV, 300).

Передбачувано, що на цій прикордонній території побутує чимало запозичень, зокрема зі сх. ром. мов., пор. прикметники та пох. іменники від рум. *mut*, що має кілька значень-характеристик: 1. ‘німий’, 2. ‘мовчазний’, 3. ‘негарний’, 4. ‘дурний’ (PPC, 869); закарп. *мутьий* ‘недорозвинутий чоловік’: *йой, якась мута, нич ти не мóж дотолковáти* (КМ), *мутуловатый* – 1. ‘заклопотаний’ (КМ), може бути пов’язане з рум. *mutá* ‘пересуватися’ (PPC, 869), 2. ‘розумово відсталий’ (КМ); *мутул* – 1. ‘дурень’ (КМ): *мутуле, пой будєм іти дому, та загубиш* (КМ), 2. ‘бідолаха’ (КМ), 3. ‘пес’, пох. здріб³. назва *мутулик*, у якій негативна оцінка пом’якшена. У гуц. гов. натрапляємо на номен *мута* образл. ‘неохайна, недбала господиня’ (Негріч 2008, 117). Не виявлено лексичних паралелей у словниках бойк. та лемк. говірок, однак у бук. гов., що теж є зоною сх. ром. впливу, зафіксована лексема *мутол* ‘мовчазний чоловік’ (Колеснік 2016).

У лексемах, утворених уже на українському ґрунті, часто збережено мотиваційний зв’язок, втілений у запозиченій лексемі, напр., у назвах, що походять від сх. ром. *мург* ‘темно-гнідий’: лексема *мурга* ‘плямиста вівця чи корова’ (КМ), *мурганістый* ‘смугастий’ (сема ‘масть’): *была в н’а мурганіста кóрбóва, та н’ів’рóку давáла дубрі молóкá; Такі с’а фáйн’і йагн’атка мурганіст’і накотіли* (КМ).

Однак більшість похідних зазнає семантичної модифікації на основі нових асоціативних зв’язків:

а) темний → брудний: закарп. *мургавый* ‘брудний’ (КМ): *иди с’а помый, бо дўже с’ мургавый* (КМ); іменники *мургавець* (*мургавиць*) ‘замазура’ (КМ): *мургавці і ни л’убл’ат’ мьітис’а* (КМ), *мургавка* ‘замазура (про жінку)’ (КМ): *йа з’ такóў мургаўкóў, ги ты, нигдє ни йду* (КМ), *мургавчя* ‘тс.’ (КМ), бойк. *мурга* (*мурга*) ‘замазура’ (Онишкевич 1984, I, 457), а також експресивні дієслова гуц. *мургати* ‘мурзати’ (Сабадош 2008, 177), *мургатися* ‘мурзатися’ (Сабадош 2008, 177) та віддієслівні іменники, напр., *мурганє* ‘мурзання’ (Сабадош 2008, 177);

б) брудний → поганий, недостойний: гуц. *мурга* лайл. ‘грубіян; забіяка’ (ГГ, 127), ‘grubian’ (Janów 2001, 132), лайл. ‘погань, вайло’ (Лєсюк 2008, 109), лайл. ‘забіяка’, ‘зла, непривітна людина’ (Негріч 2008, 117). Бойк. *мурга* (*мурга*) ‘мерзотник’ (Онишкевич 1984, I, 457), лемк. *мурга* лайл. ‘простак, грубіян’ (Турчин

² Ілюстративний матеріал подано відповідно до того, як він представлений у джерелі.

³ У статті збережено стилістичні ремарки до лексем, подані в джерелах.

2011, 182; Пиртей 2004, 179) мають лише похідні значення, і немає жодної фіксації з семантикою кольору, масті.

Деякі характерологічні назви є наслідком прямих запозичень, напр., закарп. *дерб'як* зневажл. 'нікудишня людина': *дербак* – неваловиний чулувік (Сабадош 2008, 62). І.В. Сабадош визначає джерелом пол. діал. *darebak* 'негідник, шалапут', хоча *дербак* < словац. мови *darebák* 'негідник, шалапут, ледар', пов'яз. з *darebný* (*daretný*) 'даремний', утвореним від укр. *дар*. На українському ґрунті слово деетимологізувалося (ЕСУМ, II, 35), тобто йдеться про повторне запозичення. У закарп. говірках також є пох. характерологічний прикметник *дербак'ватий* 'нікудишний (про людину)': *тот чулу'вік дербак'ватий, у 'н'ого н'ич не'їе т'р'ібно* (Сабадош 2008, 62).

Одним із видів відіменникових номенів є відсоматизми – лексеми, похідні від назв частин тіла. За усталеною моделлю утворено назви на позначення повного чоловіка від лексеми 'живіт', 'шлунок' (переважно йдеться про шлунок або нутроші тварини, що надає новій характерологічній назві відтінку зневажливості): гуц. *калю́х* (*кілюх, колюх*) – 1. 'шлунок тварини', 2. зневажл. 'живіт, пузо' (ГГ, 89; Janów 2001, 90), *келю́х* 'т.с.' (КПР, 77), бойк. *кілюх* 'т.с.' (Матіїв 2013, 210); *келюх* – 'живіт глечика', 'тельбухи, нутроші' (Онишкевич 1984, I, 346), закарп. *килю́х* 'т.с.' (Сабадош 2008, 141); *кел'у́х* (*килю́х*) – 1. 'шлунок тварини' (КМ): *так'ій у н'ейі кел'у́х, йак три л'удс'кі* (КМ), 2. 'випукла частина якогось предмета' (КМ): *учинілас' йі велик'ий кил'у́х, м'ожє (коп'іц'а) зат'ікати* (КМ), 3. згруб. 'живіт, пузо' (КМ): *у на́шого па́на так'ій кил'у́х, йак о́зеро* (КМ); *так'ій ис' кил'у́х наів, ги бубен* (КМ), 4. перен. 'пузатий низький чоловік': *ни йди мижі кел'у́хи, бо ты муту́з'аник* (КМ). У говірках окресленого ареалу зафіксовано словотвірні гнізда з такою твірною основою, зокрема й пох. зменшено-пестл. та згруб. назви: закарп. *килюшо́к* (КМ), *килюші́ще* (КМ), пох. дієслово *кел'уха́ти-ти* → гуц. *калюх'атий* (*колюх'атий*) 'товстий, череватий' (ГГ, 89), гуц. *келюші́стий* (КМ): *ідут вівці в полонину самі вакішисті, а за ними вівчарики самі келюшисті* (КМ), *kaluchatyj* 'brzuchaty', 'o brzemiennej kobiecie' (Janów 2001, 90), бойк. *килюх'атий* зневажл. 'який має великий живіт' (Матіїв 2013, 211), *келюх'атий* 'череватий' (Онишкевич 1984, I, 346), закарп. *килюх'атый* (*ки[і]л'ух'атый*) зневажл. 'череватий' (Сабадош 2008, 141), закарп. *кел'ух'атый* (*кил'ух'атый*) – 1. 'т.с.' (КМ): *сис' кил'ух'атый видаў т'ашко ни р'обит*' (КМ), 2. 'великий баран' (КМ). Похідні іменники: гуц. *kaluch'acz* 'człowiek z wielkim brzuchem, brzuchacz, bogacz' (Janów 2001, 90)⁴, гуц. *келюх'ач* 'пузань; чоловік із великим животом' (КПР, 77); бойк. *келюх'ач* зневажл. 'черевата дитина' (Онишкевич 1984, I, 346), закарп. *килюх'ач* вульг. 'т.с.' (Сабадош 2008, 141), *келюх'ач* (*кел'ух'ач, кил'ух'ач*) (КМ): *із кил'ух'ача ичи чоловік м'ожє быти, а горб'атого х'йба гроб'ова дошка справ'ит* (КМ) та відповідники жін. роду: *kaluchata* (*zinka*) 'tiazka' (Janów 2001, 90), *килюх'ачка* вульг. 'товста жінка' (КПР, 141), бойк. *килюх'аня* зневажл. 'жінка з великим животом' (Матіїв 2013, 210), *килюх'ачка* зневажл. 'т.с.' (Матіїв 2013, 211); закарп. *килюх'ата* 'вагітна жінка' (Сабадош 2008, 141), закарп. *келюх'аня* 1. 'вівця з великим

⁴ У цьому словнику збережено рідкісне на сьогодні переносне значення лексеми *kaluch'acz* 'bogacz' (Janów 2001, 90).

животом': *старá кел'ухán'а нé л'убит йáгн'а* (КМ), 2. 'вагітна жінка'. У таких назвах відчутний метафоричний компонент – порівняння рис зовнішності людини й тварини.

Похідні спільнокореневі номени набувають нових переносних значень, у яких реалізована модель «статура людини чи її яскрава особливість – властивість предмета чи дії», напр., пор. похідні дієслова від іменника *келюх*: закарп. *в'ікел'ушити* (*вікел'ушити, в'укел'ушити, укел'ушити*) 'висунути, випнути': *йей д'уже вікел'ушив йес копці'у* (КМ), *в'ікел'ушитис'а* (*вікел'ушитис'а, в'укел'ушитис'а, укел'ушитис'а*) 'висунутися, випнутися': *мін'і с'а відит, шо вікел'ушилас'а скінá повід Гриціїшиного* (КМ), *в'ікел'ушувати* (*в'ікел'ушовати, вікел'ушувати, укел'ушувати, укіл'ушувати*) 'висувати, випинати': *він пу́сто вікел'ушуєє сіно з оборога* (КМ), *в'ікел'ушуватис'а* (*в'ікел'ушоватис'а, вікел'ушуватис'а, в'укел'ушуватис'а, укел'ушоватис'а, укіл'ушуватис'а*) 'висуватися, випинатися': *йáкос' ми с'а запаска д'уже вікел'ушуєє* (КМ), дієприкм. *в'ікел'ушений* (*в'ікел'ушений, вікел'ушений, в'укел'ушений, в'укел'ушений, укел'ушений, укел'ушений*) 'випнутий': *з ніжного бо́ку оборогі йáкос' д'уже вікел'ушений*. (КМ). Однак, ці похідні не мають у своїй семантиці оцінного компонента.

У матеріалах картотеки закарп. говірок збережено цікавий сюжет, пов'язаний із переносним вживанням соматизма *ту́луб*⁵, що також ілюструє згадану мотиваційну модель: у закарп. гов. лексема *ту́луб* (*ту́луп*) має значення 'випукла частина посуду' (КМ): *ту́луп корча́гы готóвый, а корча́га шче ніт* (КМ); пор. похідні *тулубля́к* 'великий горщик': *п'ю мійтра дрóу трéба спаліти, до́к'у зақыт' сисі тулуб'ак* (КМ), зменш. *тулубля́чок*, зруб. *тулубля́чице*. Як соматизм ця назва поширена в таких значеннях: 1. 'шлунок людини, тварини': *сіло пот'а на ворот'а тай у лапкы д'ує, чорт у н'ому кышкы п'ірве, а ту́луп надує* (КМ); *колі отáк жонá удуріє та ка́жут: ту́луб пс'áчий, а рóзум кот'áчий*, 2. зневажл. 'живіт': *такый у н'ого ту́луп, што ни гóден с'а зóгнути* (КМ). Похідні прикметники мають виразне негативно-оцінне значення: *тулубáтый* (*тулубáтий*) – 1. 'з грубими рисами обличчя': *такый тулубáтий – тотó б'у́рши* (КМ), 2. 'череватий': *ой у Хусті дівкы пу́сті, а в Изі недужі, в Кошелеві тулубаті, а в Липши йак ружі* (КМ), як і низка похідних характерологічних іменників: *то́луб* 'череватий чоловік': *тат' тот то́луб, кіт' да́шо запопа́де пуд рука́ми, та так ту́лубит', йак бы ў о́гін' метáў* (КМ), *тулубáнча* 'повна дитина': *такое́ тулубáнча, ги ўттинок із б'учка* (КМ), *тулубáня* (*толоба́н'а*) зневажл. 'товста жінка, дівчина' (КМ): *чом бы така тулубáн'а не бы́ла, кіт' пойіс' за чоловіка* (КМ), *тулубне́ша* вульг. 'незграбна дебела жінка': *такий' файный чулу́вік, а жо́на в 'н'ого тулубне́ша* (Сабадош 2008, 355). Серед похідних зафіксовано експресивне дієслово *ту́лубіти* зневажл. 'багато, з апетитом їсти': *хот'бы йак'у му недóбру стра́ву даў, а йак голо́ден, та буде ту́лубіти* (КМ).

З-поміж характерологічних віддієслівних лексем частотними є ті, які представляють семи 'не працювати', 'робити щось повільно, напр., ходити і т.д.',

⁵ В інших говірках (бойк., лем, пок.-бук.) або не зафіксовано лексем із основою *тулуб-* з оцінною семантикою, або вони функціонують лише в прямому значенні 'тулуб людини': *tu'ub* (Janóv 2001, 242).

оскільки повільність у мовомисленні діалектоносіїв асоціюється насамперед не з ретельністю чи охайністю, а з ледарством. Наприклад, дієслово *дїлати* ‘крокувати, шкутильгати’, яке етимологи кваліфікують як твірне від *диль* ‘дошка, брусок, колода’, перен. *дїли* ‘ноги, ходулі’ (ЕСУМ, II, 70), що через посередництво пол. мови запоз. з нім. ‘дошка, пілога’ (ЕСУМ, II, 70). В описуваних говірках є твірні слова з такими ж значеннями: пор. гуц. *дилина* ‘груба дошка, брус’ (ГГ, 59), бойк. *диль*, *дили́на* ‘розрізана впродовж колода для настилу у хліві’ (Матіїв 2013, 124), лемк. *делины* ‘підлога, дощане покриття’ (Турчин 2011, 80), *дыліна* ‘брусок, груба дошка для підлоги’ (Пиртей 2004, 76) та дієслова без експресивного компонента *дылювати* ‘настеляти підлогу’ (Пиртей 2004, 76).

У матеріалах картотеки закарп. говірок зафіксовано дієслово *дїлати* ‘повільно йти (про лінивого, хворого)’: *ни дїлай так, бо ми дїму́ товдві и до вєчера ни дїйдеме* (КМ); *шо так дїлаиш, дївко, тат’ пїй скóрше!* (КМ) та похідні – характеристики осіб: *дїлавый* ‘повільний, лінивий (про людину, що повільно ходить)’: *йой, што ис’а дївка дїлава* (КМ); *но тот Симко́ дїлавый, хóдит’ ги бы му нóгы пòпугав* (КМ); *такій дїлавый, ичо ни вылїзе на дерево* (КМ); *ий Йáнку, йакій ис’ дїлавый, тит’ пїй скóрше* (КМ) → *дїлавец’* (*дїлавиц’*) ‘чоловік, який повільно ходить’: *їди ты, дїлавец’у, най т’а ни віжду сòбі сперед очі* (КМ), *дїлавка* ‘жінка, яка повільно ходить’: *їа с’а ган’бл’у йти з такóв дїлавкóв* (КМ).

У низці говірок (зокрема в СОН, указано поліські, закарп., бук., сх. слоб.) поширена лексема *дилда*, що є похідним із суф. *-д(а)* від *диль* ‘дошка, брусок, колода’ (ЕСУМ, II, 69). Зрештою, вона зафіксована й у СУМі з ремаркою «фамільярне»: *дїлда* ‘здоровило’ (СУМ 1971, II, 276).

Дієслово *диндати*, яке етимологи кваліфікують як звуконаслідувальне, – найімовірніше пов’язане з відтворенням звуку, що видає било в дзвоні, напр. пол. *deńdác* ‘дзвонити, висіти, хитатися’ (ЕСУМ, II, 73), зафіксоване в джерелах у різних фонетичних варіантах, пор.: гуц. *дїндати* ‘йдучи, хитатися’ (КПР, 48), спільнокореневе лемк. *диндилинда́ти(ся)* ‘теліпатися’ (Панцьо 2009, 31; імовірно, наслідок контамінації дієслів *диндати* й *линдати*), у закарп. говірках має низку інших значень: *дїндати* (*дїндрати*) – 1. ‘йти дуже повільно’: *так дїндаиш, шо не мож позєрати* (КМ); *шо так помáлі дїндраиш?* (КМ), 2. ‘йдучи, стукати ногами об землю’: *та вун і до вічора не додїдат’* (КМ), 3. ‘говорити тихо собі під ніс’: *тот старцїн дїндат’*, *їак жебрáк* (КМ). Ці лексеми стають твірними для інших характерологічних назв: похідного відпроцесуального іменника *дїлан’а* (*дїндран’а*) ‘повільний (лінивий) хід’: *ни л’убл’у с’а позєрати на такóйє дїлан’а* (КМ); *ни мóжу с’а нікати на такóй дїндран’а* (КМ) → пох. характеристика особи: *дїндавый* ‘дуже повільний, лінивий’: *дїндавый, шо лédвы лїзе* (КМ), *дында́к* ‘неповороткий чоловік’: *оле йакій дында́к і не дїмат’ до дáчого с’а вз’ати* (КМ); *чом, дында́ку, не рóбиш то, шо ті кáжут’?* (КМ); *дында́н’а* ‘лінива жінка’: *такá дында́н’а, шо страх* (КМ), *дїнда* (*дóнда*) ‘лінива людина’: *дїнда – такій дїндавый* (КМ); *ты, дїндо, їедна́* (КМ), згруб. *дїндїско* ‘недорозвинута людина’: *то не дївка, а йакáс’ непотрїмна дїндїско* (КМ).

Як засвідчують матеріали СОН, у пок.-бук., надніпр., сх. слоб. говірках відомий номен *валїга* зневажл. ‘ледар, ледарка’ (СОН, 36) та похідні, напр.

валовітий ‘повільний у роботі, вайлуватий’ (СБГ 2005, 46). Пор., гуц. *валюга* (*валюга*) ‘т.с.’ (ГГ, 33), *waluha* ‘leń, walkon’ (Janów 2001, 251), гуц. *валюга* ‘нероба, ледар, волоцюга’ (СГРЯ, 127; СГГЗ 2001, 27; КМ), ‘неохайна людина’ (СГГЗ, 28), спільнокореневі *валюх* ‘лінивий, безвідповідальний чоловік’ (Голянич 2018, 118), відповідник жін. роду *валюха* ‘лінива, безвідповідальна жінка’ (Голянич 2018, 118)⁶, *завальон* ‘неповороткий чоловік, хлопець; лінюх’ (КПР, 58), бойк. *валькуватий* ‘повільний, незграбний у рухах; вайлуватий’ (Магіїв 2013, 50). У закарп. гов. для номінації ледаря зафіксовано лексеми *валюх* ‘ледар’: *валух* – ко не^н хоче н’іч робити (Сабадош 2008, 35), *валюгів* ‘неповоротка людина, вайло’: *ты с тым вал’аговым м’ного с’а не^н на’робиш* (Сабадош 2008, 35), *валюгів* (*вал’агів*, *вал’угів*, *вал’угів*) ‘волоцюга, ледар’: *много ѝе на світі вал’агову, лехкоробу, л’ін’уху* (КМ), згруб. *валюджіце* ‘т.с.’ (КМ), *валюгало* ‘т.с.’ (КМ), згруб. *валюговіце* ‘т.с.’ (КМ), *валюшник* (*вал’ушник*) ‘т.с.’ (КМ)⁷; для номінації ледачої жінки поширені три номени: *валюханя* (КМ), *валюшина* (*уз’ау с’обі вал’ушину та н’ай тіп’р* на н’у р’обіт’ цілий вік, кіт’ го корт’іла пар’адна д’іўка (КМ)), *валюгівка* (*так’а вал’агівка на́ша д’іўка, нич не робит’, лем с’а вст’ерат’ у кірт’і* (КМ)).

Крім того, у говірках поширені пох. прикметники *валюховатий* ‘лінивий’: *о́та д’іўка вал’ух’вата* (Сабадош 2008, 35), *завал’ністий* (*завалністий*, *завалністой*, *завалистий*) (КМ) 1. ‘лінивий’: *тако́й завалністой, шо лем ним гать затка́ті* (КМ), 2. ‘повна людина’: *тако́й завалністий Васи́л’, што не біру́ѝе ході́ти* (КМ), пор. також пок.-бук. *вал’ок* ‘чоловік-швендя’⁸.

Етимологи пов’язують ці лексеми з дієсловом *валити(ся)*, *валитися* (ЕСУМ, I, 320), пор. гуц. *вальити(сі)* одне зі значень ‘никати, швендяти туди-сюди’ (Лесюк 2008, 92), *валети си* ‘бити байдики’ (СГРЯ, 123), *вал’етис’є* ‘байдикувати’ (СГГЗ, 27), *вал’етисе* ‘забруднюватися’ (Голянич 2018, 117), фраз. *иті / піті у валюги* ‘податися відпочивати, розважатися, уникаючи роботи’ (СГРЯ, 127), лемк. *вал’ятися* ‘поневіряться (про людину)’ (Пиртей 2004, 37), ‘крутитися’: *біда не вал’ятся по лісі, лем по л’юдьох* (Панцьо 2009, 20).

У говірках Карпатського регіону поширені похідні з основою *бреск-*: гуц. *брéсклий* ‘набряклий, опухлий (про тіло, обличчя)’ (Голянич 2018, 96), ‘*namoknięty, nabrzmiąły, spruchnięty*’ (Janów 2001, 18), *збрéсклий* ‘нездоровий; хворий водяною’ (КПР, 66), *набрéсклий* ‘нездоровий; хворовитий; промоклий (про дерево)’ (КПР, 107), *обрéсклий* ‘запухлий, хворий водяною’ (КПР, 122); закарп. *набр’язглый* (Сабадош 2008, 180) – від псл. **bręk*, спорідненого з лит. *brinkstu, brinkti* ‘набрякати, набухати’ (ЕСУМ, I, 273). У лемк. говірках дієслово *брéскнути* (*брэскну́ти*) ‘скисати’ (Панцьо 2009, 19; Пиртей 2004, 33), гуц. *брэскнути* ‘т.с.’ (СГРЯ, 98–99) та пох. назви з перен. значенням щодо людини: *збрэсклий*

⁶ Семантику цього номена вияскравлює контекст: *ік ѝе вин / вал’ух / то ч’о ни мо́же бу́ти вал’у. ха? / ка́жут / ад’і вал’уха ти́шла* (Голянич 2018, 118).

⁷ У закарп. гов. зафіксовано низку спільнокореневих дієслів із семантикою ‘ледарювати’: *валюга́тися* ‘вештатися без діла’ (КМ), *валю́джитися* ‘т.с.’ (КМ), *валю́гівати* (*валю́гівати*, *валю́гівати*, *валю́гівати*, *вал’агов’ати*, *вал’ухув’ати*, *вал’ухов’ати*, *вал’ухов’ати*) ‘пустувати, байдикувати’ (КМ).

⁸ Матеріал із бук. говірок уміщено в додатках до нашого дисертаційного дослідження (Колеснік 2016).

(збрескли, збрескви) – 1. ‘скисле (про молоко)’, 2. ‘пригнічений (про людину)’ (СПЛ, 69), бойк. *збресклий* ‘прокислий’ (Онишкевич 1984, I, 297), закарп. *набресклий* ‘намокле дерево’ (СГГЗ, 94), *набресклий* ‘хвора людина’ (СГГЗ, 94). У цьому контексті нез’ясованою є мотивація закарп. прикметника *брескливий* ‘швидкий’: *твуй такый брескливий, што рас-два с’а в’арит* (КМ).

Особливе місце серед характерологічних назв належить метафоричній лексиці – вторинним номенам та лексемам, у яких збережено зв’язок із мотиватором, що є назвою предмета, явища і под., слова, які вживають у переносному значенні.

Однією з найпродуктивніших у цьому ареалі є так звана «дерев’яна» метафора: творення оцінних номенів на основі метафоричного перенесення назв чи властивостей дерев, деревини або дерев’яних предметів. Частотність її використання зумовлена позамовними чинниками: природними умовами, у яких побутують досліджувані говірки, та особливостями господарювання людей на цій території.

Такі номінації можуть бути як позитивними, так і негативними, яких, однак, більше.

Позитивними номінаціями є ті, у яких фізичну силу людини зіставлено з міцністю дерева: напр., гуц. *корн’їга* ‘коренасте дерево; перен. кремезний чоловік’ (ГГ, 84; КПП, 84); закарп. *дубчісько* ‘великий сильний хлопець’: *гэле, йакый дубчісько у кумь врос* (КМ). У бойк. говірках є полярні характеристики: перен. ‘нетямуща людина’: *дуб дубом* (Матіїв 2013, 136), *дуб’як* ‘важкодум’: *тяшко в школі дубяку* (Матіїв 2013, 136), т. с. у гуц. і суміжних з ними пок.-бук. гов: перен. ‘тупа людина’. Хоча трапляються й позитивні порівняння: *стрункій йак дуб*, *моцний йак дуб*, *моцний йак дуб ви’сокий*, *крпкий йак дуб*, втор. номен *дуб* ‘міцний чоловік’ (Колеснік 2016).

Дослідники-етнолінгвісти, зокрема О.Л. Березович, зауважують, що

надзвичайна активність «дерев’яної» метафори зумовлена особливими характеристиками дерева, поєднанням у ньому властивостей твердого і м’якого, рослини і матеріалу – до того ж найбільш поширеного... Звідси різноманіття проявів цієї метафори, причому різноманіття не аморфне, а логічно вибудована система взаємодій і переходів, що має яскраво виражену етнокультурну зумовленість (Березович 2007, 145).

В окресленому ареалі поширені такі мотиваційні моделі:

1. Форма, будова дерева – форма ніг, хода людини

Велике гніздо в закарп. говірках формують похідні назви, утворені шляхом метафоризації від лексеми *чепер* ‘розросле дерево’⁹: *чепера* – 1. ‘один з двох розгалужених стовбурів’, 2. ‘людина з кривими ногами’: *ой зацвіла чирішин’ка на*

⁹ Пор. бойк. *чепера* – 1. ‘розгалужена смерека або ялина (перев. в її нижній частині)’ (Матіїв 2013, 507), 2. перен., зневажл. ‘особа жіночої статі (переважно молода)’ (Матіїв 2013, 507).

чотири пера, мѣні гóды раховала прокл'ата чепѣра¹⁰ (КМ), перен. чѣперы зневажл. 'криві й плоскостопі ноги': *ба кудьї вже тьїми чѣперами Тóній почеперїгав?* (КМ), похідні чепѣравый 'кривоногий': *Васил'ова д'їтіна така чепѣрова* (КМ; пор. лемк. чепѣравий 'кульгавий'), чепѣрѣк зневажл. 'плоскостопий і кривоногий чоловік, хлопець': *т'ашико тóму чепѣракóви ме с'а ходїти на старости; чепѣрѣч 'чоловік із кривими ногами': у н'ого чепѣраўт'ї нóгы – чепѣрѣч; чепѣрїгош 'т.с.'; чепѣрош 'т.с.'* (Сабадош 2008, 414), присл. чепѣраво 'киво' та дієслово чепѣрати (*чипир'ати, чепѣрати*) – 1. 'їти широко розставляючи ноги' (КМ): *чипир'ат', йак тотá кáчка*, 2. зневажл. 'ходити криво': *так чепѣрат', ги бы йуй пѣроком нóгы покрївиў* (КМ; пор. ще одну фіксацію – зневажл. 'ходити, перевалюючись з однієї ноги на іншу'), чепѣрїгати 'т.с.' (Сабадош 2008, 414); гуц. чепѣр'їти 'ходити з розчепіреними ногами, незграбно' (СГГЗ, 160; КПП, 218), бойк. чепѣрати 'повільно йти, маючи криві ноги' (Матїїв 2013, 508), лемк. чепѣр'яти, чепул'яти 'шкунтильгати': *чепѣрава Нáста йцы жїє, заўусе любїла до нас чепѣрати и дáшто повїсти* (Панцьо 2009, 91).

Це дієслово є твірним для інших похідних: чепѣратый зневажл. 'кривоногий, із розчепіреними стопами': *чепѣратый чулу'вїк* (Сабадош 2008, 414), чепѣрїгавый 'т.с.' (Сабадош 2008, 414), пор. гуц. *czepiratyj (czipir[n]atyj)* 'kosmaty, rozczapierzony, rozczochraný' – про дерево і про кривоногу людину: *czipirata smereka; czipirata diwka* (Janów 2001, 31), чепѣр'ѣвий 'кривоногий чоловік' (СГГЗ, 160), бойк. чепѣргатий 'гіллястий, розсохуватий', 'кривоногий' (Онишкевич 1984, II, 365), лемк. чепѣратий (*чепрати*) 1. 'кривоногий, клишоногий (про людину)': *чепѣратий человек заўсе вигладаў с'мїшиним*; 2. 'кривий (про дерево)' (СПЛ, 202), 'кривоногий; із широко поставленими кривими ногами (про людину)' (Турчин 2011, 338)¹¹.

Від цього ж дієслова утворено присл. чепѣрато 'незграбно (перев. про ходу людини)', пор. бойк. чепѣрато 'косо, криво', *їти чепѣрато* 'косити ногами' (Онишкевич 1984, II, 366); чепѣраня (*чипирд́аня, чеп'є'раня*) 'кривонога жінка, дівчина, яка погано ходить' (КМ): *ты шо брѣшеиш, чепѣрѣн'о?*, зневажл. 'плоскостопі і кривонога жінка, дівчина' (Сабадош 2008, 414)¹², чепѣрїгошка 'т.с.', чепѣрошка 'т.с.' (Сабадош 2008, 414), чепѣрїта (*чеп'нє'рїта, чепѣр'ўга, чеп'ни'єрїта*) 'кривонога людина, яка незграбно ходить': *такый малый чолóвїк та так іде – чепѣр'ўга* (КМ), пох. жін. роду чепѣрїгання (*чепѣрїгáн'а*) (КМ).

2. Дерево або його частина – статура людини

У низці говірок лексема *трам* поширена на позначення дерева як матеріалу: напр., бойк. буд. 'підвалина' (Онишкевич 1984, II, 298), закарп. *трам* 'дерево', 'великий стовбур дерева', 'кругляк, колода', 'фундамент дерев'яної хати',

¹⁰ Пор. бойк. чѣпера –1. 'розгалужена смерека або ялина (перев. в її нижній частині)' (Матїїв 2013, 507), 2. перен., зневажл. 'особа жіночої статі (переважно молода)' (Матїїв 2013, 507).

¹¹ Пор. також лем. дієслово чеперитися 'широко розставляти ноги (про тварин, людей); широко розпростирати (гілки, коріння)', 2. перен. 'вихвалитися, братися за непосильну справу' (Турчин 2011, 338).

¹² Пор. гуц. чепѣрѣн'є (*чепѣрѣн'ї*) 'людина з кривими ногами' (СГГЗ, 160; КПП, 218).

спільнокореневі *тра́ма* ‘готове, добре відшліфоване дерево’, *тра́ми* (*тра́мы*) ‘довге обрубане дерево’ (КМ). Цю лексему засвідчено і в перен. значенні – ‘щось надзвичайно велике’ – зокрема про статуру людини: *такáс’ тóчно йак трам, треба ца́ніни бы т’а пўднати* (КМ), ‘дуже товста людина’: *сис’ чолові́чиче – трам* (КМ; пор. бук.: *¿одна йак трам* ‘великоросла жінка’ [Колеснік 2016]), а також її розумові здібності — зневажл. ‘дурний’: *такый трам, шчо ні в чому с’а не розумі́е* (КМ).

3. Дерев’яний предмет – статура людини

Одним із метафоричних перенесень є вживання назв дерев’яних предметів як вторинних номенів з оцінною семантикою. Наприклад, у гуц. гов. Закарпаття вторинний номен *пла́ха* перен., вульг. ‘широкоплеча жінка’ (КПР, 142) ← *пла́ха* одна половина розколотої колоди’ (КПР, 142). В інших говірках досліджуваного ареалу цю назву зафіксовано з такими значеннями: гуц. ‘широке бревно’ (СГГЗ, 114), ‘поміст, на якому у війну страчували людей’ (СГГЗ, 114), ‘odkłuta (odrabana) ćwiartka z kloca na 1–2 m’ (Janów 2001, 166), ‘колена дошка’ (ГГ, 150); у бойк. гов. вона мала спеціальне призначення: бойк. *пла́ха* ‘широка дошка, на якій розробляють заколоте порося’ (Матіїв 2013, 353).

4. Пошкоджене дерево – лінива або немічна людина

Пор. гуц. *ду́плавий* ‘дірявий, пошкоджений’ (Голянич 2018, 440), *ду́длавий* ‘дуплаве дерево’ (КПР, 52), *дудла́віти* ‘дуплавити; перен. підупадати (про людину)’ (КПР, 52), ‘робитися дулавим’ (Сабадош 2008, 81); в інших говірках переносних значень не зафіксовано: пор. гуц. ‘виникати (про дупло в дереві, дірку в зубі)’ (СГРЯ, 480); лемк. *дудлистий* (*дудлисти*) ‘дуплистий (про дерево)’ (СПЛ, 60).

Ледачу людину порівнюють із непридатним для господарства деревом: гуц. *гни́лєк* ‘гнила колода’, перен. ‘ледар, здоровило’ (ГГ, 46), ‘гнила деревина, фрукт’, ‘ледар’ (Голянич 2018, 299), *гнилі́й* ‘зогнилий’, перен. ‘ледачий’ (Голянич 2018, 299; Janów 2001, 70), *гнилува́тий* ‘трохи гнилий’, перен. ‘лінькуватий’ (Голянич 2018, 299), гуц. *гнил’і́к* (*гнил’е́к*) ‘гниле дерево’, ‘ледачий чоловік, ледар’ (КПР, 36; СГГЗ, 390), *гнилєк* (*гнил’л’єк*) експрес. – 1. ‘щось зогниле’, 2. перен. ‘лінива людина, ледар’ (СГРЯ, 363), *гнилі́чі* ‘гнилі або дрібні плоди’, згруб. ‘ледащо’ (Голянич 2018, 299), пор. також гуц. фраз. *гнилі́й і́к* (*і́к*) *пень* ‘дуже лінивий’ (Голянич 2018, 299), закарп. *погниля́к* – 1. ‘гниле дерево’, 2. перен., зневажл. ‘вічно хворий, немічний чоловік’ (Сабадош 2008, 238), *гниля́к* ‘т.с.’ (Сабадош 2008, 49).

Для характеристики ледачої жінки зафіксовано лексеми гуц. *гнили́ця* ‘гнила криниця; трясовина’, перен. ‘ледача жінка’ (КПР, 36), закарп. *погниля́чка* – зневажл. ‘хвора, немічна жінка’ (Сабадош 2008, 238). У бойк. гов. також є лексеми *гнилі́й* ‘гнилий’, ‘лінивий’ (Онишкевич 1984, I, 176), *гнилі́ця* ‘лінива жінка’, ‘нероба’ (Онишкевич 1984, I, 176), *гнилі́ох* ‘лінива людина, ‘нероба’ (Онишкевич 1984, I, 176), *гнилу́с* зневажл. ‘ледар’: *гнилу́са – ни руш* (Матіїв 2013, 100), *гнилі́юх*

‘т.с.’ (Матіїв 2013, 100), *гниляк* 1. ‘щось зруйноване гниттям’, 2. зневажл. ‘ледар’ (Матіїв 2013, 100), *гниль* зневажл. ‘ледар’, фраз. *гниль в костьох* ‘відсутність бажання робити що-небудь’ (Матіїв 2013, 100). Об’єктом порівняння, імовірно, могли бути й інші предмети, які зазнали гниття, принаймні, точно не вказано, що це дерево.

Таку ж мотивацію мають назви: гуц. *оха́ба* ‘погань, паскудство’ (ГГ, 142), ‘*rag-chu, paskuda*’ (Janów 2001, 146), *охаблєний* ‘дуже негарний, потворний, страшний’ (ГГ, 142), ‘*brzydki, parszywy*’ (Janów 2001, 146) ← *оха́ба* ‘непридатне дерево; гнилизна; негідник’ (КПР, 129), закарп. *оха́б, оха́ба* – 1. ‘лісн. дерево, яке залишили на лісосіці не зрубаним для розмноження’ (КМ), 2. ‘дуже велике старе дерево’: *ут’ів йаку́с оха́бу* (КМ). У лемк. гов. поширені пох. дієслова *охабіти, охабляти* ‘залишити, покинути’ (Панцьо 2009, 59), *похабітися* ‘залишити, покинути’: *похабилися сво́йой бесіди* (Панцьо 2009, 68) та лексему *охаб* лайл., зневажл. ‘незугарна, неохайна, неповажна людина’ (Турчин 2011, 224). У бойк. гов. номен *оха́ба* має лише характерологічне значення: ‘ледар, нероба’ (Онишкевич 1984, II, 31), ‘нехлюй’: *оха́ба оха́бу найде* (Матіїв 2013, 327).

5. Процеси, які відбуваються з деревом, їхні особливості – вік людини, її інтелектуальні здібності

Метафоричне перенесення властивості дерева на позначення риси людини відчутне й у низці інших слів: закарп. *трупя́к*: 1. ‘дерево, яке починає гнити навіть без води’: *трупя́к’и не до́бр’и на будо́ван’а*. 2. ‘нерозумна людина’: *в’у́зав го учи́тіл’ до ма́пы, же́бы ішо́с’ указа́в, а вун сто́йїт’, гі трупя́к* (КМ). У гуц. говірках номени з таким коренем зафіксовано лише в прямому значенні: гуц. *трупі́на* ‘обвалене дерево’ (СГГЗ, 145), *трупі́на* ‘стовбур дерева’ (СГГЗ, 145; ГГ, 189; Janów 2001, 241), *трупі́хліти, трупі́шїти* ‘трухлявіти, гнити’ (ГГ, 189), *трупі́хлий* ‘трухлявий’ (ГГ, 189). У бойк. гов. сформована оцінна похідна семантика: бойк. *трупехля́к* – 1. зневажл. ‘гнилувате дерево’, 2. ‘шматок трухлявого дерева’, 3. перен., ірон. ‘дуже стара людина’: *то вже ба́ба та́кий трупехля́к, що з ни́й нич*; фраз. *ста́рий трупехля́к*, ірон. ‘стара людина’: *я вже ста́рий трупехля́к* (Матіїв 2013, 469), *трупехля́ча* зб. ‘дуже стара людина’ (Матіїв 2013, 469), пор. закарп. *трупля́дь* (*трупл’и́дь, трупл’ат’, труплід’*), що є віддієслівним похідним від *труплі́ти* (*трупні́ти*) ‘гнити; трухлявіти’: 1. ‘трухле, гниле дерево’: *посто́йяло годы́ де́рево та стру́хло* (КМ), 2. ‘щось старе, струхнявіле, що розсипається (наприклад, меблі тощо)’, 3. перен., зневажл. ‘стара, німечна людина’ (КПР, 196; Панцьо 2009, 84).

Отже, в характерологічній лексиці говірок Українських Карпат, з одного боку, проявляються основні універсальні тенденції, властиві оцінній номінації, а з іншого, – спостережено оригінальні назви, постання яких зумовлене позамовними чинниками. Чимало похідних лексем (зокрема іменників-родових відповідників) утворено за допомогою арсеналу своєрідних словотворчих формантів, які увиразнюють їхнє стилістичне навантаження, є маркерами згрубілості та зневажливості. Аналіз лише словникових матеріалів не дає підстав стверджувати про відсутність

тієї чи тієї назви в певному локусі, оскільки незафіксовані в словнику номенні потенційно можливі в говірках. Тому поповнення емпіричної бази – укладання діалектних словників, записування діалектних текстів – не втрачає своєї актуальності. Характерологічна лексика, на відміну від предметної, не переходить до пасивного словника діалектоносіїв одночасно зі зникненням реалії, у вторинних номенах чи сталих порівняннях довше зберігається зв'язок із матеріальними знаками локальної культури. Утрата такого зв'язку зумовлює перехід назв у розряд лексем із затемненою мотивацією. З'ясування походження оцінних номенів в окресленому ареалі та встановлення затемнених мотиваційних зв'язків є перспективою подальших студій.

Скорочення

бойк. – бойківський; буд. – будівельне; бук. – буковинський; вульг. – вульгарне; гов. – говірка; гуц. – гуцульський; діал. – діалектне; експрес. – експресивне; жін. – жіночий; закарп. – закарпатський; запоз. – запозичене; зб. – збірне; згруб. – згрубіле; зменш. – зменшене; зневажл. – зневажливе; ірон. – іронічне; лайл. – лайливе; лемк. – лемківський; лит. – литовське; лісн. – лісниче; літ. – літературне; наддніпр. – наддніпрянський; нім. – німецький; образл. – образливе; перев. – переважно; перен. – переносне; пов'яз. – пов'язане; пок.-бук. – покутсько-буковинський; пол. – польський; пор. – порівняй; пох. – похідне; присл. – прислівник; псл. – праслов'янське; рум. – румунський; словац. – словацький; суф. – суфікс; сх. ром. – східнороманський; сх.слоб. – східнословобожанський; т. с. – те саме; укр. – український; фраз. – фразеологізм

Література

- Березович Е.Л. [Berezovich Ye.L.] (2007), *Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования* [Yazyk i traditsionnaya kultura: Etnolingvisticheskie issledovaniya], Москва.
- Бойко Н.І. [Boiko N.I.] (2005), *Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти* [Ukrainska ekspresywna leksyka: semantychni, leksykohrafichnyi i funktsionalnyi aspekty], Ніжин.
- ГГ, *Гуцульські говірки. Короткий словник* [Hutsulski hovirky. Korotkyi slovnyk], Львів, 1997.
- Голянич М. [Holianych M.] (2018), *Мовний портрет села Тюдів* [Movnyi portret sela Tiudiv], Івано-Франківськ.
- Гуйванюк Н. [Huivaniuk N.] (2013), *Експрасеми розмовного мовлення буковинців як «знаки української етнокультури»* [Eksprasemy rozmovnoho movlennia bukovyntsiw yak “znaky ukraïnskoi etnokultury”] [В:] *Мова у дзеркалі особистості. Філологічні дослідження, присвячені 80-річчю професора, академіка НАПН України Кононенка Віталія Івановича* [Mova u dzerkali osobystosti. Filolohichni doslidzhennia, prysviacheni 80-richchu profesora, akademika NAPN Ukrainy Kononenka Vitaliia Ivanovycha], Івано-Франківськ.
- Дворянкін В.О. [Dvoriankin V.O.] (2006), *Номінативні процеси в українських східностепових говірках*, дис. ... канд. філол. наук [Nominatyvni protsesy v ukraïnskyykh skhidnostepovyykh hovirkakh, dys. ... kand. filol. nauk], Київ.
- ЕСУМ, *Етимологічний словник української мови* [Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoi movy], т. I–VII, ред. О.С. Мельничук, Київ, 2006.

- КМ, *Картотека матеріалів до словника українських говірок Закарпатської обл. М.А. Грицака* [Kartoteka materialiv do slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi obl. M.A. Hrytsaka], (зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАН України).
- Колесник Л.Я. [Koliesnik L.Ya.] (2016), *Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання*, дис. ... канд. філол. наук [Nominatsiya liudynu v pokutsko-bukovynskykh hovirkakh: heneza ta prostorove variuvannia, dys. ... kand. filol. nauk], Київ.
- КПР, Піпаш Ю.О., Галас Б.К. [Pipash Yu.O., Halas B.K.] (2005), *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської обл.)* [Materialy do slovnyka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho raionu Zakarpatskoi obl.)], Ужгород.
- Лесюк М. [Lesiuk M.] (2008), *Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району)* [Movnyi svit suchasnoho halytskoho sela (Kovalivka Kolomyiskoho raionu)], Івано-Франківськ.
- Леснова В.В. [Liesnova V.V.] (2004), *Номінація рис людини в українських східнослов'янських говірках* [Nominatsiia rys liudynu v ukrainskykh shhidnoslobozhanskykh hovirkakh], Луганськ.
- Матіїв М. [Matiiv M.] (2013), *Словник говірок Центральної Бойківщини* [Slovnyk hovirok Tsentralnoi Boikivshchyny], Київ – Сімферополь.
- Негріч М. [Negrych M.] (2008), *Скарби гуцульського говору: Березові* [Skarby hutsulskoho hovoru: Berezovii], Львів.
- Онишкевич М.Й. [Onyshkevych M.I.] (1984), *Словник бойківських говірок*, [Slovnyk boikivskykh hovirok], ч. 1–2, Київ.
- Панцьо С.Є. [Pantso S.Ye.] (2009), *Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика)* [Materialy do slovnyka lemkiivskykh hovirok (diieslivna leksyka)], Тернопіль.
- Пиртей П. [Pyrtei P.] (2004), *Короткий словник лемківських говірок* [Korotkii slovnyk lemkiivskykh hovirok], Івано-Франківськ.
- РСР, *Румынско-русский словарь* [Rumynsko-russkiy slovar], Москва – Бухарест, 1980.
- Сабадош І.В. [Sabadosh I.V.] (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокурниця Хустського району* [Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokurnytsia Khustskoho raionu], Ужгород.
- СГЗ, Жегуц І., Піпаш Ю. [Zheguts I., Pipash Yu.] (2001), *Словник гуцульського говору в Закарпатті* [Slovnyk hutsulskoho hovoru v Zakarpatti], Мюнхен.
- СГРЯ, Астаф'єва М.М., Воронич Г.В. [Astafieva M.M., Voronich H.V.] (2014), *Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4 кн.* [Slovnyk hutsulskykh hovirok Richky ta Yavorova: u 4 kn.], кн. 1: А–Ж, Івано-Франківськ.
- СОН, Леснова В. [Liesnova V.] (2013), *Словник оцінних номенів людини в українських діалектах* [Slovnyk otsinnykh nomeniv liudynu v ukrainskykh dialektakh], Луганськ.
- СПЛ, *Словник прикметникового лексику лемківських говірок* [Slovnyk prykmetnykovoho leksykonu lemkiivskykh hovirok], Тернопіль 2015.
- СУМ, *Словник української мови: в 11 т.* [Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t.], т. 2, Київ 1971.
- Турчин Є. [Turchyn Ye.] (2011), *Словник села Тулич на Лемківщині* [Slovnyk sela Tylych na Lemkiivshchyni], Львів.
- Janów J. (2001), *Słownik huculski*, Kraków.

Николай Антропов

Институт языкознания имени Якуба Коласа НАН Беларуси

Минск

ORCID: 0000-0001-6966-572X; e-mail: antropov50@gmail.com

Дифтонгические сочетания модели **telt*: вновь о восточнославянских отражениях

Реферат: Наименее последовательными среди интерконсонантных праславянских дифтонгических сочетаний плавных с *o* и *e* были восточнославянские реализации **telt*. Наряду с ожидаемым в соответствии с аналогичным «развертыванием» *полногласия в *tert > teret*, т. е. развитием полногласных сочетаний *telet* с *l* (= *l̥*), реально существующих, но на общем фоне единичных, возникают регулярные континуанты **telt > tolot* (со своеобразной промежуточной стадией **telt > telot*, обусловленной качеством начального согласного), в которых плавный в результате регрессивной ассимиляции к последующему твёрдому согласному изменился в *l*. Однако в отдельных случаях направление влияния в сочетании **telt* было, судя по всему, прогрессивным: мягкий начальный консонант способствовал сохранению *e* с последующим влиянием на качество *l*, в результате чего возникающий после *l* глайд также был переднерядным, нелабиальным и прояснялся в гласный полного образования такого же качества. В статье на достаточно репрезентативном материале *доказывается*, что развитие полногласия в восточнославянских языках по модели **telt > telet / telot* является столь же закономерным, как и постулируемый до сих пор в литературе, особенно учебной, переход **telt > tolot*.

Ключевые слова: восточнославянское полногласие, регрессивная/прогрессивная ассимиляция, этимология, диалектография.

Abstract: Diphthongal combinations of the **telt* model: more reflections on the East Slavic languages. Among all inter-consonant Proto-Slavic diphthongal combinations of liquid consonants with *o* and *e*, the East Slavic **telt* was the least consistent. In accordance with a similar “deployment” of pleophony in **tert > teret*, there was an expectation of the development of full-voiced combinations *telet* with *l* (= *l̥*), which indeed exist as isolated cases in the general background. Regular continuants **telt > tolot* appear (with a rather particular intermediate stage **telt > telot*, caused by the quality of the initial consonant) where a liquid consonant has changed into *l* as a result of regressive assimilation to the subsequent hard consonant. However, it appears that in some cases, the influence in the **telt* combination was progressive: a soft initial consonant contributed to the preservation of *e* with a subsequent influence on the quality of *l*, resulting in a glide that appeared after *l* being front, unrounded and clearing up into a vowel of complete formation of the same quality. Based on representative material, the article proves that, according to the **telt > telet / telot* model, the development of pleophony in East Slavic languages is as natural as the **telt > tolot* transition that has been postulated so far in literature, especially academic literature.

Keywords: East Slavic pleophony, regressive/progressive assimilation, etymology, dialectography.

Полногласие составляет собою не господство гласных над согласными, но их равновесие...
В.А. Максимович

Вынесенная в качестве эпитафии фраза принадлежит одному из первых¹ исследователей восточнославянского полногласия и, в сущности, удивительным образом объединяет практически все известные теории его образования, которые были выдвинуты за более чем 180 лет, минувших от времени первой публикации работы выдающегося украинского учёного-энциклопедиста в 1839 г. Не будет преувеличением отметить, что именно слоговое «равновесие» в духе по существу пред-младограмматических представлений В.А. Максимовича явилось результатом развития в (пра)восточнославянских диалектах дифтонгических сочетаний с плавными *or, *ol, *er, *el в интерконсонантных позициях в русле тенденции праславянского языка к открытому слогу.

Как известно, процесс преобразования первых трёх проходил по общей модели, когда появившийся в полногласном сочетании второй гласный звук был по качеству идентичен первому, т. е. *tort > *torot*, *tolt > *tolot*, *tert > *teret*². Иная картина наблюдается в развитии сочетания *telt, где ожидаемое и в определенном смысле естественное *telet* появляется далеко не всегда, а фактически факультативно и как будто бы только тогда, когда первый и последний консонанты слоговой группы *telt были мягкими (или смягчались перед гласными переднего ряда), ср., например, **s^(l)elz^(l)ena* → *selezena (> **selezen^ьka*). В большинстве других лексических позиций *telt развивалось аналогично модели *tolt, т. е. в группу *tolot*, кроме случаев, когда первый консонант был заднеязычным и в результате первой палатализации преобразовывался в мягкие шипящие *ž*, *š* и аффрикату *č*, после которых переход *e* > *o* был невозможен³. Таким образом, обобщённо схему развития *telt можно представить как *telt > *telet* / *telot* / *tolot*.

Понятно, что феномен «неправильного», как бы незакономерного или, во всяком случае, необычного⁴ развития *telt в восточнославянских языках был замечен уже первыми исследователями полногласия. Так, на разноречивых реализациях «перемены в русском полногласии еле на оло» обратил внимание уже П.А. Лавровский в постановочной для середины XIX века статье «О русском полногласии», однако связал это изменение с последовательным развитием «в этих случаях ъ в а», обобщив далее: «Как ни мала масса слов полногласных с *лъ*, но из неё можно смело делать заключение, что [...] еще в доисторическую пору большая

¹ Он также и автор термина «полногласие» (Скляренко 2007, 516); см. параграф «О полногласии русского языка» в (Максимович 1839), а также несколько более подробно в разделе «Исследование о полногласии» в (Максимович 1848).

² Последующие изменения вокальных элементов этих сочетаний, а именно сужение гласных, аканье / яканье, нулевая редукция и др., обусловлены позднейшими фонетическими процессами в отдельных восточнославянских диалектах и их группах.

³ Разумеется, впоследствии после отвердения аффрикаты и шипящих изменение *e* > *o* стало возможным также в первом слоге полногласного сочетания, ср., например, с одной стороны, др.-рус. *желобъ* (XV ~ XII вв.), а с другой – ст.-укр. и ст.-бел. *жолобъ* (кон. XV и нач. XVI вв.).

⁴ В.И. Шерцль, например, с чувством отмечает, что «*лъ*, *рѣ* переходят въ *еле*, *ере*, *лъ* даже в *оло*» (Шерцль 1871, 348).

часть корней этих слов в русском языке изменила *лѣ* в *ла* и уже отсюда образовала полногласное оло» (Лавровский 1858, 208).

А.А. Потебня в монографии «К истории звуков русского языка» проблему полногласия выделил в отдельную большую главу, именно «VII. Первое полногласие (оро = ра и пр.)», где необходимо отметить любопытный пассаж: «Если спросим себя, как еле напр.[имер] в предполагаемом мелеко могло перейти в молоко, то удовлетворительную аналогию для этого перехода будет очень трудно найти» (Потебня 1876, 160).

Ещё более определенно на эту тему позже высказывался А.А. Шахматов, посвятивший подробному лингвистическому анализу одной из наиболее существенных общих черт восточнославянских языков богатую новыми идеями, насыщенную историческим и диалектным материалом большую статью в двух частях с названием, аналогичным потебнянскому, опубликованную в 1902 г., а в виде монографии годом позже – «К истории звуков русского языка. О полногласии и некоторых других явлениях» (Шахматов 1903). Именно здесь (в значительной степени под влиянием идей, ранее высказанных Ф.Ф. Фортунатовым) была выдвинута идея особого качества гласного *e* перед плавным *l*, т. е. *el*, который «в общеславянскую эпоху» перешёл в *ö* закрытое с образованием дифтонгических сочетаний *tol*, *tö¹lt* и *čö²lt* (или «*a̋* перед следующим *e*», см.: Шахматов 1903, 96⁵), чьё развитие и привело к различным результатам восточнославянского полногласия в слоговой группе *telt* предшествующего периода (Шахматов 1902, 307, 360–361). Как раз эта гипотеза явилась обоснованием однозначного и более позднего утверждения, о котором упомянуто выше: «Ошибочно думать, чтобы общеславянскому *el* могло соответствовать в русском языке *el'e*» (Шахматов 1915, 153).

Всё сказанное, конечно, достаточно хорошо известно, однако, во-первых, не является излишним напомнить об идеях предшественников, а во-вторых, в последние годы обнаружился новый исследовательский интерес к незакономерным – конечно, только на первый взгляд – восточнославянским отражениям **telt*, причем для обеих статей, в которых обсуждается эта проблема, импульсом послужили новые возможности для анализа рассмотренных ранее А.А. Шахматовым лексических (этимологических) гнёзд: **telp* (// **t̃lp* / **t̃lp*) и **selp* (Илиади 2014; Куркина 2018). Нельзя не согласиться с А.И. Илиади, который отмечает, что среди слов, историю которых исследует А.А. Шахматов, «есть ряд таких, которые и сейчас, спустя сто с лишним лет, еще нуждаются в этимологическом освещении» (Илиади 2014, 111). При этом автор, подробно освещая этимологию и семантику этимологических гнёзд **telp*, **selp* и генетически (или семантически) связанных с ними корневых континуантов, обращает далее внимание ещё на 5 лексем, относящихся «к той немногочисленной группе слов, которые демонстрируют вост.-слав. отражение группофонемы *telt* не в виде ожидаемого 'классического' *tolot*, как в *молоко* < **melko*, а в виде *telet*», а именно: **belbenь* (> укр. диал. *бѣлѣбень* 'возвышенное и открытое место'), **čelnь*, **čelnьkь* (> рус. диал.

⁵ На «čisto umelou konštrukciou» фортунатовско-шахматовских построений внимание уже было обращено (см. Peciar 1952, 65).

челенó ‘звено брёвен в плоту’, *чэлень* ‘количество паёв в поле’, укр. диал. *челенюк* ‘в пальце: кость, сустав’), *želsti (> рус. *желести* ‘платить, искупать вину’), **želd-* (> рус. *ожеледица*, укр. *óжелёдъ*, *ожелёда* ‘гололедица’), наконец, *telmьnь при укр. *телемень* – название притоков нескольких рек⁶.

Между тем, как бы ни была немногочисленна группа слов, о которой пишет кировоградский лингвист, она, как показывает материал (обще/пра)славянских словарей (ЭССЯ; SP; Derksen 2008) и этимологических словарей отдельных славянских языков, может быть дополнена.

1. Номинации с однородным развитием *telt: рефлекс *-еле-*.

1.1. *belna / *belнь ‘белена; паслён’⁷, хотя ряд этимологических словарей предполагает уже *belena, например, (ЭССЯ I, 185), с чем можно согласиться, но только при условии, что имеется в виду позднеславянский период с уже отчетливой диалектной дифференциацией праславянского. Вероятно, именно так следует понимать *belena в (БЕР I, 59), где для подтверждения праславянской реконструкции приводятся восточнославянские лексемы рус. *беленá* и укр. *белéна*. Однако ЭССЯ в соответствующей статье даёт параллельные реконструкции *belнь / **belena*⁸, которые «отражают древнее наличие двух праслав. вариантов данного слова», что иллюстрируется, кроме др.-рус., рус. и рус. диал., также сербохорв. (черногор.) *белéна* (единичная фиксация с пометой «покр.[а]јинска реч») в РСА I, 439), слов. *belian* и некоторыми «примыкающими» номинациями.

Не вдаваясь в дискуссию относительно корректности привлечения этих лексем, а именно их диалектного статуса и словообразовательной структуры, которая может отражать «народную» этимологию (а именно связь с **běl-*), см., в частности, (SP I, 202⁹), заметим, что реконструкции *belna в ЕСУМ и её корреляты *belнь в ЭССЯ с полногласным развитием *-еле-* в восточнославянских языках¹⁰, конечно, столь же естественны, как и иные, упомянутые выше (см. также: Шевелов 2002, 127 (реконструирует прасл. **b_ealn-*); Аникин 2007–, III, 67–68).

1.2. *melнь / *melнь / *melna: ст.-рус. *мелень*, рус. (арх., волог., новг., пск., смол.) *мэлен*, *мэлена*, *мелён*, *мэлин*, *мэлень* ‘рукоятка (ручка) жернова и под.; жернов; мельница’ (ЭССЯ XVIII, 89; СРНГ XVIII, 97; НОС, 550; СРНГС VII, 274; ПОС XVIII, 127), сюда же волог. *мэленка* ‘деревянный запор в виде вертушки’ (СВГ IV, 80), укр. *милін*, (центр./вост.-) полес. (= бел. и укр. диал.) *мелён*, *милён*, *мельйон* ‘рукоятка (ручка, палка) у ручной мельницы, жернова’ (Никончук 1979,

⁶ В качестве иллюстраций приводятся только отдельные восточнославянские продолжения реконструированных праславянских форм с минимальной семантической характеристикой; полностью см. (Илиади 2014, 116–117).

⁷ Приводятся только основные значения.

⁸ Ниже (I, 187) также *belнь с продолжением в ст.-польск. *bleń* ‘белена’, к которому можно добавить соответствующую полногласную форму с мягкой финалью – черниг. *бэлень* ‘тж’ (ЕСУМ I, 165).

⁹ Здесь автором статьи Ф. Славским реконструированы *belнь и *bľнь.

¹⁰ Р. Дерксен, приводя в сильно редуцированном виде реконструкции и материал из ЭССЯ, в примечании к двум восточнославянским, но здесь исключительно русским номинациям с *-еле-*, вряд ли последовательно (но зато фактически повторяя суждение А.А. Шахматова столетней давности) замечает: «Ru. *belen-* cannot reflect **beln-*, which would regularly yield **bolon-*» (Derksen 2008, 36).

306), сюда же производные с суф. *-óx*, *-ópr*, *-óra*, *-ún*, *-úr*, *-úx* (Никончук 1979, 306), бел. диал. (берез., в.-двин., дауг., лудз., рос., сен., толоч.) *мéлін*, *мёлін*, *мялён* ‘рукоятка (ручка, палка) у ручной мельницы, жернова’ (ЭСБМ VII, 11, 140; Сл. ПЗБ III, 103–104).

Как и в предыдущем случае, ЭССЯ предлагает коррелятивную неполногласно-полногласную пару **melnъ* / **melenъ*, что, в принципе, неудивительно, так как обе статьи написаны О.Н. Трубачёвым. Однако необходимо отметить, что в случае **melenъ* иные славянские полногласные лексемы (генезис и статус которых может обсуждаться), кроме естественных восточнославянских, здесь отсутствуют.

ЭСБМ, ссылаясь на литературу по славяно(белорусско)-балтийским языковым связям (Э. Блесэ, А.А. Вержбовский, Ю.А. Лаучюте) видит в белорусских диалектных формах *мéлін*, *мёлін* балтизмы (с соответствующей территориальной привязкой к белорусско-литовскому/латвийскому пограничью, хотя эти лексемы и их варианты, как показывает привлечение иных источников, распространены всё-таки шире, а именно с диффузией в центральнобелорусские и полесские говоры), имея в виду фонетически близкие лит. *milinỹs* и лат. *miļens*¹¹ с аналогичной семантикой ручки / рукоятки жернова или ручной мельницы и под. Однако А.Е. Аникин совершенно справедливо отметил, что связь славянских лексем, восходящих, согласно ЭССЯ, к праславянской дублетной паре, с балтийскими фактами «может пониматься только как генетическая» (Аникин 2005, 220).

1.3. **želza* ‘железá (в разных значениях)’: рус. *железá*, яросл. *желéзо* ‘опухоль на теле’ при бел. *залóза*, укр. *зálóза* (СРНГ IX, 103, 107; ЭСБМ III, 292; ЕСУМ II, 229; Derksen, 557).

2. Номинации с неоднородным развитием **telt*: рефлексy *-еле-* / *-оло-*.

2.1. **melnje* ‘смалывание на мельнице; помол; размол’:

а) редкие ст.-рус. *меление*, рус. *мелёнье*, ст.-бел. *меленье*, ст.-укр. *мелене* (ЭССЯ XVIII, 89–90; ГСБМ XVII, 316; СУМ XVI–XVII, 17, 101), сюда же дериват – рус. вят. *мелёнка* ‘хлебная мера на 1,5 пуда ржи’ (СРНГ XVIII, 97 по источнику 1887 г.);

б) вероятно, единичное¹², но всё-таки при двух фиксациях, рус. диал. (терск., ворон.) *молóнье* (СРНГ XVIII, 237). В ЭССЯ предполагается возможность реконструкции этих гапаксов «в некоторых случаях – в обновленной форме **mel-enъ*», что не представляется обязательным.

2.2. **melvo*:

а) ст.-рус. *мелево*, *меливо* ‘помол, процесс помола; зерно для помола’ (СлРЯ XI–XVII, 9, 78), рус. волог. *мéлево* ‘рукоятка жернова ручной мельницы’ (СВГ IV, 80; СРГК III, 218), ‘что мелется, будет молотиться или смолото; мука’ (Даль 1903–1909, II, 915), *мелевó* ‘всё, что привезено на мельницу для обмолота’ (Бурнашев 1843–1844, I, 392), арх. ‘помол’ (СРНГ XVIII, 95), пск. ‘что необходимо молоть’

¹¹ Наличие этого слова не подтверждается основными словарями латышского языка, о чём свидетельствует А.Е. Аникин, который предлагает учитывать в этом аспекте родственные или близкие по форме и семантике иные латышские лексемы (Аникин 2005, 220).

¹² Во всяком случае, отсутствует в базе Русского диалектного гизауруса (РДГ).

(ПОС XVIII, 127), укр. *мѣливо* ‘помол, зерно на помол; мука’ (ЕСУМ III, 505), бел. *мѣліва, мѣліво* ‘размол; зерно на размол; что будет молотья’ (ЭСБМ VII, 11);

б) по всей вероятности, единичное (также отсутствует в РДГ) рус. пск. *мóлово* ‘то, что молотят; то, что получается при молотье’ (СРНГ XVIII, 220; ПОС XVIII, 311 с пометой пуст.¹³; ЭССЯ XVIII, 93; все из одного источника – Картотеки ПОС). Хотя совершенно исключить предполагаемое ЭССЯ продолжение праславянской номинации с корнем **melv-* нельзя, статус очевидного уникализма всё-таки может свидетельствовать в пользу вторичного образования – от глагола *молотить*.

М. Фасмер предлагает для русской номинации с *-еле-* «праслав. **melivo*¹⁴, потому что **melvo* [...] дало бы в вост.-слав. **молово*» (Фасмер 1964–1973, II, 595); к этой этимологии присоединяется также ЭСБМ, а ЕСУМ, не реконструируя специально праславянский этимон, включает украинское *мѣливо* в этимологическое гнездо молоти.

3. Номинации с неоднородным развитием **telt-*: рефлексy *-еле-* / *-ело-* / *-оло-*.

3.1. **pelva* ‘мякина, полова; отходы при провеивании зерна, молотье¹⁵’:

а) ст.-рус. *пелева* (СлРЯ XI–XVII 14, 187), рус. диал. *пѣлева, пелѣва, пелева́, пѣлево* (СРНГ XXV, 321; СВГ VII, 23); подмоск. *пилѣва* (ОЛА 2019, 154: *p'i'levə*); не фиксируемое словарями укр. **пелева*, которое ЕСУМ (IV, 331) восстанавливает по производным *пелѣвня, пелѣвѣнь, пелѣвник* ‘стайня, хлів; стодола’;

а¹) рус. диал. *пелѣва, пѣлѣва, пелѣва́, пилѣва* (СРНГ XXV, 321–322; НОС, 797; ОЛА 2019, 154: *p'el'ova, p'el'o'va, p'il'ova*);

б) рус. диал. (арх., волог.) *пелóва* (ОЛА 2019, 154: *p'e'lova*¹⁶), сюда же семантически связанные производные из источников, в которых не отмечены исходные формы: новг. *пелóвый* ‘(хлеб) мякинный, приготовленный из мякины’ (Даль 1903–1909, III, 68¹⁷; НОС, 798);

в) ст.-рус. *полова* (СлРЯ XI–XVII 16, 230–231), рус. *полóва*, диал. *полóва, пóлова, полова́* (СРНГ 29, 86), укр. *полóва*, ст.-бел. *полова* (ГСБМ XXVI, 169), бел. *палóва*¹⁸.

¹³ Т. е. Пустошкинский район, находящийся на юге Псковской области.

¹⁴ С очень сомнительным суффиксом для праславянского слова.

¹⁵ Приводятся только основные значения.

¹⁶ Фиксируется в следующих 6 пунктах сетки ОЛА: 543 (Вальтево. РФ, Архангельская обл., Пинежский р-н), 569 (Гавриловское. РФ, Архангельская обл., Каргопольский р-н), 587 (Плоское. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н), 588 (Старина. РФ, Вологодская обл., Бабаевский р-н), 589 (Семеновская. РФ, Вологодская обл., Вытегорский р-н), 602 (Верхне-Ерогодский Починок. РФ, Вологодская обл., Великоустюгский р-н).

¹⁷ Здесь же производное *пелóвня* ‘мякинница, или сарай для мелкого скотского корма’.

¹⁸ Следует иметь в виду, что лексему в указанном значении необходимо отделять от весьма частотного омонима *палóва* с семантикой ‘половина, ½’. Наиболее полно номинация с исследуемыми значениями представлена в картографической экстраполяции диалектных форм в лексическом атласе белорусских народных говоров, см. (ЛАБНГ II, к. 238 «Мякина», к. 243 «Адходы пры паланні»).

Первые три позиции с *-еле-* / *-ело-* представлены многочисленными фиксациями в ряде русских говоров, однако с выраженной концентрацией в сев.-рус.¹⁹, что особенно наглядно видно на карте № 62 **pelva* в (ОЛА 2019); лексемы с *-оло-* распространены повсеместно.

Этимологические словари для восточнославянских номинаций с *-оло-* предлагают прасл. **pelva* (Фасмер 1964–1973, III, 312; ЭСБМ VIII, 132; ЕСУМ IV, 496; ESJSt XI, 658; Derksen, 395). Для лексем с *-еле-* и его варианта *-ел'о-* (*-елё-*) уже М. Фасмером реконструируется полногласный вариант для **pelva*, т. е. **peleva*; то же см. в ЭСБМ и ЕСУМ (IV, 331). Однако, как и в рассмотренном выше случае с парой **melnъ* / **melenъ*, в других группах славянских языков номинации с полногласными сочетаниями отсутствуют.

Иной взгляд на развитие полногласия с *-еле-* был предложен А.А. Шахматовым, который считал, что «*пелевня* [...] заменило форму половня под влиянием пелы, пельве в значении мякина» с опорой на запись в 1-й Новгородской летописи под 6636 (1128) годом: *пелъми* тв. мн. (Шахматов 1915, 153)²⁰. Между тем, и сама идея, и привлечённая древнерусская номинация вызывают вопросы. Оригинальный текст, на который ссылается А.А. Шахматов, следующий:

Въ лѣто 6636 [1128][...] Въ се же лѣто лютѣ взяше: [...] ядяху люди листъ липовѣ, кору березову, инни молицъ истълькъше, мятуче съ пелъми и съ соломою (НПЛ 1950, 22²¹).

Этой же записью иллюстрирует лексему *пелы* с пометой «множ.» [естественное число] И.И. Срезневский (1893–1912, II, 894), приводя здесь же современные ему рус. диал. формы *пелы*, *пелева* 'мякина', *пелева* 'овсяные отруби' и укр. *полова*.

Таким образом, по Шахматову, *пелы*, *пельве* (здесь Gsg) относится к типу склонения на **-i*, однако зафиксированная в НПЛ форма Ipl *пелъми* этому противоречит, так как для этого типа склонения правильная падежная форма – *пелъвами* (как буквами и под.). Помета «множ.» при *пелы* у Срезневского, скорее всего, означает Plt с семантикой собирательности и логично вводит номинацию либо в тип склонения на **a* с незафиксированным, но совершенно реальным др./ст.-рус. *пела*²² (здесь, однако, обычная форма Ipl *пелами*, а *пелъми* может быть только результатом смешения с иными типами склонения), либо на **i*, либо – после выравнивания парадигм (и это уже актуально для конца XIII в.) – на **o*, что позволяет ещё и восстановить гипотетический Nsg **пель*. Но во всех случаях в парадигме будут отсутствовать формы с *-в-*, без которых идея контаминации (см.

¹⁹ В.И. Даль, однако, *пелёва* даёт с пометой «запд.» – западное.

²⁰ Здесь к месту отметить, что наименование рус. *пела* ед. (наряду с *пелева*, *полёва* и др.) ввёл в словарную статью *полова* своего этимологического словаря уже Н.В. Горяев (1896, 271), а А.Г. Преображенский (1910–1914, II, 33) в статью *пелá* – лексемы с *-еле-*, *-елё-*, *-ело-*.

²¹ По мнению исследователя НПЛ Б.М. Клосса, эта часть летописи, до 1234 г., «писана двумя почерками конца XIII в.» (Клосс 1987, 246).

²² Ср. рус. диал. *пелá* с распространением, согласно (СРНГ 25, 321), по преимуществу в севернорусских говорах.

выше у Шахматова: «под влиянием *пелы*, *пельве*»), по меньшей мере, малопродуктивна.

Ещё одну версию, но на иных теоретических основаниях, выдвинул В. Махек: «bylo tedy **pel-eu-*, což slovanština převedla k *a*-kmenům (podle **solma*, *sláma*, obé jsou pozůstatky po mláčení!; s týmž slovem má i stejnou intonaci, г. *polóva* jako *solóma*, takže ražený přízvuk nemusí být u *pelva* původní a nemusí tedy ukazovati na dlouhé *ě*)» (Machek 1957, 375).

Однако и это соображение не может быть принято без оговорок, так как базируется не на внутреннем фонетическом развитии праславянского дифтонгического сочетания в ряде славянских диалектов (что априори должно предполагаться при праславянских реконструкциях), а на аналогии²³ только части русских диалектных форм с сочетаниями иного типа.

Таким образом, очевидно, что как прасл. **pely* и **pelva*, так и их восточнославянские продолжения являются параллельными однокорневыми образованиями²⁴ с естественной для диалектов праславянского развитием организующего семантического центра: ‘солома’ → ‘отходы при молочении’ // ‘мякина’. Что же касается собственно фонетического аспекта, то представленный выше материал восточнославянских языков и их диалектов позволяет утверждать, что развитие **pelva* → *peleva* (с позднейшим *pel’ova* при переходе *e* > *o* в соответствующей позиции) является таким же естественным и регулярным, как и **pelva* → *polova*. Заметно менее частотной является модель восточнославянского полногласия типа **pelva* → *pelova*, в которой теоретически можно было бы предположить отвердение плавного в форме *pel’ova*²⁵, если бы этому не противоречила ареальная характеристика зафиксированных номинаций исключительно в севернорусских (архангельских и вологодских; сюда же новг. *пел’овый*) говорах, в которых группофонема «гласная переднего ряда между мягкими согласными» имеет, как правило, консервирующий, а не девиантный статус.

Итак, следует констатировать, что развитие полногласия в восточнославянских языках по модели **telt* > *telet* / *telot* является столь же закономерным и даже обычным, как и постулируемый до сих пор в литературе, особенно учебной²⁶, переход **telt* > *tolot*.

²³ Допустимость такого рода аналогии была предложена ещё ранее, см. (Torbiörnsson 1901, 48). Впоследствии о контаминации (= аналогии) в вокальной системе дифтонгических сочетаний с плавными подробно рассуждал украинский языковед В.А. Розов в докладе на I (Пражском, 1929 г.) съезде славистов (Розов 1932). Впрочем, как справедливо отмечал Ф.П. Филин (1962, 239), «аналогия сама по себе ещё не является доказательством».

²⁴ На это впервые совершенно определённо указала Л.В. Куркина (1973): «на ограниченной территории в качестве названия шелухи, мякины представлена синонимичная основа **pel-*, состоящая из корня в сочетании с различными суффиксами», в частности, *-л* и *-v*.

²⁵ Именно так можно трактовать процесс на упомянутой выше карте № 62 **pelva* в (ОЛА 2019), где сочетания *elo* и *el’o* подаются одним знаком. Однако «читабельность» карты, на которой с использованием 42 отдельных знаков представлен весь славянский материал, при таком подходе всё-таки выше, чем ещё большее их дробление по не главному для этой карты основанию – качеству плавного.

²⁶ См. (Илиади 2014, 117) со ссылками на известные учебники по исторической грамматике (истории) русского языка Л.П. Якубинского, П.Я. Черных, В.В. Иванова. Любопытно, однако, что

В общем виде конечное преобразование **telt* > *tolot* историческая фонетика праславянского языка трактует следующим образом. Дифтонгическое сочетание *telt*, в котором последний согласный был твёрдым, в результате регрессивной ассимиляции к последующему твёрдому согласному перешло в *telt* с твёрдым *l*²⁷. Далее *l* воздействовал на предшествующий гласный *e*, который также получил лабиализацию и сдвинулся в задний ряд. В результате этой лабиовеляризации первоначальное *telt* изменилось в *tolt*; при этом возникающий после *l* глайд ассимилятивно получил *o*- окраску с дальнейшим его развитием в гласный полного образования: **telt* > **telt* > **tâlt* > **tâlt* > *tolot*; см. (ОЛА 2019, 9).

Таким образом, ключевыми параметрами трансформации **telt* > *tolot* являются а) регрессивная ассимиляция и вызванная ею б) лабиовеляризация *l* > *l*. Однако переход **telt* > *telet* в эту схему никак не вписывается (исключая, разумеется, упомянутую выше модель типа **s^(l)elz^(l)ena* → **selezena*).

На второй момент, т. е. лабиовеляризацию плавного, обратил внимание А.И. Илиади. По его мнению,

причина [...] «незакономерного» развития в восточнославянском слов с формулой *telt*, видимо, заключается в существовании древних ареальных вариантов произношения этой последовательности звуков. Это значит, что в некоторых позднеславянских диалектах, что стали основой будущих древнерусских говоров, не было, как в других, лабиовеляризации плавного *l*, потому *telt* здесь изменилось в *telet*, а не *tolot* или *telot*²⁸ (Илиади 2014, 117).

Вместе с тем, есть основания вновь оценить и первую позицию, связанную с изменением *telt*, а именно процесс регрессивной ассимиляции плавного к последующему твёрдому согласному. Необходимо считаться с тем, что в отдельных случаях направление влияния в сочетании **telt* было, как показывает приведённый выше материал, прогрессивным (впрочем, возможно, и не всегда вполне последовательно): мягкий начальный консонант способствовал сохранению *e* с последующим влиянием на качество *l*, в результате чего возникающий после *l* глайд также был переднерядным, нелабиальным. Развитие **telt* получило следующую последовательность, которую следует охарактеризовать как закономерную: **telt* > **teft* > **teft* > *telet*²⁹; подробнее см. (ОЛА 2019, 9).

в некоторых новых учебниках, например, (Колесов 2008, 56–61) вопрос о полногласной трансформации **telt* просто опускается.

²⁷ Н.Н. Дурново в вышедшем в 1924 г. «Очерке истории русского языка» видел это несколько иначе – без процесса ассимиляции, ср.: «Очевидно, согласная *l* в этих сочетаниях уже тогда [т. е. в позднеславянскую эпоху. – Н.А.] звучала очень твердо. Следовательно, изменение *e*, *ь* в *o*, *ъ* в таких сочетаниях указывает на более раннее общерусское изменение *l* среднего в *l* велярно-зубное перед согласными, независимо от качества следующего согласного звука, т. е. не только перед твердыми, но и перед мягкими» (Дурново 2000, 144).

²⁸ Полагаю, что здесь имеются в виду сочетания с начальными шипящими *š*, *š'* и аффрикатой *č*.

²⁹ Идея высказана П.Е. Гриценко во время обсуждения редакционной коллегией соответствующей части «Введения» в (ОЛА 2019). Однако на принципиальную возможность смягчения плавного «по

Возможные механизмы фонетического процесса $*telt > telet / telot$ можно представить в следующем виде (на примере $*pelva$):

1. Прогрессивная ассимиляция (невеляризованный l):

$*pelva \rightarrow p^r el^vva \rightarrow peleva$.

2. Прогрессивная ассимиляция (веляризованный l):

$*pelva \rightarrow p^r e\text{ɫ}va \rightarrow p^r el^vva \rightarrow pelova$.

Во втором случае прогрессивная ассимиляция способствует консервации e в первом слоге полногласного сочетания.

Оценивая картину распространения в восточнославянских диалектах полногласных сочетаний с $-еле-$ / $-ело-$, следует в целом поддержать мнение А.И. Илиади о преимущественно периферийном (и таким образом, сугубо консервирующем) характере «древнего диалектного варьирования $telt : telet / telot$ » (Илиади 2014, 117), но только по отношению к русским диалектным континуантам с явным тяготением к севернорусским говорам. Ареальная же картина украинских и белорусских соответствий такой периферийности в пределах восточной Славии всё-таки не подтверждает, что может быть следствием действия факторов иного рода, дескрипция и анализ которых может быть предметом отдельного исследования.

Сокращения

арх. – архангельский; бел. – белорусский; берез. – березинский; в.-двин. – верхнедвинский; волог. – вологодский; ворон. – воронежский; вост.-полес. – восточнополесский; вост.-слав. – восточнославянский; вят. – вятский; дауг. – даугавпилский; диал. – диалектный; др.-рус. – древнерусский; лат. – латышский; лит. – литовский; лудз. – лудзенский; новг. – новгородский; подмоск. – подмосковный; прасл., праслав. – праславянский; рус. – русский; рос. – россонский; сев.-рус. – севернорусский; сен. – сенненский; сербохорв. – сербскохорватский; ст.-бел. – старобелорусский; ст.-польск. – старопольский; ст.-рус. – старорусский; ст.-укр. – староукраинский; терск. – терский; толоч. – толочинский; укр. – украинский; центр.-полес. – центральнополесский; черниг. – черниговский; черногор. – черногорский; юж. – южный; яросл. – ярославский.

Литература

- Аникин А.Е. [Anikin A.E.] (2005), *Опыт словаря лексических балтизмов в русском языке* [*Opyt slovarya leksicheskikh baltizmov v russkom yazyke*], Новосибирск.
- Аникин А.Е. [Anikin A.E.] (2007–), *Русский этимологический словарь* [*Russkij etimologicheskij slovarj*], вып. I–, Москва.
- БЕР, *Български этимологичен речник* [*Bŭlgarski etimologichen rechnik*], т. I–, София, 1962–.
- Бурнашев В.П. [Burnashev V.P.] (1843–1844), *Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного* [*Opyt terminologicheskogo slovarya selskogo chozjajstva, fabrichnosti, promyslov i byta narodnogo*], т. I–II, С.-Петербург.

принципу прогрессивной ассимиляции» (в отношении $tert$, которое реализовалось в $*bergъ > *ber'gъ > берегъ$) уже указывалось, см. (Филин 1962, 253).

- Горяев Н.В. [Goryaev N.V.] (1896), *Сравнительный этимологический словарь русского языка* [*Sravnitelnyj etimologicheskij slovarj russkogo jazyka*], Тифлис.
- ГСБМ, *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* [*Historychny sloŭnik belaruskaj movy*], вып. I–XXXVII, Мінск, 1982–2017.
- Даль В.И. [Dal V.I.] (1903–1909), *Толковый словарь живого великорусского языка* [*Tolkovuj slovarj zhivogo velikorusskogo jazyka*], т. I–IV, 3-е изд., С.-Петербург – Москва.
- Дурново Н.Н. [Durnovo N.N.] (2000), *Очерк истории русского языка* [*Oчерk istorii russkogo jazyka*], [в:] *Избранные работы по истории русского языка*, Москва.
- ЕСУМ, *Этимологічний словник української мови* [*Etymologichnij slovnyk ukrajinskoyi movy*], т. I–VI, Київ 1982–2012.
- Илиади А.И. [Iliadi A.I.] (2014), *Этимологический комментарий к нескольким славянским изоглоссам в труде А.А. Шахматова «К истории звуков русского языка»* [*Étimologicheskij komentarij k neskolkim slavyanskim izoglossam v trude A.A. Shahmatova «K istorii zvukov russkogo jazyka»*], [в:] *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах*: зб. наук. праць, вип. XXIX, Вінниця, с. 111–120.
- Клосс Б.М. [Kloss B.M.] (1987), *Летопись Новгородская первая* [*Letopisj Novgorodskaya pervaja*], [в:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. I: XI – первая половина XIV в., Ленинград, с. 245–247.
- Колесов В.В. [Kolesov V.V.] (2008), *Историческая грамматика русского языка* [*Istoricheskaya grammatika russkogo jazyka*], С.-Петербург.
- Куркина Л.В. [Kurkina L.V.] (1973), *Славянские этимологии: <...> *pel- / *pelv-* [*Slavyanskie etimologii: <...> *pel- / *pelv-*], „Этимология”, 1971, с. 91–92.
- Куркина Л.В. [Kurkina L.V.] (2018), *К реконструкции этимологического гнезда с основой *telp-* [*K rekonstrukcii étimologicheskogo gnezda s osnovoj *telp-*], [в:] *Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова*, вып. XVIII: *Этимология*, Москва, с. 131–142.
- ЛАБНГ, *Лексичны атлас беларускіх народных гаворак* [*Leksichny atlas belaruskich narodnyh gavorak*], т. I–V, Мінск 1993–1998.
- Лавровский П.А. [Lavrovskij P.A.] (1858), *О русском полногласии* [*O russkom polnoglasii*], [в:] *Известия Императорской Академии Наук по Отделению русского языка и словесности*, т. VII, вып. 5, С.-Петербург, с. 193–240.
- Максимович М.А. [Maksimovich M.A.] (1839), *История древней русской словесности* [*Istoriya drevnej russkoj slovesnosti*], кн. I, Киев, с. 133–140.
- Максимович М.А. [Maksimovich M.A.] (1848), *Начатки русской филологии* [*Nachatki russkoj filologii*], кн. I, Киев.
- Никончук М.В. [Nykonchuk M.V.] (1979), *Материалы до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)* [*Materialy do leksychnogo atlasu ukrajinskoyi movy (Pravoberezhne Polissya)*], Київ.
- НПЛ, *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* [*Novgorodskaya pervaya letopisj starshego i mladshego izvodov*], Москва – Ленинград, 1950.
- НОС, *Новгородский областной словарь* [*Novgorodskij oblastnoj slovarj*], С.-Петербург, 2010.
- Потебня А.А. [Potebnya A.A.] (1876), *К истории звуков русского языка* [*K istorii zvukov russkogo jazyka*], Воронеж.
- ОЛА (2019), *Slovanský jazykový atlas. Foneticko-gramatická série, svazek 9, Reflexy *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt*, Praha.

- Преображенский А.Г. [Preobrazhenskij A.G.] (1910–1914), *Этимологический словарь русского языка* [Étimologičeskij slovarj russkogo yazyka], т. I–II, Москва.
- ПОС, *Псковский областной словарь с историческими данными* [Pskovskij oblastnoj slovar s istoričeskimi dannymi], вып. I–, Ленинград – С.-Петербург, 1967–.
- Розов В. [Rozov V.] (1932), *Еще о формулах tort, tolt, tert, telt* [Eshche o formulah tort, tolt, tert, telt], *Sbornik prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*, sv. II: *Přednáški*, Praha, s. 668–695.
- РСА, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* [Rechnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika], књ. I–, Београд, 1959–.
- СВГ, *Словарь вологодских говоров* [Slovarj vologodskih govorov], вып. I–XII, Вологда 1983–2007.
- Скляренко В.Г. [Skljarenko V.G.] (2007), *Повноголосся* [Povnogolossya], [в:] *Українська мова. Енциклопедія*, вид. 3, Київ, с. 516.
- Сл. ПЗБ, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* [Sloŭnik belaruskich gavorak paŭnochna-zahodnyaj Belarusi i yae pagranichcha], т. I–V, Мінск 1979–1982.
- СлРЯ XI–XVII, *Словарь русского языка XI–XVII вв.* [Slovarj russkogo yazyka XI–XVII vv.], т. I–, Москва 1975–.
- СРГК, *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей* [Slovarj russkikh govorov Karelii i sopredelnyh oblastej], вып. I–VI, С.-Петербург 1994–2005.
- СРГРС, *Словарь говоров Русского Севера* [Slovarj govorov Russkogo Severa], т. I–, Екатеринбург 2001–.
- Срезневский И.И. [Sreznevskij I.I.] (1893–1912), *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам* [Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pismennym pamjatnikam], т. I–III, С.-Петербург.
- СРНГ, *Словарь русских народных говоров* [Slovar russkikh narodnyx govorov], вып. I–, Ленинград – Москва – С.-Петербург, 1965–.
- СУМ XVI–XVII, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* [Slovník ukrajinskoyi movy XVI – pershoji polovynu XVII st.], вип. 1–, Львів, 1994–.
- Фасмер М. [Fasmer M.] (1964–1973), *Этимологический словарь русского языка* [Étimologičeskij slovarj russkogo yazyka], т. I–IV, Москва.
- Филин Ф.П. [Filin F.P.] (1962), *Образование языка восточных славян* [Obrazovanie yazyka vostochnyh slavyan], Москва.
- Шахматов А.А. [Shahmatov A.A.] (1902), *К истории звуков русского языка. II. Первое и второе полногласие* [K istorii zvukov russkogo yazyka. II. Pervoe i vtoroe polnoglasie], „Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности”, т. VII, кн. 2, с. 303–382.
- Шахматов А.А. [Shahmatov A.A.] (1903), *К истории звуков русского языка. О полногласии и некоторых других явлениях* [K istorii zvukov russkogo yazyka. O polnoglasii i nekotoryh drugih yavleniyah], С.-Петербург.
- Шахматов А.А. [Shahmatov A.A.] (1915), *Очерк древнейшего периода истории русского языка* [Ocherk drevnejshogo perioda istorii russkogo yazyka], Петроград.
- Шевельов Ю. [Shevelov Yu.] (2002), *Исторична фонологія української мови* [Istorichna fonologiya ukrajinskoyi movi], Харків.

- Шерцль В.И. [Shercl V.I.] (1871), *Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков* [Srvnitelnaya grammatika slavyanskih i drugih rodstvennyh yazykov], ч. 1: *Фонетика*, Харьков.
- ЭСБМ, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* [Étymalagichny sloŭnik belaruskaj movy], т. I–, Мінск 1978–.
- ЭССЯ, *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* [Étimologičeskij slovarj slavyanskih yazykov. Praslavyanskij leksičeskij fond], вып. I–, Москва 1974–.
- Derksen R. (2008), *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden – Boston.
- ESJSt, *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, sv. 1–19, Praha 1989–2018.
- Machek V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Peciar Š. (1952), *Kritický prehľad prác o tzv. metatéze likvid*, [в:] *Jazykovedný zborník Slovenskej akademie vied a umení*, VI, Bratislava.+56+SP, *Slovník praslovianski*, т. I–, Wrocław 1974–.
- Torbiörnsson T. (1901), *Die gemeinlavische Liquidametathese*, I, Uppsala.

Світлана Павлівна Гриценко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-2587-7525, e-mail: ap730518@gmail.com

Локальні маркери в українських пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст.

Реферат: Статтю присвячено дослідженню локальних маркерів у писемних пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст., окресленню тенденцій розвитку староукраїнської мови цього періоду. Джерельну базу пропонованої розвідки формують ділові документи з Гуцульщини другої половини XVIII ст., зібрані О. Маковесом і представлені М. Грушевським на II асіданні «історично-філософичної секції» Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909 р.) та акти Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст. Встановлено, що попри усталений віками структурний каркас ділових пам'яток, вони репрезентують елементи живого народного мовлення, що відображені найяскравіше в основній частині документа, де викладено суть справи. Наголошено, що дослідження українського мовного простору у діахронії крізь призму писемних пам'яток офіційно-ділового стилю актуалізує потребу реалізації новітніх лексикографічних студій з урахуванням сучасних форм комп'ютерного опрацювання текстів та удоступнення їх широкому загалу, створенням нової методології словникових студій, нових типів лексиконів.

Ключові слова: офіційно-діловий стиль, акт, наріччя, діалектна риса, динаміка мови/культури, культурна домінанта, запозичення.

Abstract: Local markers in Ukrainian official business-style monuments from the second half of the 17th and the second half of the 18th centuries. This article is dedicated to research of local markers in sources written in the official and business styles from the second half of the 17th and the second half of the 18th centuries, focusing on the developmental trends in the old Ukrainian language of that time. The source of the suggested investigation consists of business documents from Hutsulia from the second half of 18th century, collected by O. Makovej and presented by M. Hrushevskij during the second session of a “historical and philosophical section” of the Taras Shevchenko Science Society in Lvov (1909), and acts of the Lohvitsa town hall book from the second half of the 17th century. It has been discovered that, despite the centuries' old structural frame, the business sources represent elements of actual speech, reflected mostly in the main part of the document. It has been emphasised that research into the Ukrainian language through sources written in the official and business styles prompt the need to carry out new lexicographical studies by means of computer text processing and publishing the results thus creating a new methodology of dictionary studies, new types of lexicons.

Keywords: official and business style, act, dialect, dialect attribute, language/culture dynamics, cultural dominant, borrowing.

Існування мови окреслюється координатами простору і часу. Перетин цих координат створює складний у своїй реалізації в кожному акті мовлення феномен, яким є спостережувана дослідником мова. А. Білецький слухно зауважував, що

серед інших знакових систем мова є надзвичайно складною, гнучкою, динамічною, здатною видозмінюватися не лише в часі та просторі, а навіть в окремому акті мовного спілкування (комунікації), семіотичною системою (Белецький 2012, 529).

Мова – ретранслятор культурної моделі цивілізації. Зміни лексики й семантики є найпомітнішими у мові, оскільки зумовлені вербалізацією динаміки культури суспільства – перетворень у матеріально-предметній та виробничій сферах, заступлень одних соціальних і культурних домінант іншими. Ці зміни засвідчені в писемних пам'ятках, що становлять відгомін реального буття мови.

Зауважимо, що писемні пам'ятки лише частково відтворюють структуру мови, що зумовлено ситуативним характером їх створення, зокрема сфери ділового спілкування та юридичних документів, а також станом збереження писемних пам'яток та введення їх в інформаційний науковий простір. У своїх роздумах про забезпечення єдності мови в часі за допомогою письма Ф. де Сосюр послідовно підкреслював, що «письмо приховує мову від наших очей» (Сосюр 1998, 39). Історики мови, аналізуючи мовну автентіку минулого, позбавлені можливості спостерігати за живим мовленням носіїв мови віддалених у часі епох. Про усне мовлення, що є відзеркаленням узусу мови, її реальної структури, вченим часто доводиться говорити гіпотетично.

Актуалізацію досліджень історії словникового складу української мови окресленого часового зрізу спостерігаємо від середини ХХ ст. Студії цього напрямку торкаються: історії лексики різних ідеографічних сфер; історії окремих лексем чи груп лексем, фразеологізмів, їхньої семантики та особливостей функціонування; ролі іншомовних впливів у розвитку української мови на різних хронологічних зрізах; вивчення мови пам'яток відповідних стилів і жанрів, які, на думку С. Бевзенка, є одним із найдавніших джерел пізнання історії мови (Бевзенко 1991, 160); мовотворчості представників словесності досліджуваного періоду (про стан та прийоми вивчення лексики української мови XVI–XVIII ст. докладніше див.: Гриценко 2017, 19–46). Ці праці охоплюють значний за обсягом лексичний матеріал, що часто слугує базою для ширших теоретичних узагальнень.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в українському історичному мовознавстві з'являється низка праць, об'єктом едіції яких стали діалектні риси староукраїнської мови, що є закономірно, оскільки «дослідження мови давніх писемних пам'яток має важливе значення для виявлення діалектних особливостей української мови, показу їх живучості в мові, визначення діалектної основи давньої української літературної мови, а також діалектного поділу в минулому» (Гринчишин 2000, 76). Увага вчених була націлена на: особливості центрально-українського ареалу за пам'ятками XVII ст. (Самійленко 1954; 1972); фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI–XVII ст. (Шило 1962); діалектні особливості українських пам'яток XIV–XVIII ст., зокрема з Гуцульщини (Гринчишин 1983; 2000; 2001); синтаксичні звороти південно-західних говорів за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Слинько 1970); бойківські і лемківські лексичні особливості у мові староукраїнських писемних пам'яток XVI–XVII ст. (Керницький 1975); фонетичні риси північного наріччя української мови XVI–XVII ст. (Мойсієнко 2006); фонетичні особливості менських і сосницьких говірок на Чернігівщині

в пам'ятках XVII–XVIII ст. (Виноградський 1964); актову мову пам'яток ареалу полтавських говірок XVII–XVIII ст. (Шевченко 2005); риси гуцульських говорів у дарчому написі XVII ст. (Дзєндзелівський 1958); „лексико-семантичні діалектизми” українських літописів XVI–XVII ст. (Москаленко 1977); діалектні риси мови українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. (Макович 2013); фонетичні особливості мови Війтівських книг XVI–XVII ст. села Одрехови (Керницький 1961). Ці праці різняться різновекторністю дослідження мовного матеріалу та критеріями його характеристики, обсягом і складом описаної лексики, принципами виділення тематичних і лексико-семантичних груп.

Кількість діалектних рис, що засвідчені в українських писемних пам'ятках окресленого періоду, є різною і спричинена мовними та позамовними факторами, зокрема: характером самої пам'ятки, її стилем, жанром і призначенням, рівнем освіти писаря та його мовною компетенцією, місцем написання, історичною долею конкретних географічних територій, входженням їх до складу різних держав, міграцією українців.

Найбільшу кількість мовних рис, співзвучних з відповідними діалектними рисами сучасних українських говорів, фіксують пам'ятки ділового письменства, що походять із сільських канцелярій (акти села Одрехови), покрайні записи на церковних книгах, рукописні учительські євангелія, інтермедії, народні пісні. [...] Найбагатше відбиті діалектні особливості у пам'ятках, писаних на території Закарпаття і Надсянщини, дещо менше – у пам'ятках, що походять з території Галичини і Волині, і найменше – у пам'ятках з території Центральної України (Гринчишин 1983, 14).

Ставлячи за мету окреслення локальних маркерів у писемних пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст., ми прагнемо виявити тенденції розвитку староукраїнської мови цього часового зрізу¹, оскільки головне завдання історика мови полягає у визначенні загальних закономірностей поступу і функціонування складної сукупності мовних одиниць, у встановленні різних внутрішніх зв'язків, тому що історія окремого слова – це лише «епізод у загальному русі словникового складу» (Сорокин 1965, 20).

Писемні пам'ятки офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст. є цінним джерелом осягнення історії розвитку української мови, «української мовної особистості в діалектологічному й історичному аспектах»; їх справедливо називають «своєрідною хрестоматією українських говорів відповідного періоду»; значення цих пам'яток високо оцінив О. Левицький (1902, 6–7):

Навряд чи знайдуться інші судові акти, які так яскраво і повно відбивають у собі життя народне, як саме акти малоросійські. Це пояснюється двома причинами: а) суд у Малоросії у другій половині XVII ст. був народним, отже всестановим і цілком вільним від мертвущого формалізму, і б) юридична практика ще не встигла виробити тих мертву-

¹ Статтю підготовлено в рамках наукового проекту «Еколінгвістичні модули дискурсивного простору України в європейському полікультурному континуумі» (р/н 2020.02/0241) за підтримки Національного фонду досліджень України.

щих канцелярських форм, завдяки яким найяскравіші прояви життя, пройшовши через протокол, наполовину знеособлюються, тому протоколи малоросійських судів, писані народною мовою, відрізняються життєвістю.

Зауважимо, що попри трафаретність актової мови, у ній своєрідним чином поєднувалася повсякденна мовна стихія та книжна офіційна мова («у взаємодії формул, штампів та індивідуального слововжитку відбувалося зближення двох різновидів мови – книжного і народнорозмовного. Тому значення актів є ключовим для дослідження мови [літературної і розмовної] конкретної епохи і національної мови загалом»; Чепіга 2005, 64). Народнорозмовна практика найяскравіше представлена в основній частині документа, де викладено суть справи з удокладненням причин, мотивації, обставин, опису учасників, їх психічного стану та морально-етичних якостей, процесу / дії, наслідків, ставлення соціуму до події / вчинку. Часто писарі, підкреслюючи достовірність передачі почутого, зазначали: «Мы, ура(д) Лофицки(й), чуючи у(ст)ную мову» («Григоры[й] По[д]гаиски[й], писарь лофицки[й]», 1665; ЛРК, 136)).

Досліджувані писемні пам'ятки окресленого часового зрізу (а саме: ділові документи з Гуцульщини другої половини XVIII ст., зібрані О. Маковесем і представлені М. Грушевським на II засіданні «історично-фільософічної секції» Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909 р.) та акти Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.) засвідчили риси загальноукраїнської мови, зокрема: вживання голосного [i] (у текстах переважно подано через *ѣ*) замість етимологічного [o]: *а вѣн оу ночи слубъ даль* (Мак, 66), *вѣнь заложивъ* (Мак, 67), *вѣд товарницѣ* (Мак, 66), *я замѣняла затѣнь ... вѣд вершады на штуба, вѣд штуба право до ясѣника, вѣд ясѣника вершадю в долину по при пори* (Мак, 69), *до пѣд-бочкѣвъ* (Мак, 66), *узяли пара бикѣвъ* (Мак, 66), *на ввесъ грунь радурѣвъ* (Мак, 66), *три вѣвци* (Мак, 66), *котору вѣбчину купивъ* (Мак, 67), *заложивъ [...] за коня, а кѣнь таксовании* (Мак, 67), *кѣлька рѣкъ* (Мак, 67), *до сихъ чисѣвъ не пѣдоздрѣли* (Мак, 68), *мѣй грунтъ питомий* (Мак, 67), *ачейби грунтъ мѣй ся оставъ* (Мак, 67), *овець [...] на веснѣ за десѣть левѣвъ* (Мак, 66). Зауважимо, що попри домінування цієї тенденції у джерелах південно-західного наріччя, пам'ятки засвідчують також стару традицію передачі етимологічного [o]: *вся худоба за левов пѣдъ десят и ѡдень* (Мак, 66), *за 14 левовъ* (Мак, 68), *шѣко(д)цо(въ)* (ЛРК, 144), *учи(н)ковъ, зра(й)цо(в)* (ЛРК, 41), *домовъ* (ЛРК, 42), *саковъ* (ЛРК, 43), *ѡ(н) сѣв(с)щеника погоди(л)* (ЛРК, 97), *ѡнъ тое викоп(л)* (ЛРК, 109), *брат мо(и)* (ЛРК, 109), *ѡ(т) мала до велика* (ЛРК, 109).

Досліджувані пам'ятки демонструють вживання *в* замість *л* у формі минулого часу чоловічого роду. Аналізовані акти південно-західного наріччя фіксують перевагу слововживання з прикінцевим *в* (20 слів), незважаючи на використання ustalених раніше форм з прикінцевим *л* (6 слів): *пришовъ и узяль оу мене донку розбоємъ и еще здоровья моего оуймилъ* (Мак, 66), *взяль / узявъ* (Мак, 66), *взявъ / взявся* (Мак, 67), *узявся та вкравъ* (Мак, 68), *я пославъ чловѣка* (Мак, 66), *не даль* (Мак, 66), *давъ* (Мак, 67, 68), *ѡ(тти)саль* (Мак, 66), *забраль / забрав* (Мак, 66), *оуступив* (Мак, 66), *оучинив* (Мак, 66), *продавъ* (Мак, 66), *довѣдавъ* (Мак, 67), *оставъ* (Мак, 67), *бувъ* (Мак, 67), *купивъ* (Мак, 67), *заложивъ* (Мак, 67, 68), *переписавъ* (Мак, 68),

пом'ркувавъ (Мак, 68), *заставъ* (Мак, 68). Зауважимо, писемні джерела південно-східного наріччя засвідчили протилежну тенденцію: у 10 актах ЛРК (№ 120–130) зафіксовано 2 форми з прикінцевим *в*: *писа(р)чуку мовиль и налаявъ* (ЛРК, 115), *Писа(р)чикъ мови(въ)* (ЛРК, 115) та 89 лексем з прикінцевим *л*; зокрема, лише в акті № 120 (ЛРК, 109) писарем використано 21 форму минулого часу чоловічого роду з прикінцевим *л*: *выкопа(л), да(л), прода(л), мови(л), поча(л), при(з)на(л)сѧ* – двічі; *ме(ш)ка(л), ѡ(т)ишо(л), пришо(л), зозна(л), бѣха(л), пода(л), при(з)на(л), повѣда(л), погоди(л)*. Іноді неусталеність вживання *в* / *л* простежується в межах одного акта, зокрема: *о(д)ну косу узя(л), а другую [...], на(д)точивши, (в)зя(в)*; (ЛРК, 124).

Аналізовані акти презентують наявність *у* замість *ы* у формах дієслова *быти*: *забралъ все добро, зельзо плугове, що було, не було* (Мак, 66), *При том були марторъ* (Мак, 66), *ачейби грунтъ мѣй ся ѡставъ якъ бувъ* (Мак, 67), *на то(т) ча(с) бу(в)ши(й)* (ЛРК, 104), *повине(н) буде(т)* (ЛРК, 110, 115), *если бувъ у ву(й)та* (ЛРК, 186), *на погуля(н)ня вечно(р)номъ були* (ЛРК, 185), *та(к) було, а не иначе(й) правдиве бути* (ЛРК, 185), *може(т) бути до милосе(р)дия* (ЛРК, 185), *если би та(к) було* (ЛРК, 182), *маю(т) бу(т)* (ЛРК, 159). Зауважимо, що пам'ятки південно-східного наріччя другої половини XVII ст. фіксують перевагу давньої традиції, зокрема: *и на то(м) учи(н)ку бы(л) по(й)ма(н)* (ЛРК, 107), *якого часу то было* (ЛРК, 108), *бы(л) го(р)ло(м) караны(и)* (ЛРК, 108), *не зобрано было* (ЛРК, 109), *былъ за (з)лые учи(н)ки* (ЛРК, 110), *быти шькоды* (ЛРК, 110), *мешька(н)це(м) быти* (ЛРК, 110), *приведе(н)ны(й) былъ* (ЛРК, 110), *ѡ(т)ко(л) его собѣ набы(лъ)* (ЛРК, 110), *на я(р)марьку былъ* (ЛРК, 111), *до Ло(х)вици продава(т) былъ привѣлъ* (ЛРК, 112), *былъ приведе(н)ны(й)* (ЛРК, 113), *былъ ѡкова(н)ный* (ЛРК, 113), *дoводъ слушьны(й) чине(н)ны(й) былъ* (ЛРК, 115), *при то(и) и(х) ... бо(й)ци ... быле(м)* (ЛРК, 115) і т.д.

Досліджувані пам'ятки офіційно-ділового стилю демонструють часте використання писарями інфінітива на *-ти*: *през него слуги ѡтримати ни можу* (Мак, 66), *оу дому своємъ служницу оудержати не могу* (Мак, 66), *я ѡ(т) дому оуступив, бо хвалится мене оубити альбо запалити* (Мак, 66), *просить цѣла гром(ада), щоби его звѣти взяти* (Мак, 66), *плча(л) мнѣ лаяти* (ЛРК, 77), *забороняти не мае(т)* (ЛРК, 78), *мѣлъ повстати* (ЛРК, 78), *повине(н) буде(т) заплатити* (ЛРК, 82), *вѣчьне ту(р)бовати* (ЛРК, 85), *поча(л) за тоє упоминати* (ЛРК, 87), *выдати ро(с)казали(с)мо* (ЛРК, 87), *взяти каза(л)* (ЛРК, 124), *шукати* (ЛРК, 128), *ехати* (ЛРК, 176), *доброго хлосту дати* (ЛРК, 188), *ѡ то(м) вѣдати* (ЛРК, 182), *у суду стати* (ЛРК, 182), *не хочу су(м)не(н)я ламати* (ЛРК, 182). Попри те, у писемних пам'ятках офіційно-ділового стилю наявні й усічені форми на *-ть (-т)*: *ни чинить ми* (Мак, 66), *за него поприсягнутьъ* (Мак, 68), *бы ся то при(т)рафи(т)* (ЛРК, 78), *маю(т) ужжива(т)* (ЛРК, 85), *заплати(т) вине(н) зостане(т)* (ЛРК, 85), *яко и мещанину горѣ(л)кою ши(н)кова(т)* (ЛРК, 86). В актах південно-західного наріччя простежується тенденція опущення *-ть* у третій особі однини дієслів теперішнього часу і в простій формі майбутнього часу, зокрема: *не допускає насъ до того локу* (Мак, 68), *и василь поповичъ найде собѣ людий, що за него поприсягнутьъ* (Мак, 68).

Серед рис загальноукраїнської мови у досліджуваних пам'ятках офіційно-ділового стилю зафіксоване закінчення *-о* в першій особі множини дієслів

теперішнього часу: *даємо запись ми* (Мак, 66), *даємо пофторне* (Мак, 66), *ми громада ростоцкая даємо* (Мак, 67), *ми громада ростоцкая даємо марторью* (Мак, 68), *и ми на сие подписуємося руками своими власними знакомъ креста святого* (Мак, 68), *и ми громада ростоцкая признаємо своимъ сумленіємъ* (Мак, 68). Пам'ятки південно-східного наріччя другої половини XVII ст. засвідчують поодинокі випадки вживання такого закінчення: *идемо* (ЛРК, 80); переважає усічена форма: *с по(д)писо(м) рукъ наши(х) подае(м)* (ЛРК, 189), *о(т) сме(р)ти уво(л)нае(м)* (ЛРК, 190), *наказуе(м)* (ЛРК, 190), *ехале(м)* (ЛРК, 178) etc. Проте, пам'ятками збережені фіксації використання одним писарем форм із закінченням -о та без нього: *дѣву, во(л)ною о(т) того Ивана чинимо и до права и суду вы(ш)шого дѣховного оно(й) в то(м) апелляцію мѣти по(з)воляе(м)* (ЛРК, 189).

Писемні джерела засвідчили низку сполучників та сполучних слів, зокрема *бо, що (щоби), як (яко, якобито)*, зокрема: *бо о(т)писаль его на мои лази* (Мак, 66), *я о(т) дому оуступив, бо хвалится мене оубити альбо запалити* (Мак, 66), *даємо пофторне [...], бо нашъ дѣдъ продавъ тотъ грунь* (Мак, 66), *она ко тому свѣдо(ц)ву не го(д)на припуцона мѣла бы(т), бо ю(ж) [...] нецнота еи и учи(н)ност злая [...] сужена была* (ЛРК, 97), *и пораду даст, бо на то(м) ся добре знае(т)* (ЛРК, 169), *бо гди (ж) наказовали(с)мо* (ЛРК, 173), *просить цѣла гром(а)да, щоби его звѣти взяти, бо вѣнъ головниств(о) оучинив* (Мак, 66), *я пославъ челоувѣка до о(т)ца его попа, щоби не даль шлубу* (Мак, 66), *забралъ все добро, зельзо плугове, що було, не було* (Мак, 66), *признаеть своимъ сумленіємъ, що дали вѣбчину росѣини василеви* (Мак, 67), *а ся довѣдавъ, що вѣнъ заложивъ грунтъ мѣй* (Мак, 67), *наиде собѣ людий, що за него поприсягнутьъ* (Мак, 68), *чиню марторью, щосми даль А(н)тофѣеви воли* (Мак, 66), *що оная ши(н)ка(р)ка на на(с) здае(т)ся* (ЛРК, 97), *на що і люде(й) за(ц)ни(х) по(с)танов(л)я(л)* (ЛРК, 172), *горѣлки проливъ, за що почале(м) на его нарикати* (ЛРК, 176; пор. ЛРК, 169: *не вѣдаючи, счо в той горѣ(л)це е(ст)*), *признаємо своимъ сумленіємъ, якъ о(т)цѣ прокопиши давъ сѣножатъ* (Мак, 68), *я(к) и л* (ЛРК, 140), *засѣлы(й) врьд [...], якъ и самъ (Ми(с)ко)* (ЛРК, 168), *я(к) описуе(т)* (ЛРК, 170), *не вѣдаючи, я(к) о(т) тогѣ горѣ(л)ки и(м) поведе(т)ся* (ЛРК, 170; пор. Мак, 69: *Я иваница поповичка даю запись [...], яко я замѣняла затѣнь*, ЛРК, 178: *жеби білі то(т) Микола(й), яко явни(й) злочинца*, ЛРК, 97: *таковие слова чули, же якобито есаву(л)ка [...]* повѣдала).

Досліджувані акти південно-західного наріччя презентують використання писарем прийменника *вѣд* на місці давнього *отъ*, зокрема: *вѣд товарницѣ* (Мак, 66), *я замѣняла затѣнь [...]* *вѣд вершады на штуба, вѣд штуба право до ясѣника, вѣд ясѣника вершадоу в долину по при пори* (Мак, 69). Зауважимо, що ці пам'ятки засвідчують також приклади вживання давнього *отъ*: *я о(т) дому оуступив* (Мак, 66). Використання прийменника *отъ* було типовим для пам'яток південно-східного наріччя, зокрема: *о(т) незѣбожъны(х) свово(л)ныхъ крадѣливы(х) люде(й)* (ЛРК, 110), *о(т) Стокозихи есаулки* (ЛРК, 97), *о(т) часу* (ЛРК, 97), *о(т) Ма(р)и Ти(ш)чихи* (ЛРК, 102), *о(т) сина Гоцевого* (ЛРК, 103) etc.

Пам'ятки офіційно-ділового стилю засвідчили загальноновживану лексику на позначення предметів, явищ навколишньої дійсності та дій, зокрема: назви на позначення людини в сімейній ієрархії (*родня, люди, братя, челоувѣкъ, дѣдъ, отец, дитина, синъ, донка, братъ, слуга*), назви на позначення частин тіла

людини (*рука, нога, голова, ухо*), назви рухомого (*воль, вовца, ягня, бикъ, телица, кбнь, худоба*) і нерухомого (*лбсь, сбножатъ, грунтъ, домъ, комора, скриня*) майна, назви на позначення дій, що забезпечували життєдіяльність людини (*купити, забрати, питати, розбити, розрубати, запалити, убити, понести, отримати* etc.).

Досліджувані акти з села Розтоки Вижницького району Чернівецької області засвідчили діалектні риси південно-західного наріччя. Зокрема, серед фонетичних рис окреслимо такі:

1) звук [a], що відповідає давньому [a] після шиплячих, м'яких та губних приголосних переходить в [и], [іє]: *чисвъъ* (Мак, 68), *почитокъ* (Мак, 66), *за де-сієтъ* (Мак, 66), *підь деієтъ* (Мак, 66);

2) уживання [e] на місці [a]: *зельзо* (Мак, 66);

3) приголосний [p] зберігає давню м'якість: *теперь* (Мак, 66), *краикомбсаря* (Мак, 67);

4) ствердіння [ц] у кінці слів і перед *a, y, u*: *ω(t)ца* (Мак, 66, 67, 68), *служницу* (Мак, 66), *три вбъци* (Мак, 66), *ωвєць* (Мак, 67), *половицу* (Мак, 67), *телицу* (Мак, 67);

5) ствердіння приголосних [с], [ц] у суфіксах *-ськ, -цьк*: *злѡдѣйскихъ* (Мак, 68), *по злѡдѣйски* (Мак, 68), *ростоцкый* (Мак, 68), *панскои* (Мак, 67), *вбжницкихъ* (Мак, 67). Ця фонетична риса властива покутсько-буковинським, наддністрянським та деяким карпатським говіркам (Бевзенко 1991, 75);

6) наявність префікса *vi-* < *vъ-*: *вбръббъ* (Мак, 67);

7) фіксація голосного [и] на місці ненаголошеного (зрідка наголошеного) [e]: *поповичиви* (Мак, 67, 68), *тритьяку* (Мак, 67), *тритьячки* (Мак, 68), *не хочи* (Мак, 66, 68), *ни мау* (Мак, 66);

8) наявність [e] на місці наголошеного [и]: *ωдень* (Мак, 66). Ця фонетична риса характерна також для деяких покутсько-буковинських та наддністрянських говірок (Бевзенко 1991, 48–49);

9) уживання [і] на місці ненаголошеного [e] перед складом із наголошеним [і] < *ѣ*: *мбнб* (Мак, 66);

10) відсутність зміни [e] в [o] після [j] та м'яких приголосних: *єго* (Мак, 66), *за него* (Мак, 68), *през него* (Мак, 66).

Морфологічні риси південно-західного наріччя також репрезентовані в актах із села Розтоки, які, як наголошував М. Грушевський, «інтересні й своєю мовою і деякими подробицями». Зокрема, в пам'ятці засвідчені:

1) закінчення *-овъ* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду першої відміни: *вовновъ* (Мак, 67); це закінчення властиве говіркам галицько-буковинської та карпатської груп говорів (АУМ, II, к. 170; Бевзенко 1991, 94);

2) закінчення *-ови, -єви* у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду другої відміни: *А(н)тофбєви* (Мак, 66), *дбдови* (Мак, 66.), *попови* (Мак, 66), *гританови* (Мак, 66), *василєви* (Мак, 66, 67, 68), *синови* (Мак, 67, 68), *иванови* (Мак, 667, 68), *братови* (Мак, 67), *Федорови* (Мак, 68), *петрови* (Мак, 69), *василукови* (Мак, 69); ці закінчення поширені також у говірках покутсько-буковинських, наддністрянських та говірках карпатської групи говорів (АУМ, II, к. 197; Бевзенко 1991, 96);

3) закінчення *-ий* замість *-ей* у родовому відмінку множини іменників: *гроший* (Мак, 66), *людий* (Мак, 67);

4) закінчення *-ем* замість *-ям* у давальному відмінку множини іменників: *людемъ* (Мак, 67);

5) закінчення *-ех* замість *-ях* у місцевому відмінку множини іменників: *при людехъ* (Мак, 66);

6) наявність енклітичної форми особового займенника *я* у давальному відмінку однини: *не чинить ми* (Мак, 66); зауважимо, що на наявність енклітичних форм особових займенників не лише у давальному, а й знахідному відмінках однини (*што мі речет, міленка мі ес, альбо ме пуймі альбо ме ліші, ніхто ме доплинул, пусти мене, пуйміл бих те, лішіл бих те*) вказував Б. Кобилянський, досліджуючи гуцульську пісню, що була вміщена у чеській граматиці 1571 р. Яна Благослова (Кобилянський 1928);

7) поширення числівників: *штири* (Мак, 66), *штирадцять* (Мак, 67); такі форми побутують і в інших говірках південно-західного наріччя – покутсько-буковинських, подільських, волинських, наддністрянських, бойківських, зокрема: *штири^е, штирнаїціть, штирнаїцять* (АУМ, II, к. 227; Бевзенко 1991, 116).

Серед синтаксичних рис південно-західного наріччя у досліджуваних актах Гуцульщини засвідчено вживання форми називного відмінка іменника *пара* замість форми знахідного відмінка: *узяли пара бикѣвъ* (Мак, 66); а також поширення конструкції з прийменником *през* ‘через’: *през людей* (Мак, 66), *през тос* (Мак, 66), *през него* (Мак, 66), *през тои записъ* (Мак, 67).

Лексичні діалектизми також широко представлені в досліджуваних документах, зокрема: *вершадъ* (*вершада*) (Мак, 69) ‘верхів’я; гірський струмок’, *вѣбчина* (Мак, 67) ‘майно-спадок після смерті батька’, *вѣрѣб* (Мак, 67) ‘відробіток’, *вигодити час* (Мак, 66) ‘знайти час’, *головниство* (Мак, 66) ‘злочин, вбивство’, *дріб* (Мак, 66) ‘дрібна худоба, вівці, ягнята’, *заложити* (Мак, 67) ‘віддати в заставу’, *затѣнь* (Мак, 69) ‘північний схил гори; частина, що перебувала в тіні гори’, *крѣс* (Мак, 67) ‘рушниця’, *лаз* (Мак, 66) ‘сіножать, пасовище’, *попри* (Мак, 69) ‘повз, біля’, *сардак* (Мак, 66) ‘верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з домотканного сукна, оздобленого вовняними нитками’, *уймити* (Мак, 66) ‘позбавити’, *холошні* (Мак, 66) ‘чоловічі штани з домотканного сукна’, *штуб* (Мак, 69) ‘сухе дерево в лісі’, *ясьник* (Мак, 69) ‘ясеновий лісок’.

Досліджувані акти ратушного міста Лохвиці, яке не користувалося магдебурзьким правом і керувалося старшинською адміністрацією, а також з міст Гадяча (акти № 98, 116) та Миргорода (акт № 86) засвідчили діалектні риси південно-східного наріччя. Акти демонструють (хоча і непослідовно) передачу етимологічного *о* та *е* через *у* / *ю*, зокрема: *кунь* / *конѣ*, *ко(н)ми* (ЛРК, 23); *ω(т) жуньки* / *ω(т) жоны* (ЛРК, 113) / *жены его* (ЛРК, 68); *вузь* (ЛРК, 111) / *з воза* (ЛРК, 40); *му(ї)* (ЛРК, 18, 154) / *в моюм* (ЛРК, 173); *между субую* / *мижи собою* (ЛРК, 114), *собѣ* (ЛРК, 42); *вуйтом*, *~та*, *вуитова* (ЛРК, 181, 87, 186, 68) / *войтом*, *во(и)тову* (ЛРК, 87, 182); *тую бу(ї)ку*, *забуїци*, *забуїство* (ЛРК, 185) / *бойци*, *забо(ї)ци*, *забо(ї)ство* (ЛРК, 115, 176); *на двур*, *в двурѣ* (ЛРК, 185, 183) / *до двора*, *двор свой* (ЛРК, 31); *свуй* / *свою* (ЛРК, 82); *звунѣ* (ЛРК, 70), *дзвунѣ*, *дзвун(н)ника* / *за д(з)воны* (ЛРК, 56); *обнучова(л)* / *вночѣ* (ЛРК, 162); *дюгтя(р)* (ЛРК,

23); *наперуд, уперуд* (ЛРК, 99, 100); *под пул подтоптал* (ЛРК, 164); *волуць* (ЛРК, 167); *у чолов'яка безрудного халостого* (ЛРК, 185); *в его огорожъ [...] виламле(н) а кульа* (ЛРК, 31); *дву неде(л)* (ЛРК, 22); *обудъву(м) сторона(м)* (ЛРК, 72, 82). Зауважимо, що у пам'ятці засвідчені випадки вживання *ѣ* замість етимологічного *е*, зокрема: *по(ѣ) ча(с) ярма(р)ку осѣ(н)ного* (ЛРК, 77); *жадною мѣрою* (ЛРК, 78); *весѣля* (ЛРК, 87); *за пѣчу гляди* (ЛРК, 68).

Аналізована пам'ятка показує перевагу передачі наголошеного і ненаголошеного *і* через *ѣ*, а не через *е*, зокрема: *сѣно, сѣножати* (ЛРК, 20), *мѣшокъ* (ЛРК, 62), *мѣшкорѣзь* (ЛРК, 107), *урѣзаль* (ЛРК, 99), *внѣвечъ зныщени* (ЛРК, 109), *помѣрковат* (ЛРК, 173), *въ винѣ* (ЛРК, 120), *на горлѣ* (ЛРК, 100), *при шапцѣ* (ЛРК, 72), *пере(ѣ) свѣто(м)* (ЛРК, 77), *въ городѣ* (ЛРК, 144), *в лазнѣ* (ЛРК, 33), *у селѣ* (ЛРК, 33), *на сторожѣ* (ЛРК, 143), *с цѣпом* (ЛРК, 143), *у башѣтѣ* (ЛРК, 143), *у арѣтикуль* (ЛРК, 141), *нѣди* (ЛРК, 101), *хлѣбѣ* (ЛРК, 71), *горѣ(л)ку* (ЛРК, 87), *хлѣ(в)* (ЛРК, 32, 40, 178), *постѣл* (ЛРК, 90), *намѣток* (ЛРК, 90), *дѣвѣка, дѣвоцѣко(ѣ)* (ЛРК, 40, 41, 59), *мѣщанин* (ЛРК, 107), *дѣтем* (ЛРК, 83, 144), *невѣста* (ЛРК, 43), *бѣлое пла(т)тя* (ЛРК, 109), *повѣдали, оповѣда(л)* (ЛРК, 101, 125), *жадною мѣрою* (ЛРК, 105), *при тобѣ* (ЛРК, 157), *довѣда(т)ся* (ЛРК, 161), *злѣдѣ(в)* (ЛРК, 166), *злѣдѣскую* (ЛРК, 111, 131), *вѣчъными часы* (ЛРК, 83, 95). Ця тенденція простежується навіть у клішованих виразах, що є обов'язковими складовими елементами юридичних формул, зокрема із 214 представлених документів у «Лохвицькій ратушній книзі» 77 мають обов'язковий прикінцевий вираз «для ліпшої віри», 55 з яких передано через *ѣ*, з яких 53: *вѣры лѣпшио(и)* (ЛРК, 59, 63, 66, 67, 73, 80, 81, 84–87, 89, 91–94, 102, 103, 105, 112–117, 119, 122, 142, 143, 149–155, 157, 160, 164, 165, 167, 168, 170–173, 175), 2 – *па(м)яти лѣпшио(и)* (ЛРК, 103, 121); а 14 – через *е*, з яких 12: *лепшио(и) вери* (ЛРК, 21, 22, 24, 30, 31, 34, 40, 43, 55, 56), 1 – *лепшио(и) памети* (ЛРК, 29), 1 – *лепшого по(т)ве(р)же(н)я* (ЛРК, 35). Зауважимо, що низка актів, датованих з 1681 р. по 1687 р., вісім разів фіксують вираз *да(л)шое памяти* (ЛРК, 177, 179, 183, 184, 186–188, 190). Проте в актах «Лохвицької ратушної книги» простежується паралелізм у передачі *і* через *ѣ* та через *е*, пор.: *от уряду сѣлского / з села Пѣсокъ* (ЛРК, 185); *сѣно* (ЛРК, 20, 186), *сѣножати* (ЛРК, 20) / *сеножа(т)* (ЛРК, 20), *мѣшкорѣзь* (ЛРК, 107) / *мешкорѣзь* (ЛРК, 62).

У пам'ятці засвідчені випадки передачі сполуки *ї* через *ѣ*, зокрема: *гроши моѣ* (ЛРК, 157), *в ко(м)паниѣ* (ЛРК, 157) / *компанѣѣ* (ЛРК, 140), *бачачи, же онѣѣ я(в) ние забо(ѣ)ци* (ЛРК, 166), *ку домоѣ своѣмъ о(т)ошли(с)мо* (ЛРК, 186), *на выведе(н)е [...] інквизицѣѣ* (ЛРК, 185), *удариле(м) по шиѣѣ* (ЛРК, 177), *за девѣзиѣѣ* (ЛРК, 137). Засвідчені поодинокі випадки передачі сполуки *ї* через *ї*: *їдѣнати* (ЛРК, 115), *приїхаль* (ЛРК, 112).

Акти «Лохвицької ратушної книги» засвідчили явище «акання», що було типовим для пам'яток з Чернігова, Козельця, Стародуба. Наприклад: *са(л)дата полку Яблоневского* (ЛРК, 71), *в салѣдата купилѣѣ* (ЛРК, 71), *оба(ѣ)ва* (ЛРК, 141), *каженѣѣ* (ЛРК, 110), *цалый судѣѣ* (ЛРК, 166), *казака* (ЛРК, 176) / *козаки* (ЛРК, 68, 154, 175), *маниста* (ЛРК, 69) / *монисто* (ЛРК, 68), *стасуючис* (ЛРК, 115).

Досліджувана писемна пам'ятка фіксує заміну *о* в ненаголошеній позиції літерою *у*, зокрема: *от пѣна пулковн.* (ЛРК, 32), *пу(ѣ)ду [...] шукати* (ЛРК, 34),

обнучовал (ЛРК, 162), тувариша сотні (ЛРК, 168) / товариство (ЛРК, 137), зо(з)на(н)я свѣдкувъ (ЛРК, 85), ха(р)кувьського (ЛРК, 155) / ха(р)ковски(х) (ЛРК, 179), козакувъ (ЛРК, 68), въ резулицѣи (ЛРК, 108), з су(л)ю (ЛРК, 41), дяву(л)скую (ЛРК, 99), пу(л)тора (ЛРК, 123), собѣ шкудуе(т) / (ш)кодowali (ЛРК, 81).

Акти засвідчують переважно тверду вимову звука [р], що свідчить про діалектні зв'язки з Поліссям: урад, урадовъно(й) (ЛРК, 125, 136, 119, 148) / уряд, урядовъно(й) (ЛРК, 140, 144, 148), у Пурадинѣ (ЛРК, 140), ратунку (ЛРК, 77, 159), вовчара, ѿ(въ)чара (ЛРК, 73, 79), шинькарѣ, шинькара (ЛРК, 68), виратовали (ЛРК, 24), кго(с)подара (ЛРК, 23, 169), Ивана Кудру (ЛРК, 61), Я(ц)ка Крамара (ЛРК, 73), за [...] дручину (ЛРК, 29), чотырохъ (ЛРК, 79).

Пам'ятка фіксує тверду вимову звука [ц] на фоні переваги м'якої вимови: из ла(н)цухо(м) (ЛРК, 140), неуцѣтивый (ЛРК, 168), цѣноты (ЛРК, 168), непоцѣтиво(з)[о] и незацѣно(з)[о] (ЛРК, 144), яко поцѣтиво(й) (ЛРК, 92), зацѣных (ЛРК, 172), с хлопѣца / хлопѣця (ЛРК, 34, 33), на Ва(с)ка Туро(в)ца (ЛРК, 45), лошицу даль (ЛРК, 35, 89), на шибеницу (ЛРК, 80), кравецѣ (ЛРК, 60), за працу (ЛРК, 159), цали(и) су(д) (ЛРК, 163), (в)сѣми па(л)цями (ЛРК, 169), цале (ЛРК, 174).

Засвідчені випадки передачі твердої вимови звука [т], зокрема: тулко, тилко, толко, тылко (ЛРК, 187, 186, 72, 68), турма (ЛРК, 91, 99).

Акти «Лохвицької ратушної книги» демонструють непослідовне відтворення звука [ф] літерами *ф / п / в* та сполукою *хв* у питомих та запозичених лексемах: лофицкимѣ (ЛРК, 136) / ло(х)вицѣки(м) (ЛРК, 140), Хвеско (ЛРК, 143) / Феска (ЛРК, 128), Ма(т)фѣва (ЛРК, 22, 25, 87, 144) / Ма(т)вѣ(й) (ЛРК, 88, 96), зуфалства (ЛРК, 163), Хъведора (ЛРК, 90, 92, 144, 189), Хведоровичо(м) (ЛРК, 110) / Феддо(р), Федор (ЛРК, 27, 87), Феддориха (ЛРК, 99), футор (ЛРК, 27) / хутор (ЛРК, 31), Фень (ЛРК, 24, 27, 93) / Хвене(м) (ЛРК, 89, 90), без(з) фолги (ЛРК, 26, 110) / безѣ по(л)ги (ЛРК, 144), феровано (ЛРК, 87), февѣрала (ЛРК, 89), Стефана (ЛРК, 75, 91) / Степана (ЛРК, 75), Тимофѣвичо(м) (ЛРК, 94), Иесифичѣ (ЛРК, 95), фа(л)шивы(х) (ЛРК, 98), шафар (ЛРК, 74).

Досліджувана писемна пам'ятка демонструє чергування приголосних *х / с*: мачоха / мачосѣ (ЛРК, 89); *к / ц*: з тое(и) луки / на то(й) луцѣ (ЛРК, 20), ма(т)ка моѣ / ма(т)цѣ мое(и) (ЛРК, 108), з тое(и) луки / на то(й) луцѣ (ЛРК, 108, 181), на ярмаро(к) (ЛРК, 60) / в я(р)ма(р)цѣ (ЛРК, 60, 88), тую шапку (ЛРК, 71) / при шапцѣ (ЛРК, 72, 34), ѿколо пасеки / в [...] пасеци (ЛРК, 23), звалка / при то(и) за(л)це (ЛРК, 29), внуцѣ свое(и) (ЛРК, 35), бо(ч)ка / в то(й) боцѣ (ЛРК, 67), в скри(н)цѣ (ЛРК, 70), у Прилуцѣ (ЛРК, 188), Ѡри(ш)цѣ (ЛРК, 189), ѿ(т) [...] дѣвки / то(й) дѣвце (ЛРК, 156), в ла(с)це (ЛРК, 165); *г / з*: на но(ч)лѣзѣ (ЛРК, 110, 175), на то(м) же крузе (ЛРК, 35, 77, 163), в зневазе (ЛРК, 83), у ватага(х) / у ватазѣ (ЛРК, 160), на дорозѣ (ЛРК, 156), по заслужѣ (ЛРК, 134), в забѣзѣ (ЛРК, 108); а також спрощення приголосних *стн > сн*, зокрема: жалосную скаргу (ЛРК, 166, 168, 171); проте це явище в пам'ятці відбито несистемно: у(ст)ную мову (ЛРК, 136, 170), жало(ст)ную ска(р)гу (ЛРК, 157).

Морфологічні риси, що засвідчені в актах «Лохвицької ратушної книги» мають архаїчний та інноваційний для досліджуваного періоду характер. Поширеним явищем у староукраїнських актах окресленої локації було використання аориста (згодили(х)мо, узнали(х)мо (ЛРК, 179), сталихмо, простовалихмо, подпивалихмо,

зрозуміли(х)мо (ЛРК, 178), *пыталихмо, казалихмо* (ЛРК, 137, 131, 132), *ω(т)далихмо* (ЛРК, 131, 132), *узялихмо* (ЛРК, 132)) та форми дієслова минулого (а також давноминулого) часу із допоміжним дієсловом *бути* (*седьлисмо, мусьли(с)мо* (ЛРК, 97), *обачимо(с)мо* (ЛРК, 137), *видалисмо* (ЛРК, 112), *почулисмо* (ЛРК, 191), *сховалисмо* (ЛРК, 109), *зослалисмо* (ЛРК, 109), *давалисмо* (ЛРК, 110), *узали(с)мо* (ЛРК, 118), *казалисмо* (ЛРК, 109, 112, 114, 116), *наказалисмо* (ЛРК, 113), *розказалисмо* (ЛРК, 110, 113, 141, 144), *вказалисмо* (ЛРК, 190), *питалисмо, отошлисмо* (ЛРК, 142, 186), *кото́ро(з)о смо пытали* (ЛРК, 137), *кото́ро(з)[о] смо [...] ро(с) казали* (ЛРК, 144), *теды(с)мо [...] наказали* (ЛРК, 137), *заселисмо* (ЛРК, 185), *карали(с)мо* (ЛРК, 142), *уво(л)нили(с)мо* (ЛРК, 167); *видьлем, спиталем, застале́м, указалем* (ЛРК, 186), *удариле́мъ* (ЛРК, 177), *мусиле́мъ* (ЛРК, 174), *купи́ле(м), вьзя́ле(м)* (ЛРК, 118), *учини́(лем)* (ЛРК, 133), *почале́(м)* (ЛРК, 176); *быль втекъ* (ЛРК, 91), *быль привьль* (ЛРК, 112), *зостала била винна* (ЛРК, 117)). У пам'ятці засвідчені синтетичні форми майбутнього часу, зокрема: *не перестерега́тимуть* (ЛРК, 95), *посила́тимет, буде́т, мине́т* (ЛРК, 170). Пам'ятки офіційно-ділового стилю містять чимало форм наказового способу, що було зумовлено метою їх створення, специфікою формуляра та тематикою. Акти «Лохвицької ратушної книги» засвідчили також ці форми, зокрема: *де(р)жьмо (ж) ся* (ЛРК, 18), *ходьмъ* (ЛРК, 118), *идьте [...] красти, та(м) здобудете́ся* (ЛРК, 80), *змучите* (ЛРК, 80), *скажьте* (ЛРК, 80).

У досліджуваній пам'ятці зафіксовано багато форм дієприкметникового походження на *-но*, менше на *-то*: *скриню замкнено, не попсовано* (ЛРК, 100), *ями [...] вибрано* (ЛРК, 101), *посажено* (ЛРК, 80), *осажено, поимано, досвьдьчено* (ЛРК, 79), *записано* (ЛРК, 130, 132), *описано* (ЛРК, 133), *повьшено* (ЛРК, 133), *скарано* (ЛРК, 137), *крадено* (ЛРК, 166), *вкрадено* (ЛРК, 41), *викрадено* (ЛРК, 141), *покрадено* (ЛРК, 160), *нагорожено* (ЛРК, 45), *розумьно* (ЛРК, 155), *даровано* (ЛРК, 166); *побито* (ЛРК, 130), *познато* (ЛРК, 41).

Засвідчений у пам'ятці паралелізм форм із препозитивним і постпозитивним вживанням *ся*, що є свідченням процесу перетворення енклітичного займенника на частку зворотних дієслів: *ся вска(р)жали, ся дье(т)* (103), *са и свь(д)чилъ* (ЛРК, 100), *са [...] не (м)ножило* (ЛРК, 101), *се не при(з)навали* (ЛРК, 18), *де(р)жьмо (ж) ся* (ЛРК, 18), *до того са не притуля(л)* (ЛРК, 25), *с ти(м) са свьто(м)ъ пожекгна(л)* (ЛРК, 29), *до чого се [...] при(з)на(л), са при(з)наль* (ЛРК, 30), *доброво(л) не са при(з)нала* (ЛРК, 42), *ω(т) того са ω(т)прися(з)нуль* (ЛРК, 31), *ся то при(т)рафи(т)* (ЛРК, 78); *знальсе* (ЛРК, 74), *допу(с)ти(л)се* (ЛРК, 137), *вкладаючисе* (ЛРК, 31), *важи(л)се* (ЛРК, 38), *билися* (21), *упомина́тися* (ЛРК, 148, 149), *доправля́ться, по(р)валиса* (ЛРК, 29), *зна(й)дова(л)са* (ЛРК, 39), *обачи(в)шиса* (ЛРК, 31), *важи(л)са* (ЛРК, 100).

Обстежена пам'ятка зберегла давні форми на *-е* у називному відмінку однини іменників на *-ье*, зокрема: *де(р)жа(н)е, ужжива(н)е* (ЛРК, 28), *спале(н)ем, запале́ня* (ЛРК, 78), *впоживле(н)е* (ЛРК, 107); хоча новаційні форми також виринають: *держа(н)ня* (ЛРК, 104), *злива(н)я* (ЛРК, 106), *обзира(н)ня* (ЛРК, 109), *пре(с)льдова(н)я* (ЛРК, 110), *признатя* (ЛРК, 159).

В актах «Лохвицької ратушної книги» простежується паралельне використання закінчень *-увъ / -овъ* у родовому відмінку множини іменників чоловічого роду,

зокрема: *свѣдкувъ* (ЛРК, 85), *козакувъ* (ЛРК, 68) / *козаковъ* (ЛРК, 80, 87, 150, 163), *осмакувъ* (ЛРК, 120), *зрайцувъ* (ЛРК, 144), *волувъ* (ЛРК, 167), *жупановъ* (ЛРК, 154), *товаришовъ* (ЛРК, 140), *господаровъ* (ЛРК, 160), *рантухов* (ЛРК, 109), *шько(д)цо(въ)* (ЛРК, 144), *компанѣйцовъ* (ЛРК, 187).

У досліджуваній пам'ятці зафіксовано чимало форм прийменника *ку* / *к* / *ко* на тлі використання у цій же функції прийменника *до*: *ку праву* (ЛРК, 31), *ку тому учинку / злочинству* (ЛРК, 34, 97, 111), *ку то(у) справе* (ЛРК, 55), *ку на(м)* (ЛРК, 112), *ку уряду* (ЛРК, 118), *ку вмило(с)ти* (ЛРК, 176), *ку вечору* (ЛРК, 157), *ку городу* (ЛРК, 110), *ку смерти* (ЛРК, 97), *ку домомъ своѣмъ* (ЛРК, 186), *ку собѣ* (ЛРК, 118), *к себе* (ЛРК, 33, 41), *к тому* (ЛРК, 74), *ко тому свѣдо(у)ву* (ЛРК, 97), *до того футора* (ЛРК, 28), *до двора* (ЛРК, 31), *до гробу* (ЛРК, 30), *до милнѣ* (ЛРК, 33).

Зауважимо, що аналізовані писемні пам'ятки офіційно-ділового стилю демонструють низку запозичень різної генези, кожне з яких має свою мотивацію реціпіювання, історію проникнення, адаптування до системи приймаючої мови, специфіку функціонування. Серед запозичень окреслюються групи:

1) латинізмів, зокрема лексема *кварта* номінувала 'міру місткості рідких і сипких тіл' (*куфъ ѿ ѡковитои горѣлки под дванадцатста кварта*; ЛРК, 96); зауважимо, що в писемних пам'ятках середини XVII ст. це запозичення позначало 'податок з четвертої частини доходів королівських земель на утримання війська, кварцяне військо': *во(у)ско по(л)ское ква(р)цяное*, [...] *Богда(н) Хме(л)ницкий з реестровыми козаками* [...], *по(д) Жо(л)тыми водами збили*; (Львівський літопис, 179), а також 'кухоль місткістю у кварти' (*Кварта, кухоль: кружка, видро, чванъ*; Славинецький, 1973, 418); таким чином, одне запозичення сприяло розбудові різних тематичних груп лексики: метрологія (назви одиниць виміру та ваги), торгівельна номенклатура та економічна лексика (назви грошових податків та повинностей), назви речей хатнього вжитку (назви посуду); в актах засвідчено багато інших латинізмів, зокрема: *гоноръ* 'пошана, честь, слава' (ЛРК, 125), *шкатула / шкатулка* 'скриня' (ЛРК, 40, 103)², *деспектъ* 'зневага, образа, ганьба, кривда' (ЛРК, 217), *лямпа* 'світильник, свічка, лампадка' (ЛРК, 26) etc.;

2) румунізми, окремі з яких сягають латинської мови: *буката* (Мак, 66) 'ділянка землі, частина чого-небудь'; зауважимо, що лексема *буката* в українських писемних пам'ятках засвідчена ще з XVI ст.: *тыи панове* [...] *имаю(т) ѡсматривати тоту букату земли* 1510 р.; (Cost, 457), вона представлена і в пізніших українських прислів'ях та приказках: *у кожній хаті клопоту по букаті* (Плав'юк 1998, 160); серед румунізмів писемними пам'ятками зафіксовані також лексеми *готар* (Мак, 67) 'володіння, границя', *грунь* (Мак, 66) 'пагорб, гірський схил', *джурат* (Мак, 68) 'присяжний засідатель', *мартор* (Мак, 66) 'свідок', *марторья* (Мак, 66) 'свідчення', *левъ* (Мак, 66, 68) 'румунська грошова одиниця', *лок* (Мак, 68) 'місце, місцевість', *партъ* (Мак, 69) 'частина, пай';

3) полонізми: *пан* 'ввічливе звертання до особи чоловічої статі', *кревні* (Мак, 66) 'родичі', *альбо* (Мак, 66) 'або', *таця* 'таця, блюдо, велика тарілка' (ЛРК, 60),

² Пам'ятки I пол. XVIII ст. фіксують семантичний дублет – полонізм *пуделко* 'ящик, коробочка, скринька': *подариль* [...] *трубку въ пуделку, иноземскую* 1717–1734 рр. (Маркович 1893–1913, II, 213).

шинар 'працівник чи господар шинку' (ЛРК, 78), пол. (< нім.) *фляша*³ 'пляшка, бутель' (ЛРК, 49), *шклянця* 'склянка, чарка' (ЛРК, 169); зауважимо, що в сучасних українських говорах простежуються додаткові значення цього запозичення, зокрема: у бойківських – *склянка* 'графин' (Онишкевич 1984, II, 223), гуцульських – *скленка* 'пляшка' (ГГ, 171; Горбач, 1997, 215), закарпатських – *склянка* 'півлітрова пляшка' (Сабадош 2008, 333);

4) германізми: *грунтъ* (Мак, 67) 'земельний наділ, поле'; зауважимо, що це запозичення набуло поширення (16 випадків фіксації) ще в XIV ст. і позначало 'земельне угіддя, ґрунт' (*кгрунтъ Теременский по левой руке* 1322 р.; АрхЮЗР, Ч. 1, т. 6, 2); продовживши активне функціонування в мові наступного періоду, запозичення зберегло своє основне значення 'земельне угіддя, земля, ґрунт' (1569 р.; ALSS, VII, 330), а також набуло додаткових відтінків цього значення: 'верхній родючий шар землі, рілля' (1615 р.; ЛНБ 103, 60/Іс, 254, 101), 'земляна поверхня' (1547 р.; ЦДІАЛ 129, 1, 11) та 'земельна площа під будівництво, ділянка землі' (1591 р.; ЛСБ, 154); зауважимо, що германізм *грунтъ* / *кгрунтъ* у писемних джерелах XVI–XVII ст., особливо в ділових документах, часто вживається з прикметниками-конкретизаторами, утворюючи:

а) сталі сполуки, у яких лексема має узагальнене значення 'майнова цінність': *кгрунтъ бортницький* 'пасіка' (1538 р.; УкрКр, 84), *кгрунтъ воденый* 'водне угіддя' (1572 р.; АрхЮЗР, Ч. 8, т. 6, 385), *кгрунтъ ловский* 'мисливське угіддя' (1699 р.; УІМ, 332), *кгрунтъ лѣсный / лѣсовый* 'лісове угіддя, ліс' (1699 р.; УкрКр, 88 / 1689 р.; УІМ, 176), *кгрунтъ лядинский / пустовский / пустой* 'необроблюване земельне угіддя, пустище' (XVIII ст.; УкрКр, 89 / 1689 р.; УкрКр, 94 / 1718 р.; УкрКр, 94), *кгрунтъ сеножатный / сѣнокосный* 'земельне угіддя, призначене для косіння трави' (1576 р.; АрхЮЗР, Ч. 1, т. 1, 56) / 1689 р.; УкрКр, 95),

2) терміоеlementи: *кгрунтъ пенный* 'земля, за яку судяться' (1558 р.; ЛНБ, 103, 16/Іс, 1898, 10–10 зв.), *кгрунтъ заставный / кгрунтъ заведенный* 'земля, віддана у заставу' (1580 р.; ЛНБ, 103, 16/Іс, 1898, 25 / 1691 р.; УкрКр, 87), *кгрунтъ выбитый* 'відчужене земельне угіддя' (1605 р.; ДБВ, 994), *кгрунтъ венный* 'віно, земельне угіддя, одержане у посаг' (1691 р.; УкрКр, 84), *кгрунтъ вечный / звечный* 'земельне угіддя, одержане у спадок із правом довічної власності' (1560–1561 рр.; ЛРК, 248 / 1595 р.; УкрКр, 87), *кгрунтъ дѣдизный / дѣдичный* 'земельне угіддя, успадковане від предків' (1699 р. / 1616 р.; УкрКр, 86–87)), *кгрунтъ зупелный* 'земельне угіддя, яке перейшло у власність повністю' (1636 р.; АрхЮЗР, ч. 1, т. 6, 714), *кгрунтъ висулуженый / висулужоный* 'угіддя, отримане у винагороду за військову службу' (XVIII ст. / 1689 р.; УкрКр, 86). Серед германізмів пам'ятками зафіксовані ще лексеми *оберворник* (Мак, 67) 'старший над сільськими старостами', *комѣсар* (Мак, 68), *крайкомѣсар* (Мак, 67) 'посадова особа, наділена певними повноваженнями на території краю'. Зауважимо, що лексема *комисарь* відома ще за пам'ятками XVII ст. і номінувала 'особу, в обов'язки якої входило наглядати за продовольчим постачанням, завідувати скарбом' (*протестансь* [...] *уходячи до войска коронного, а потом зъехавшысе зъ их милостю паны*

³ Про перевагу полонізованого варіанта *фляшка* над *пляшка* у більшості сучасних говірок південно-західного регіону докладніше див.: (Різник 2017, 166).

коммисарами [...] на комъмиссию з ребельлизанътами запорозкими зазначоные и посланые были, и од нихъ [...] запудили на Вислу, 1650 р.; АрхЮЗР, ч. 3, т. 4, 403), хоча дериват *комисарский* (1537 р.; РЕА, I, 20) та терміносполука *листь комисарский* 'документ про розгляд межових справ' (1538 р.; ALSS, IV, 114) відомі в українському мовному просторі ще з XVI ст., що дозволяє висунути гіпотезу про більш раннє існування в мовленні мотивуючого слова – запозичення *комисарь*. Серед германізмів засвідчена також стягнена форма *куфь* від *куфель* / *кухоль* 'кружка' (ЛРК, 96) та *салдат* 'воїн, солдат' (ЛРК, 71);

5) тюркізми: *чекань* 'вид давньої зброї у вигляді палки з молотком на кінці' (ЛРК, 66), *тась* 'велика миска, тарілка' (ЛРК, 66);

6) мадяризм *гаталма* (Мак, 66) 'насилно, гвалтом'; ця лексема засвідчена ще писемними пам'ятками української мови XVI ст. (*И по тумъ каравъ Господь Бгъ нарудъ увесъ Веніаминувъ дбля гаталму жоны одного попа*; НЄ, 222);

7) рос. (з нім.) *кабак* на позначення 'приміщення, в якому мешкають' (*удова, в кабацѣ ме(ш)каюча*; ЛРК, 78). Зауважимо, що переважна більшість цих запозичень і нині функціонують в українській мові.

Отже, досліджуваний період – друга половина XVII–XVIII ст. – позначений розбудовою української літературної мови, її нормуванням на основі не тільки книжно-писемної традиції, а й живого народного мовлення. Українські ділові пам'ятки цього хронологічного зрізу наочно ілюструють еволюцію офіційно-ділового стилю, фіксуючи живе мовлення представників різних територіальних говірок, соціальних верств і груп (від духівництва і старшин до селян), демонструючи взаємодію народної і книжної стихії в мові. Попри здійснені вагомі кроки у дослідженні історії словникового складу української мови окресленого часового зрізу, удокладненого вивчення потребує ще рукописна спадщина офіційно-ділового стилю із залученням текстуального підходу, який розкриє структурно-типологічну неоднорідність пам'яток, дасть змогу реконструювати vs озвучити «живе» українське народне мовлення, а відтак – відтворити мовний світ українця за різними параметрами: соціальними, професійними, територіальними etc. Для усвідомлення особливостей менталітету тогочасної людини як представника певного соціального, етнічного, релігійного, територіального, професійного середовища, станового прошарку варто враховувати знання не лише фактологічного характеру, а й результати досліджень історичних дисциплін, що репрезентують загально-філософське осмислення епохи.

Дослідження українського мовного простору у діахронії крізь призму писемних пам'яток офіційно-ділового стилю активує пошуки та форми реалізації новітніх лексикографічних студій з урахуванням сучасних форм комп'ютерного опрацювання текстів та удоступнення їх широкому загалу, створенням нової методології словникових студій, нових типів лексиконів.

Джерела

- АрхЮЗР, *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* [*Archiv Yuho-Zapadnoi Rossii, izdavaiemyi Vremennoi komissiiieu dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe uchrezhdennoiu pri Kiievskom Voiennom, Podolskom i Volynskom heneral-hubernatore*], Киев 1859–1911.
- АУМ, *Атлас української мови* [*Atlas ukrainskoi movy*], т. II, ред. І.Г. Матвіяс [І.Н. Matviiias], Київ 1988.
- ГГ, *Гуцульські говірки: короткий словник* [*Hutsulski hovirky : korotkyi slovnyk*], ред. Я. Закревська [Ya. Zakrevska], Львів 1997.
- Горбач О. [Horbach O.] (1997), *Південно-буковинська гуцульська говірка с. Бродина, пов. Радівці Румунія* [*Pivdenno-bukouynska hutsulska hovirka s. Brodyna, pov. Radivtsi Rumuniia*], [в:] *Зібрані статті* [*Zibrani statti*], вип. 12, т. 8: *Історія мови. Діалектологія. Лексикологія*, Мюнхен, с. 135–238.
- ДБВ, *Документи Брацлавського воєводства (1566–1606)* [*Dokumenty Bratslavskoho voievodstva (1566–1606)*], ред. М. Крикун, О. Піддубняк [M. Krykun, O. Piddubniak], Львів 2008.
- ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника [Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka].
- ЛРК, *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.*: (збірник актових документів) [*Lokhvytska ratushna knyha druhoi polovyny XVII st.*: (zbirnyk aktovykh dokumentiv)], ред. І.П. Чепіра [I.P. Chepirha], Київ 1986.
- ЛСБ, *Документи Львівського Ставропітійського братства: рукопис кін. XVI – сер. XVII ст.* [*Dokumenty Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva: rukopys kin. XVI – ser. XVII st.*], [в:] ЦДАЛ. Ф.129, оп.1.
- Львівський літопис – *Львівський літопис, 1498–1649*: (рукописна копія) [*Lvivskiy litopys, 1498–1649*: (rukopysna kopiiia)], [в:] НБУ ім. В.І. Вернадського [NBU im. V.I. Vernadskoho]. Шифр VII 206 м/37, арк. 168–182.
- Мак – Маковей О. [Makovei O.] (1990), *Кілька документів з Гуцульщини з другої половини XVIII-го століття* [*Kilka dokumentiv z Hutsulshchyny z druhoi polovyny XVIII-ho stolittia*], «Записки НТШ», т. LXXXVII, с. 64–69.
- Маркович Я.А. [Markovych Ya.A.] (1893–1913), *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.)* [*Dnevnik heneralnoho podskrabiiia Yakova Markovycha (1717–1767 gg.)*], ч. I–IV, ред. Ал. Лазаревский [Al. Lazarevskiy], Киев.
- НЄ, *Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI–XVII вв. I: Поучения на Евангелие по Няговскому списку 1758 г.* [*Pamiatniki tserkovno-religioznoi zhizni uhrorussov XVI–XVII vv. I: Poucheniia na Yevanheliie po Niahovskomu spisku 1758 g.*], С.-Петербург 1914).
- Онишкевич М.Й. [Onyshkevych M.Y.] (1984), *Словник бойківських говірок* [*Slovnuk boikivskykh hovirok*], т. I–II, Київ.
- Плав'юк В.С. [Plaviuk V.S.] (1998), *Приповідки або українсько-народня філософія* [*Prupovidky abo ukrainsko-narodnia filosofiiia*], Едмонтон.
- РЕА – (1882), *Русско-еврейский архив : документы и материалы для истории евреев в России* [*Russko-ievreiskii arkhiv : dokumenty i materialy dlia istorii evreiev v Rossii*], ред.

- С.А. Бершадский [S.A. Bershadskii], т. I: *Документы и регесты к истории литовских евреев (1388–1550)* [*Dokumenty i rehesty k istorii litovskikh evreiev (1388–1550)*], С.-Петербург.
- Славинецький Є. [Slavynetskyi Ye.] (1973), *Лексикон латинський* [*Leksykon latynskiy*], [в:] *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* [*Leksykon latynskiy Ye. Slavynetskooho. Leksykon sloveno-latynskiy Ye. Slavynetskooho ta A. Koretskooho-Satanovskoho*], ред. К.К. Цілуйко [К.К. Tsiluiko], Київ, с. 59–420.
- УІМ, *Універсали Івана Мазепи, 1687–1709* [*Universaly Ivana Mazepy, 1687–1709*], кн. I, ред. І. Бутич [I. Butych], Київ 2002.
- УкрКр Дидик-Меуш Г. [Dudyk-Meush H.] (2015), *Українські краєвиди XVI–XVIII століть. Слово. Текст. Словник* [*Ukrainski kraievudy XVI-XVIII stolit. Slovo. Tekst. Slovnyk*], Львів.
- ЦДІАЛ, Центральний державний історичний архів у місті Львові [Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u misti Lvovi].
- ALSS, *Archiwum księżąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, т. IV, VII, pod kier. L. Radzyńskiego, przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka, Lwów 1890–1910.
- Cost, *Documentele moldovenesti inainte de Stefan cel Mare*, vol. I–II, red. M. Costăchescu, Iași 1931–1932.

Література

- Бевзенко С.П. [Bevzenko S.P.] (1991), *Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови* [*Istoriia ukrainskoho movoznavstva. Istoriia vuvchennia ukrainskoi movy*], Київ.
- Белецкий А.А. [Beletskiy A.A.] (2012), *Язык – динамическая знаковая система* [*Yazyk – dinamicheskaiia znakovaia sistema*], [в:] *Вибрані праці* [*Vybrani pratsi*], ред. Н.Ф. Клименко, С.А. Карпіловська, А.О. Савенко [N.F. Klymenko, S.A. Karpilovska, A.O. Savenko], Київ, с. 529–535.
- Виноградський Ю.С. [Vynohradskiy Yu.S.] (1964), *Про деякі фонетичні особливості менських і сосницьких говірок на Чернігівщині в пам'ятках XVII–XVIII ст.* [*Pro deiki fonetychni osoblyvosti menskykh i sosnytskykh hovirok na Chernihivshchyni v pamiatkakh XVII–XVIII st.*], [в:] *Українська діалектологія і ономастика* [*Ukrainska dialektolohiia i onomastyka*], ред. К.К. Цілуйко [К.К. Tsiluiko], Київ, с. 46–49.
- Гринчишин Д.Г. [Hrunchyshyn D.H.] (1983), *Загальні спостереження над діалектними особливостями українських пам'яток XIV–XVIII ст.* [*Zahalni sposterezhennia nad dialektnytu osoblyvostiamy ukrainskykh pamiatok XIV–XVIII st.*], [в:] *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі* [*Struktura i rozvytok ukrainskykh hovoriv na suchasnomu etapi*], ред. М.В. Никончук [M.V. Nykonchuk], Житомир, с. 14–15.
- Гринчишин Д. [Hrunchyshyn D.] (2000), *Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини* [*Fiksatsyia dialektnykh rys u dokumentakh z Hutsulshchyny*], [в:] *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження* [*Hutsulski hovirky: Linhvistychni ta etymolohichny doslidzhennia*], ред. Я. Закревська [Ya. Zakrevska], Львів, с. 76–85.

- Гринчишин Д. [Hrynychyshyn D.] (2001), *Писемні пам'ятки XVI – першої половини XVIII ст. як джерело вивчення українських діалектів* [Pysemni pamiatky XVI – pershoi polovyny XVIII st. yak dzherelo vuvchennia ukrainskykh dialektiv], «Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Українське і слов'янське мовознавство», вип. 4, с. 175–181.
- Гриценко С.П. [Hrytsenko S.P.] (2017), *Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст.* [Dynamika leksykonu ukrainskoi movy XVI–XVII st.], Київ.
- Дзєндзелівський Й.О. [Dzєndzelivskiy Y.O.] (1958), *Дарчий напис XVII ст. з рисами гуцульських говорів* [Darchyi napis XVII st. z rysamy hutsulskykh hovoriv], «Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна», № 2, с. 125–126.
- Керницький І.М. [Kernytskyi I.M.] (1975), *Бойковские и лемковские лексические особенности в языке староукраинских памятников XVI–XVII вв.* [Boikovskіie i lemkovskіie leksicheskiie osobiennosti v yazyke staroukrainskikh pamiatnikov XVI–XVII vv.], [в:] *Советское лингвистическое атласу*, Москва, с. 147–149.
- Керницький І.М. [Kernytskyi I.M.] (1961), *Фонетичні особливості мови Вітківських книг XVI–XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами* [Fonetychni osoblyvosti movy Vitivskykh knyh XVI–XVII st. sela Odrekhovy v porivnianni z suchasnyu lemktivskymu hovoramy], «Дослідження і матеріали з української мови», т. IV, с. 83–106.
- Кобилянський Б. [Kobylanskyi B.] (1928), *Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття* [Hutsulskyi hovir i yoho vidnoshennia do hovoru Pokuttia], «Український діалектологічний збірник», кн. 1, с. 13–14.
- Левицький О. [Levytskyi O.] (1902), *Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст.* [Ocherky narodnoi zhyzni v Malorossii vo vtoroi polovinie XVII st.], Київ.
- Макович Х.Я. [Makovych Kh.Ya.] (2013), *Діалектні риси мови українських рукописних учительних Євангелій XV–XVII ст.*: автореф. ... канд. філол. наук [Dialektni rysy movy ukrainskikh rukopysnykh uchytelnykh Yevanhelii XVI–XVII st.: avtoref. ... kand. filol. nauk], «Українська мова», 10.02.01.
- Мойсієнко В.М. [Moisiienko V.M.] (2006), *Північне наріччя української мови в XVI–XVII ст.* *Фонетика*: автореф. ... д-ра філол. наук [Pivnichne narichchia ukrainskoi movy v XVI–XVII st.: avtoref. ... d-ra filol. nauk], «Українська мова», 10.02.01.
- Москаленко А.А. [Moskalenko A.A.] (1977), *Лексико-семантичні діалектизми в українських літописах XVI–XVII ст.* [Leksyko-semantychni dialektyzmy v ukrainskykh litopysakh XVI–XVII st.], [в:] *XIV Республіканська діалектологічна нарада* [XIV Respublikanska dialektolohichna narada], ред. І.Г. Матвіяс [I.H. Matviias], Київ, с. 79–81.
- Різник В.П. [Riznyk V.P.] (2017), *Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя*: дис. ... канд. філол. наук [Nazvy yizhi ta kukhonnoho nachynnia v hovirkakh nadciansko-naddnistrianskoho sumizhzhia: dys.... kand. filol. nauk], «Українська мова», 10.02.01.
- Сабадош І.В. [Sabadosh I.V.] (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району* [Slovyuk zakarpatskoi hovirky sela Sokyrynysia Khustskoho raionu], Ужгород.
- Самійленко С.П. [Samiilenko S.P.] (1972), *Взаємодія мови українських ділових пам'яток XVII ст. з територіальними діалектами на морфологічному рівні* [Vzaiemodiia movy ukrainskykh dilovykh pamiatok XVII st. z terytorialnymu dialektamy na morfolohichnomu rivni], [в:] *Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалек-*

- тів [Pytannia vzaïmodii ukrainskoi literaturnoi movy i terytorialnykh dialektiv], ред. М.А. Жовтобрюх [M.A. Zhovtobriukh], Київ, с. 84–86.
- Самійленко С.П. [Samiilenko S.P.] (1954), *До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст.* [Do kharakterystyky poltavsko-kyivskoho dialektu za ramiatkamy XVII st.], [в:] *Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови* [Poltavsko-kyivskiy dialekt – osnova ukrainskoi natsionalnoi movy], ред. Л.А. Булаховський [L.A. Bulakhovskiy], Київ, с. 20–41.
- Слинько І.І. [Slyenko I.I.] (1970), *Історія деяких синтаксичних зворотів південно-західних говорів за пам'ятками XIV–XVIII ст.* [Istoriia deiakyykh syntaksychnykh zворотiv pïvdenno-zakhidnykh hovoriv za ramiatkamy XIV–XVIII st.], [в:] *Праці XIII республіканської діалектологічної наради* [Pratsi XIII respublikanskoï dialektologichnoi narady], ред. Ф.Т. Жилко [F.T. Zhylko], Київ, с. 71–79.
- Сорокин Ю.С. [Sorokin Yu.S.] (1965), *Развитие словарного состава русского литературного языка 30–90-е годы XIX века* [Razvittie slovarnoho sostava russkoho literaturnoho yazyka 30–90-ïe hody XIX veka], Москва – Ленинград.
- Сосюр Ф. де. [Sosiur F. de] (1998), *Курс загальної лінгвістики* [Kurs zahalnoi linhvistyky], Київ.
- Чепіга І. [Cherihа I.] (2005), *Лексика полтавських актів XVII – першої половини XVIII ст.* [Leksyka poltavskykh aktiv XVII – pershoï polovyny XVIII st.], [в:] *Слово і доля. Збірник на пошану Уляни Єдлінської* [Slovo i dolia. Zbirnyk na poshanu Uliany Yedlinskoï], ред. Я. Ісаєвич [Ya. Isaievych], Львів, с. 59–64.
- Шевченко С. [Shevchenko S.] (2005), *Особливості творення дієприкметників в українській актовій мові XVII–XVIII століть: (на матеріалі пам'яток ареалу полтавських говірок)* [Osoblyvosti tvorennia diïeprykmetnykiv v ukrainskii aktovii movy XVII–XVIII stolit: (na materiali ramiatok arealu poltavskykh hovirok)], «Діалектологічні студії», вип. 5: *Фонетика, морфологія, словотвір*, с. 209–220.
- Шило Г.Ф. [Shylo H.F.] (1962), *Деякі фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI–XVII ст.* [Deïaki fonetychni yavushcha halytsko-volynskoho dialektu za ramiatkamy XVI–XVII st.], «Наукові записки Дрогобицького педагогічного університету», т. 9: *Питання мовознавства*, с. 41–56.

Елена Ивановна Сьянова

Институт лингвистических исследований РАН

Санкт-Петербург

ORCID: 0000-0003-1408-2943; e-mail: syanovaei@mail.ru

Имена существительные среднего рода древней *-t-* основы типа *тэля* и особенности их склонения в украинских говорах Воронежской области

Реферат: В статье анализируются имена существительные среднего рода древней *-t-* основы типа *тэля*, функционирующие в украинских говорах современной Воронежской области России, выявляются особенности склонения данных имен. Привлекаются этимологические данные. В описываемых говорах имена существительные *-t-* основы выступают как имена среднего рода и представляют собой названия незрелых существ, как и в украинском языковом пространстве. Ставится задача определения степени сохранности падежных формантов у подобных имен существительных в условиях интенсивного контактирования генетически родственных языков.

Ключевые слова: украинские говоры Воронежской области, имена существительные среднего рода древней *-t-* основы, особенности склонения

Abstract: Ukrainian dialects of the Voronezh region. The article analyses the neuter nouns of the ancient *-t*-base type of *tel*, functioning in the Ukrainian dialects of the contemporary Voronezh region of Russia. The analysis reveals the features of declension of these nouns. Etymological data have been studied. In the described dialects, the noun *-t-* bases act as neuter names and represent words for non-adult creatures, like in the Ukrainian language space. A scholar's task is to determine the degree of preservation of case formants in these nouns in the conditions of intensive contacts between related languages.

Keywords: Ukrainian dialects of the Voronezh region, neuter nouns of the ancient *-t-* base, declension features.

Статья посвящена описанию имен существительных среднего рода древней *-t-* основы типа *тэля*, функционирующих в украинских говорах современной Воронежской области, выявляются особенности склонения данных единиц, определяется степень сохранности падежных формантов.

Обследуемые говоры существуют в течение более 300 лет на указанной территории в условиях интенсивного языкового контакта. На северо-востоке области представлены отдельные населенные пункты (села Власовка, Кутки Грибановского района, село Макашевка Борисоглебского городского округа), в которых функционируют украинские говоры, на востоке края – город Новохоперск, поселки Новохоперский, Половцево, Озерный, села Алферовка, Бурляевка, Варварино,

Красное, Подосиновка, Пыховка Новохоперского района и др. В южных районах области (Богучарский, Кантемировский, Подгоренский, Россошанский, Петропавловский районы) говоры «продолжают собой непрерывный диалектный массив, начинающийся на территории Украины» (Авдеева 2008, 4). В основе говоров в большинстве своем лежат говоры юго-восточного наречия украинского языка. В селе Урыв-Покровка Острогожского района сохраняются черты северноукраинской группы говоров (Авдеева 2012, 3). Островные украинские диалекты сочетают реликтовые черты (материнская основа сохраняется¹) с инновациями, возникшими в результате развития в отрыве от основного украинского ареала.

Источниками работы послужили: 1) материалы, собранные автором в полевых условиях на территории современной Воронежской области в разных районах с 1997 по 2019 гг.; 2) материалы картотеки лаборатории региональной лингвистики Борисоглебского филиала ФГБОУ ВО «Воронежский государственный университет», предоставленные Валентиной Федоровной Филатовой, заведующей лабораторией региональной лингвистики БФ ФГБОУ ВПО «ВГУ» (г. Борисоглебск Воронежской области)²; 3) данные, полученные путем выборки из *Словаря украинских говоров Воронежской области* Марии Тихоновны Авдеевой (2008; 2012).

Как показывает материал, в украинских говорах Воронежской области (далее – УГ ВО) хорошо сохраняются имена существительные ср. р. древней основы на *-t-* типа *тэля*.

Исследователи определяют формант *-ѣt-* как древнейший индоевропейский именной суффикс (Трубачев 1959, 190–192), как славянскую инновацию (Мейе 2001, 295; Бернштейн 1974, 197–198). Уменьшительное значение образований с приведенным суффиксом отдельные ученые рассматривают как первоначальное (Маслов 1956, 57). Большинство исследователей гипокористическое значение данного суффикса признает вторичным (Трубачев 1959, 191; Азарх 1978, 230, 234). Уменьшительные образования с суффиксами, восходящими к *-ѣt-*, не характерны для русского языка, незначительно они представлены в украинском языке, отмечаются в белорусском, польском и болгарском языках, при этом они довольно распространены в чешском, словацком и сербохорватском (Азарх 1978, 234). Ср. названия детеныша овцы и лошади в современных славянских языках (таблица 1.).

Таблица 1. Названия детеныша овцы и лошади в современных славянских языках

Праслав.	ст.-сл.	укр.	рус.	бел.	болг.	макед.	с.-х.	слов.	пол.
(j)agnę	агна	ягня	ягненок	ягня	агне	јагне	јагње	јагње	ягниę
žerbę	жрѣба	жереб'я	жеребенок	жарабя	жребе жребче	ждребе ждрепче	ждрѣбе	žrebè	źrebię

¹ «[Г]оворы испытывают сильное влияние русского языка [...] несмотря на означенное влияние, говоры все еще остаются достаточно стабильной языковой системой» (Авдеева 2008, 3).

² Далее: (Картотека).

Чеш.	Словац.	В.-луж.	Н.-луж.	Полаб.
jehně	jahňa	jehnjo	jagnje	jogna
hřibě	žriebä	žrěbjo	žrěbje	zriřa

В украинском языке имена существительные *-t-* основы типа *тєля* выступают как имена среднего рода (Жовтобрюх, Кулик 1959, 204 и др.). В основном они представляют собой в современном языке названия незрелых существ (Бевзенко 1953, 57–58; 1960, 26 и др.).

В УГ ВО в речи старшего и среднего поколения широко представлены подобные единицы, обозначающие детенышей животных, птенцов или молодых особей: *вутя*³/*утя* ‘утенок’; *козля* ‘козленок’; *кура* ‘цыпленок’; *жєрєбя*, *лоша*⁴ ‘жеребенок’; *порося* ‘поросенок’; *тєля* ‘теленок’; *кутя*, *щєня* ‘щенок’; *цыпля* ‘цыпленок’; *ягня* ‘ягненок’.

Подобные имена существительные в УГ ВО относятся, как и в украинском языке, к среднему роду. Род в данном случае определяется по синтаксическим признакам: *Порося вистригнуло з загородки*⁵; *Дивись, вутя з яціка випало* (Замостье Петр.); *Шо це наше кутя так гавкає – чи хтось іде?* (Витебск Подгор.); *Лоша само в конюшню прибігло* (Ломы Вороб.); *Дєсь забігло порося* (Гринев Калач.); *Тіля у ясла впало, насилу виратував* (Ломы Вороб.); *У нас порося ще маленьке* (Новохарьковка Ольх.); *Кажуть, порстке тіля або дитина порстка* (Старотолучеево Богуч.); *Тіля уже здорове, його нада припинать на виликій швірінь* (Тхоревка Камен.) (Авдеева 2008, 62, 82, 190, 205; 2012, 133, 166, 287).

Лексема *вутя/утя* отмечена в селе Твердохлебовке Богуч. (Картотека). В словаре Авдеевой (2008, 82) *вутя* имеет географические пометы: Новобелая Кантем., Старотолучеево Богуч., Поповка, Нижний Карабут Рос., Замостье Петр.; указывается повсеместное использование номинации. Фонетический вариант *утя* отмечен в хуторе Гриневе Калач. (Авдеева 2012, 248). Не приводится в этом значении в СРНГ⁶. Ср. бытование в анализируемых говорах омонимичного

³ Каждая анализируемая в статье номинативная единица (по возможности) сопровождается ударением (’), которое фиксируется после ударного гласного (*a’*, *o’*, *э’*, *y’*, *e’*, *и’*, *ы’*, *я’*, *ю’*, *є’*). В работе применяется графика русского языка при передаче диалектного материала.

⁴ В данном случае *a* на месте *я* появилось в результате отвердения шипящих (Бевзенко 1953, 60).

⁵ Здесь и далее иллюстрации из (Авдеева 2008; Авдеева 2012) передаются с использованием графики, принятой в данном словаре. М.Т. Авдеева указывает, что «написание приближено к произношению, то есть применяется так называемая упрощенная транскрипция» (Авдеева 2008, 5). Заметим, что М.Т. Авдеевой часть данных была привлечена из (Картотека) и автоматически переведена для словаря в графику украинского языка. В работах российских исследователей материалы украинских говоров Воронежской области подаются в русской графике вместе с южнорусскими материалами (СВГ и др.).

⁶ В СРНГ, XLVIII, 227: *у’тя*, ж. отмечено в значении ‘утка’ (Смол., Латв. ССР, Яросл., Курск., Казаки-некрасовцы, Дон., Морд., Среднеобск., Приуралье, Ср. Прииртышье, Сигнах. Груз. ССР. Слов. Акад. 1964 [устар. и обл.]). Слово не фиксируется как воронежское. Среди иллюстраций на заголовочное слово *у’тя*, ж., очевидно, ошибочно помещена цитата, явно содержащая *утя*, ср. р.: *Гляжу я, а наше утя с квочкой ходят*. Кубан. Также см. *ву’тка*, *ву’тя* ‘утка’ (Опыт, 67).

образования *ву'тя* 'утка' (Старотолучеево Богуч., Поповка Рос.); также междометий: *ву'ти-ву'ти*, *ву'тя-ву'тя* – слова, которыми подзывают уток (Петр., Богуч.) (Авдеева 2008, 82); *ву'ти-ву'ти* и *у'ти-у'ти* (Власовка Гриб., Варварино Новох.)⁷; *вуть-вуть* и *уть-уть* (Власовка Гриб., Мужичье Вороб.). В значении 'утка' в УГ ВО также бытует лексема *ка'чка*⁸ (Поповка Рос.) (Авдеева 2008, 156). Для обозначения селезня в УГ ВО служит *вута'к / ута'к*: *Она утка, вин жэ утак*⁹ (Мужичье Вороб.); для обозначения самки селезня – *ву'тка / у'тка*: *Колы'с' на цому' пруду було' бага'то ву'ток* (Красное Новох.); *Вы'рые саби' норку и зимуе, прытваря'ицца, шо спыт', а сама стэрэжэ' скаты'ну, уто'к, курэ'й, гусэ'й* (Кувшин Подг.) (Картотека).

Лексема *козля'* отмечена в УГ ВО на северо-востоке области (Макашевка Бор., Кутки Гриб.): *Чи козля' там, чи ягня', шоп нэ позамэрза'лы* (Кутки Гриб.). В словаре Авдеевой (2008) единица не зафиксирована, в ЕСУМ (II, 494) *кізля'*, *козля'* 'детеныш козы'. СРНГ (XIV, 70) приводит *ко'зля* 'козленок' с пометой Олон., Агренева-Славянская, *козля'* в том же значении имеет отсылку к Слов. Акад. 1814, Слов. Акад. 1847 (с пометой «церк.»), а также имеет пометы Южн., Зап., Даль. Как показывает материал, зафиксированный в СРНГ, лексема локализована в южной и западной зонах русского диалектного пространства.

Для обозначения птенца курицы в УГ ВО используются лексемы *кура'*¹⁰, *цыпля'*.

В Репьевском районе Воронежской области отмечена лексема *кура'*: *Шуліка украла куря* (Реп.) (Авдеева 2012, 298). В русских говорах *кура'*, ср. 'цыпленок' имеет также юго-западную фиксацию (Зап., Южн.), в значении 'курица' лексема подается с пометами Пск., Осташк. Твер. (СРНГ, XVI, 153).

Цыпля', ср. 'цыпленок' зафиксировано автором в Твердохлебовке Богучарского района. В работе (Авдеева 2012) лексема не дана; в значении 'цыпленок' в словаре приведено *циплек*. В Лискинском районе отмечен фонетический вариант *ціпля'*: *Шульнік зразу ціпля уб'є* (Колыбелка Лиск.) (Авдеева 2012, 299). Этимологически данное наименование связывается с призывным междометием *цып-цып* (обращенным к домашней птице, главным образом к цыплятам) (Черных, 1999, II, 373). Ср. укр. *цеп'є'*, *цеп'я'*, *циплєня'*, *ципля'*, *ціпенє'*, *ціплєня'*, *ціпля'*,

⁷ При отсутствии ссылки материал авторский.

⁸ В воронежских говорах в значении 'утка' употребляется в фольклорных текстах и утица (СРНГ, XLVIII, 168).

⁹ Иллюстрации из материалов автора статьи приводятся в форме, наиболее близкой к зафиксированной звучащей речи. В работе применяется так называемая упрощенная транскрипция: знак ударения (ˈ) ставится после гласного: *а', о', э', у', е', и', ы', я', ю', ё'*; мягкость согласного передается при помощи апострофа – *т'*.

¹⁰ В Історії української мови (206–207) указывается, что в деловых памятниках письменности встречается слово *кура* (< *kurę), которое, видимо, еще не имело значения 'цыпленок'. Авторы предполагают, что это *курка* с оттенком единичности – в отличие от множественного и собирательного коуры; возможно, безотносительно к биологическому полу, ср. *коурь* 'петух' «півень» (Срезневский, 1893–1912, I, 1379). Допускается и более обобщенное значение в деловых памятниках лексемы *кура* – 'птица вообще безотносительно к виду' (птица: *такь, воробєць или пота зри коура* (Лексикон Памви Беринди 1627, 103).

ціп'я', цюп'є' ‘цыпленок’, соотносимые с *ціпці'n, ціпа'-ціпа', ці'ні-ці'ні-ціп* – возгласы для подзывания курей и цыплят (ЕСУМ, VI, 259).

Жэрэб'я' засвидетельствовано автором в 2019 г. в селе Лизиновке Россосанского района. В Історії української мови (202) подчеркивается, что в деловых памятниках письменности, как правило, не представлены названия детенышей, незрелых особей животных по той причине, что они не имели большого и самостоятельного хозяйственного значения. Встречаются только отдельные упоминания в композитах или названиях. Ср. сочетание *кожи ягн'гчи* при отсутствии существительного *ягня*; деривативное образование – название села в Молдавской земле: *К порос'гчи, оть порос'гчи*. Однако в памятниках письменности используется *жєрєб'а* в значении ‘конь возрастом до трех лет, которого еще не использовали для работы’, независимо от пола, как и более позднее *лоша*, которое функционирует в современном языковом употреблении (Історія української мови, 202–203). *Трет'якь, четвєртокь, п'ятокь* обозначали незрелых особей в зависимости от возраста.

Лоша¹¹ отмечено в следующих населенных пунктах: Ломы Вороб., Бычок Петр., Гринев Калач.; в словаре Авдеевой (2008, 205) дается помета повсеместно. Автором статьи на северо-востоке зафиксировано только лексема **лошонок**. В СРНГ (XVII, 165) *лоша'*, м. ‘жеребенок’ имеет распространение в южных частных диалектных системах: Южн., Даль. Ставроп., Волгогр. Лексема *лоша'* ‘жеребенок’ зафиксирована в белгородских говорах как существительное м. р. со значением уменьшительности – *мн. лоша'та* (Опыт, 164), однако в данной работе не приведены иллюстрации, подтверждающие грамматический род подаваемого существительного и уменьшительный оттенок его значения.

Порося' известно практически каждой частной системе УГ ВО: *Сарай, дэ корова, дэ тэля', дэ порося', а цэ половэ'н' от, спица'л'но було' ти'кы для си'на* (Макашевка Бор.); *Хливы', цэ там и корова, и порося'* (Варварино Новох.); *Пид я'блын'ку, як ото' порося' е, воды' бага'то тоди' туды' прям* (Журавка Кант.). В словаре Авдеевой (2012, 133) слово **порося'** имеет географические пометы: Твердохлебовка Богуч., Новохарьковка Ольх., Гринев Калач., Замостье Петр.; также приводится помета повсеместно. В УГ ВО *порося* часто встречается в сравнении: *Він плямка, як порося* (Ломы Вороб.); *Та шо ти чвакаєш, як порося* (Старомеловая Петр.); *Ни чмакай, як порося* (Реп.) (Авдеева 2012, 112, 273, 279, 283). В СРНГ (XXX, 80) *порося'*, ср. ‘поросенок’ подается с пометами: Бурнашев, Арх., Смол., Тамб., Кубан., Омск., Камч. В укр. *порося* имеет также значение ‘свиноматка’ (ЕСУМ, IV, 525). В *Опыте областного словаря Белгородчины порося'*, ср. ‘поросенок’ дано с пометой *ласкат*. Значение ласкательности не имеет подтверждения в иллюстративном материале. Цитата, репрезентирующая номинацию

¹¹ В ОЛА (ОЛА II, к. 27), как отмечают Д.К. Рембишевска, Я. Сятковски, очевидно, украинский характер имеет название **loš-ε* (*lo'ša, lo's'e, lu'ša, lu's'e* и т. п.) ‘жеребенок’, записанное почти во всех пунктах на территории Украины, также в отдельных населенных пунктах на юге России, в которых функционируют украинские говоры, кроме того в Польше на украинском пограничье под Билго-раем (также *losztko*) и Грубешовом, а также в переселенческих пунктах в Нижней Силезии. Как подчеркивают авторы, ареал самой формы **loš-ε* в настоящее время ограничен территорией Украины и ближайших соседних областей (Рембишевска, Сятковски 2016, 66).

в *Опыте областного словаря Белгородчины*, подтверждает наличие в белгородских говорах имен существительных ср. р., обозначающих детенышей и молодых особей животных, с основами на согласный, которые в им. п. ед. ч. сохраняют свою старую форму. Как показывает единичный пример, форма в. п. ед. ч. подобных единиц в говорах совпадает с формой им. п. ед. ч.: *Вчора порос'а' купылы*¹² (Опыт, 225). В курских говорах, которые также граничат с Украиной (юго-западные и южные районы Курской области), в слове *порося* наблюдается совмещение значений взрослого и незрелого животного. Данное лексическое явление имеет локализацию в нескольких районах юга Курщины (Глушковский, Кореневский, Суджанский районы) (Ларина 2011, 321). В словаре Даля (1904, III, 835) *порося*, *поросёнок* – ‘молодая, недорослая свинья, свиной детеныш, жижка’.

Слово *тэля* также представлено в УГ ВО: *Тэля' – тылёнок, ягня'* (Макашевка Бор.). В работе Авдеевой (2012, 227) слово *тэля* имеет пометы: Подколотновка, Старотолучеево Богуч., Дроздово Ольх., Дракино Реп.; отмечается повсеместное распространение данного слова в УГ ВО: *Бог ни тэля – баче й вимтэля* (Старотолучеево Богуч.). В СРНГ (XLIV, 18) *те'ля*, м., ж. и ср. ‘теленок’: *те'ля* – Пошех. Яросл., Арх., Олон., Агренева-Славянская, Пенз.; *теля'* – Слов. Акад. 1822, Даль, Черниг., Кубан., Азерб. ССР, Смол., Брян., Нижегород., Среднеобск., Том., также *те'ля*, ж. ‘корова’ – Мошен. Новг.

Для обозначения щенка в УГ ВО служат лексемы *кутя'*, *щенья'*. Основой девиации выступают два корня: *кут-*, *щен-*.

В словаре Авдеевой (2012, 303) *кутя'* имеет географическую помету Витебск Подгор. Слово в УГ ВО используется также в переносном значении ‘безвольный, слабый человек’: *Та на шо ж він тобі такий кутя здався? З ним каші ни зварии* (Лосево Павл.) (Авдеева 2008, 190). В украинской языковой системе *ку'тька* – ‘щенок’, *кутю'-кутю'* – возглас, которым подзывают собак, овец, свиней, *куть-куть* – возглас, которым подзывают индюков, щенят (ЕСУМ, III, 163). В СРНГ (XVI, 179) *ку'тя*, м. и ж. ‘щенок’ (*ку'тя* с пометой Яросл., *кутя'* – Нижегород.), как единица ж. р. ‘собака’ (Вят.), *кутя'* (Котельн. Вят., Юрьев. Влад., Муром. Влад.), *ку'тя* (Волог.), также: *кутё'и* ‘щенок’ (Вят.), *ку'тик* в том же значении (Дон., Миртов), *ку'ти-ку'ти* – слово, которым подзывают кур, цыплят (Верхне-Тоем. Арх., Перм., Новосибир., Том., Омск.) (СРНГ, XVI, 168–169). Подобные образования возводятся к возгласу, который выступал в функции подзывания животных (*кутю-кутю*, *куцю*) (ЕСУМ, III, 163).

В работе Авдеевой (2012, 301) *щенья'* ‘щенок’ имеет помету Ендовище Семилук. Лексема отмечена в составе фразеологического сочетания *зінське щеня, не-одобр.* ‘о назойливом человеке, чаще – ребенке’: *Плига, як зінське щеня. Ти його б'еш у лоб, а оно лізе* (Старотолучеево Богуч.) (Авдеева 2008, 146). В современном украинском литературном языке *щенья'*, ср. ‘детеныш собаки, волчицы, лисы и т. п.’, *бранно* ‘о детях (преимущественно непослушных)’, *бранно* ‘очень молодой, неопытный человек; молокосос’ (СУМ, XI, 581). В ЕСУМ (VI, 504) также приводится *щенья'* ‘детеныш собаки, а также волка, лисицы’. Ср. *щенья'* ‘крот’:

¹² При передаче иллюстративного материала из (Опыт) сохраняется графическое исполнение, представленное в первоисточнике.

Щіня понагортало кучі (Гринев Калач.); *Щєня усю картоху на вгороді вибрало* (Марченковка Ольх.) (Авдеева 2012, 301). В говорах Белгородчины *щєня*’, ср. – ‘крот’ (с вопросом к значению), ‘щенок’ (Опыт, 329).

Слово *ягня*’ также имеет широкое распространение в современных УГ ВО. Ср. укр. *ягня*’ ‘детеныш овцы’ (ЕСУМ, VI, 534). На Белгородчине *ягня*, ж. – ‘молодая овца’ (Опыт, 331).

Наименования детенышей и птенцов рассматриваемой группы в большинстве восходят к общеславянским корням (подробнее о праславянском пласте в названиях домашних и диких животных и насекомых см. в (Вступ до порівняльно-історичного вивчення, 509–512). Присутствуют и корни тюркского, иранского происхождения – *лоша*, *собача* (Черных 1999, I, 493; ЕСУМ, III, 296). Отдельные существительные возводятся к возгласам, которыми подзывают животных – *кутя*, *цыпля*.

Номинации на *-я (-а)* подобного типа фиксируются также в говорах южного наречия русского языка (курско-орловских, белгородских и др.). Например, среди обозначений детеныша коровы в орловских говорах Е.В. Королева отмечает наряду с *телушо*’к, *телушо*’нка, *тюлушо*’нка, *телы*’и, *тело*’к, *тпру*’си’ня также *теля*’ (Королева 2016, 316). Распространение подобных образований на *-я (-а)* в южной и западной зонах русского диалектного пространства, очевидно, связано с проникновением их из смежных украинских или белорусских говоров. Материалы сводного диалектного *Сводного диалектного словаря русских народных говоров* на данный момент не отвечают в достаточной мере ситуации, сложившейся в современных говорах южной и западных зон, особенно в контактирующих говорах, бытующих на территориях позднего заселения.

Особенности склонения имен существительных типа *тэля*

Анализируемые имена существительные ср. р. в современном украинском языке относятся к IV типу склонения. Этот тип является остатком древнерусской сложной системы склонения основ на согласный, которая, в свою очередь, отражает упрощенный тип склонения основ на согласный праславянского периода (Матвіяс 1974, 156).

Формы единственного числа имен существительных типа *тэля*

В современных УГ ВО существительные ср. р., обозначающие детенышей животных, птенцов, молодых существ типа *тэля*, изменяются в единственном числе следующим образом:

- и. п. = в. п. *тэля*
- р. п. *тэляты*
- д. п. *тэляти*
- т. п. *тэлям*
- п. п. *тэляти*

Формы им. п. и в. п. совпадают в ед. ч., как это характерно для имен существительных ср. р. Эти формы (им. п., в. п. ед. ч.) анализируемых существительных среднего рода образуются при помощи флексии *-а* (графически *-а* или *-я*)¹³. В говорах не происходит замены винительного падежа в форме ед. ч. родительным падежом: *Оцэ ' тэля' зари'жэ, ну, малэ'н'кым, и мама сама цю кожу чинь'ла* (Воронцовка Павл.); *Тоди' взяли' (на свадьбе), бык здоро'вый, и мужыкы' тя'гнут' быка у ха'ту, ну тэля', ну ти'кы здоро'вэ тэля', пэрэзымува'ло, ну мо'жэ, до го'ду* (Жилино Рос.). Также: *Ми годуйм тиля, кролів, порося і курей* (Колыбелка Лиск.); *Прилетів грак та й украв курча* (Новопостояловка Рос.); *Сьогодні вп'єть шуга курча вкрала* (Старомеловая Петр.) (Авдеева 2008: 97, 102; Авдеева 2012: 82, 116, 133, 148, 227, 288, 298, 299).

В форме р. п. сохраняется древний суффикс *-ят-*, (*-ат-*)¹⁴. Существительные в УГ ВО в р. п. имеют флексию *-ы* (укр. *и*): *У тиляти під пузом ропавки (У тьяляты під пузом ропавкы)* (Гринев Калач.); *Сей год зробили сарай для коров, для поросяти (Сэй год зробылы сарай для коров, для порося'ты)* (Бычок Петр.); *Кендюх із скотиняки. Тельбух... Одно і то же. Із поросяти – бог (Кэндюх із скотынякы. Тэл'бух... Одно и то жэ. Із порося'ты – бог)* (Старотолучеево Богуч.); *Ти ни бачів чьорного утяты? (Ты ны бачив чёрного утя'ты?)* (Гринев Калач.) (Авдеева 2012, 186, 196, 226–227, 248, 270). Эта форма приводится и в фольклорных текстах: *У зеленом да й у лузи Дивчина гуляла, Пасла жь вона овечатокъ, Да недоглядила. Одного нема ягняты, Пишла дивчино шукаты Пизно въ вечеру... Не нашла жь вона ягняты, Журьтыся небога, Да нашла же ты дивчина Хлопца молодого* (в малороссийской песне «У зеленом дай у лузи», №3 [208]) (Варивода). Форма р. п. спорадически может совпадать с формой им. п. = в. п., например: *Одного' вутя' ужэ нэма'е* (Твердохлебовка Богуч.). Такое совпадение форм встречается и в этнографическом описании И. Снесарева «Обыкновения малороссиян Бирюченского уезда, смежного с Валуйским»: *Каждый членъ семейства простаго малороссіянина въ продолженіе всей свѣтлой седмицы до самыхъ проводъ не станеть употреблять въ пищу ничего, пока хотя не много не вкусить свяченаго, т. е. пасхи съ освященнымъ саломъ, або ковбасы; кости свяченаго поросенка и скорлупу яицъ малороссіяне не бросаютъ безъ вниманія, а во всю седмицу собираютъ какъ освященное и когда уже съѣдятъ всю пасху и свяченое сало, то соберутъ всѣ кости отъ свяченаго порося, а такъ же и скорлупу изъ яицъ, бывшихъ подъ пасхою, несутъ ихъ на рѣку и бросаютъ въ воду или же закапываютъ въ землю, дабы какое либо животное не дотронулось до нихъ* (Снесарев). В данном случае имеет место изменение субстантивов по аналогии. Происходит унификация старых маркированных формантов и замена нерегулярных моделей более регулярными.

¹³ Эта флексия им. п. = в. п. характерна для юго-восточных украинских говоров (Магвіас 1974, 158–160).

¹⁴ В современном украинском литературном языке и большинстве украинских говоров существительные древней *-і-* основы в р. п. ед. ч. сохраняют старую форму с суффиксом *-ят-* (*-ат-*) и конечным *-и* как следствием влияния *-і-* основ: *теляти, осяти, лошади* (Бевзенко 1953, 61; Магвіас 1974, 161–162; Плющ 2005, 168).

В форме д. п. в анализируемых говорах выделяется флексия **-и** (укр. *-i*)¹⁵ при сохранении суффикса **-ат-** (**-ат-**): *Нарви буряків поросяті* (Назаровка Ольх.); *Я кришу поросяті гарбуз* (Поповка Рос.); *Тіляті с хвірми возе пиригон, поє* (Старотолучеево Богуч.); *Натри тиліяті буряків на тертушку* (Реп.); *Поросяті цірицю одну варю* (Бычок Петр.) (Авдеева 2008, 44, 182; Авдеева 2012, 84, 228, 294). Данная грамматическая форма встречается в пословицах: *Паганому поросяті і в Питрівку ни жарко* (Старотолучеево Богуч.) (Авдеева 2012, 72; см. также Яковлев 1905, 151: *Дай Богъ нашему теляти вовка заляжати, полякаты, пойма-ты*).

В форме тв. п. подобные имена существительные имеют флексию **-ям** (**-ам**)¹⁶, присоединяемую к корню: *Як глянеш на сонце – подивишся на яйце – с циплям воно темне, а бовтух бовтайця і світлий* (Ближня Полубянка Острог.); *Бригадір кобилу дає, та вона тіки з лошам, як би у лісі воно ни загубилось* (Бычок Петр.); *Підиш на вигін за тиліям, всі ноги об колючки подряпаєш* (Архангельское Бутур.) (Авдеева 2008, 36; 2012, 227].

В форме п. п. ед. ч., как и в д. п. ед. ч., также встречается старая форма с наращением **-ят-** (**-ат-**) и флексией **-и** (укр. *-i*): *Цэ вин о тэля'ти балакав* (Гринев Калач.) (Картотека).

В современном русском литературном языке в ед. ч. наращение **-ат-** (**-ят-**) сохраняется только в слове *дитя* в форме р. п. *дитяти*. Остальные существительные этого типа имеют **-ат-** (**-ят-**) лишь в форме мн. ч.: *телята, жеребята, ребята* и т. п. В русских говорах старые формы им. п. ед. ч. и суффикс **-ат-** (**-ят-**) в формах ед. ч. встречается редко. В учебной литературе помечается обычно, что наименования типа *тэля, жеребя, котя* характерны для фольклорных форм (пословиц, поговорок, песен) (Русская диалектология 1972, 136; Русская диалектология 1990, 92–93). К. Филатов в работе «Очерк народных говоров Воронежской губернии. Великорусские говоры. Морфология» отмечает: «Основы на **-ат** и **-ес**... нередко теряют свое наращение, напр., *дитя – дитя* (род.п.), *дитю, дитём*, но «*тиляти*» (дат. п.)» (Филатов 1898, 186).

Как показывает материал, УГ ВО характеризуются различной степенью сохранности парадигмы склонения существительных типа *тэля* в форме ед. ч. Частные диалектные системы севера и северо-востока (Грибановский, Новохоперский районы, Борисоглебский городской округ) области манифестируют разрушение старой парадигмы, которая довольно прочно держится в говорах на западе (Лискинский, Острогжский, Репьевский районы), юго-западе (Ольховатский, Россошанский районы), юго-востоке (Богучарский, Калачеевский, Петропавловский районы) и в центре (Бутурлиновский район) области: в им. п. и в. п. ед. ч.

¹⁵ Имена существительные *-t-* основы в украинском литературном языке, сохраняя суффикс **-ят-** (**-ат-**), принимают в форме д. п. флексию **-і** под влиянием существительных **-а-** основ *теляті, осляті, лошаі* (Бевзенко 1953, 62; Матвіяс 1974, 165; Плющ 2005, 168).

¹⁶ Флексия **-ам** (**-ям**) в форме тв. п. ед. ч. характерна для имен существительных древней *-t-* основы и в современном украинском языке (Бевзенко 1953, 62; Матвіяс 1974, 167). В тв. п. подобные субстантивы теряют суффикс **-ят-** (**-ат-**), флексия присоединяется к корню: *лошам, хлоп'ям*.

представлено бессуффиксное образование с окончанием *-а* (*-я*); в род. п., д. п. и п. п. имеется суффикс *-ят-* (*-ат-*), который отсутствует в форме тв. п.

Формы множественного числа имен существительных типа *тэля*

В современных УГ ВО существительные среднего рода, обозначающие детенышей животных, птенцов и молодых существ, в форме мн. ч. изменяются следующим образом:

- им. п. *тэлята*
- р. п. *тэлят*
- д. п. *тэлятам*
- в. п. *тэлят*
- т. п. *тэлятамы* + *тэлятам*
- п. п. *тэлятах*

В формах им. п. мн. ч. у описываемых существительных сохраняется суффикс *-ят-* (*-ат-*) и выделяется флексия *-а*¹⁷ – *вутя'та* / *утя'та*, *курча'та*, *тэля'та*, *лоша'та*, *поросья'та*, *козля'та*, *котя'та*: *Вутята у мене вже здорові* (Поповка Рос.); *Щьодня курчята пропадають і пропадають* (Бычок Петр.); *Палі конкінага дворища тильята пасуця* (Ближняя Полубянка Острог.) (Авдеева 2008, 82, 189, 298; Авдеева 2012, 124).

В р. п. мн. ч.¹⁸ повсеместно представлены формы *курча'т*, *теля'т*, *лоша'т* и т. п.: *Курчат як розживимось, а нічим кормить* (Старотолучеево Богуч.); *Скільки там ластів'ят було!* (Пески Павл.); *Кажуть, с торішніх тильят м'ясо саме добре* (Бычок Петр.); *Шось шульпіка закружила коло курчат* (Екатериновка Лиск.) (Авдеева 2008, 189, 196; Авдеева 2012: 234, 299).

Для д. п. мн. ч. характерна форма на *-ам*¹⁹: *Зава'рюють' и тэля'там, и дитя'м* (Поповка Рос.). Также: *Треба піти поросяттам щіриці вкинуть* (Подколодновка Богуч.); *Посип піона курчаттам* (Новобелая Кантем.) (Авдеева 2008, 71, 189).

В УГ ВО, как показывают материалы, во мн. ч. форма в. п. общая с р. п.²⁰: *Надюшо, приниси вутя'т с кухні* (Нижний Карабут Рос.); *Давай заганять курчат*

¹⁷ В украинском литературном языке и в украинских говорах существительные *-т-* основы в им. п. мн. ч. сохраняют суффикс *-ат-* (в говорах с возможным изменением гласного звука в суффиксе) и приобретают окончание *-а* (Матвіяс 1974, 168).

¹⁸ В р. п. мн. ч. для существительных IV склонения старой *-т-* основы в украинском литературном языке и в говорах характерны формы с нулевыми флексиями и сохранением суффикса *-ят-* (*-ат-*) (с возможными фонетическими видоизменениями суффиксального гласного в говорах) (Матвіяс 1974, 169).

¹⁹ В современном украинском языке и большинстве украинских говоров форма д. п. мн. ч. выступает с флексией *-ам* в данной категории слов. В существительных с согласными в основе под влиянием *-а-* основы образуется форма дательного на *-ам* (< *-амь*) (Бевзенко 1953, 69; Матвіяс 1974, 169–170).

²⁰ Субстантивы в литературном украинском языке *-т-* основы в в. п. мн. ч. имеют форму, общую с им. п. мн. ч., если обозначают предметы, или форму р. п., если обозначают лиц, или обе формы, когда они являются обозначениями животных (Матвіяс 1974, 170).

– *хвате їм бігать, Поросят взяли, а вони подошли* (Замостье Петр.); *Телят, кіз припинають, коня, корову* (Старотолучеево Богуч.) (Авдеева 2008, 82, 189, 196; Авдеева 2012, 133, 148, 298).

В говорах на северо-востоке современной Воронежской области формы тв. п. мн. ч. выступают с флексией **-ам**²¹, совпадающей с флексией д. п. мн. ч.: *С телятам вин* (пес) *бига; Вин* (ребенок) *бига за котяттам* (Власовка Гриб.); *Коза с козлятам ходэ* (Макашевка Бор.). На юго-востоке (Старотолучеево, Плесновка Богуч.) и юго-западе (Самойленко Подгор.) области в УГ ВО форма тв. п. мн. ч. подобных имен существительных образуется при помощи флексии **-амы** (укр. *-ами*): *Треба брѣхатъ за телятами* (*Трѣба брѣхат' за тылятамы*) (Замостье Петр.); *Базы всі захрянуті були: свині, свині, поросята. Там базів стіки – забиті були поросятами* (*Базы вси захрянути* (переполнены) *булы: свини, свини, поросята. Там базив стики – забыти булы поросятамы*) (Плесновка Богуч.); *Покормить би квочку с курчатами* (*Покормыт' бы квочку с курчатамы*) (Самойленко Подгор.) (Авдеева 2008, 40, 47, 141, 157, 178).

Формы пр. п. мн. ч. анализируемых единиц повсеместно имеют флексию **-ах**²²: *о курчатах, о поросятах, о телятах*.

В южнорусских воронежских говорах встречается фольклорное метафорическое образование *лебедята* в свадебной великорусской песне «Повѣнули вѣтры буйные съ вихрями»: *Выпустимъ, выпустимъ лебедя съ лебедятами – Лебедь* (*имя и отч. жениха*); *А лебедка* (*имя и отч. невесты*) (Веневитинов). Для выражения уменьшительности суффикс **-ят-** (**-ат-**) используется при деривации имен существительных, обозначающих птенцов, в белгородских говорах, с присоединением флексии **-а**, например: *вороньята*, мн., уменьш. 'птенцы вороны' (Опыт, 64). В русских говорах наблюдается расширение семантического потенциала суффикса. Он служит для обозначения взрослых особей, например воробья: *Зимой воробьята поближе к дому подлетают, может, накормят чем* (Владимирская область, Судогодский район) (Гришанова 2015, 179). Сохраняется гипокористическое значение словообразовательного форманта.

В южнорусских воронежских говорах распространена флексии **-и** (**-ы**) в форме мн. ч. им. п.: *приийжжа'ют рибя'ты* (Махровка Бор.); *п'рася'ты были* (Большие Алабухи Гриб.); *Няда 'вна сва'д'бу на'шы ро'цвиннити гуляли, р'бя'ты зашли апасля' ние' ка мне* (Таловая Тал.) (Недоступова 2013, 428); *Жывут у нас здесь сасетские близняты* (Артюшкино Аннин.), *В закути ягняты и казляты начують* (Новотроицкое Терн.) (СВГ, 166). Параллельно в южнорусских говорах

²¹ В современном украинском языке в подобных именах существительных в тв. п. мн. ч. сохраняется суффикс **-ят-** (**-ат-**) и присоединяется флексия **-ами** (**-ями**): *телятами, осятами, лошадами*. В отдельных украинских говорах встречаются *телятми, лошадами* и др. (карпатские говоры), *телятми, курятми, горлятми* и т. п. (говор галицких лемков) (Бевзенко 1953, 70). Наличие в литературном языке форм на **-ами** является следствием влияния существительных старой **-а-** основы (Матвіяс 1974, 171).

²² В украинском литературном языке имена существительные IV склонения древней **t-**основы в п. п. мн. ч. сохраняют суффикс **-ят-** (**-ат-**) и приобретают окончания древней **-а-** основы **-ах** (*телятах, молоднятах*). Формы на **-ах** фиксируются в карпатских говорах (*тел'а'тах*). Они происходят от форм п. п. мн. ч. существительных бывшей **-й-** основы (Матвіяс 1974, 171).

области функционирует и образование с флексией *-а*: *Ляту'чийь иконы, эт на пра'з'ник, муцины, рябя'та, тада' иконы падыма'ют' и хо'дют' вакрух цэ'ркви* (Пузево Бутур.), *Тяля'та, хто куда набе'гли* (Миролюбие Бор.). Ср. наличие флексии *-ы* в форме мн. ч. им. п. ср. р.: *Эт к'рамы'сл', а эт дырвя'ныйь ве'дры*²³ (Пузево Бутур.). Ареал распространения флексии им. п. ср. р. *-и (-ы)*, как отмечают лингвисты, охватывает западные области, пограничные с территорией украинского и белорусского языков, а также центральные и южные области, где наблюдается функционирование образований на *-и (-ы)* параллельно с формами на *-а* (*дела, места, стада*) (Бромлей, Булатова 1972, 102; Иорданиди 1982, 225). Флексии им. п. м. р. *-а* и им. п. ср. р. *-и (-ы)* интерпретируются языковедами как результат взаимодействия сущ. м. р. и ср. р. вследствие тенденции к нейтрализации признака рода в парадигмах мн. ч. (Иорданиди 1982, 225). Ср. формы слов им. п. м. р. на *-а* в соответствии с формами на *-и (-ы)* русского литературного языка: *ящика' – в ящика'х* (Махровка Бор.).

Таким образом, материалы демонстрируют, насколько в обозначенных в теме говорах широко распространены имена существительные среднего рода древней *-t-* основы типа *тэля*, непродуктивные в смежных южнорусских говорах и русском литературном языке.

Как и большинство островных украинских говоров, анализируемые частные системы обнаруживают специфические консервативные особенности. Система склонения имен до настоящего времени сохраняет архаические элементы материнской языковой базы. Это в определенной мере подтверждает, что междиалектное влияние на грамматические изменения ограничено на обследуемой территории. В косвенных падежах ед. ч. изучаемые имена существительные имеют основной репертуар флексий, характерный для украинской языковой системы, при сохранении суффикса *-ят/-ат*. Однако на севере и северо-востоке области в УГ ВО наблюдаем тенденцию к объединению субстантивов в парадигму по признаку грамматического рода: чаще названия детеньшей, молодых особей, птенцов образуются при помощи суффикса *-онок/-ёнок* и принимают в косвенных падежах соответствующие флексии II типа склонения (данное явление не было специально рассмотрено в рамках данной работы).

Список населенных пунктов Воронежской области

Аннин. – Аннинский район

Артюшкино Аннин. – село Артюшкино Аннинского района

Архангельское Бутур. – село Архангельское Бутурлиновского района

²³ Более подробно о взаимодействии существительных м. р. и ср. р. и появлении обобщенной флексии им. п. мн. ч. *-и (-ы)* (типа *пи'сьмы, се'лы, бре'вны* и т. п.) в работе (Иорданиди 1982, 222–227). Значительное распространение флексия *-и (-ы)* в форме им. п. мн. ч. получает в языке южных деловых документов XVII в. (Иорданиди 1982, 223). Флексия широко представлена на русской диалектной территории (Иорданиди 1982, 224; Обнорский 1931, 117–121), в частности в Воронежской губернии формы на *-и (-ы)* были отмечены в Бобровском, Воронежском, Земляном, Коротоякском, Нижнедевицком уездах: *письмы, ребяты, вёдры, окна, веслы* (Обнорский 1931, 120).

Ближняя Полубянка Острог. – село Ближняя Полубянка Острогожского района
Богуч. – Богучарский район
Большие Алабухи Гриб. – село Большие Алабухи Грибановского района
Бычок Петр. – село Бычок Петропавловского района
Варварино Новох. – поселок Варварино Новохоперского района
Витебск Подгор. – хутор Витебск Подгоренского района
Власовка Гриб. – село Власовка Грибановского района
Воронцовка Павл. – село Воронцовка Павловского района
Гринев Калач. – хутор Гринев Калачеевского района
Дракино Реп. – хутор Дракино Репьевского района
Дроздово Ольх. – село Дроздово Ольховатского района
Екатериновка Лиск. – село Екатериновка Лискинского района
Ендовище Семилук. – село Ендовище Семилукского района
Жилино Рос. – село Жилино Росошанского района
Журавка Кант. – село Журавка Кантемировского района
Замостье Петр. – хутор Замостье Петропавловского района
Колыбелка Лиск. – село Колыбелка Лискинского района
Красное Новох. – село Красное Новохоперского района
Кувшин Подгор. – хутор Кувшин Подгоренского района
Кутки Гриб. – село Кутки Грибановского района
Ломы Вороб. – село Ломы Воробьевского района
Лосево Павл. – село Лосево Павловского района
Макашевка Бор. – село Макашевка Борисоглебского района
Марченковка Ольх. – село Марченковка Ольховатского района
Махровка – село Махровка, Борисоглебский городской округ
Миролюбие Бор. – поселок Миролюбие, Борисоглебский городской округ
Мужичье Вороб. – село Мужичье Воробьевского района
Назаровка Ольх. – хутор Назаровка Ольховатского района
Нижний Карабут Рос. – село Нижний Карабут Росошанского района
Новобелая Кантем. – село Новобелая Кантемировского района
Новопостояловка Рос. – хутор Новопостояловка Росошанского района
Новотроицкое Терн. – село Новотроицкое Терновского района
Новохарьковка Ольх. – село Новохарьковка Ольховатского района
Пески Павл. – село Пески Павловского района
Петр. – Петропавловский район
Плесновка Богуч. – село Плесновка Богучарского района
Подколодновка Богуч. – село Подколодновка Богучарского района
Поповка Рос. – село Поповка Росошанского района
Пузево Бутур. – село Пузево Бутурлиновского района
Реп. – Репьевский район
Самойленко Подгор. – хутор Самойленко Подгоренского района
Старомеловая Петр. – село Старомеловая Петропавловского района
Старотолучеево Богуч. – село Старотолучеево Богучарского района
Таловая Тал. – поселок городского типа Таловая Таловского района
Твердохлебовка Богуч. – село Твердохлебовка Богучарского района

Терн. – Терновский район
Тхоревка Камен. – село Тхоревка Каменского района

Литература

- Авдеева М.Т. [Avdeeva, M.T.] (2008), *Словарь украинских говоров Воронежской области* [Slovar' ukrainskih govorov Voronezhskoj oblasti], т. 1, Воронеж.
- Авдеева М.Т. [Avdeeva, M.T.] (2012), *Словарь украинских говоров Воронежской области* [Slovar' ukrainskih govorov Voronezhskoj oblasti], т. 2, Воронеж.
- Азарх Ю.С. [Azarh, Yu.S.] (1978), *К истории словообразовательных типов названий детенышей и детей в русском языке* [K istorii slovoobrazovatel'nyh tipov nazvanij detenyshej i detej v russkom yazyke], [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1976*, отв. ред. Р. И. Аванесов, [Obshcheslavyanskij lingvisticheskij atlas. Materialy i issledovaniya. 1976, отв. red. R. I. Avanesov], Москва, с. 229–255.
- Бевзенко С.П. [Bevzenko S.P.] (1953), *Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія* [Narysy z istorichnoi gramatiki ukrainskoi movy. Morfologiya], Київ.
- Бевзенко С.П. [Bevzenko S.P.] (1960), *Історична морфологія української мови*, [Istorichna morfologiya ukrainskoi movy], Ужгород.
- Бернштейн С.Б. [Bernshtejn S.B.] (1974), *Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы* [Ocherk sravnitel'noj grammatiki slavyanskij yazykov: Cheredovaniya. Imennye osnovy], Москва.
- Бромлей С.В., Булатова Л.Н. [Bromlej S.V., Bulatova L.N.] (1972), *Очерки морфологии русских говоров* [Ocherki morfologii russkij govorov], Москва.
- Варивода Н. (Varivoda N.), *Малоросійські пісні, зібрані в Воронежській губернії міста Острогоська* [Malorossijskie pesni, zbrannyya v Voronezhskoj gubernii goroda Ostrogoszhska], Архив Российского географического общества [Arhiv Rossijskogo geograficheskogo obshchestva], Разряд IX, опись №17, 56.
- Веневитинов М.А. [Venevitinov M.A.], *Этнографические материалы из Воронежской губернии* [Etnograficheskie materialy iz Voronezhskoj gubernii], Архив Российского географического общества [Arhiv Rossijskogo geograficheskogo obshchestva], Разряд IX, опись №11.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*, ред. О.С. Мельничук [Vstup do porivnyal'no-istorichnogo vivchennya slov'yans'kih mov, red. O.S. Mel'nichuk], Київ, 1966.
- Гришанова В.Н. [Grishanova V.N.] (2015), *Номинации воробья как отражение мировосприятия носителей говоров* [Nominacii vorob'ya kak otrazhenie mirovospriyatiya nositelej govorov], [в:] *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования)* [Leksicheskij atlas russkij narodnyh govorov (Materialy i issledovaniya)], С.-Петербург, с. 178–183.
- Даль В.И. [Dal' V.I.], (1904), *Толковый словарь живого великорусского языка* [Tolkovuj slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka], т. I–IV, под ред. И.А. Бодуэна-де-Куртене. 4-е изд., испр. и значительно доп., С.-Петербург – Москва.
- ЕСУМ, *Етимологічний словник української мови* [Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy], т. I–VI, Київ, 1982–2012.

- Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. [Zhovtobryuh M.A., Kulyk B.M.] (1959), *Курс сучасної української літературної мови* [*Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy*], ч. I, Київ.
- Иорданиди С.И. [Iordanidi S.I.] (1982), *Из истории форм существительных именительного множественного на -а в русском языке* [*Iz istorii form sushchestvitel'nyh imenitel'nogo mnozhestvennogo na -a v russkom yazyke*], [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1980* [*Obshcheslavjanskij lingvisticheskij atlas. Materialy i issledovaniya. 1980*], Москва, с. 212–236.
- Історія української мови. Лексика і фразеологія* [*Istoriya ukrainskoi movy. Leksika i frazeologiya*], Київ 1983.
- Королева Е.В. [Koroleva E.V.] (2016), *Наименования коровы в орловских говорах* (*Naimenovaniya korovy v orlovskih govorah*), [в:] *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования)* [*Leksicheskij atlas russkih narodnyh govorov (Materialy i issledovaniya)*], С.-Петербург, с. 315–322.
- Ларина Л.И. [Larina L.I.] (2011), *Наименования свиньи в курских говорах* [*Naimenovaniya svin'i v kurskih govorah*], [в:] *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования)* [*Leksicheskij atlas russkih narodnyh govorov (Materialy i issledovaniya)*], С.-Петербург, с. 320–328.
- Лексикон Памви Беринди, *Лексикон словеноросский Памви Беринди: пам'ятки української мови XVII ст.* [*Leksikon slovenoroskij Pamvy Beryndy: pam'yatky ukrainskoi movy XVII st.*], відпов. ред. К.К. Цілуйко, передм. В.В. Німчук, Киев 1961.
- Маслов Ю.С. [Maslov YU.S.] (1956), *Очерк болгарской грамматики* [*Ocherk bolgarskoj grammatiki*], Москва.
- Матвіяс І.Г. [Matviyas I.G.] (1974), *Іменник в українській мові* [*Imennuk v ukrainskij movy*], Київ.
- Мейе А. [Meje A.] (2001), *Общеславянский язык* [*Obshcheslavjanskij yazyk*], Москва.
- Недоступова Л.В. [Nedostupova L.V.] (2013), *Пицца и ее приготовление в говоре поселка городского типа Таловая Воронежской области* [*Pishcha i ee prigotovlenie v govore poselka gorodskogo tipa Talovaya Voronezhskoj oblasti*], [в:] *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования)* [*Leksicheskij atlas russkih narodnyh govorov (Materialy i issledovaniya)*], С.-Петербург, с. 425–440.
- Обнорский С.П. [Obnorskij S.P.] (1931), *Именное склонение в современном русском языке. Множественное число* [*Imennoe sklonenie v sovremenном russkom yazyke. Mnozhestvennoe chislo*], вып. 2, Ленинград.
- ОЛА II, *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная* [*Obshcheslavjanskij lingvisticheskij atlas. Seriya leksiko-slovoobra-zovatel'naya*], вып. 2: *Животноводство* [*Zhivotnovodstvo*], Warszawa 2000.
- Опыт, Кошарная С.А. [Kosharnaya S.A.], *Опыт областного словаря Белгородчины. Дифференциально-сопоставительный словарь* [*Opyt oblastnogo slovarya Belgorodchiny. Differencial'no-sopostavitel'nyj slovar'*], Белгород 2017.
- Плющ М.Я. [Plyushch M.YA.] (2005), *Грамматика української мови* [*Gramatika ukrains'koi movy*], ч. I, Київ.
- Рембишевска Д.К., Сятковски Я. [Rembishevskaya D.K., Syatkovskiy YA.] (2016), *Характерная для украинского языка лексика в общеславянском лингвистическом атласе* [*Harakternaya dlya ukrainskogo yazyka leksika v obshcheslavjanskom lingvisticheskom atlase*], [в:] *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*, вып. VIII: *Общеславянский лингви-*

- стический атлас. Материалы и исследования 2012–2014* [Trudy Instituta russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova, вып. VIII: *Obshchесlavуanskiј lingvistiсheskiј atlas. Materialy i issledovaniya 2012–2014*], Москва, с. 65–80.
- Русская диалектология* [Russkaya dialektologiya], под ред. Н.А. Мещерского, Москва 1972.
- Русская диалектология* [Russkaya dialektologiya], под ред. В.В. Колесова, Москва 1990.
- СВГ, *Словарь воронежских говоров* [Slovar' voronezhskih govorov], вып. 3, Воронеж 2019.
- Снѣсаревъ І. [Snesarev I.], *Обыкновенія малороссіянъ Бирюченскаго уѣзда, смѣжнаго съ Валуйскимъ* [Obыknoveniya malorossiyan Biryuchenskago uyezda, smezhnago s Valujskim], Архив Россійскаго географическаго общества [Arhiv Rossijskogo geograficheskogo obshchestva], Разрядъ ІХ, опись № 5.
- Срезневскій І.І. [Sreznevskij I.I.], (1893–1912), *Материалы для словаря древнерусскаго языка* [Materialy dlya slovaryа drevnerusskogo yazyka], т. I–III, С.-Петербург.
- СРНГ, *Словарь русских народных говоров* [Slovar' russkih narodnyh govorov], вып. I–LI, Москва, Ленинград, С.-Петербург 1965–2018–.
- СУМ, *Словник української мови* [Slovnuk ukrainskoї movy], т. I–XI, Київ 1970–1980.
- Трубачев О.Н. [Trubachev O.N.] (1959), *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя* [Istoriya slavyanskih terminov rodstva i nekotoryh drevnejshih terminov obshchestvennogo stroya], Москва.
- Филатов К. [Filatov K.] (1898), *Очерк народных говоров Воронежской губернии. Великорусские говоры. Морфология* [Oчерk narodnyh govorov Voronezhskoj gubernii. Velikorusskie govory. Morfologiya], «Русский филологический вестник» [«Russkij filologicheskij vestnik»], т. 39, № 1-2, с. 174–206.
- Черных П.Я. [Chernyh P.YA.], (1999), *Историко-этимологический словарь современного русского языка* [Istoriko-etimologicheskij slovar' sovremennogo russkogo yazyka], т. I–II, Москва.
- Яковлев Г. [Yakovlev G.] (1905), *Пословицы, поговорки, крылатые слова и поверья, записанные в слободе Сагунах Острогожского уезда* [Poslovicy, pogovorki, krylatye slova i pover'ya, zapisannye v slobode Sagunah Ostrogozhskogo uyezda], «Живая старина» [«Zhivaya starina»], вып. 1–2, с. 141–180.

Галина Кобиринка

Інститут української мови НАН України

Київ

ORCID: 0000-0001-6615-4924; e-mail: Kobyrnka2008@ukr.net

Атлас української мови як джерело дослідження української діалектної акцентної системи

Реферат: У студії звернено увагу на джерела дослідження української діалектної акцентної системи, зокрема докладніше проаналізовано загальнономовний «Атлас української мови». З'ясовано, що межі поширення акцентуаційних рис представлено на різномісних картах: регіональних, які відбивають протиставлення акцентуаційних явищ у межах окремих зон; ізоглотичних, на яких лініями окреслено межі поширення акцентних одиниць; синтетичній, комплексній, чи так званій зведеній, методом побудови якої є рекартографування – акцентуаційні риси проаналізовано на всьому українському діалектному континуумі. Окрім карт, присвячених акцентній системі української мови, наголошення в «Атласі української мови» зображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних, лексичних картах. Визначено, що об'єктом картографування були іменники, прикметники, числівники, займенники та їх граматичні форми; описано ареали функціонування акцентуаційних рис, явищ, які проілюстровані на картах АУМ. Виявлено, що чимало інформації зберігають некартографовані матеріали. Водночас зазначено риси, тенденції, особливості наголошення, про які сигналізують карти АУМ. Зауважено, що АУМ також є надійним джерелом у вивченні явища інтерференції на акцентному рівні; виявленні діалектної основи літературно-нормативного наголошення.

Зроблено висновок, що саме за допомогою лінгвогеографічного методу дослідник має змогу отримати новий цінний і переконливий матеріал, який уможливило не лише окреслити ареали функціонування певного явища, а й доповнити наукові положення, уточнити, змінити чи й зовсім заперечити їх.

Ключові слова: діалект, наголошення, акцентна система, лінгвістичний атлас, карти, ареали мовного явища.

Abstract: *Atlas of the Ukrainian language as a source of research into the Ukrainian dialectal accent system.* The study focuses on the sources of research into the Ukrainian dialectal accent system with special emphasis placed on a detailed comprehensive analysis of the «Atlas of the Ukrainian language». It has been established that the definition of the bound areas of distribution of the accentuation features is represented by different types of maps: regional, reflecting the contrast of the accentuation phenomena within several zones; isoglotic, outlining the boundaries of the distribution of the accent units; synthetic, complex, or the so-called consolidated. By means of re-cartography, a constructing method, the accentuation features are outlined throughout the Ukrainian dialect continuum. Beside the maps devoted to the accent system of the Ukrainian language, the accent in the «Atlas of the Ukrainian language» is also depicted as an accompanying feature on phonetic, morphological and lexical maps. It was determined that the object of cartography were nouns, adjectives, numerals, pronouns and their grammatical forms. The article presents the functioning of the accentuation features, phenomena, illustrated on the maps of the «Atlas of the Ukrainian language». It has been found out that lots of informa-

tion is stored in non-cartographic material. At the same time, there are features, tendencies and idiosyncrasies of the accentuation as indicated on the maps of the «Atlas of the Ukrainian language». It has been noted that the «Atlas of the Ukrainian language» is also a reliable source of studies of the interference phenomena at the accent level and the search of the dialectal basis of literary and normative accentuation.

A conclusion has been drawn that by means of the linguo-geographic method, a researcher is able to obtain new, valuable and convincing material that enables not only to outline the areas of a specific phenomenon, but also to supplement the scientific positions, clarify, change or completely deny them.

Keywords: dialect, accentuation, accent system, linguistic atlas, maps, areas of speech phenomenon.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначений особливою увагою до говіркового мовлення. Сьогодні дослідження українських діалектів у синхронному та діахронному аспектах мають значні здобутки. Науковці здійснюють типологічний аналіз діалектів, окреслюють межі поширення структурних одиниць, вивчають структурно-семантичні відношення, просторову варіативність, міжслов'янські зв'язки.

Важливе значення має, вибір гносеологічної оптики – докладний аналіз окремих структурних елементів / явищ / процесів (відповідно до визначеної мети) чи загальна характеристика говірки, діалекту; застосування дескрипційної методики чи використання спеціальних прийомів пізнання (моделювання, статистичного і трансформаційного аналізу тощо) (Гриценко 2017, 9–10).

В українському діалектному просторі докладного системного вивчення потребує акцентна система. Сьогодні очевидними є загальні відомості про український діалектний наголос, зокрема: фонологічне розрізнення наголошених і ненаголошених складів у говірках, експіраторну силу українського наголосу, синтагматичну акцентуацію (О. Брех, С. Смаль-Стоцький, Т. Лер-Сплавінський, Я. Янов, М. Дурново, І. Зілинський, В.М. Брахов, О. Курило, О.С. Біла, Т.В. Назарова, Л.М. Коць-Григорчук); рухомість і різномісність наголосу в українських говірках (бойківських – І. Свенціцький, С. Рабій-Карпинська, Г.С. Кобирилка; наддністрянських – І. Верхратський, Д.Г. Гринчишин, К. Дейна [зокрема українські говірки Тернопільщини]; говірках Західної Дрогобиччини – Я.О. Пура; надсянських – Я. Рігер; гуцульських – Б. Кобилянський; перехідної гуцульсько-покутської говірки с. Саджава Івано-Франківської обл. – Г.П. Клепікова; українських карпатських говірок на схід від Ослави і Лаборця – W. Łukasik-Szulowska; південнолемківської говірки села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) – О. Горбач; говірок околиці Ужгорода – П.П. Чучка; мараморської говірки с. Вишня Рона – О. Ковач; українських говірок Східної Словаччини – В. Латга; говірки с. Аврагін Волочиського р-ну Хмельницької обл. – П.С. Ткачук; говірок Уманського району на Черкащині, які належать до перехідних говірок від південно-східних до південно-західних – А.Д. Очеретний; середньонаддніпрянських, зокрема говірок с. Шевченкового і с. Будища Звенигородського р-ну Черкаської обл., – І.Ф. Омеляненко; говірки с. Блиставиці Гостомельського району на Київщині – П.Д. Гладкий; середньополіських, зокрема на теренах Житомирської обл. – В.В. Власенко); акцентуаційні особливості говорів, картографованих (в АУМ, т. 1: *Полісся*,

Середня Наддніпрянщина й суміжні землі, І.О. Варченко); парокситонного наголошення в українських говірках (І. Панькевич, З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер, Л.М. Коць-Григорчук, Г.С. Кобирилка), важливими питаннями залишається вияв наголошення, характер його в словах різних граматичних класів, ступінь оформленості акцентних типів, їх ареалогія тощо.

Для реалізації системного вивчення українського діалектного наголосу передусім необхідно зафіксувати говірковий матеріал; відповідно до поставлених завдань дібрати джерельну базу, яка забезпечить повноту, достовірність матеріалу, уможливить здійснити його системний аналіз, зробити ґрунтовні об'єктивні висновки.

Джерелами дослідження української діалектної акцентної системи є:

– відповіді на діалектологічні питальники, анкети (зауважимо, що збирання акцентуаційного матеріалу було передбачено вже на поч. ХХ ст. (Програма 1909, 1910);

– діалектні, а також фольклорні, художні тексти, у яких позначено наголос, і які відтворюють говірку, її мовленнєвий образ;

– лексикографічні праці (укладено діалектні словники різних типів, у яких усі слова, крім односкладових, подано з наголосом, нерідко представлено й акцентні варіанти, елементи граматичної характеристики ресстрових слів (здебільшого це форми родового відмінка однини та називного відмінка множини), зафіксовано і розрізнення семантики за допомогою наголосу; акцентуаційна інформація представлена і в розлогіх ілюстраціях до вокабул у словниках);

– лінгвогеографічні праці – загальномовний *Атлас української мови* (АУМ); регіональні атласи: *Atlas gwar bojkowskich* за редакцією Я. Пірепа (АГВ), *Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language* (Rieger 1996), *Atlas językowy dawniej Łemkowszczyzny* (Stieber 1956–1964), *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини* (Ганудель 1984–2001), *Атлас українських говорів Східної Словаччини* (Латта 1991), *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР* (ДЛАЗ), *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті* (Назарова 1985) та ін.¹, а також *Карпатський діалектологічний атлас* (КДА); інформацію про мовну структуру українських говірок вміщено в *Общезакарпатском диалектологическом атласе* (ОКДА), *Общеславянском лингвистическом атласе* (ОЛА); на роль лінгвогеографічного методу у вивченні проблеми міжмовних контактів у цілому, й у галузі акцентології зокрема, звертали увагу І. Варченко (1971, 46–59) Л.М. Коць-Григорчук (1997, 304–327; 2002), Е. Смулкова (Smułkowa 2002), які підкреслювали, що свідчення лінгвогеографії можуть допомогти розв'язанню проблеми акцентуаційних міжмовних контактів;

– дескриптивні дослідження (у монографічних, дисертаційних працях та численних студіях представлено об'єктивну картину мовного стану старожитніх та новожитніх говірок);

¹ Інформацію про діалектні словники, лінгвогеографічні атласи див. на сайті Інституту української мови НАН України: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/iium/Structure/Departments/Department4/Pages/atlases.aspx>.

– український діалектний фонофонд, який створено у відділі діалектології Інституту української мови НАН України² (Гриценко 2002);

– писемні пам'ятки, у яких зазначено наголос (простежити розвиток української акцентної системи можна тільки з кінця XVI ст., оскільки в цей час у книжках почали ставити наголос (Веселовська 1970); зокрема, систематично наголоси проставлені в стародруках – «Апостол» (Львів, 1574 р.), Острозькій Біблії (1581 р.) (Скляренко 1983, 4–5);

– реконструйована праслов'янська акцентна система (це дослідження Л.А. Булаховського, В.Г. Скляренка, В.М. Ілліча-Світича, В.А. Дибо, В.В. Колесова, А.А. Залізняка; ці праці, так само, як і писемні акцентовані пам'ятки, сприяють з'ясуванню генези акцентного типу чи явища в говірці, встановленню динамічних і виявленню архаїчних й інноваційних процесів).

Зазначені джерела містять надійний матеріал для дослідження української діалектної акцентної системи в синхронії та діахронії. Водночас на особливу увагу заслуговує фундаментальна праця українських діалектологів – загальномовний національний *Атлас української мови*, на картах якого в ареальній проекції відбито функціонування територіальних діалектів української мови на різних структурних рівнях мови. Але укладанням лінгвістичних карт не завершується вивчення мовних явищ, а тільки починається, оскільки «лінгвістична карта – це лише підготовлений матеріал, схема, формула, яка потребує розв'язання, дешифрування, прочитання» (Дзедзелівський 1965, 20). Сьогодні актуальним є, як зазначає П.Ю. Гриценко, «з'ясування інформаційних можливостей карт, пошуки відповідей на питання: що дає лінгвістична карта для пізнання мови, історії етносу і в яких аналітичних процедурах це джерело інформації має безсумнівні переваги, а в яких безальтернативне?» (Гриценко 2004, 86).

Отож, постають питання: яку інформацію дають карти АУМ; які елементи, явища були об'єктом картографування на акцентному рівні; які ареали окреслено відповідно до функціонування акцентуаційних рис, явищ, що проілюстровані на картах АУМ? Адже з-поміж завдань АУМ було встановити межі поширення мовних рис; «на фоні рис, спільних для всіх діалектів української мови, простежити якомога повніше і ґрунтовніше характерні відмінності між українськими говорами» (Програма, 1949, 9). Матеріал до АУМ зібрано із 2359 говірок за єдиною програмою Б.О. Ларіна, яка «відбиває рівень мовознавчих і, зокрема, лінгвогеографічних досліджень того періоду і з сучасного погляду характеризується певними вадами» (АУМ, I, 8), які укладачі карт намагалися виправити. Зокрема, лінгвістичну інформацію атласу розширено картами наголосу, які ілюструють діалектні особливості наголошення слів та окремих іменникових, займенникових, дієслівних парадигм, попри те, що Програма не передбачала жодної карти щодо функціонування акцентуаційних рис, Ф.Т. Жилко, працюючи над укладанням карт до АУМ, зазначав, що «наголошування само по собі для українських говірок такий

² У фонофонді представлено магнітофонні записи говірок з усього українського діалектного континууму – із 900 населених пунктів переважно з теренів України, а також з-поза України: Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови, Югославії. Чимало записів відтворюють мовлення діалектоносіїв, народжених у XIX ст. (найстарші інформант 1874–1876 років народження).

виразний діалектний елемент, що ми складаємо окремі акцентуаційні карти. Це карти наголосу окремих слів – частин мови або рідше – рядів слів (певних граматичних категорій)» (Жилко 1965, 9).

Окреслення меж поширення акцентуаційних рис в АУМ представлено на різнотипних картах: регіональних, які відбивають протиставлення акцентуаційних явищ у межах окремих зон (т. 1: *Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі*; т. 2: *Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі*; т. 3, ч. 1: *Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі*; т. 3, ч. 2: *Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі*); ізоглосних – карти ареалів, на яких лініями окреслено межі поширення акцентних одиниць – ізоакценти; системних картах, у яких, за допомогою використання методики накладання ареалів генетично й структурно пов'язаних елементів мови акцентуаційні риси відображено на всьому українському просторі.

Об'єктом картографування в АУМ було наголошення граматичних класів та їх форм, зокрема:

- називного відмінка однини іменників *бр'їфташка* (АУМ, II к. 297), *дрова* (АУМ, I, к. 150), *жайворонок* (АУМ, III-1, к. 27), *зор'а*, *зорна* (АУМ, II, к. 116), *коц'уба* (АУМ, II, к. 282), *коч'ерга* (АУМ, II, к. 134), *мошонка* (АУМ, II, к. 297), *праник* (АУМ, III-2, к. 37), *пул'арес* (АУМ, II, к. 297), *руно* (АУМ, I, к. 147), *сміття* (АУМ, I, к. 148), *труна*, *трумна*, *трумла* (АУМ, II, к. 134), *хворост* (АУМ, III-1, к. 28), *цебер* (АУМ, III-2, к. 41), *щавель* (АУМ, III-1, к. 29);

- називного відмінка множини іменників *корова* (АУМ, I, к. 151), *хустка* (АУМ, I, к. 152); *долото* й парного іменника *ворота* (АУМ, II, к. 130);

- родового відмінка множини іменника *кістка* (АУМ, I, к. 153);

- наголошення іменника в словосполученні *три брати* (АУМ, I, к. 149; III-2, к. 80);

- якісних прикметників чол. р.: *рясний* (АУМ, I, к. 154), *вуз'киї*, *вохкиї*, *т'існий* (АУМ, II, к. 131);

- якісних прикметників чол. р. із суф. *-еньк*: *б'їлен'ки(ї)*, *тонен'ки(ї)*, *леген'ки(ї)* (АУМ, I, к. 155; II, к. 131);

- присвійних займенників у формі родового відмінка однини *мій*, *твій* (АУМ, I, к. 156; II, к. 132; III-2, к. 38);

- вказівного займенника у формі давального відмінка однини *той* (АУМ, I, к. 157);

- кількісного числівника у формі родового відмінка однини *один* (АУМ, I, к. 158);

- порядкового числівника *сороковий* (АУМ, III-2, к. 39);

- неозначеної форми дієслів *жєврїти* (АУМ, I, к. 159), *лїгати*, *глїгати* (АУМ, II, к. 383);

- 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни *кошу*, *ношу*, *прошу* і *кос'у*, *нос'у*, *прос'у* (АУМ, II, к. 133);

- форми минулого часу множини дієслова *взяти* (АУМ, III-2, к. 40).

Окремі карти присвячено явищу парокситонези – наголошувати другий склад із кінця слова (АУМ, II, к. 134–135). Наголос на пенультиві скартографовано у формах родового відмінка однини присвійних займенників *мого*, *т'вого* (АУМ,

II, к. 134); 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни *'кошу*, *'ношу*, *п'рошу* і *'коє'у*, *'нос'у*, *п'рос'у* (АУМ, II, к. 134, 235); називного відмінка однини окремих іменників *ко'ч'ерга*, *ко'ц'уба* (АУМ, II, к. 134, 282); *т'руна*, *т'румна*, *т'румла* (АУМ, II, к. 134). Парокситонезу проілюстровано й у парадигмі відмінювання деяких іменників *'тел'а*, *'тел'ім...*; *'лоша*, *'лош'ім...* (АУМ, II, к. 134, 135).

Ареали виявів парокситонного наголошення граматичних форм іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів засвідчують й інші карти АУМ (головним об'єктом картографування яких були елементи інших структурних рівнів), наприклад: іменників у формі називного відмінка однини *'зор'а*, *'зор'я* (АУМ, II, к. 116); у формі називного відмінка множини іменника *брат* – *б'рат'і* (АУМ, II, к. 191); у формі родового відмінка множини іменника *гість* – *'гості'і* і *'гост'і'ю* (АУМ, II, к. 198); у формі давального відмінка множини іменника *брат* – *б'рат'ам* (АУМ, II, к. 202); дієслів *'лигати*, *гли'гати* (АУМ, II, к. 383); прикметників *'вуз'киї*, *'вошкиї*, *'т'існий* (АУМ, II, к. 131) та ін.

Очевидним є те, що ядром парокситонного наголошення в українському діалектному просторі є лемківські говірки, яким властива, за визначенням Л.М. Коць-Григорчук, повна (для дво-, три- і більшескладових слів), постійна (у словозмінній парадигмі) парокситонеза, а далі на північ за інтенсивністю це явище поступово згасає³ (Коць-Григорчук 2002, 53). Карти АУМ засвідчують, що парокситонеза як специфічне явище в наголошенні⁴, яку дослідники на тлі вільного рухомого експіраторного словесного наголосу здебільшого виявляли в говірках південно-західного наріччя, функціонує також в окремих словах і формах у говірках північного, південно-східного наріччя, у перехідних говірках від південно-східного до південно-західного наріччя (Варченко 1971, 46–59; Коць-Григорчук 2002; Кобирилка 2012, 121–132).

Підкреслимо, що саме велика зона поширення наголосу на пенультимі в українському мовному просторі дали підстави Л.М. Коць-Григорчук піддати сумнівам визначальну роль польських і словацьких говірок у становленні в лемківських говірках постійного наголосу на другому від кінця слова складі. Дослідниця припускає, що в минулому тенденція наголошувати другий склад від кінця слова існувала «на певній єдиній території на початковій стадії розвитку» і була спільною для чехів, словаків та українців, а «далі ця тенденція по-різному реалізувалася та закріплювалася як явище у західнослов'янських мовах» (Коць-Григорчук 2002, с. 60); на її думку, парокситонний наголос в українських говірках не запозичине, а власнеукраїнське явище – ставить парокситонне наголошення в українських говірках у рівнорядне становище з наголосом словацьких і чеських говірок⁵ (Коць-Григорчук 1993, 90–95).

³ Докладніше про методи й прийоми дослідження парокситонези див. (Кобирилка 2016, 14–23).

⁴ На тлі вільного рухомого експіраторного словесного наголосу парокситонезу дослідники сприймають як специфічне явище в наголошенні, оскільки таке наголошення в багатьох словах та їх формах вирізняє говірки з-поміж інших, є їхнім диференційним маркером в українському просторі, а також відхиленням від літературно-нормативного стандарту.

⁵ Поширеною є думка, що парокситонний наголос в українських говірках постав унаслідок іншомовних впливів, запозичень, оскільки такий наголос властивий суміжним словацьким говіркам

Зауважимо, що наголошення в АУМ зображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних, лексичних картах. Окрім основної, ці карти містять інформацію й щодо наголошення, наприклад, лексичні карти: «Кропива (*Urtica L.*)» – *кропи'ва / кро'пива* (АУМ, I, к. 316), «Труна» – *тру'на / т'руна* (АУМ, I, к. 347); фонетичні: «Відповідники зредукованого голосного (вузол)» – *'вузол / ву'зол* (АУМ, I, к. 82); «Відповідники ф (фартух)» *фар'тух – 'фартух* (АУМ, I, к. 99), «Протетичні [в], [г] перед [у] (вузький)» – *вузь'кий / 'вузький* (АУМ, I, к. 137), «Рефлекси ненаголошеного Ё (рябий)» – *ря'бий / 'рябий* (АУМ, I, к. 50), «1-а особа однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на [д]» – *хо'жу / 'хожу* (АУМ, III–2, к. 71), «1-а особа однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на [с]» – *но'шу / 'ношу* (АУМ, I, к. 255), «1-а особа множини теперішнього часу дієслів I дієвідміни» – *не^(w)се^(w)мо / не^(w)се^(w)мо, не^(w)сем* (АУМ, I, к. 260); морфологічні: «Родовий відмінок іменників *гості, гроші, коні*» – *гос'теї, гро'шеї, ко'неї / 'гос'теї, з'рошеї, 'коней* (АУМ, I, к. 221), «Знахідний відмінок однини займенника він (з прийменником)» – *за 'н'ого' (його, їего) / за н'о'го (йо'го, йе'го)* (АУМ, I, к. 226); словотвірні: «Морфемна структура іменника *цебер*» – *'цебер / це'бер* (АУМ, I, к. 162), «Суфікси іменника *праник*» – *'праник / пра'ник* (АУМ, I, к. 171), «Житнище (поле з-під жита)» – *'житнище / жит'нище* (АУМ, I, к. 310); синтаксична карта «Конструкція типу *у мене болить голова*» – *у 'мене / у ме'не* (АУМ, I, к. 280) та ін.

Акцентуаційні риси на всьому українському діалектному континуумі відображають комплексні (синтетичні) карти, укладені на основі попередньо скартографованого матеріалу та картотеки некартографованих матеріалів. Зокрема, за матеріалами карт АУМ (I, к. 156–157, 254–255; II, к. 132–135; III–2, к. 38, 69–71) та матеріалами картотеки укладено карти, які відбивають структурні зв'язки між однотипними фрагментами акцентних кривих. Деякі акцентні криві іменних і дієслівних форм проілюстровано за наголосом називного відмінка однини іменника *кропи'ва / кро'пива* (АУМ, III–3, к. 51); називного відмінка множини односкладових іменників *в'іл, ст'іл, воўк: во'ли, сто'ли, воў'ки / 'воли, с'толи, 'воўки*; називного відмінка множини двоскладових іменників із наголосом на першому складі *'холод, 'ворог, 'голос: холо'ди, воро'ги, голо'си / 'холоди, 'вороги, 'голоси*; називного відмінка множини двоскладового іменника з наголосом на другому складі *сл'о'за: сл'о'за – с'л'о'за / с'лиза – сли'зи*; називного відмінка однини присвійних займенників *м'її, тв'її, св'її: мо'го, тво'го, сво'го / 'мого, т'вого, с'вого*; дієслів теперішнього часу 1 та 2 особи однини *но'шу, роб'л'у, хо'жу / 'ношу, 'робл'у, 'хожу* (АУМ, III–3, к. 22).

Ареали акцентуаційних рис чи явищ ілюструють ізоглосні карти, зокрема:

– північні (поліські) ареали визначено відповідно до наголошення іменника *ко'м'ір* та прикметників *'(в)уз'ки(ї), 'б'їлен'киї* (АУМ, I, к. 355; див. ще к. 95, к. 137; II, к. 388–389);

і є визначальним для більшості говірок польського мовного простору (І. Панькевич, Ю. Шевельов, В. Латга, П. Чучка, Я. Пура, З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер). Водночас існує й інше пояснення цього явища – постановня наголосу на пенультім самостійним шляхом, тобто заперечення іншомовного впливу (І. Огієнко, Л.М. Коць-Григорчук, В.М. Винницький).

– південно-західні ілюструють іменники *пра'ник, це'бер*; присвійні займенники у формі родового відмінка однини *'мого, т'вого* (наголошення цих займенникових форм острівними ареалами заходить аж за р. Тетерів до р-нів Житомирської та Київської областей); дієслова II дієвідміни 1-ї особи однини теперішнього часу *'кошу, 'ношу* (АУМ, I, к. 372);

– південно-східні – за наголошенням дієслів I дієвідміни 1-ї особи множини теперішнього часу *не^(w)семо*; ця риса властива також деяким говіркам Житомирської, Київської, Чернігівської областей. (АУМ, I, к. 383);

– східнополтавські – за наголошенням іменника *жайво'ронок* (АУМ, III–1, к. 142);

– подільсько-західностепові – на підставі наголошення іменників *пра'ник, це'бер*; форми родового відмінка однини присвійних займенників *'мого, т'вого*; форми минулого часу 3 особи множини *'з'али* (АУМ, III–2, к. 146);

– подільсько-наддністрянсько-карпатські – за наголошенням дієслів 1-ї особи однини *'хожу, 'ношу* (АУМ, II, к. 397);

– карпатські – за наголошенням іменника *ко'черга* (АУМ, II, к. 406);

– ареали правобережжя і лівобережжя – відповідно до наголошення іменника *ко'рови / коро'ви*: правобережна *коро'ви*, лівобережна – *ко'рови* (АУМ, I, к. 389; див. також к. 151).

Скартографовані акцентні криві, протиставлені залежно від кінцевого чи некінцевого наголосу (парокситонези, пропарокситонези) іменникових, займенникових, дієслівних словоформ, ілюструють поділ українськомовної території на південно-західний і південно-східний обшири. Вважаємо, що поширення південно-західного типу наголошення на значній території може бути одним із критеріїв олітературнення його як акцентного варіанта (*'кажу, 'ношу, 'пишу, 'роблю, 'мого, т'вого, с'вого* і под.).

Підкреслимо, що поширення ізоглоси може бути важливим аргументом під час визначення генези говірки. Зокрема, дискусійним питанням у славистиці (між українськими та білоруськими мовознавцями) є генеза берестейсько-пинських говірок: немає однозначної інтерпретації щодо належності цих говірок до української чи до білоруської діалектної території⁶. Лінгвогеографічні дослідження свідчать, що берестейсько-пинські говірки протиставляються основному білоруському діалектному масиву за наголошенням форми знахідного відмінка одн. іменників жіночого роду з основою на *-a*, ізоглоси яких продовжуються на українськомовній території; у берестейсько-пинських говірках, як і в українських діалектах, наголос на основі: *'ногу, 'руку, 'воду* і лише спорадично *на'гу, ру'ку, ва'ду*, що характерно для говірок білоруської мови, у яких відбулося вирівнювання форми знахідного відмінка однини за наголосом називного відмінка однини,

⁶ До українських ці говірки відносять українські (К.П. Михальчук, В. Ганцов, О. Курило, І. Зілинський, О. Горбач, Т.В. Назарова, С.П. Бевзенко, Й.О. Дзендзелівський, І.Г. Матвіяс, Г.П. Півторак, Г.Л. Аркушин, О.І. Скопненко та інші), білоруські (Ю.Ф. Карський, М.В. Бірило та інші), польські (Ю. Тарнацький, В. Курашкевич, К. Дейна), російські дослідники (М.М. Дурново, Д.М. Ушаков, Ф.П. Філін); до білоруських – білоруські мовознавці (Я. Станкевич, Н.Т. Войтович, О.І. Чеберук, Ф.Д. Климчук та інші); берестейсько-пинські говірки інтерпретують і як частину діалекту білорусько-українського суміжжя – О.А. Кривицький.

а в берестейсько-пинських говірках такої закономірності в наголошуванні іменників жіночого роду на *-а* не зафіксовано (ДАБМ, к. 195). Свого часу Ю.Ф. Карський відзначав, що «випадки акцентування знахідного на корені майже не трапляються в білоруській мові...: *во'да* – *во'ду*, *го'ра* – *го'ру*, *ду'ша* – *ду'шу*, *зем'ля* – *зем'лю*, *ко'са* – *ко'су*... й інші» (Карский 1955, 432).

Отже, попри те, що в АУМ, як свідчить наведений вище матеріал, порівняно небагато карт, присвячених наголосові, – 34 (усього карт – 1146), що зумовлено специфікою завдань зібраного матеріалу, ця лінгвогеографічна праця є надійним джерелом для вивчення української акцентної системи в цілому та діалектної зокрема.

Кarti АУМ сигналізують про протиставлення українського діалектного простору відповідно до поведінки наголосу в окремих словоформах, рідше – у словозмінній парадигмі; про риси, тенденції, особливості наголошення, передусім це:

- поширення різномісного, рухомого наголосу в українському просторі;
- функціонування парокситонного наголошення іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів на тлі вільного рухомого наголосу в говірках південно-західного, південно-східного, північного наріч;
- функціонування ініціального наголосу прикметників у поліських говірках;
- взаємозв'язок наголосу з іншими структурними рівнями⁷;
- акцентуаційну варіантність;
- явище інтерференції на акцентному рівні;
- діалектну основу літературно-нормативного наголошення (в АУМ колір має інформативне навантаження: червоним кольором на карті позначено варіант, що збігається з літературно-нормативним).

Кожен із зазначених аспектів потребує системного аналізу.

Зрозуміло, що карти АУМ не можуть охопити всієї різноманітності в наголошенні слів, що функціонують у діалектах. Проте окреслені ареали на лінгвістичних картах АУМ, проведені ізоглоси акцентуаційного явища, а також залучення іншого матеріалу (і не тільки лінгвістичного, а й етнографічного, зокрема про національний склад населення, риси матеріальної й духовної культури, історичного – відомості про колонізаційні рухи, переселення тощо) уможливають глибше вивчити його природу, з'ясувати процеси утворення, визначити тенденції, ядро і периферію, вивчити інтерферентні процеси, а також генезу говору в цілому та акцентуаційного явища зокрема.

За допомогою лінгвогеографічного методу дослідник має змогу отримати новий цінний і переконливий матеріал, який дає змогу не лише окреслити ареали функціонування певного явища, а й доповнити наукові положення, уточнити, змінити чи й зовсім заперечити їх.

⁷ Зокрема, Л.М. Коць-Григорчук засобами лінгвогеографії виявила динаміку творення в діалектному просторі явищ і тенденцій синтагматичної акцентуації, фонології і морфології. Взаємопов'язаність акцентуаційних, фонологічних і морфологічних явищ проілюстровано процесом визначення ареалу реліктової флексії *-ий* родового відмінка множини іменників колишніх і-основ (Коць-Григорчук 2002, 61–69).

Література

- АУМ, *Атлас української мови у 3 т.*, [Atlas ukraïnskoi movy u 3 t.], т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянищина і суміжні землі [Polissia, Serednia Naddnyprianshchyna i sumizhni zemli], т. 2: Волинь, Наддністріянищина, Закарпаття і суміжні землі [Volyn, Naddnistrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli], т. 3, ч. 1: Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі [Donechchyna, Slobozhanshchyna i sumizhni zemli], т. 3, ч. 2: Нижня Наддніпрянищина, Причорномор'я і суміжні землі [Nyzhnia Naddnyprianshchyna, Prychornomor'ia i sumizhni zemli], Київ 1984–2001.
- Варченко І.О. [Varchenko I.O.] (1971), *Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія* [Mizhmovni aktsentuatsiini kontakty i lnhvoheohrafiia], [в:] *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 46–59.
- Веселовська З.М. [Veselovska Z.M.] (1970), *Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської нації (кінець XVI – початок XVIII століть)* [Naholos u skhidnoslov'ianskykh movakh pochatkovoï doby formuvannia rosiïskoi, ukraïnskoi ta biloruskoi natsii (kinets XVI – pochatok XVIII stolit)], Київ.
- Ганудель З., [Hanudel Z.] (1984–2001), *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини* [Linhvistychnyi atlas ukraïnskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchynu], т. I–III, Prešov.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2017), *Динаміка діалектного континууму: гносеологічні параметри (вступні зауваги)* [Dynamika dialektnoho kontynuumu: hnoseolohichni parametry (vstupni zauvahu)], [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоєкології*, Київ, с. 7–13.
- Гриценко П.Ю. [Gritsenko P.Yu.] (2004), *Об интерпретации лингвистических карт* [Ob interpretatsii lingvisticheskikh kart], [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Сборник научных трудов, 2001–2002*, Москва, с. 86–101.
- Гриценко П.Ю., Малахівська О.А., Поістогова М.В. [Hrytsenko P.Yu., Malakhivska O.A., Poistohova M.V.] (2004), *Український діалектний фонофонд* [Ukrainskyi dialektnyi fonofond], Київ.
- Дзензелівський Й.О. [Dzendzelivskiy Y.O.] (1965), *Деякі питання методики і теорії інтерпретації лінгвістичних карт (На матеріалах слов'янських атласів)* [Deiaki pytannia metodyky i teorii interpretatsii lnhvistychnykh kart (Na materialakh slovianskykh atlasiv)], [в:] *Праці XI республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 20–39.
- ДЛАЗ, Дзензелівський Й.О. [Dzendzelivskiy Y.O.], *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР* [Linhvistychnyi atlas ukraïnskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR], ч. 1–3, Ужгород, 1958–1993.
- Жилко Ф.Т. [Zhylko F.T.] (1965), *Основні принципи побудови атласу української мови* [Osnovni pryntsyru robudovy atlasu ukraïnskoi movy], [в:] *Праці XI республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 3–19.
- Карский Е.Ф. [Karskiy E.F.] (1955), *Белорусы* [Belorusy], вып. I, Москва.
- КДА, Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П., Попова Т.В., Усачева В.В. [Bernshtejn S.B., Illich-Svitych V.M., Klepikova G.P., Popova T.V., Usacheva V.V.] (1967), *Карпатский диалектологический атлас* [Karpatskiy dialektologicheskij atlas] т. 1–2, Москва.
- Кобиринка Г.С. [Koburyunka H.S.] (2012), *Проблеми дослідження парокситонного наголосу в українських говірках* [Problemy doslidzhennia paroksytonnoho naholosu v ukraïnskykh

- hovirkakh], [в:] *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Скляренка*, Київ, с. 121–132.
- Кобирина Г.С. [Кобугунка Н.С.] (2016), *Прийоми й методи аналізу парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу [Prіyomu y metody analizu paroksytonezy na tli vilnoho rukhotoho naholosu]*, «Українська мова», № 2, с. 14–23.
- Коць-Григорчук Л.М. [Kots-Hryhorchuk L.M.] (1993), *Український діалектний парокситонічний наголос [Ukrainskyi dialektnyi paroksytonichnyi naholos]*, [в:] *Другий міжнародний конгрес українців*, Львів, с. 90–95.
- Коць-Григорчук Л.М. [Kots-Hryhorchuk L.M.] (1997), *Лінгвогеографічний аспект української синтагматичної акцентуації [Linhvoheografichnyi aspekt ukrainskoi syntahmatychnoi aktsentuatsii]*, ЗНТШ, т. ССXXXIV, с. 304–327.
- Коць-Григорчук Л. [Kots-Hryhorchuk L.] (2002), *Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору [Linhvistychno-geografichne doslidzhennia ukrainskoho diialektnoho prostoru]*, Нью-Йорк – Львів.
- Латта В. [Latta V.] (1991), *Атлас українських говорів Східної Словаччини [Atlas ukrainskykh hovoriv Shhidnoi Slovachchynu]*, Братислава.
- Назарова Т.В. [Nazarova T.V.] (1985), *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті [Linhvistychnyi atlas Nyzhnoi Prypiatі]*, Київ.
- ОКДА, *Общекарпатский диалектологический атлас [Obshhekarpatskij dialektologicheskij atlas]*, вып. I–VII, Скопје – Кишинев – Москва – Warszawa – Львів – Bratislava – Budapest – Белград – Нови сад – Kraków 1987–2012.
- ОЛА, *Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая [Obshheslavjanskij lingvisticheskij atlas. Seriya fonetiko-grammaticheskaya]*, вып. I–VI, Белград – Москва – Wrocław – Warszawa – Kraków – Загреб – Скопје 1988–2006; *Серия лексико-словообразовательная [Seriya leksiko-slovoobrazovatel'naya]*, вып. I–X, Москва – Warszawa – Минск – Братислава 1988–2012.
- Програма (1909), Михальчук К., Тимченко Є. [Mykhalchuk K., Tymchenko Ye.], *Програма для збирання діалектичних одмін української мови [Prohrama dlia zbyrannia dialektychnykh odmin ukrainskoi movy]*, Київ.
- Програма (1910), Михальчук К., Кримський А. [Mikhalchuk K., Krimskij A.], *Програма для собиранія особенностей малорусских говорів [Prohrama dlya sobiraniya osobennostej maloruskix govorov]*, С.-Петербург.
- Програма (1949), Ларін Б.О. [Larin B.O.], *Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови [Prohrama dlia zbyrannia materialiv do Dialektolohichnoho atlasa ukrainskoi movy]*, Київ.
- Скляренко В.Г. [Skliarenko V.H.] (1983), *Нариси з історичної акцентології української мови [Narysy z istorychnoi aktsentolohii ukrainskoi movy]*, Київ.
- AGB, *Atlas gwar bojkowskich*, т. I–VII, pod kier. J. Riegera, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1980–1991.
- Rieger J. (1996), *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*, compiled and edited from the fieldnotes of Jan Janów and his students by Janusz A. Rieger, Warszawa.
- Smułkowa E. (2002), *Białoruś i pogranicza*, Warszawa.
- Stieber Z. (1956–1964), *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, z. I–VII, Łódź.

Андрій Олександрович Колесников

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0002-8365-7598; e-mail: akolesnykov2015@ukr.net

З досвіду опису і картографування українських новожитніх говірок полілінгвального ареалу межиріччя Дністра і Дунаю

Реферат: Автор аналізує та узагальнює дослідницькі процедури, результати їх застосування для опису і картографування особливого латерального ареалу побутування української мови, в якому вона в неоднакових у просторовому і часовому вимірах соціолінгвальних умовах функціонує у вигляді новожитніх говірок. Вивчення таких полілінгвальних і полідіалектних ареалів спонукає науковців до пошуку шляхів удосконалення методології діалектологічних досліджень і призводить до відкриття нових мовних фактів.

Ключові слова: українська мова, новожитня говірка, генеза, динаміка, полілінгвальний ареал.

Abstract: **The experience of describing and mapping the Ukrainian resettlement dialects spread in the multilingual area between the Danube and the Dniester.** The author of the article analyses and summarizes research procedures, the results of application thereof to describe and map a special lateral area of existence in the Ukrainian language. It functions in a different area and temporal socio-lingual conditions in the form of resettlement dialects. Research into the multilingual and multidialectal areas prompts scientists to improve the methodology of dialectal research.

Keywords: the Ukrainian language, resettlement dialect, origin, dynamics, multilingual area.

Межиріччя Дністра і Дунаю (МДД) – латеральний ареал поширення української мови, де вона у вигляді генетично різнотипних новожитніх говірок функціонує в полілінгвальному середовищі (у тісному контакті з російською, румунською, болгарською, тюркськими та іншими мовами) понад 200 років, не маючи при цьому (до сер. XX ст.), маючи слабку (до 90-х рр. XX ст.) і лише останнім часом – дещо сильнішу підтримку літературного стандарту.

Українські говірки МДД починають активно вивчати з сер. XX ст.: праці А.М. Мука (1960), В.П. Дроздовського (1962), Т.П. Заворотної (1967), П.Ю. Гриценка (1980). Вчені досягли значних успіхів в їх описові, визначивши загальні риси найтиповіших мішаних говірок ареалу та з'ясувавши їхнє місце в українському мовному просторі як говірок південно-східного наріччя степового (західностепового) мішаного і перехідного (до південно-західного на південно-східній основі) типу.

Серед діалектних рис на цьому етапі виявлено низку яскравих явищ, системно властивих цим говіркам і дотепер, напр.: дієслівні форми 1 особи однини без

чергувань *д//дж, с//ш, з//ж, т//ч*, що зближує ці говірки з іншими степовими та деякими слобожанськими, і з наголосом у багатьох формах на першому складі, що відрізняє їх від східностепових і слобожанських (*ход'у, нос'у, нос'у, воз'у, к'рут'у, лет'у*); поширення інфінітива на *-т'* (*ходит', робит', писат'*), форм 3 особи однини II дієвідміни на *-е* (*ходе, робе, варе*); втрата дієсловами чергувань *т//ч, д//дж, с//ш* при приєднанні суфікса *-ува / -уй* (*закрут'уйеш, п'ідгромад'уваў, вик'рас'ували*) та пом'якшення в цій позиції передньоязикових [д], [т], [з], [с] (*показ'увати, з'гад'увати, запис'увати*); стирання дієслівних синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*ходитиму*); утворення пасивних дієприкметників, зокрема від дієслівних основ на *и*, суфіксом *-ан-* із втратою чергувань зубних [д], [т], [з], [с] з шиплячими перед ним (*з'робл'аний, зам'ис'аний, поклад'аний*); поширення іменникових відмінкових форм без наслідків другої палаталізації (*у до'рог'і, на я'линк'і, у ст'р'іх'і, у Мат'роск'і*); послаблення використання кличного відмінка, зокрема із заступленням його формою називного відмінка під час контакту мовців на близькій відстані, але збереженням у ситуації, коли кличуть здалеку; руйнівний аналогічний вплив на IV відміну іменників з боку II (*нема тел'а / тел'онка, дати тел'у / тел'ов'і*); індукція твердого типу відміни на м'який і мішаний типи іменників I та II відміни (*учител'ов'і, ко'н'ов'і, ком'ишов'і; земл'оїу, вулиц'оїу, душоїу*); індукція м'якого типу відмінювання прикметникових слів (*ц'іх, нов'іх, мал'ій* (наз. відм., одн., ч. р.), *ц'іми*); активізація компонента *самий* як засобу творення найвищого ступеня порівняння прикметників (*самий кра'сивий*); тенденція до втрати чергування *г, х, к // ж, ш, ч* при творенні присвійних прикметників (*Ол'гин, с'вахин, с'вах'ін; дочк'ін, дочкин*); поширення форм без початкового [н] займенника *в'ін* після прийменника *до його, на його, з його*; форми дав. відм. одн. жін. р. *й'її*, що є результатом індукції форми род. відм. (*дати й'її, й'її с'ім год*); форми місц. відм. одн. жін. р. *на нейі*; стягнених форм орудн. відм. одн. жін. р. вказівних займенників (*тойу, ц'оїу*), а також род. і дав. відм. одн. жін. р. (*тойі, ц'оїі*); розвиток полісемії прислівника *де* та омонімічного сполучника (*той де п'ішоў*); своєрідні пестливі структури прислівників (*туточки, тамочки, такочки, ос'дечки*); розрізнення локативних прислівників (*туди і тудойу, куди і кудойу, суди і судойу*), де перші позначають напрям, кінцеву точку руху, а другі шлях; активізація сполуки *коло +* род. відм. з локативним значенням (*коло за'бору, коло мене*); поширеність, замість літературних сполучників причини, форм *за'тошо, з'атошо, за'цешо, то'гошо, тошо, тешо*; скорочених реалізацій умовних кон'юнктивів *йак, шо* (замість *якби, якщо*); *шоб* (замість *якщо б*); усунення сполучника *але*; широке функціонування запозичених з румунської мови елементів *мей, бре / брей, гата / гата* (*мей Ван'а / с'час з'в'інок / буде, ка'жи мей / брей, ни плач / бре, о'дин мужч'іна і гата*); активність спонукальної частки і вигуку *гай* (*гай п'ішли, гай йа с'кажу*) та ін.

Деякі виявлені на попередньому етапі дослідження діалектні риси мішаних говірок мають чітку південно-західну генезу. Такою є, напр., частка, омонімічна з вигуком *а'ди* (*а'ди! / комах'ки / ше / буде видно дош'ч*).

Чимало південнобессарабських рис встановлено і на рівні лексики, напр.: *градина* – 'поливний город', *гарман* – 'город у садибі'; пор. похідні: *гарману'вати*

– ‘толочити’: *ко'рова в'іда|залас' і |чисто бур'а|ки згарману|вала; гар|мане"ний – ‘битий’*: *|хай но |мама |прійде / ото |будеш гар|ман'ана.*

Новий етап дослідження українських говірок МДД пов'язаний, з одного боку, з вивченням інтерферентних явищ, описом процесів міжмовної взаємодії, картографуванням цього ареалу як полілінгвального, з іншого – з удокладненням інформативності про генезу і динаміку українських говірок ареалу, пошуком нових діалектних явищ та рис, не виявлених на попередніх етапах спостереження, а також тих діалектних ознак, що відрізняють говірки різних генетичних діалектних типів, та й із встановленням самих цих типів та їхніх мікроареалів (див. праці П.Ю. Гриценка, А.О. Колесникова, М.С. Делюсто, О.О. Мірошніченко та ін.). Зокрема, встановлено, що за домінування в ареалі говірок мішаного типу, досі зберігаються говірки з ознаками моногенезу, яким понад 200 років, а також є специфічні, генетично і динамічно різнотипні говірки новішої формації. Тобто південнобессарабський ареал неоднорідний не лише в мовному, а й у діалектному плані стосовно вияву української та інших мов, а такі різні соціолінгвальні умови розвитку говірок неоднаково впливають на їхню динаміку.

В результаті картографування виділено 5 мікроареалів українських говірок МДД (Колесников 2016). Найбільш однорідний у мовному відношенні Білгород-Дністровський район (81.9% – українці, 8.8% – росіяни, 6.2% – молдовани, 1.2% – болгари). Він охоплює один мікроареал (українські бессарабські надморські говірки) з більшою частиною території Татарбунарського (71.3% українців) і Саратського (43.9% українців) районів не лише за ознакою переваги українського етномовного складника, а й за низкою ізоглос та діалектною строкатістю української мови: на тлі мішаних говірок проступає мозаїка мікросистем з ознаками моногенезу інших генетичних типів (буковинсько-подільського чи північнобессарабського: сс. Райлянка, Молодове Саратського району, Райлянка Татарбунарського району; середньонадніпрянського: сс. Стара Царичанка Білгород-Дністровського району, Плахтіївка Саратського району; східнополіського – с. Ярославка Саратського району), які поступово зазнають редуції під впливом діалектного оточення. Другий мікроареал (українські бессарабські наддунайські говірки) межує з першим і об'єднує мішані, відносно однорідні мікросистеми Ізмаїльського (28.9% українців) і Кілійського (44.6% українців) районів. Третій мікроареал охоплює північно-західну частину Тарутинського району. Його характеризує просторова відірваність від перших двох мікроареалів та вплив на мішані говірки мікросистем північнобессарабського діалектного типу, центром іррадіації якого виступають компактно розташовані говірки сс. Петрівки, Височанського, Новоукраїнки, Плачинди, а також одна моногенна говірка слобожанського діалектного типу, що контактує в одному населеному пункті (с. Олександрівка) з російською липованською мікросистемою. Четвертий мікроареал (говірок новішої формації) охоплює переважно Арцизький район (27.4% українців) і об'єднує представників різних, переважно західноукраїнських, материнських генетичних типів (носіїв архетипів південно-західного і північного наріч). Деякі українські говірки цієї мікророзони мають діалектну домінанту, розвиваючись за типом моногенних. В цьому мікроареалі переважає західнополіський діалектний тип (сс. Новоселівка й Мирнопілля), а також присутній закарпатський тип, що домінує у с. Прямобалка.

П'ятий мікроареал охоплює Болградський, Ренійський, частину Арцизького і Тарутинського районів, де українські говірки перебувають в меншості щодо інших контактних мов, вони переважно редуktivні й контактують з іншими мовами в межах населених пунктів.

Картографування новожитніх говірок, як і їхній опис (Баранникова 1975; Жирмунський 1976), становить лінгвістичну проблему (АУМ; Матвіяс 1970; Гриценко 2006), оскільки традиційний діалектологічний підхід зазвичай не встановлює достатньої кількості ареально релевантних протиставних рис, які в говірках до того ж широко варіюються з іншими, що не виявляють протиставлень. Крім того, характер просторової реалізації діалектних рис розмитий, зазвичай не вдається встановити чітких ізоглос, ще рідше справджуються очікування дослідників щодо сходження їх у пасма. Задля розв'язання цієї проблеми доцільно не обмежуватися ареально релевантними рисами, що показали свою дієвість для класифікації і картографування старожитнього мовного простору, а шукати нові, специфічні для кожного новожитнього ареалу, спираючись при цьому на його описові дослідження. Допомогає в цьому і залучення соціолінгвістичних свідчень, системний підхід до говірок з елементами функційного аналізу, що передбачає пошук не лише рис, відмінних від літературного стандарту та інших говірок, а й спільних з ними, а також "ареалів відсутності" (Никонов 1983) чи нульових діалектних рис – наявних в зіставлюваних ідіомах, але відсутніх в аналізованому¹.

Уважаємо, що загалом диференційний підхід у діалектології має залишатися доміантним, але для того, аби знайти ці диференційні діалектні риси, особливо новожитніх говірок, треба вдатися до послідовного системного підходу. Дослідник, шукаючи від самого початку вивчення діалекту лише його диференційні (відмінні від літературної мови та інших діалектів) риси, бере за основу свого дослідження хибну думку, що він начебто досконало знає всі риси літературної мови, всі риси інших діалектів та досліджуваної говірки, і тоді на основі зіставлення встановлює відмінності. Але відносно повне знання літературної форми мови, як і повне знання діалектної, має виходити з опису їх як системи. Спочатку треба системно описати кожну говірку, потім узагальнити ці описи як знання про діалект; знання про діалекти дадуть знання діалектної форми загальнонародної мови, з урахуванням якої формується і така її складова як літературна форма. Тобто для того, аби укласти вірогідний перелік диференційних рис, варто взяти за основу опису системний підхід до говірок як конкретних комунікативних систем, принципово рівнозначних мові (Гриценко 2007) з настановою на повноту опису говірки / мови як семіотичної системи.

Необхідність пошуку нових ареально релевантних діалектних рис новожитніх говірок задля їх адекватного опису зумовлена: 1) неповнотою переліку таких рис старожитніх говірок, що стали основою новожитніх, пор. (Гриценко 2013); 2) значною динамікою таких систем, спричиненою новими умовами їхнього розвитку: а) контактом з іншими мовами; б) контактом з іншими типами говірок

¹ Прикладом яскравої нульової діалектної риси південнобессарабських українських говірок мішаного типу є відсутність у них сполучника *але*, усвідомлювана самими діалектоносцями, що зумовило появу специфічного екзоетноніму для приїжджих – *алешники*.

в межах мови; в) активізованими в цих говірках внутрішніми динамічними процесами.

Окремої уваги дослідника переселенських говірок потребує поширене в них явище трансформації (семантичної і формальної), викликаною передусім аналогією до рис контактних ідіомів, коли риса залишається ззовні такою само, або дуже схожою, і лише увага до строкатої генези говірок, високої їх динаміки, співвідношення плану форми і плану значення мовного знака дозволяє встановити нову рису, а також явище трансформації діалектних рис, не зумовлених появою нових форм і значень, але лише зміною характеру відношення риси як явища загальнонародної мови до її ідіомів. Наприклад, деякі південнобессарабські українські говірки північнобессарабської генези (Райлянка, Молодове Саратського району, Райлянка Татарбунарського району) трансформували форму генетичного *май* як засобу ступенювання (*май красивий* = *красивіший*) під впливом інтегральної для південнобессарабського ареалу комунікативної частки *мей* (*та мей* / *в'ід^мче^лнис'* – передання невдоволення, *мей* / *іди с'у^лди* – звертання) на *мей* у значенні засобу ступенювання (*мей красивий*), чи *мей* розширило своє функціонування завдяки аналогії (більш активне і поширене заступає менш активне), наклавшись на *май*, і ці форми в говірках уживаються тепер як варіанти із тенденцією витіснення генетичного *май*.

Трансформацію рис, зумовлених зміною характеру відношення риси як явища загальнонародної мови до її ідіомів, можна продемонструвати такими фактами: чимало рис літературного стандарту стають рисами носіїв південно-західних чи північних діалектів (лексеми і форми на зразок *поче^лкай* замість *підож^лди*, *потри^л май* замість *подерж^лжи*, *ход^лджу* замість *ход'у*, у *Бросц'і* замість у *Броск'і* послідовно уживатимуть лише новозаселені мешканці чи носії говірок новішої формації – представники мікроареалу Арцизького району).

Контакт ідіомів посилює увагу мовців до мовних рис як свого, так і контактного діалектного типу, тому, не випадково, різні дослідницькі прийоми дають різні відомості. Так, відповідаючи на питання програми, чи є у говірці частка *май*, носії мішаних говірок, що контактують з північнобессарабським діалектним типом (сс. Скрянківка, Ганнівка Тарутинського району), кажуть, що в них немає *май*, а тоді через деякий час у розмові фіксуємо (*спи^лтайте й'її* / *во^лна май с'тарша* / *во^лна май 'біл'ше знайе*). Із цих суперечливих свідчень (програми і спостереження над діалектними текстами) робимо висновок, що форми з часткою *май* як варіанти до форм із частками *це*, *трохи* все ж присутні в мікросистемах, носії яких відповідями на питальник заперечують їх існування, а заперечують вони їх наявність, усвідомлюючи, що вони більш притаманні контактним говіркам, ніж їхній.

Цікавим напрямком пошуків лінгвістів на сучасному етапі дослідження ареалу в межах державного фундаментального наукового проекту «Опис і картографування МДД – нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов та діалектів» (НДР № 0116U004158; 2016–2018 рр., керівник проекту – директор Інституту української мови НАН України проф. П.Ю. Гриценко), серед результатів якого *Атлас українських говірок МДД* (Колесников 2016), низка навчальних посібників (Делюсто 2016; ГДМДД), монографій (Колесник 2018;

Kiseolar 2018), конференцій із збірниками наукових праць (*Збереження і розвиток української мови в лінгвально неоднорідних регіонах України*, жовтень 2017 р.), виявилися говірки нової форми, яким було присвячено кілька магістерських робіт (М.М. Парпуланської, *Українська говірка полімовного с. Надєждівка Арцизького р-ну Одеської обл.*; О.Б. Ропотин, *Динаміка бойківського діалектного типу української мови в іншодіалектному середовищі*, 2018 р. та ін.).

Таким чином, досвід вивчення новожитніх, латеральних, полілінгвальних і піддіалектних ареалів дозволяє удосконалити, розширити методологію діалектологічних досліджень, дає нові цікаві лінгвістичні факти, уможлиблює заповнення ареальних лакун, вірогідне відбиття усієї території поширення національних мов, а не лише їх типового старожитнього простору.

Література

- АУМ, *Атлас української мови [Atlas ukraïnskoi movy]*, Київ 1984, 1988, 2001.
- Баранникова Л.И. [Barannikova L.I.] (1975), *Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации [Govory territorij pozdnego zaselenija i problema ich klassifikacij]*, «Вопросы языкознания», № 2, с. 22–31.
- ГДМДД, *Гене́за і динаміка діалектів межиріччя Дністра і Дунаю [Henezia i dynamika dialektiv mezhirichchia Dnistra i Dunaiu]*, упор. А.О. Колесников, М.С. Делюсто, П.Д. Кісеолар [upor. A.O. Kolesnikov, M.S. Deliusto, P.D. Kiseolar], Ізмаїл 2017.
- Гриценко П.Е. [Hrytsenko P.Yu.] (1980), *Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западностепных говоров [Henezis i semanticheskaia struktura selskokhaziaiskoi leksyky ukrainskykh zapadnostepnykh hovorov]*, Киев.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2006), *Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети) [Mezhirichchia Dnistra i Dunaiu u svitli lnhvistichnoi heohrafiï (stan i priorytety)]*, «Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету», вип. 21, с. 3–16.
- Гриценко П.Ю. [Hrytsenko P.Yu.] (2007), *Говірка [Hovirka]*, [в:] *Українська мова. Енциклопедія [Ukrainska mova. Entsyklopediia]*, Київ, с. 105.
- Гриценко П.Е. [Hrytsenko P.Ye.] (2013), *Грамматический портрет диалекта [Hrammaticheskii portret dialekta]*, «Исследования по славянской диалектологии», вып. 16, с. 9–36.
- Делюсто М. [Deliusto M.] (2016), *Українська наддунайська говірка: збірник діалектних текстів [Ukrainska naddunajska hovirka: zbirnyk dialektnykh tekstiv]*, Ізмаїл.
- Дроздовський В.П. [Drozdovskij V.P.] (1962), *Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області) [Ukrainski hovirky Bessarabskoho Prymor'ia (na materialii obstezhennia Sapatskoho, Tamarbynaskoho ta Bilhorod-Dnistrovskoho raioniv Odeskoi oblasti)]*, Одеса.
- Заворотна Т.П. [Zavorotna T.P.] (1967), *Лексика українських наддунайських говірок [Leksyka ukrainskykh naddunaiskikh hovirok]*, Ужгород.
- Жирмунский В.М. [Zhirmunskii V.M.] (1976), *Общее и германское языкознание [Obshchee i germanskoe jazykoznanie]*, Ленинград.

- Колесник В.О. [Kolesnyk V.O.] (2018), *Говірка с. Городне (Чийшіїя). Бесарабія. Словник* [Hovirka s. Horodne (Chiishchiia). Besarabiia. Slovnyk], Одеса.
- Колесников А.О. [Kolesnykov A.O.] (2016), *Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю* [Atlas ukrainskykh hovirok mezhirichchia Dnistra i Dunaiu], Ізмаїл.
- Матвіяс І.Г. [Matviias I.H.] (1970), *Картографування причорноморських українських говорів* [Kartohrafuvannia prychornomors'kykh ukrains'kykh hovoriv], [в:] *Праці XIII республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 134–141.
- Мукан А.М. [Mukan A.M.] (1960), *Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості* [Ukrainski naddunajski hovirky. Fonetyko-hramatychni osoblyvosti], Глухів.
- Никонов В.А. [Nikonov V.A.] (1983), *Оптимизация методов ареальной лингво-этнографии* [Optimizacija metodov arealnoj lingvo-etnografii], [в:] *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос)*, Ленинград, с. 18–24.
- Kiseolar P. (2018), *Reflexii lingvistice ale românofonilor din Delta Dunării*, [в:] *Istorie și civilizație de-a lungul Dunării de Jos. Culegere de studii dedicate zilei internaționale a fluviului – 29 iunie*, Brăila – Ismail – Cahul – Galați, с. 445–450.

Dorota Krystyna Rembiszewska

Polska Akademia Nauk w Warszawie

Instytut Sławistyki

ORCID: 0000-0003-0339-0879; e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.waw.pl

Janusz Siatkowski

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0003-4362-9426; e-mail: janusz.siatkowski@wp.pl

***Niezabudka, wasilek, wołoszka* – o dylematach w rozstrzygnięciu pożyczek i reliktyw dawnej wspólnoty na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim**

Abstrakt: Na podstawie nazw kwiatów – *niezabudka* ‘niezapominajka’ i *wasilek, wołoszka* ‘chaber’ podjęto próbę rozstrzygnięcia problemu metodologicznego, jak traktować niektóre wyrazy gwarowe występujące na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. Autorzy starają się odpowiedzieć na pytanie, czy wybrane jednostki leksykalne interpretować z punktu widzenia zapożyczeń, czy też uznawać je za kontynuacje dawnej wspólnoty słowiańskiej.

Jednoznaczne rozstrzygnięcie tego zagadnienia wymaga bardzo szczegółowych, wręcz drobiazgowych dociekań i ekscerpcji różnych źródeł – począwszy od słowników historycznojęzykowych przez monografie gwarowe, po publikacje z zakresu geografii językowej. Przedstawione nazwy na ogół pojawiają się dość sporadycznie w polskich gwarach na pograniczu wschodnim. Wydaje się, że trzeba tu przyjąć oddziaływanie również wschodniosłowiańskich języków literackich.

Słowa kluczowe: leksyka gwarowa, kontakty językowe, geografia lingwistyczna, zapożyczenia językowe, dialektologia słowiańska.

Abstract: *Niezabudka, wasilek, wołoszka: on the dilemmas of resolving borrowings and relicts of an earlier community in the Polish-East Slavic Borderland.* Names of flowers such as *niezabudka* ‘forget-me-not’ and *wasilek, wołoszka* ‘cornflower’ are helpful in resolving a methodological problem of how to treat some subdialectal words used in the Polish-East Slavic Borderland. The author attempts to resolve whether the selected lexical items should be interpreted as lexical borrowings or as continuations of an earlier Slavic community.

An unambiguous resolution of this issue requires very detailed, meticulous research and excerption of various sources, ranging from dictionaries of language history through subdialect monographs to publications on linguistic geography. The above names are generally infrequent in Polish subdialects spoken in the Eastern Borderlands. It seems that the influence of the Eastern Slavic literary languages should also be taken into account.

Keywords: subdialect lexis, language contact, linguistic geography, lexical borrowing, Slavic dialectology.

Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie to obszar, na którym w ciągu kilku wieków dochodziło do kontaktów różnych języków, zarówno należących do rodziny

słowiańskiej, jak i języka litewskiego, co wynikało m.in. z funkcjonowania w jednym organizmie państwowym. Język polski, ukraiński i białoruski silnie na siebie oddziaływały, a rezultaty tych wpływów były nierzadko trudne do przewidzenia i ujęcia w jednolity schemat. Prowadząc dociekania nad proveniencją niektórych wyrazów występujących na wskazanym pograniczu, badacz nierzadko ma nietatwy do rozstrzygnięcia problem metodologiczny, jak traktować te jednostki leksykalne – interpretować z punktu widzenia zapożyczeń czy też uznawać je za residua dawnej wspólnoty słowiańskiej. Zagadnienie to omawiamy na przykładzie nazw dwóch kwiatów – ‘niezapominajki’ i ‘chabra’.

Niezabudka ‘niezapominajka’

O wyrazie tym pisano już dużo. Po opracowaniach Sawaniewskiej-Mochowej (1990, 124), Waniakowej (2006a, 71–79; 2006b, 527–534; 2012, 111–112; 2015, 205–216) i Kosteckiej-Sadowej (2015, 330–331) wiadomo, że polska *niezabudka* stanowi pożyczkę z języków wschodniosłowiańskich. Do opracowań tych należy jednak wprowadzić kilka uzupełnień i uściśleń, a także wnieść pewne sprostowania, zwłaszcza w uporczywie powtarzanych błędnych informacjach o zasięgu tej pożyczki w gwarach polskich.

O zasięgu tej nazwy w gwarach słowiańskich daje dobrą informację OLA III (132–133), na mapie 53 Незабудка (*Myosotis*). Otóż podany w postaci uogólnionej leksemem **ne-za-bɔd-ɔk-a*, wraz z właściwym głównie dialektom ukraińskim wariantem **ne-za-bɔd-ɔk-a*, tworzy obszerny areal w dialektach wschodniosłowiańskich i słowackich, z którym łączą się dwa punkty na polskim pograniczu wschodnim (Trzebieszów pod Łukowem i Choroszczynka pod Białą Podlaską). Poza tym zanotowano go w kilku punktach na zachodzie Polski od przesiedleńców spod Wilna, Lwowa i z Podola, a zatem należy je lokalizować w polskich dialektach kresowych. Wendina traktuje je podobnie (Вендина 2014, 94), ale na s. 378 swojej monografii niesłusznie mówi o izoglosie rusko-polskiej, zamiast rusko-słowackiej.

W dialektach słowackich to nazwa niewątpliwie rodzima. W OLA jest poświadczona powszechnie w dialektach środkowej i zachodniej Słowacji, występuje też na wschodzie, gdzie częściowo przeważa **žab-ɔj-E oč-ɔk-o*. Podobny zasięg nazwy *nezabudka*, *nezabútka* ‘niezapominajka’ potwierdza również SSN II (429), a w słowackim języku literackim ma poświadczenia od XIX wieku (Králik 2015, 38; SSJ II, 370). Pod wpływem słowackim *nezabudka* pojawia się również w języku czeskim (Jungmann 1835–1839, II, 717; Kott 1878–1893, II, 162, VI 1189), dziś jest tu przestarzała (PS III, 558, SSJČ II, 198), ale sporadycznie została zapisana w gwarze na Morawach (ČJA II, 268–270, m. 113).

Materiały spoza OLA pokazują, że postaci sprowadzające się do uogólnionego zapisu **ne-za-bɔd-ɔk-a* mają na polskim pograniczu wschodnim znacznie szerszy zasięg, ale ich postać fonetyczna z samogłoską *u*, zamiast oczekiwanego kontynuantu samogłoski nosowej, wskazuje, że nie mamy tu do czynienia z dawną łącznością rusko-polską, lecz z pożyczką wschodniosłowiańską.

Nazwę *niezabudka* ‘niezapominajka’ zamieszcza SGPK III (320) jako zasłyszana na Litwie (ustnie z Litwy). Z Wileńszczyzny potwierdza ją Karłowicz (1984, 52). Z gwar polskich na Brzławszczyźnie Rieger (2014, 171) podaje *ńezabútk*a jako imię krowy. Warto dodać, że *ńezabútk*a odnoszącą się do nazwania krowy zanotowano też w polskich gwarach na Białorusi pod Lidą (PolGov, II, 170). Według Smułkowej (2009, 168) na Brzławszczyźnie w wypowiedziach traktowanych jako polskie występują *ńezapom'inajki*, natomiast w białoruskich *ńezabutki*. Mamy też kilka poświadczeń tego wyrazu z polskich gwar kresowych: do wspomnianych już w OLA trzech punktów z przesiedleńcami spod Wilna, Lwowa i Podola można dodać zapisy *ńezabutka* ‘niezapominajka’ od przesiedleńców spod Lwowa – z Siemianówki i Wołoszkowa (Lwów 2015, 165, nr 1294) oraz z Kozłowa pod Tarnopolem (Tarnopol 2007, 188, nr 1294), na co zwraca uwagę też Rieger (2007, 16). U przesiedleńców spod Nowogródka występuje *niezabudek* (Lewaszkiwicz 2017, 418), ale autor w tłumaczeniu tego wyrazu użył synonimów ‘niezabudka, niezapominajka’, co świadczy, że sam też używa formy *niezabudka*.

Niezabudka znana jest w gwarach niemal całego Mazowsza. Pokazuje to mapa w atlasie mazowieckim. Na zachodzie sięga ona po skrajne punkty: Ostrowy pod Kutnem, Sierakówki pod Gostyninem, Gozdowo, Ligówko i Babiec Piaseczny pod Sierpcem oraz Chrapoń i Jasiony pod Żurominem. *Niezapominajki* notowano tylko w rozproszeniu, częste są natomiast *żabie oczka* i podobne (AGM, V, 146, m. 235). Brak tej nazwy tylko w najbliższych okolicach Warszawy, co obrazowo pokazuje płaszczyznowa mapa u Waniakowej (2006a, 79). Na mapie tej nie pojawiają się dane między wschodnią granicą Mazowsza a wschodnią granicą Polski. Mamy tu zbyt skąpe materiały, by stwierdzić, czy tu powszechniej występuje *niezabudka*. Jej brak na terenach przygranicznych może przemawiać za tym, że na Mazowsze dostała się ona nie z sąsiadujących gwar ruskich, lecz za pośrednictwem polskiego języka literackiego.

Z OLA, jak wspomniano, można podać Choroszczynkę pod Białą Podlaską oraz Trzebieszów pod Łukowem. Poza tym w kartotece SGP jest *niezabudka* w Siennicy Różanej pod Krasnymstawem bezpośrednio nawiązująca do szerszego areału w słowniku Pelcowej (2015, 318, m. 34). Notuje ona tu *niezabudkę* w Dorohuczycach i Trawninkach w pow. świdnickim, w Krzeczonowie koło Bychawy oraz wokół Hrubieszowa w Skryhycynie w gm. Dubienko nad samą granicą polsko-ukraińską, w Stefankowicach, Moniatyczach, Kopyłowie, Orłowcu i Jarosławcu. Na Lubelszczyźnie dominuje jednak *niezapominajka*, częste są też *żabie oczka*. Należy jeszcze dodać z kartoteki SGP *niezabudkę* z odległej miejscowości Książnica Wielka koło Kazimierza Wielkiej w Małopolsce. *Niezabudkę* ‘niezapominajkę’ zapisano także w Mościskach na Ukrainie tuż przy granicy polskiej koło Przemyśla (Kostecka-Sadowa 2008, 191). Takie rozproszenie może świadczyć o dawniej szerszym zasięgu *niezabudki* w gwarach polskich.

W dotychczasowych opracowaniach podawane są ponadto informacje o występowaniu *niezabudki* w okolicach Poznania i na Kaszubach (AGM, V, 146; Waniakowa 2012, 112; Kostecka-Sadowa 2015, 330–331). W naszych rozważaniach koncentrujących się na zasadności przyjmowania wpływu wschodniosłowiańskiego, w tym argumentu geograficznego o występowaniu tych pożyczek na ograniczonym obszarze wschodniego pogranicza, sprawa ta wymaga szczegółowego wyjaśnienia.

Lokalizacja pod Poznaniem opiera się na powołaniu na fiskę kartoteki SGP dotyczącą Łopienna pod Wągrowcem w pracy Adama Tomaszewskiego, *Gwara Łopienna*

i okolicy w północnej Wielkopolsce (Kraków 1930). Na kartce tej umieszczono tylko przekreślone zero. Powinno to wzbudzić wątpliwości, zresztą Sawaniewska-Mochowa korzystająca również z tej kartoteki owej lokalizacji nie wymienia. Otóż autor na s. 217 umieszcza leksem *niezabudka* w osobnym zestawieniu „garść wyrazów nieużywanym w naszej gwarze”, co świadczy tylko o tym, że był on znany autorowi pracy jako regionalizm zasługujący na informację. Lokalizację tę trzeba więc wykreślić.

Warto też wyjaśnić umieszczenie *niezabudki* na terenie Kaszub. Przywoływany słownik Sychty (1967–1976, III, 252) ma tylko odsyłacz *nezabudka* zob. *nezabãčka*, a pod tym hasłem już o *niezabudce* nie wspomina. Warto dodać, że Hinze uzupełniający pierwotne zbiory Lorentza znalazł jednak formę *nezabũudka* w rękopiśmiennym zbiorze kaszubskich nazw roślin Leona Roppela (Lorentz 1958–1983, IV, 1592). Świadczy to tylko o powszechnej znajomości tego poetyzmu romantycznego w polskim języku ogólnym, nie wyłączając terenu Kaszub, ale do gwary kaszubskiej on jednak nie wszedł. Zresztą pod jego wpływem, jak słusznie zakłada Waniakowa (2015, 208), powstały neologizmy kaszubskie, jak *nezabãčka*, *nezabãčnik*, *nezabãtka* (por. Sychta 1967–1976, III, 252).

Należy więc pozostać przy stwierdzeniu, że zapożyczona *niezabudka* weszła tylko do gwar wschodniej Polski oraz do polskich gwar kresowych. Inne poświadczenia dowodzą tylko jej ekspansji w ramach polskiego słownictwa literackiego (por. Waniakowa 2006a).

Niezabudka ‘niezapominajka’ ma dosyć bogate poświadczenie w literaturze. Wcześniej pojawiają się formy fonetycznie ruskie od dawnego *zabyć* ‘zapomnieć’, *zabywać* ‘zapominać’, występującego w staropolszczyźnie (Linde 1951, VI, 714) i notowanego jeszcze jako dawne przez SJPD (X, 428) z przykładami z XIX wieku, a w gwarach zachowanego na Śląsku Cieszyńskim (kartoteka SGP) oraz na Kaszubach (por. *zabęc* ‘zapomnieć’ u Sychty [1967–1976, I, 27–29] s.v. *bęc* ‘być’). Edward Redliński w *Konopielce* użył zwrotu „*zabyło sie na śmierć*” (s. 54). Już Michał Dudziński (1776, 32) uważał *zabyć*, *zabywać* ‘zapomnieć, zapominać’ za słowo ruskie.

Jako formy fonetycznie ruskie zostały zanotowane w kartotece SXVII–XVIII w znaczeniu ‘upominek, pamiątka’ z *Pamiętników* (1666–1721) Krzysztofa Zawiszy: „Synek mój miły Józef wielą chorob zdjęty umarł, zostawiwszy pozostałym rodzicom w *niezabud* łzy i żal nieznośny”, i z rękopisu XVII/XVIII w. *Historii świeżych i niezwyčajnych*: „y mały iego portrecik, który jey na *ne zabudesz* darował”. Linde (1951, III, 342–343) przytacza z Wacława Potockiego (1728): „już niesie i pierścionek, na krótki *niezabudesz*, przyszył twój małżonek”, z *Nauki cyrylickiej* (1792) Ludwika Perzyny: „Francowate dymienice na *niezabud* od osob już zarażonych amanci odbierają”, i jeszcze z końca XVIII wieku: „Pani moja...prosi go, abyś jej odesłał portret jej i listy i *niezabud* wszelki” oraz: „Na wieczny *niezabudesz* konia ci mego ofiaruję”.

Notują te wyrazy i późniejsze słowniki: SWil (I, 778) jako potoczny prowincjonalizm podaje *niezabud* ‘upominek, pamiątka’, SW (III, 373) ma jako przestarzałe *niezabud* i przytacza znane już przykłady z Perzyny i Lindego, *niezabudesz* z cytatami z Potockiego i Lindego oraz *niezabudysz*: „Wezyr kamieniecki miał sobie przyrzeczoną niewielką sumę na *niezabudysz*”, powołując się na Antoniego Rollego. Jako regionalne i dawne ma jeszcze SJPD (V, 285–286) *niezabud* ‘upominek, pamiątka’ z przytoczeniami z Henryka Rzewuskiego (1791–1866): „Chciałem dobyć szabli i byłbym mu dał

taki *niezabud...*”, i Pauliny Wilkońskiej (1815–1875): „Panna Halina śle wam mały *niezabud*”.

Wchodząca do języka polskiego *niezabudka* miała więc oparcie we wcześniejszych pożyczkach współrzdennych. Pojawia się ona późno. Linde (1951, III, 342–343) podaje *niezabudki* ‘niezapominajki’ bez lokalizacji i cytatu; SWil (I, 778) uważa *niezabudkę* za pospolitą nazwę występującą u ludu na Litwie; SW (III, 373), uznając ją za pożyczkę z ukraińskiego, poświadcza przykładami z Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego.

U Słowackiego jest to wyraz bardzo częsty, choć ma on także wyrazy *niezapominaka* i *niezapominajka*. Używa go wielokrotnie, zarówno w postaci fonetycznie niespolonizowanej, jak i w spolonizowanej (por. Jurkowski 1974, 122). Postać *nezabudka* występuje w *Beniowskim*: „z *nezabudką*, Rozmawia czyściej lilia”, i we *Śnie srebrnym Salomei*: „Jak na małą *nezabudkę* Księżniczka patrzy z wysoka”. Częstsza jest forma spolonizowana *niezabudka*, pojawiająca się w *Beniowskim*: „Jak *niezabudka* drżąca przy leszczynie”, „Ja, co kwiaty koszę w *niezabudkowej* przeszłości murawie”, w *Baladynie*: „Jako *niezabudki*”, i w wierszu *Księżyc*: „*Niezabudki*, bławatki, lilije, tymianki”. Z Mickiewicza podawany jest werset z powieści poetyckiej *Konrad Wallenrod*: „Chciałbym jeden mały kwiat uszczknąć, kwiat *niezabudki*”. Jak słusznie twierdzi Bešta (1971, 211), jest to romantyczny poetyzm wzięty z języka ludowego, który wszedł do języka literackiego. Za regionalizm uważa *niezabudkę* SJPD (V, 285–286), cytując utwory Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego, Pauliny Wilkowskiej, Elizy Orzeszkowej, Zofii Kossak-Szczuckiej, Antoniego Słonimskiego i Adama Asnyka. *Niezabudka* to również tytułowa nazwa wiersza dla dzieci Marii Konopnickiej, urodzonej w Suwałkach.

W latach 1840–1844 ukazywało się w Petersburgu czasopismo literackie „*Niezabudka. Noworocznik*” wydawane przez Jana Barszczewskiego. W pierwszym numerze (1840 r.) zamieszczono wiersz *Dumka* Wincentego Dawida (1816–1897, urodzonego w Szczebrzeszynie), w którym pojawia się nazwa omawianego kwiatu: „A ja zerwę *niezabudkę* / *Niezabudkę* tę malutkę / Jej to kwiatek ulubiony, / Pójdź kwiateczku w obce strony” (s. 3).

We współczesnej polszczyźnie wyraz *niezabudka* funkcjonuje w obiegu także w warstwie proprialne, jako nazwa obiektów mieszkalnych (np. Willa „*Niezabudka*” w Nałęczowie) i lokali użytkowych (np. „*Niezabudka*” Studio Urody w Poznaniu), element składowy nazw instytucji usługowo-opiekuńczych (np. Ośrodek Rehabilitacyjno-Edukacyjno-Wychowawczy „*Niezabudka*” w Kutnie). Jak widać, geografia tych nazw własnych nie wiąże się z zasięgiem apelatywu.

Skomplikowane międzysłowiańskie związki językowe w nazwach *niezapominajki* właściwie ustala Waniakowa, autorka kilku obszernych opracowań (2006a, 71–79; 2006b, 527–534; 2012, 111–112; 2015, 205–216) o nawach tej rośliny w kontekście języków Europy. Nazwy takie, jak *niezapominajka*, *niezabudka* itp., stanowią kalkę niem. *Vergißmeinnicht*, która do języków wschodniosłowiańskich dostała się bezpośrednio lub raczej za pośrednictwem języka polskiego, a po naszych ustaleniach można tu dodać jako język pośrednik także słowacki. Kalka ta w postaci *niezabudka* wróciła do nas jako pożyczka zwrotna z ukraińskiego.

Wasilek, wasilka i wołoszka ‘chaber, *Centaurea cyanus* L.’

Polskie gwarowe nazwy *chabra bławatka* ‘*Centaurea cyanus* L.’ na tle słowiańskim i europejskim przedstawiła Waniakowa (2019, 173–187). Wśród nich są dwie nazwy *wasilek*, *wasilka* i *wołoszka*, które zostały zapożyczone z języków wschodniosłowiańskich. Na wpływ ten zwrócono uwagę już wcześniej (por. Nitsch 1954–1958, II, 96–97; Hrabec 1949, 46–47, 114, 133; Sawaniewska-Mochowa 1990, 134; Kurzowa 1993, 445–446, 449; Pastusiak 2007, 149–151; Kostecka-Sadowa 2015, 339, 340; Сабадош 2015, 379 i in.).

Nazwa *wołoszka* jest motywowana włochatym wyglądem kwiatów i owłosionych łodyg rośliny (Waniakowa 2019, 179) lub wiąże się z dawną nazwą ludów romańskich *волох*, *валах* (por. Фасмер 1964–1973, I, 345, ESBM, II, 43–44, Сабадош 2015, 21). Na pożyczkę z języków wschodniosłowiańskich jasno wskazuje jej postać z pełnogłosem.

Już staropolską nazwę *wasilek* oznaczającą różne rośliny, ale nie ‘chaber’, za powstałą pod wpływem ruskim uznaje Karpluk (1988, 153), choć podobnie jak imię *Wasyl* (*Wasył*) może być ona tłumaczeniem greckiej nazwy botanicznej βασιλικόν ‘królewskie’. Należy też zwrócić uwagę, że imię *Wasyl*, uważane za ruskie, w XIV–XV wieku dosyć powszechnie występowało w języku polskim, nawet w Małopolsce i Wielkopolsce (SSNO, VI, 27–28), a mogło być też użyte, jak zakłada Hrabec (1949, 32), jako nazwa pospolita w znaczeniu ‘chłop ruski’, np. w *Zwierzyńcu* Mikołaja Reja: „Ów też zasię drugi, co sie tylko na grzegorze albo *wasilki* rozmyślał [...] tam też sprawa trudna ma być”. Późniejszy *wasilek* ‘chaber’ powszechnie uznaje się za pożyczkę ruską (por. wyżej). Nazwa ta eksponuje początek kwitnienia *chabra* około dnia św. Bazylego (25 maja). Jest też ludowe tłumaczenie powstania nazwy *wasilek* ‘chaber’ związane z ukraińską legendą, że miał on wyrosnąć na mogile załaskotanego na śmierć przez rusałki chłopca o imieniu Wasyl (SSiSL, II, 74).

Pożyczki te chcemy przedstawić nieco dokładniej, zwracając większą uwagę na ich zasięgi gwarowe znane z kilku opracowań atlasowych i na nasuwające się w związku z tym wnioski. Prostujemy też kilka powtarzanych błędów.

Na mapie OLA (IV, 61) nazwy te sąsiadują ze sobą. Nazwa **vasilьkь* zajmuje tu obszerny zwarty areał, obejmujący gwary rosyjskie oraz północno-wschodnią Białoruś. Poza tym **vasilьkь* w rozproszeniu pojawia się na całej niemal Ukrainie (*васил'ок*, *вас'іл'ок* lub pl. *васіл'ку*, *васил'ку*, m.in. na Zakarpaciu: Сабадош 1999, m. 10), sporadycznie na pograniczu z Białorusią w miejscowości Tur (Тур) niezbyt daleko od granicy polskiej, a poza tym na Białorusi m.in. w miejscowości Dmitrowicze (Дзмітравічы) blisko Białowieży po polskiej stronie. Na zachodniej Ukrainie rzadko występują też **vasilьky* w miejscowości Sieczy (Сечы) na północ od Brześćcia i w miejscowości Przewałka (Прывалкі) na północ od Grodna oraz w Łosku (Лоск) w rejonie wołyńskim, **vasilьka* we wsi Bojary Wielkie (Вялікія Баяры) koło Szczuczyna, w Poleckiszkach (Паляцкішкі) nad granicą litewską (koło Solecznik po drugiej stronie granicy) i w miejscowości Łuksze (Лукшы) na północ od Brasławia, a poza tym **vasilьka* w Polsce w Radziuszkach pod Sejnami.

W południowo-zachodniej Białorusi oraz na całej niemal Ukrainie występuje **volšьka* (*wołoszka* i pl. *wołoszki*), ale na Ukrainie wzdłuż granicy z Polską dosyć znaczny

obszar zajmuje przejęty z gwar polskich *blavaty (włóvat pl. wławátu, por. Сабадош 1999, m. 10). Polski *blawat*, *blawatek* ‘chaber’ zaś stanowi derywat od stpol. przymiotnika *blawy* ‘niebieski’ wywodzącego się ze śrwniem. *blā*, *blaver* (por. Waniakowa 2019, 174–175).

Dalsze atlasy wprowadzają tu znaczne uściślenia. W atlasie białoruskim (LAB, I, 97, m. 229) przy podobnym podziale geograficznym na północno-wschodni *vasilëk* (i *wásilьka*, *vasilьka*) i południowo-zachodnią *walóška* mamy znacznie częstsze niż w OLA poświadczenia nazwy *vasilëk* w zwartym areale nazwy *walóška* oraz w zachodniej Białorusi, a mianowicie *vasilëk* w trzech punktach na północ od Brześcia: Raśna (Расна) koło Kamieńca, podawane przez OLA Dmitrowicze (Дзмітравічы) i Kamieniuki (Камянюкі); w kilku punktach w okolicy Grodna: na południe w miejscowościach Korobczyce (Каробчыцы) i Strzelce (Стральцы), na północ we wspomnianej już w OLA wsi Przewalki (Прывалкі) oraz pod Szczuczynem we wsiach Berszty (Бершты) i Kościeniewo (Касцянева), a dalej na północ szerokim pasem wzdłuż granicy litewskiej i łotewskiej *vasilëk*, *wásilьka* i *vasilьka*.

Tarnacki (1939, 61, m. 149) stwierdza, że na Polesiu zachodnim ogólnopolska nazwa *wołoszka* ustępuje w powiecie bielskim przed mazowieckim *chabrem*, a w powiecie kowelskim przed małopolskim *blawatkiem*. Kilka opracowań gwarowych, przytaczanych przez autorkę komentarza do AGWB (VIII, 212–215) Kazimierz Pastusiak, podających lokalizację nazwy *walóška*, pokazanego jej zasięgu w LAB nie rozszerza. Słownik pogranicza SPZB (I, 277) ma tylko nazwę *walóška*: z dwóch miejscowości mieszczących się w areale wyznaczonym przez LAB oraz ze wsi Knyszewicze leżącej na południe od Sokółki na Białostocczyźnie.

Również w gwarach wschodniosłowiańskich w tym regionie zanotowano tylko nazwę *walóška*. Występuje ona tu w szerokim pasie przygranicznym od Biebrzy po Hajnówkę, sięgając w części centralnej aż po Białystok. Ciekawe, że postać *wałoška* nie przekracza tu granicy akania (AGWB, I, m. 1), a w okolicy Białegostoku, gdzie akania nie ma, zapisano *wołoška* (AGWB, VIII, 212–215, m. 368). W zachodniej Białostocczyźnie zapewne pierwotna tu *wałoška*, *wołoška*, została wyparta przez derywaty (ze zmianą rodzajową na rodzaj żeński) wywodzące się od polskiej nazwy *chaber* (*chaber* tu tylko sporadycznie nad Bugiem): *chaberka* na północy, *chabr'a* w okolicach Białegostoku oraz *chaberok* z ruską wokalizacją jeru w sufiksie *-ькь* w wąskim pasie koło Bielska Podlaskiego od Narwi do Bugu. Jako pożyczka zwrotna *chaberok*, *faberok* pojawia się pod Bielskiem Podlaskim w wypowiedziach, które można traktować jako polskie (Tarnacki 1939, 61; Waniakowa 2019, 180).

Zasięgi geograficzne sąsiadujących wyrazów *vasilьkь i *vúšьka w gwarach słowiańskich wydają się wskazywać, że tworzący pierwotnie zwarty areal na terenie Rosji i północno-wschodniej Białorusi *vasilьkь pojawił się w areale nazwy *vúšьka w rozproszeniu w gwarach ukraińskich i na terenie południowo-zachodniej Białorusi pod wpływem rosyjskiej i białoruskiej postaci literackiej.

Białoruski literacki *vasilëk* ‘chaber, Centaurea cyanus L.’ notuje dopiero słownik języka współczesnego TSBM (I, 468), ale jako literacka podawana jest również *walóška* (TSBM, I, 458).

Ukraińskie *vasilьki* notowane są od połowy XVII wieku, głównie jednak w znaczeniu ‘bazylija, Ocynum Basilicum’ (SUM XVI–XVII, III, 184). Hrinčenko

(Грінченко 1907–1909, I, 128) podaje *васильок* na oznaczenie pięciu różnych roślin, ale nie chabru. Dopiero słownik współczesny SUM (I, 296), zapewne pod wpływem rosyjskim, ma *васильк* w znaczeniu ‘chaber’, ale też ‘bazylia’. Leksem stał się chyba jednak na Ukrainie dosyć powszechny, skoro wszedł do utworów pisarzy polskich związanych z kresami południowymi. Utożsamienie *wasilka* ‘chabru’ z *bazylią* wiąże się zapewne z tym, że w antroponimii wschodniosłowiańskiej (i słowackiej) imię *Wasyl*, *Wasyli* jest jednoznaczne z *Bazylim*. Nazwę *волóшка* z kolei jako określenie ‘chabru’ notuje Hrinčenko (Грінченко 1907–1909, I, 252–253), a także SUM (I, 734).

W języku rosyjskim *василекъ* notowany jest od XVII w., ale trudno określić jego znaczenie: redaktorzy jako ekwiwalent współczesny dają ‘василек’, jednak jeden z cytatów „По-руски *василки* [...] базиликон” świadczy, że raczej chodzi o *bazylię* (SRJ XI–XVII, II, 23), w XVIII wieku *василек* oprócz wielu innych roślin nazywa też ‘chabra’ (SRJ XVIII). Również u Dała *василékъ* odnosi się do wielu różnych roślin, m.in. do ‘bazylii’, ma jednak również znaczenie ‘chaber’ (Даль 1955–1956, I, 167). Słownik języka współczesnego SSRLJ (I, 58) daje *василékъ* już tylko w znaczeniu ‘chaber’. Nazwę chabra *волóшка* notuje SRJ XVIII, a Dal podaje ją jako regionalną, południową (Даль 1955–1956, I, 237; ciekawe, że wśród synonimów wymienia również pożywkę polską *блaвaткa*).

Omawiane wyrazy jako pożyczki z języków wschodniosłowiańskich mają dosyć bogatą dokumentację w języku polskim. Wchodzi tu w grę ich przejmowanie do gwar polskich bezpośrednio z sąsiadujących gwar białoruskich i ukraińskich, jak i – zwłaszcza – wpływy wschodniosłowiańskich języków literackich.

Wyraz *wasilek* notuje już Słownik staropolski na oznaczenie kilku nazw roślin, m.in. ‘bazylii’, ale nie jako nazwę ‘chabru’ (SSłp, X, 47)¹. Hrabec (1949, 114) podaje z *Sielanek* (1663) Bartłomieja (nie Szymona, jak podaje Kostecka-Sadowa 2015) Zimorowicza dwa cytaty z *wasilkiem/wasilkiem* oznaczającym ‘chaber’: „Zwiesi wieniec, z *wasilku* uwity równym kołem” i „Kędy tylko *wasilek* kocha się i mięta, Jako sama dziewice urodą przoduje, Tak przy niej insze zioła *wasilek* celuje”.

Za SW (VII, 471) przytaczany jest poza tym (Kurzowa 1993, Kostecka-Sadowa 2015) polegający na nieporozumieniu przykład z Sebastiana Klonowica: „Nie o *wasielki*, ziarno miej na pieczy, Nad inne rzeczy”. Jak wyjaśniono zresztą w przypisie do wydania utworu Klonowica, chodzi tu o wyraz *wasilka* w znaczeniu ‘towar leśny, deszczka służąca do wyrobu klepek’. Dotyczy to też podawanego przez Kurzową drugiego źródła – *Instruktarza celnego litewskiego*.

Można za Kurzową (1993) podać natomiast z Ignacego Chodźki: „skromne *wasilki* i wonne cząbry”. Według jej informatorów *wasilka* w znaczeniu ‘chaber’ była znana w polszczyźnie wileńskiej w okresie międzywojennym. Poza tym znajomość nazwy *wasilek* ‘chaber’ na Wileńszczyźnie potwierdzają Karłowicz (1984, 70), Walicki (1886,

¹ O nierozróżnianiu dwóch różnych roślin o tej samej nazwie świadczy chociażby komentarz autorki w artykule z ubiegłorocznego numeru „Przekroju” o bazylii: „w *Dekameronie* Giovanniego Boccaccia [bazylii] patronuje tragicznej historii miłosnej w stylu włoskiego południa. [...] w polskim przekładzie Edwarda Boygého oryginalną *bazylię* z Salerno wyparły, nie wiedzieć czemu, *wasilki*, czyli chabry bławatki, co jest dość irytujące, bo przecież bazylii to bazylii, a chaber to chaber. Tym bardziej że chaber nie ma w tej ociekającej sycylijskim temperamentem noweli żadnego sensu” (Lis 2019, 86).

416), Łętowski (1915, 323), Turska (1982, 73, 80 – *wasilek* i *wasilka* f.). W *Zielniku ekonomiczno-technicznym*, wydanym w Wilnie, pod hasłem *chaber, bławatek* Centaurea Cyanus znajduje się adnotacja „posp. *wasilek*” (Wyżycki 1845, 247). Ponadto z polszczyzny gwarowej na Litwie Zdaniukiewicz (1972, 215) z Łopatowszczyzny koło Turgiel nad granicą białoruską rejestruje: *wasilek* (*vas'iłak, vašilek*), a Rieger, Masojć, Rutkowska (2006, 411) na znacznym obszarze Litwy: *wasilek* z Wierszuliszek i Świętnik na północ od Wilna, *wasilka* z Dojlid na południu, spod Landwarowa koło Wilna i ze Smołów na północy, *wasilka* z miejscowości Imbrody na północy, Widugiry pod Święcianami i Ragoże pod Kownem oraz *wasilok* w okolicy Landwarowa. Dalsze lokalizacje z Wileńszczyzny podaje SMPP (1226).

Również na sąsiadującej z Wileńszczyzną Braślowszczyźnie w dialektach polskich notowano *vašilek, vas'iłka, vas'ilk'i* obok częstszej nazwy *bławatek, bławatk'i*, natomiast w wypowiedziach traktowanych jako białoruskie tylko *vas'ił'ok, v'as'ilk'i, vas'ilk'i* (Braślowszczyzna, 166; Rieger 2014, 278). *Wasilek* ‘chaber’ zauważono też u ludności polskiej na Białorusi sowieckiej (Dombroski 1932, 263; por. SMPP, 1226 oraz *wasilki* ‘chabry’ u przesiedleńców z Kresów Północno-Wschodnich pod Bartoszczami: Sawaniewska-Mochowa 1982, 74).

W gwarach polskich na obecnym pograniczu wschodnim *wasilek, wasilka* jako nazwy ‘chabru’ pojawiają się tylko sporadycznie. Osipowicz (2009, 121) podaje z XIX-wiecznej gwary augustowskiej *wasilki* ‘bławatki, modraki, chabry’, natomiast w kartotece SGP mamy jeszcze tylko ze Sławatycz pod Włodawą *wasilki* określane jako ‘gatunek kwiatów łąkowych’, a Pelcowa (2001, 57 i m. 34) z dwóch punktów na północ od Włodawy podaje *wasyłki* w znaczeniu ‘ostróżka polna, Delphinium consolida’, natomiast na mapach ‘chabru’ ani u Czyżewskiego (1986b, m. 20), ani u Pelcowej (2001, m. 30) spod Włodawy i z całej Lubelszczyzny nazwy tej nie odnotowano, dominują tu natomiast właściwe gwarom polskim *chaber* i *bławat*.

Należy jeszcze dodać, że *wasilek* ‘chaber’, przytaczany w opracowaniach *chabru bławatka* (już Sawaniewska-Mochowa 1990, 134, też Kostecka-Sadowa 2015) z miejscowości Huszcza pod Białą Podlaską, polega na nieporozumieniu. W kartotece SGP na fiszce z tej miejscowości z hasłem *wasilki* jest tylko przekreślone $\emptyset$, oznaczające, że eksplorator uznał za wskazane, by poinformować, iż nazwa ta w Huszczy nie jest znana. Osoby związane z pracownią SGP powinny to wiedzieć lepiej niż my. Brak tej nazwy w Huszczy wpisuje się zresztą w sygnalizowaną przez nas ekspansję nazw polskich zarówno na Lubelszczyźnie, jak i w gwarach wschodniosłowiańskich na Białostoczczyźnie.

Nazwę *wołoszka* ‘chaber’ odnotowano na pograniczu polsko-litewskim (Гюльмянц 1982, 226; por. SMPP, 1264). W brzmieniu *wołoszka, wołoszka* jest dosyć częsta na pograniczu wschodnim. W AGP (II, m. 159) podano formę *walaszka* (błędnie uogólnioną zamiast *waloszka*) z rozległego zwartego obszaru ograniczonego od zachodu przez miejscowości Przerośl i Okuniowiec koło Suwałk, Szczebra i Solistówka pod Augustowem, Szymany koło Grajewa, Osowiec i Milewskie koło Moniek, Krynki koło Sokółki i Ciwoniuki, gmina Michałowo na południowy wschód od Białegostoku, a *wołoszka* w niewielkim areale wzdłuż Bugu w powiecie białskim we wsiach Kąty w gminie Kodeń, Matiaszówka w gminie Tucza, Jabłeczna w gminie Sławatycze, Motwica

w gminie Sosnówka i w powiecie włodawskim w miejscowości Hanna². Przedstawiła je Pelcowa na czterech jednakowych mapach (Pelcowa 1985, 70, m. 2A [tu tylko 3 pierwsze punkty]; 1997, 199, m. IV; 2001, 136, m. 30; 2017, 492 i 539). Jednakże w leżącej nieco bardziej na zachód od tej wyspy miejscowości Huszcza w gminie Łomazy według kartoteki SGP nazwa ta już nie występuje. Kostecka-Sadowa (2015) podaje, jakoby *woloszka* była znana jeszcze w powiecie radzyńskim i lubelskim, ale wynika to z błędnej lokalizacji miejscowości mających takie same nazwy bez sprawdzenia ich położenia na mapie Pelcowej.

Z przedstawioną wyspą łączy się wieś Dolhobrody w powiecie włodawskim, położona na południe od wspomnianej miejscowości Hanna (Czyżewski 1968a, 98; 1986b, m. 20). Sytuacja pod Włodawą jest szczególnie ciekawa. Dzięki pomysłowo dobranym na mapie znakom widzimy tu plastycznie wzajemne wpływy. Często nawet w tych samych punktach zapisano wypowiedź polską i ukraińską. Np. w trzech sąsiadujących ze sobą punktach nad górnym biegiem Zielawy obok polskiej nazwy *χaber* występuje zapożyczony z dialektów polskich ukraiński *χab'or*. Przy częstych na północy powiatu ukraińskich nazwach *woł'oška*, *wuł'oška* jako polska *wološka* pojawia się tylko raz, częściej natomiast notowano tu polski *blawat* pojawiający się również w wypowiedziach ukraińskich jako *bl'awat*.

Woloszki, *woloszki* 'chabry' były znane również w Bohatyrowiczach nad Niemnem (Bohatyrowicze 1998: 201, 302). Kostecka-Sadowa (2008, 338; 2015, 340) podaje *woloszkę* 'chaber' z Mościsk, leżących tuż za polską granicą koło Przemyśla: „W psynicy nazrywała *woloszki* i zrobiła śliczny wianuszek”. Ma ona też kilka poświadczeń w polszczyźnie ogólnej. Kurzowa (1993) przytacza z Władysława Syrokomli: „Drobna jarzyna, *woloszka* i ziele”. Znajomość leksemu w potocznej polszczyźnie wileńskiej potwierdza Walicki (1886, 416). Nazwę *woloszka* w znaczeniu 'chaber' SWil (II, 1889) określa jako pospolitą, SW (VII, 694) uznaje ją za gwarową, a SJPD za dawną. Nie dokumentują jej żadnymi przykładami.

Według Waniakowej (2019) w przewodnikach dla zbieraczy ziół pojawia się też forma męska *woloszek* w znaczeniu 'chaber'. Pelcowa (2015, 197–198, m. 9) w pasie nadgranicznym od Chełma aż nieco na północ od Włodawy oraz w odosobnionym punkcie na zachód od Białej Podlaskiej notuje współrdzenne derywaty *woloszek*, *woloszun*, *woloszuk* oznaczające roślinę *Phaseolus*, podobną do grochu, o podłużnych ziarnkach, wijącą się na tyczkach, a także niską fasolę niepotrzebującą tyczek. Ze względu na formę z pełnogłosem są one także pożyczkami z języka ukraińskiego. Znaleźnienie ewentualnych wzorów ukraińskich wymagałoby specjalnych poszukiwań. U Hrinčenki i w SUM ich nie ma.

Jak pokazała nasza analiza, jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy mamy do czynienia z pożyczką, czy z reliktem dawnej wspólnoty na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, wymaga bardzo szczegółowych, wręcz drobiazgowych dociekań i ekscerpcji różnych źródeł – począwszy od słowników historycznojęzykowych przez monografie

² W gwarach polskich na Lubelszczyźnie notowano też przymiotnik *wolochaty* 'kosmaty, włosem porośły, z długimi włosami' pod Międzyrzeczem Podlaskim, w Łomazach na południe od Białej Podlaskiej, w miejscowości Wisznice na północy powiatu włodawskiego i we wsi Żdzanne pod Krasnymstawem, a niezależnie też w gwarze kresowej na Podolu (Czyżewski 1986a, 98).

gwarowe, po publikacje z zakresu geografii językowej. Przedstawione nazwy na ogół pojawiają się dość sporadycznie w polskich gwarach na pograniczu wschodnim. Jak się zdaje, trzeba tu przyjąć oddziaływanie również wschodniosłowiańskich języków literackich.

Literatura

- AGM, *Atlas gwar mazowieckich*, t. I, opr. H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba, t. II–X, opr. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1971–1992.
- AGP, *Atlas gwar polskich*, t. I: *Małopolska*, K. Dejna, t. II: *Mazowsze*, K. Dejna, S. Gala, A. Zdaniukiewicz, F. Czyżewski, t. III: *Śląsk*, K. Dejna, S. Gala, t. IV: *Wielkopolska, Kaszuby*, K. Dejna, Warszawa 1998–2002.
- AGWB, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, t. II–III, red. S. Glinka, t. IV–X red. I. Maryniakowa, Wrocław – Warszawa, 1980–2012.
- Bešta T. (1971), *Z badań nad wschodniosłowiańskimi wpływami językowymi w polszczyźnie romantyków*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XVII, s. 199–241.
- Bohatyrowicze sto lat później*, opr. I. Grek-Pabisowa, K. Handke, M. Ostrówka, A. Zielińska, Warszawa 1998.
- Brasławszczyzna, *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. E. Smułkowa, Warszawa 2009.
- Brückner A. (1957), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- ČJA, *Český jazykový atlas*, red. J. Balhar, P. Jančák, sv. I–VI, Praha 1992–2011.
- Czyżewski F. (1986a), *Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. IV, s. 81–107.
- Czyżewski F. (1986b), *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*, Lublin.
- Dombroski C. (1932), *Ze słownictwa i gramatyki języka ludności polskiej na Białorusi sowieckiej*, Mińsk.
- Dudziński M. (1776), *Zbiór rzeczy potrzebniejszych do wydoskonalenia języka*, Wilno.
- Hrabec S. (1949), *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń.
- Jungmann J. (1835–1839), *Słownik česko-německý*, sv. I–V, Praha.
- Jurkowski M. (1974), *Ukrainizmy w języku Juliusza Słowackiego*, [w:] *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*, red. S. Kozak, M. Jakóbiec, Wrocław, s. 105–135.
- Karłowicz J. (1984), *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, do druku przyg. E. Smułkowa, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. III, s. 33–81.
- Karpluk M. (1988), *Kulturowo-antropomiczne elementy w staropolskich nazwach ziół*, [w:] *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna, Poznań 3–5 września. Księga referatów*, red. K. Zierhoffer, Poznań, s. 147–156.
- Kostecka-Sadowa A. (2008), *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych*, [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały*, red. J. Rieger, Warszawa, s. 113–260.
- Kostecka-Sadowa A. (2015), *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*, Kraków.

- Kott F.Š. (1878–1893), *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, sv. I–VII, Praha.
- Králik L. (2015), *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava.
- Kurzowa Z. (1993), *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa – Kraków.
- Lewaszkiwicz T. (2017), *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.
- Linde S.B. (1951), *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. 3. fotoofsetowe, Warszawa [pierwodruk: Lwów 1854–1860].
- Lis R. (2019), *Królewskie ziele*, „Przekrój”, nr 3566, s. 86.
- Lorentz F., (1958–1983), *Pomoranisches Wörterbuch*, fortgeführt von F. Hinze, Bd. I–V, Berlin. Lwów 2015, *Słownictwo gwarowe przesiedleńców z Ukrainy. Słownik porównawczy kilku wsi we Lwowskiem*, z materiałów zebranych pod kier. W. Paryła, oprac. K. Czarnicka, D.A. Kowalska, E. Rudolf-Ziółkowska, red. K. Czarnicka, D.A. Kowalska, Kraków.
- Łętowski A. (1915), *Milujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- Nitsch K. (1954–1958), *Wybór pism polonistycznych*, t. I–IV, Wrocław.
- Osipowicz A. (2009), *Słowniczek gwary augustowskiej*, [w:] *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północnowschodniej*, red. B. Nowowiejski, Białystok, s. 7–130.
- Pastusiak K. (2007), *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa.
- Pelcowa H. (1985), *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*, cz. I: *Słownictwo pochodzenia małopolskiego*, Lublin.
- Pelcowa H. (1997), *Słownictwo wschodniosłowiańskie w gwarach Polski środkowo-wschodniej w świetle związków językowych polsko-ukraińskich*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, red. F. Czyżewski, M. Łesiów, Rozprawy Slawistyczne, t. 12, Lublin, s. 189–211.
- Pelcowa H. (2001), *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- Pelcowa H. (2015), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. IV: *Sad i ogród warzywny, budownictwo i przestrzeń podwórza*, Lublin.
- Pelcowa H., (2017) *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. V: *Świat roślin*, Lublin.
- PS, *Příruční slovník jazyka českého*, sv. I–VIII, Praha 1933–1957.
- Rieger J. (2007), *Dawne słownictwo przesiedleńców z Tarnopolszczyzny*, [w:] *Słownictwo przesiedleńców z Ukrainy. Słownik porównawczy kilku wsi w Tarnopolskiem*, red. J. Rieger, Kraków, s. 11–20.
- Rieger J. (2014), *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie*, Warszawa.
- Rieger J., Masojć I., Rutkowska K. (2006), *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.
- Sawaniewska-Mochowa Z. (1982), *Osobliwości fonetyczne i fleksyjne dialektu północnokresowego zachowane w mowie mieszkańców okolic Bartoszyce*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Filologia Polska, t. XX, Toruń, s. 65–83.
- Sawaniewska-Mochowa Z. (1990), *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Polono-Slavica Varsovinia, t. 5, Warszawa.

- SGP, *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, t. I, kier. M. Karaś, t. II–V, kier. J. Reichan, t. VI–VIII kier. J. Okoniowa, t. IX–, kier. R. Kucharzyk, Wrocław – Kraków, 1977–.
- SGPK, Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- SJPD, *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SMPP, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, opr. I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, M. Jankowiak, Warszawa 2017, <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/128>, 12.01.2020.
- SSiSL II, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. II: *Rośliny*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2019, s. 71–84.
- SSJ, *Slovník slovenského jazyka*, red. Š. Peciar, sv. I–VI, Bratislava 1959–1968.
- SSJČ, *Slovník spisovného jazyka českého*, red. B. Havránek, t. I–IV, Praha 1960–1971.
- SSN, *Slovník slovenských nářečí*, red. I. Ripka, Bratislava 1994–.
- SSNO, *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, t. I–VII, Wrocław 1950–1965.
- SStp, *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Warszawa – Kraków 1953–2004.
- SW, *Słownik języka polskiego*, (red.) J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1908–1927 [tzw. *Słownik warszawski*].
- SWil, *Słownik języka polskiego*, wypr. przez A. Zdanowicza, M. Bohusza Szyszkę i in., t. I–II, Wilno 1861.
- SXVII–XVIII, Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku, opr. Zakład Językoznawstwa PAN, Warszawa 1955–2011, <https://rcin.org.pl/ijp/publication/20029>, 15.10.2020.
- Sychta B. (1967–1976), *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław.
- Tarnacki J. (1939), *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)*, Warszawa.
- Tarnopol 2007, *Słownictwo gwarowe przesiedleńców z Ukrainy. Słownik porównawczy kilku wsi w Tarnopolskiem*, z materiałów zebranych pod kier. W. Paryła, oprac. K. Czarnicka, D. Kowalska, E. Rudolf-Ziółkowska, red. J. Rieger, Kraków 2007.
- Tomaszewski A. (1930), *Gwara Łopienna i okolice w północnej Wielkopolsce*, Kraków.
- Turska H. (1982), *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. I, s. 19–121.
- Walicki A. (1886), *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, wyd. 3, Kraków – Warszawa.
- Waniakowa J. (2006a), *Nazwy niezapominajki (Myosotis) w gwarach polskich jako przykład ekspansji słownictwa literackiego*, [w:] *Studia Dialektologiczne*, t. III, red. J. Okoniowa, Kraków, s. 71–79.
- Waniakowa J. (2006b), *The Forget-me-not, Vergißmeinnicht, ne-m'oubliezpas, незабудка – a historical and etymological study*, [w:] *Proceeding of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, ed. A. Timuška, Riga, s. 527–534.
- Waniakowa J. (2012), *Polskie nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*, Kraków.
- Waniakowa J. (2015), *Wybrane nazwy niezapominajki jako część wspólnego dziedzictwa europejskiego*, „Zeszyty Łużyckie”, 49, s. 205–216.

- Waniakowa J. (2019), *Polskie gwarowe nazwy chabra bławatka, Centaurea Cyanus L. na tle słowiańskim i europejskim*, „Prace Filologiczne”, LXXIV, s. 173–187.
- Wyżycy G.J. (1845), *Zielnik ekonomiczno-techniczny czyli opisanie drzew, krzewów i roślin dziko rosnących w kraju, jako też przyswojonych, z pokazaniem użytku ich w ekonomice, rękodzielach, fabrykach i medycynie domowej, z wyszczególnieniem jadowitych i szkodliwych oraz mogących służyć ku ozdobie ogrodów i mieszkań wiejskich ułożony dla gospodarzy i gospodyń*, Wilno.
- Zdaniukiewicz A.A. (1972), *Gwara Łopatowszczyzny: fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław.
- Вендина Т.И. [Vendina T.I.] (2014), *Типология лексических ареалов Славии [Typologija leksicheskikh arealov]*, Москва – С.-Петербург.
- Грінченко Б. [Hrichenko B.] (1907–1909), *Словарь української мови [Slovar' ukrains'koi movi]*, т. I–IV, Київ.
- Гюлумянц К.М. [Giulumianc K.M.] (1982), *Некоторые наблюдения над фразеологией польских говоров белорусско-литовской зоны [Nekotorye nabludenia nad frazeologii pol'skikh gororov belorussko-litovskoi zony]*, „Studia nad polszczyzną kresową”, т. I, s. 225–231.
- Даль В.И. [Dal' V.I.] (1955–1956), *Толковый словарь живого великорусского языка [Tolkovyi slovar' zhivogo velikoruskogo iazyka]*, т. I–IV, Москва.
- ESBM, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы [Etymalahichny sloŭnik belaruskaj movy]*, рэд. В.У. Мартынаў, Г.А. Цыхун, Мінск, 1978–.
- LAV, *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у пяці тамах [Leksichny atlas belaruskikh narodnykh hovorak u piaci tamakh]*, рэд. М.В. Берыла, Юзэфа Ф. Мацкевіч, Мінск, 1993–1998.
- OLA III, *Общеславянский лингвистический атлас [Obshsheslavianskij lingvisticheskij atlas]*, Серия лексико-словообразовательная, вып III: Растительный мир, ред. А.А. Падлужны, А.А. Крывіцкі, Минск 2000.
- OLA IV, *Общеславянский лингвистический атлас [Obshsheslavianskij lingvisticheskij atlas]*, Серия лексико-словообразовательная, вып. IV: Сельское хозяйство, red. A. Ferenčíková (vedecká redaktorka), M. Chochol, H. Jenč, L'. Králik, J. Siatkowski, Ž.Ž. Varbot, P. Žigo, Bratislava 2012.
- PolGov, *Польские говоры в СССР [Pol'skie hovory v SSSR]*, ч. I: Исследования и материалы 1967–1969, ч. II: Исследования и материалы 1969–1971, Минск 1973.
- SPZB, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах [Sloŭnik belaruskaj hovorak pajnochna-zahodniaj Belarusi i iae pagranichha u piaci tomakh]*, рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, т. I–V, Мінск 1979–1986.
- SRJ XI–XVII, *Словарь русского языка XI–XVII вв. [Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv.]*, ред. С.Г. Бархударов, Ф.П. Филин, Д.Н. Шмелев, Г.А. Богатова, В.Б. Крысько, Р.Н. Кривко, Москва 1975–.
- SRJ XVIII, *Словарь русского языка XVIII века [Slovar' russkogo iazyka XVIII veka]*, ред. Ю.С. Сорокин, З.М. Петрова, Ленинград – С.-Петербург 1984–.
- SSRLJ, *Словарь современного русского литературного языка [Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo iazyka]*, ред. Ф.П. Филин, т. I–XVII, Москва – Ленинград 1950–1965.
- SUM XVI–XVII, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. [Slovník ukrains'koi movi XVI – pershoi polovini XVII st.]*, ред. Д.Г. Гринчишин, Львів 1994–.

- SUM, *Словник української мови* [*Slovník ukraíns'koi movi*], ред. І.К. Білодід, I–XI, Київ 1970–1980.
- Сабадош І. [Sabadosh I.] (2015), *Українська лексика в просторі і часі* [*Ukrains'ka leksika v prostori i chasi*], Ужгород.
- TSBM, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* [*Tlumachal'ny sloŭnik belaruskaj movy*], ред. К.К. Атраховіч, К. Крапіва, т. I–V, Мінск 1977–1984.
- Фасмер М. [Fasmer M.] (1964–1973), *Этимологический словарь русского языка* [*Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*], перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, т. I–IV, Москва.

Ольга Николаевна Крылова

Институт лингвистических исследований РАН

Санкт-Петербург

ORCID: 0000-0002-6887-4316; e-mail: krylova_olga2004@mail.ru

«Дочку в колыбельку, приданое в коробейку»: название приданого в севернорусских говорах

Реферат: В статье рассматривается один элемент свадебного ритуала – приданое и все, что с ним связано (процесс, время его приготовления, наименование лиц, перевозивших его). Выделены признаки, которые легли в основу наименований приданого. Наибольшее количество номинаций связано с его дарением (*дар, дары, даровье, дарьё, задарье, вздарье*); с одеждой и постелью, как части приданого (*справа, свита, лопоть, лотонье, платно, место, перина*); с коробом, в котором оно перевозилось (*коробейка, коробья, кладовица, кошева*).

Ключевые слова: севернорусские говоры, диалектная лексика, свадьба, приданое.

Abstract: «**Daughter in a cradle, the dowry in a small box**»: names for the dowry in the North Russia dialects. The article examines one element of the wedding ritual: the dowry and everything related to it (the process, the time of preparation, the names of the individuals transporting it). The author has highlighted the features at the basis of the names of the dowry. The largest number of nominations are associated with its donation (*dar, dary, darov'ye, dar'yo, zadar'ye, vzdar'ye*); with clothes and bedding as part of a dowry (*sprava, svita, lopot', loton'ye, platno, mesto, perina*) and with the box in which it was transported (*korobeyka, korob'ya, kladovitsa, kosheva*).

Keywords: North Russian dialects, dialect vocabulary, wedding, dowry.

Для всестороннего и полного изучения лексической системы языка необходимо подробное описание диалектов, в том числе, тематических групп обрядовой терминологии. Как отмечает А.Ф. Журавлев, лексика обладает высокой степенью устойчивости на фоне других языковых уровней. Лексика способна гораздо больше, чем фонетика и морфология, сохранять следы древних диалектообразующих сближений и расхождений (Журавлев 1992, 5).

Русский свадебный обряд состоит из множества элементов, среди которых выделяются: обрядовые песни, причеты, обязательные обрядовые действия невесты, дружки и других участников.

Неотъемлемой, особенно значимой частью ритуала для всех свадеб без исключения было *приданое*. Задолго до свадьбы мать девочки начинала готовить ей приданое. С 9 лет, а то и раньше, девочка уже помогала матери прясть и ткать. В Архангельской губернии существовала поговорка: «дочку в колыбельку,

приданое в коробеюку». В 13–15 лет девочка должна была себе сшить первую рубаху.

Девушки должны были думать о своем будущем семейном положении. Все их свободное время уходило на создание приданого, которое они приносили в дом мужа и которым обеспечивалась их отдельная семейная пара. Приданое считалось их собственностью даже в случаях разделов семей и семейных разводов. Оно состояло из предметов и вещей, изготовленных невестой или купленных на заработанные ею деньги от продажи производимых ею же продуктов. Это были одежда для себя и будущего мужа, белье, ткани домашнего изготовления, постель. Иногда в приданое давали скот, деньги, земельные участки.

К приданому можно отнести и все дары, получаемые невестой от ее родных и от родственников жениха: *да'рье, сда'рье, сда'рьице, зда'рье, зда'рьеце (зда'рьице), взда'рье, приносы, плакальные деньги*, так как все эти дары составляют собственность невесты.

Прино'с. В свадебном обряде – подарок невесте или молодым: *Поутру невеста принимает приносы от своих родных и свадебников и каждому из них платит. Ботинки на принос, теперь приносов-то нету, а раньше были, раскливляли невесту-то, закрывали ее платом. Кого невеста призыва, тот и принос несет.* Арх.¹ (СРНГ, XXXI, 316). **Пла'кальные деньги.** В свадебном обряде: деньги, подаренные невесте, ее подругам при сговоре, смотринах или на свадьбе. «Перед смотринами (при которых совершается заплачка), невеста обходит приглашенных гостей, которые дарят ее при этом деньгами, называемыми плакальными». Пинеж. Арх., Подвысоцкий, 1885. Арх. (СРНГ, XXVII, 74). **Да'рье.** Свадебные подарки невесте, жениху и его родне, определенные при сговоре. Сольвыч. Волог., 1902 (СРНГ, VII, 278). **Сда'рье.** В свадебном обряде – денежные подарки невесте от родных и гостей. Шенк. Арх., 1852. Арх. «На сговоре – по выходе из-за стола, жених и поезжане идут на другую половину со сдарьем к невесте, отец женихов, тысяцкий и прочие поезжане дарят ее деньгами, за что она подает им по стакану пива и каждому кланяется в ноги». Арх., Описание Арх. губ., 1865 (СРНГ, XXXVII, 53). **Сда'рьице.** Ласк. В свадебном обряде – подарок (обычно кусок материи на платье). *Я не могу осмелиться взять честного сдарьица. Велят (родители) – прикажут взять Честное сдарьице – возьму – осмелюся* (свадебн. песня). Шенк. Арх., 1920 (СРНГ, XXXVII, 54). **Зда'рье.** Подарки, деньги, которые дарят невесте в девичник жених, родственники жениха, сваты, гости. Шенк. Арх., 1854. Арх. Подарки невесте от жениха на свадьбе. Шенк. Арх., Матер. Срезневского. Деньги, которые дарят на свадьбе невесте родственники и гости. Шенк. Арх., 1846. *Дары дарят – здарья хотят. Наша молодуха получила здарья 3 рубля.* Сольвыч. Волог. (СРНГ, XI, 229). **Зда'рьеце.** Волог., 1902; **зда'рьице.** *Ты пожалуй, тысяцкий, Я зову, дожидаясь, Зову не для здарьица, для очного свиданьица.* Вельск. Волог., 1862. *Ты попой, почествуй переварой пьяною всех многих людей для злата, серебра и для честного здарьица.* Арх. (СРНГ, XI, 229). **Взда'рье.** Подарки невесте от жениха и холостых мужчин в девичник. Арх., 1885 (СРНГ, IV, 258).

¹ Все географические пометы даются так же, как в источнике.

В Сольвычегодском уезде Вологодской губернии жених дарил невесте и всей ее родне подарки на четвертый день после сватовства: **отдавать сда'рье**. «Отцу, братьям и крестному по ситцевой рубахе и штанам, матери – рубаху со становинной, шаль или полушалок, крестной – шаль». Сольвыч. Волог., Иваницкий, 1897 (СРНГ, XXXVII, 53). Обычай взаимного одаривания между женихом и невестой получил названия: **дари'ны**. «Невеста дарит белье своей пряжи, тканья и шитья, а жених – бабий головной убор, сороку». Даль [без указ. места]. Грязов. Волог., 1905 (СРНГ, VII, 273). **Сда'рки, сда'рье**. В свадебном обряде – подарки от жениха и невесты друг другу, а также родным, гостям и знакомым. Никол. Волог., Баженов (СРНГ, XXXVII, 53).

Подарков иногда было много: сшитые или только скроенные рубахи, платки, полотенца, сарафаны и т.д. Невеста одаривала жениха в последнюю очередь – подносила ему платок, ширинку (полотенце).

В 70-х годах XIX века в Архангельской губернии женских рубах в приданом у девушки среднего состояния бывало 10 и более, а у богатых 30 и даже 50 рубах. Особенности в одежде различных по зажиточности групп крестьянства в середине XIX века выражались не столько в покрое и типе одежды, сколько в качестве тканей, употреблении ценных украшений. Богатая невеста должна была иметь весь набор сарафанов, начиная с дорогого шелковинка и кончая будничным крашенинником. Шелковинки, атласники, штофники и гарусники были дорогими, надевались по большим праздникам, и их количество у невесты указывало на уровень благосостояния семьи. Богатые девушки имели по несколько штук каждого вида сарафанов, невеста из семьи среднего состояния – только по одному. Самые бедные девушки и женщины совсем не имели атласников и гарусников, и самой их нарядной одеждой были кумачники и ситечники. Вследствие этого то небольшое количество домотканой одежды, которое они могли изготовить своими силами, они старались как можно наряднее украсить узорным ткачеством и вышивкой.

Девушку с богатым приданым в севернорусских говорах называли: **Дарови'той**. *Взял-то он её замуж даровитую, пожни у ней хорошие были*. Сямж. Рассох. (СВГ II: 7). **Е'стешной** (от есть 'достаток, богатство'). *Невеста-то естешна!* Волог. (СРНГ, IX, 42). **Прида'нистой**. *Невеста-то приданиста была, отец за ней целый дом отписал*. Арх. (СРНГ, XXXI, 185). Также отмечены следующие наименования для богатой невесты: **Богачу'нья**. Богатая невеста, невеста с большим приданым. Каргоп. Олон. (Куликовский, 1989, 5). **Прида'ница**. Невеста с богатым приданым. Арх., 1885. *Ты боярышня славянская. А сама ты разумница, Ты красавица – приданница* (песня). Олон., Слов. Акад. 1961 (устар.) (СРНГ, XXXI, 186). **Сприда'ница**. Невеста с приданым. *Обе девки у него сприданницы*. Межд. Волог. (СВГ, X, 104). **Скру'тная невеста**. Невеста с хорошим приданым. Арх., 1885 (СРНГ, XXXVIII, 157). **Славе'на, сла'вница, славну'ха, славу'тница, слову'тница**. В старой деревне – дочь зажиточных родителей (чаще единственная), являющаяся привлекательной для возможных женихов. *У нас одна славена в деревне была. Тогда ведь все бедные были*. Грязов. Волог. *У славницы-то у нашей приданого много – хоть цяс замуж выходи*. Сямж., Тотем., Сокол., Верх., Межд. Волог. (СВГ, X, 42). *Славнухи-то вперед всех замуж выходили:*

*приданого-то вон сколько у них было. Грязов., Сокол., Волог., Вож. Волог. (СВГ, X, 43). Мать у меня была словутницей. Это значит, от хороших родителей. Ее, эту словутницу-то, все оберегали, пылинке не давали на нее упасть. Замуж вы- давали не за лентяя, а за такого же словутника, работающего парня. Хоть она и словутницей была, но знала много. Кирил. Волог. Она славутницей была, так батько ей не разрешал с нами гулять. Вож. Волог. Что Марья бает, что сло- вутницей была? Забыла, как в лаптях ходила? Шексн., Волог., Никол., Харов., Волог. (СВГ, X, 44). **Естё'вая невеста.** Богатая невеста из состоятельной семьи. *Невесту все естёвую искали* (Лойма 1985). *Естёвая – это девушка, у которой много тканого приданого* (Лойма 1986) (Бунчук, 2012, 68).*

Если девушка получала в приданое поземельный участок или деревню, то в Холмогорском и Шенкурском уездах Архангельской губернии ее называли *дере- ве'ницей* (СРНГ, VIII, 11) или *участницей* (Ефименко 1872, 11). Невеста с пло- хим приданным – *бесприда'нна*. Арх., 1885 (СРНГ, II, 274), или *бесприданница*.

Если муж приходил жить в дом жены, то есть становился *приёмышем, при- ёмком, животником*, то имение передавалось в его полное распоряжение. **При- ё'мок.** То же, что приемыш. Никол. Волог., 1883–1889. *Она выдала сноху [замуж] за крестьянина и приняла его в дом приемкам.* Волог. *Мне ништо и работат, Мне ништо и маяться Мне приемка не дают, Полоска не достанется.* Онеж. КАССР (СРНГ, XXXI, 202). **Приё'мыш.** Зять, принятый в семью жены и живу- щий в ее доме. Олон., 1846. КАССР, Арх., Волог. **В приёмыши попасть, отдать, жить, остаться приёмышом.** *В приёмыши-то к ей и попал. Потом один пришел к ей и остался приёмышом.* Каргоп. Арх., 1971 (СРНГ, XXXI, 203). **Живо'тник.** Принятый в дом зять или жилец. Олон., Арх., 1823. Арх. «Когда брали в дом зятя, а не выдавали дочь на сторону, то его хозяйство, его имущество принимали в свое, как бы в складчину, в «складные животы» – общее имущество. С течени- ем времени про такого зятя стали просто говорить: «В животы' ушел!» или «Жи- во'тника взяли!» Так эти слова живут до наших дней». Арх., Зимин, 1965. *Он, говорят, в животники выходит.* Волог. (СРНГ, IX, 159).

Для обозначения приданого в севернорусских говорах употреблялось большое количество наименований. Среди них выделяются номинации, связанные:

1. С его дарением:

Дар. Приданое. Волог. (СРНГ, VII, 272). **Да'ры.** Приданое; подарки невесты жениху и его родне. *А за невесту-та дары давали, обязательно это было.* Сок. Волог. (СРГС, III, 177). **Дары'.** Свадебные подарки. «К концу девичника невеста приходит от соседа и раздает «дары». Гости кладут невесте за «дары» деньги». Волог. (СРНГ, VII, 271). **Да'ры.** Подарки жениху от невесты. Кадн. Волог., 1895 (СРНГ, VII, 271). **Да'ры'.** Подарки родственникам жениха со стороны невесты. Волог., 1902. «На родине Ломоносова особо и строго обсуждается еще при самом зарождении сватовства – как самое существенное в брачном уговоре, ибо жених останавливает все свои требования именно на этом. Подарки обязательны отцу и матери жениха, тысяцкому, братьям и сестрам, дру'жкам и всем родственникам жениха, званым на свадьбу. Ближней родне дарятся ситец на рубашки, материя на верхние одежды, шаферам и дальней родне платки – соответственно степени род- ства, а стряпухе особо – платок с куском мыла». Холмог. Арх., Грандилевский.

Да'ры припасают. Да'ры припасают шиты. Неделю невесты посадят да'ры шить, девок созовут. Арх. **Да'ры.** Кадн. Волог., 1895. **Дары'.** Волог., Ленингр., Арх., Онеж. КАССР (СРНГ, VII, 272). *Невёста-то что, бывало, даров-то нашъёт! Баскиё, вышитые, да всё и раздарить надо.* Тот. Бор. Много надо было даров-то, по дысять аршин холста давали да всё по плату. К-Г. Новое дары-ти невеста по целой недиле шила. Тарн. Заречье. Утром родители невестины едут с сундуками, это уж дары везут – свёкру, свёкрове, золовкам. Баб. Дем. Погост. *Невёста-то дары принимала да всё благодарила родных-то, кланялась. Даров-то всяких навезут, да много.* Сок. Васил. Волог. (СВГ, II, 7). **Дары' против даро'в.** О подарках невесте и её родственникам в ответ на подарки жениху и его родственникам. Верх. Булын. (СВГ, II, 8). **Дарьё.** Свадебные подарки (обычно холст, полотенца, платки и др.). *Жёних приходит, дарьё несёт ей.* Баб. Пожар. *Много жених дарья-то принёс?* Ник. Осин. (СВГ, II, 8). **Даро'вье.** Даровье невеста припасала для гостей. Сок. Кокош. (СВГ, II, 7). **Дарови'ца.** Подарки невесты родне жениха. Кадн. Волог., 1895. Волог. (СРНГ, VII, 275). **Дарену'ха, дарови'ца.** Рубашка, которую невеста дарила свекрови. *Ну-ко покажи даренуху-то, баская ли? Ну-ко, как вышила даренуху-то, невеста?* Ньюкс. Кливш. (СВГ, II, 6). *Свекрови на свадьбе даровицу дарили, рубашку – верх ситцевой, стан холишовый.* Вож. Навол. *Свекровке нужно подарить даровицу красивую.* Вож. Сурк. (СВГ, II, 7). *Даровицу надоть свекровке подарить, рубашку сошьют с рукавами и станом* (Кон. Арх.). *Не больно баска даровица-то.* Влгд. (СГРС, III, 176). **Даре'ница.** Рубаха, которую невеста дарила свекрови. *Рубаха даренница – невеста дарила свекрови.* Арх. Уст. (СГРС, III, 175). **Зда'рьё.** «Выговариваемые при сватовстве подарки от невесты отцу, матери и ближайшим родственникам жениха; также подарки, делаемые женихом и холостыми мужчинами невесте в девичник». Арх., (Подвысоцкий, 1885; СРНГ, X, 43). **Зда'рьё.** Подарки от «невесты отцу и матери и близким родственникам жениха. *Сват, разрядивши лошадь жениха в лучшем уборе, с бубенцами и позвонками, сватает невесту и выражает здарьё.* Холм. Арх., 1877. «Недача здарья считается оскорблением родителей жениха и нередко бывает причиною расстройтва свадьбы, а потому, если невеста бедна, то жених дает ей известную сумму денег на здарьё. Худое, скудное здарьё бывает поводом гонений против невестки». Онеж., Холмог., Пинеж., Шенк. Арх. Подвысоцкий, 1885. Сев.-Двин. (СРНГ, XI, 229). **Взда'рьё.** Подарки от невесты отцу, матери и ближайшим родственникам жениха. Арх., 1885 (СРНГ, IV, 258).

2. С одной из его составных частей, которая дает название всему приданому:
а) с одеждой:

Спра'ва. Приданое невесты. *У невесты богатая справа.* Волог. (СРНГ, XL, 251). **Сви'та.** Приданое невесты; ее наряд. *Это приданое невестино: плат атласной, казачок, атласник, пояс, перевяска.* Каргоп. Арх., 1971 (СРНГ, XXXVI, 303). **По'крут.** Одежда, даваемая в приданое невесте. *У невесты этой много покрутов.* Волог., Олон., Даль (СРНГ, XXIX, 12). **По'кру'та.** Одежда, даваемая в приданое невесте. **Покру'та.** *Заводить мне покруту, покрову великую.* Онеж. Арх., 1864–1869. *У той девки много есть покруты.* Арх., Беломор., Олон., Волог. **По'крута.** *У невесты этой много по'крутов.* Заонез., Петрозав. Олон., 1885–1898. Прионеж. Олон. (СРНГ, XXIX, 13). **Скру'та.** Приданое невесты. Волог.,

1820. *Когда девушку замуж отдавали, ей все припасут: утиральники, парочку атласну ли шелкову, кумачник и говорят – вся скрута есть.* Арх. *За девкой много скруты пошло.* Север. (СРНГ, XXXVIII, 156). *До свадьбы мать собирала девушке скруту.* Тарног. Волог. *Какой же ей замуж, ковды у ей и скруты нет!* Межд. Волог. *Вся скрута-то заведена у девки: платьё-то отласное, шляпа, колоши для форсу.* Тотем. Волог. (СВГ, X, 34). **Ску’та.** Одежда девушки, приготовленная ей в качестве приданого. *Замуж выходила, дак много скуты-то было.* Харов. Волог. (СВГ, X, 38). **Ло’поть, лопать.** Приданое. **Ло’поть.** Тотем., Устюж. Волог., Баженов. **Лопать** [удар.?). Тотем., Устюж., Никол., Волог., Волог. губ. вед., 1853 (СРНГ, XVII, 142). **Лото’нье.** Приданое невесты. *Лотонье – приданое у нас так зовут.* Каргоп. Арх., 1971 (СРНГ, XVI, 287). **Платно’.** Приданое невесты. Арх., 1867–1868 (СРНГ, XXVII, 97). **Платное** [удар.?). Приданое невесты. Арх., 1867–1868 (СРНГ, XXVII, 97).

б) с постелью:

Ме’сто. Приданое. *Невеста без места.* Арх., 1950. **Глядеть (смотреть) ме’сто (места’).** В свадебном обряде – глядеть, осматривать хозяйство жениха. Волог. *Поедут у жениха место смотреть.* Арх. (СРНГ, XVIII, 128–129). **Пери’на.** Приданое невесты. *Со перинами.* Лодейноп. Ленингр. (СРНГ, XXVI, 282).

Постель готовилась непосредственно перед свадьбой. Бывали случаи, когда очень бедные невесты, чаще всего сироты, не имели своей постели (так называемая *невеста без места*), тогда им приходилось брать ее займы на время свадьбы.

3. Предоставлением, дачей, выдачей имущества в личную собственность:

При’да’но. Приданое. **При’дано.** Онеж. КАССР, 1983. **Прида’но.** *Придана, пожалуй, не нитки. В долгу не деньги, а у тестя не придано. И большо придано не сделает мужа.* Арх., 1885. **Платенко прида’но.** Приданое, заранее приготовленное и уложенное в сундуки. Арх., 1885 (СРНГ, XXXI, 186). **Пла’тенное придано** (СРНГ, XXVII, 95). **Прида’новое.** Приданое. *В приданово-то семь сарафанов было.* Арх. (СРНГ, XXXI, 186). **Прида’ница.** Приданое. Арх., 1970. *Давали много всего: две иконы, три подушки, гардероб целый, во двух сондуках, все это приданница называли.* Арх. **Приданни’ца.** Корова, лошадь или вещь, полученная в приданое. Холмог. Арх., 1907 (СРНГ, XXXI, 186). **Прида’ны,** мн. Приданое. Вилегод. Арх., 1957 (СРНГ, XXXI, 186). **При’данье.** Приданое. «Проводив невесту в церковь божию, с приданьем ее спешат в дом жениха». Вельск. Волог., Шайтанов, 1849. Олон. (СРНГ, XXXI, 187). **Да’ница.** Приданое. «В Шенкурском уезде приданое называется также да’нье, а в Холмогорском уезде – да’ница. *Данница-то у ей поди хорошая. Невеста у нас с большой данницей*». Холмог. Арх., Подвысоцкий, 1885 (СРНГ, VII, 271). **Да’нье.** Приданое. Шенк. Арх. (Подвысоцкий, 1885). *Так пропил, прожил житье-бытье свое. Житье-бытье свое да все приданое мое. Все приданое мое да да’нье материно.* Арх. *Пропил, прожил все житье бытье мое, Все приданое мое, Данье материно.* Олон. (СРНГ, VII, 271).

4. С коробом, сундуком, в котором перевозится приданое:

Коробе’йка. Приданое; вышитые изделия, обычно входящие в приданое. Арх., 1885. *Что эту девку замуж брать, у ней и коробейки нет.* Медвежьегор. КАССР

(СРНГ, XIV, 344–345). **Коробья'**. Сундук для приданого; приданое невесты (собираемое в сундук). **Ко'робья**. Арх., 1877. *Пойдем, девка, посмотрим, а то сейчас коробью-то с животом (приданным) увезут.* Волог. **Коробья'**. Волог., Арх. (СРНГ, XIV, 349). **Кладови'ца**. Приданое невесты. *У меня кладовица была, в сундуке хранила* (Лойма 1985). *Раньше ложили в сундук, вышивали полотенце, пряли, ткали, молодница пришла богатая, много кладовицы* (Лойма 1985) (Бунчук, 2012, 69). **Кошева'**. Приданое невесты. Пудож. Олон., 1854 (СРНГ, XV, 141).

5. С различными общими наименованиями имущества, пожитков:

Де'вье име'нье. Приданое. Арх. (Подвысоцкий 1885, 60). **Прида'нный живот**. Приданое. *Приданным животом да наказанным умом не долго проживешь.* Арх., 1885 (СРНГ, XXXI, 187). **Живо'т**. Приданое невесты. *Сколько живота у йей, гледи-ко, повезли на телеги. Раньше ведь животы возили, как неделя после свадьбы пройде'т.* ХОЛМ. Слц. *Жонка уходит, она свой живод забирает, а уш його-то не тронь. Вон яшиык жс животом везут. «Животы повезли» – когда придано-то повезут.* ХОЛМ. ПМ. *Через неделю йехали за животами.* ХОЛМ. Задворье. *Я взамуш-то выходила, у меня было восемь юбок да восемь кофточек, в животах фсе' было.* НЯНД. Врл. **КАРГ**. Ух. **ШЕНК**. ВП. (АОС, XIV, 45–46). **Добро**. Приданое невесты. *Сколько было добра ф клетки! Мез. На двух возах привезли срятки фсякой да добра.* В.-Т. УВ. *Добро, богац'во, лопотину, срят.* Вель. (АОС, XI, 191).

6. С долей общего имущества, которой наделяют невесту:

Наде'л. Приданое невесты (исключая платья). Арх., 1885 (СРНГ, XIX, 230). **Наде'лка**. Приданое невесты. Шенк. Арх., 1910 (СРНГ, XIX, 230). **Наде'лок**. Приданое невесты. Арх., 1885 (СРНГ, XIX, 231).

В Архангельской губернии, как отмечает П. Ефименко, крестьяне, однако, считали, что приданое и наделок имеют различие: *приданое* – это та одежда и украшения, которые заготовили отец и мать невесты; *наделок* – это деньги, корова и с ней сено, поля, пожни. Если мать дает свое старинное платье и другие наряды, полученные ею в свою очередь в приданое, то это тоже будет наделок (Ефименко 1872, 5).

7. С его перемещением в другую семью:

Вы'вод. Сумма денег, которую отец дает в приданое за дочерью. Кадн., Вельск., Тотем. Волог. (Дилакторский 2006, 71).

Среди других названий приданого выделяются следующие: **Поса'жное**. Приданое. Олон., 1856 (СРНГ, XXX, 137). Каргоп. Олон. (Куликовский, 1989, 90). **Посаженное иму'щество**. Приданое невесты. *Посаженное иму'щество – это приданое, у девок наших оно было разное.* Медвежьегор. КАССР, 1970 (СРНГ, XII, 195). **Честь**. Приданое. *Придут от жениха-то сваты и смотрят, какая честь у невесты-то.* К-Г. Волог. (СВГ, XII, 38). **Е'сьти, мн**. Вещи из приданого; приданое. Сев.-Двин., 1928 (СРНГ, IX, 44; **Есть**. Достаток, богатство. Волог., 1849. Волог. (СРНГ, IX, 43).

Как уже отмечалось, приготовление приданого начиналось далеко до свадьбы. Девушка должна была своими руками выткать полотно, сшить одежду, белье и т.п. В период подготовки к свадьбе в этом ей помогали девушки и женщины. В севернорусских говорах это время получило следующие наименования: **Дарока'танье**.

Часть свадебного обряда, накануне венчания, когда подружки невесты гладят («выкатывают») предназначенные для подарков платки, полотенца и т.п. и подают их невесте, которая с причитаниями складывает их. *Рукобитые, дарока'таные. Потом уж дарокатаные. Бывало, дефку-то отдавали в дарокатаные, ф канун-то свадьбы.* ВЕЛЬ. (АОС, X, 269). **Пося'дки, поси'дки** – время шитья приданого на Пинеге. «Девушки ходят работать к невесте, которая сидит в ними – принаряженная, но унылая и песен не поет» (Крестьянское искусство СССР 1928, 151). «Всю неделю после просватанья к невесте ходят ее подружки и помогают ее домашним шить приданое. Сама невеста в работе не участвует: она кланяется в ноги каждой подружке и причитает...» (Крестьянское искусство СССР 1928, 122). «В Суре во время шитья приданого девушки ходят к невесте с прялками и со своей работой, а приданое шьют только домашние невесты» (Крестьянское искусство СССР 1928, 124). **Посе'дка.** Собрание девушек в доме невесты накануне сговора (когда невеста со своими родными и подругами оплакивает свою девичью жизнь). Пинеж. Арх., 1850. Арх. **Посе'дки.** Бокситогор. Ленингр., 1970 (СРНГ, XXX, 146). **Поси'дка.** В свадебном обряде – девичник. *Просватают невесту то, а вечером на посидку собирают, а уж на другой день за невестой едут.* Пинеж. Арх., 1974. **Поси'дки.** Арх., 1885 (СРНГ, XXX, 159). **Поси'дничать.** Участвовать в посидках – девичнике накануне свадьбы. *Я в синяке со строками и в белой рубаше посидничала, на посидке невестой причитала.* Пинеж. Арх., 1959 (СРНГ, XXX, 159). **Неве'стити.** Шить, вышивать что-либо для подарка жениху. Пинеж. Арх., 1971 (СРНГ, XX, 335). **Неве'ститися.** Готовиться к свадьбе – шить себе наряды, собирать приданое. *Просватают, дак потом целу неделю невеста невестится, все приданое шьет.* Пинеж. Арх., 1974 (СРНГ, XX, 335). **Скру'точник.** В свадебном обряде – вечеринка для подруг невесты в ее доме накануне свадьбы: девушки помогают собирать приданое, а невеста, причитая, просит мать принести ей самое лучшее платье. *В скрутошник-то девушка плакала, ходила от платья к платью да и причитала. На срутошник к невесте подружки приходили. На скрутошнике невесту упевают.* Сокол. Волог. (СВГ, X, 35). **Ши'тни'к.** В традиционном свадебном обряде – вечер перед свадьбой, на котором невеста и её подружки шьют приданое. *На ши'тнике пою'т пе'сни и шьют прида'ное.* Тарн. Тюпр. *Ши'тник де'ляли. Де'вки, подру'жки, ши'ли ска'терти, руба'хи, полоте'нца. Неве'сте всё вкру'те не сде'лать!* К-Г. Плоск. *Шитни'к был, когда неве'ста ср'ком сиди'т. Подру'жки прихо'дят и шьют, что напригото'влено.* К-Г. В. Ент., В-У. Волог. (СВГ, XII, 92). **Девч'чник.** Собрание подруг невесты в досвадебный период. *Перед плаканьем вот как будто собираются, девичник, вот последний день, соберутся все и вот пируют, тожо это было, девичник до плаканья, девичник пораньше, не ревут там, а гуляют, последний день потому что, у невесты завтра плаканье (Лойма 2011). Девичник начинался вот когда жоних приходил посватался, и с этого начинают девичники, приходили подружки, и кто вышивал, кто вязал, и до дня свадьбы (Тарасовская 2011) (Бунчук 2012, 68). Плака'нье и плака'ньё.* Довенечная часть свадебного обряда: собрание в доме невесты, в это время исполнялись свадебные причитания. *Договорятся, сделают первое плаканье, сегодня, скажем, плаканье, а завтра свадьба (Лойма 2008). Плаканье устроят – девку замуж отдают когда, последний день баню белую топят, в баню*

сводят, потом все придут девки плакать, замуж котора идёт, к ей все приходят (Лойма 2011). *Собирают у невесты плаканье, вся родня невестина собираются, стол накрыт и ждут жениха* (Уркинская 2011) (Бунчук 2012, 71–72). **Пла'канье**. Девичник. «Плаканье устраивается в доме невесты накануне свадьбы. Невеста сидит в кути и по приходе подружек поет им с помощью причитальницы – женщины, руководящей свадебными песнями». Кадн. Волог., Иваницкий, 1890. Волог. (СРНГ, XXVII, 75).

Процесс приготовления приданого представлен в говорах следующими лексемами и фразеологизмами: **Дары' ката'ть (проката'ть)**. Готовить свадебные подарки (о невесте и ее подругах), подвешивая их на специальную жердь. *Девки собираются дары катать, да тут хрястанья да рёву*. Уст. Арх. *Дары еще прокатают на палку такую с рубцам, а с жениховой стороны сколько даров попросят*. В-Уст. Волог. (СГРС, 3, 177). **Крути'ть**. Припасать приданое; готовить наряды и украшения к свадьбе. *Они растили сердечных ваших детушек, Все крутили нас победных головушек* (причит.). Барсов [без указ. места]. **Крути'ть коробейку, коробью**. Готовить приданое невесте. *Тонко пряла, ситно ткала, коробейку крутила* (свадебн. приговор). Арх., 1862. Слов. карт. ИРЯЗ [с пометой «обл.»] (СРНГ, XV, 327). **Коробью' крутить, коробья' копить**. Готовить приданое. Арх., 1867–1868. **Рядить ко'робью (коробью')**. Складывать в сундук приданое; готовить приданое. Даль [без указ. места]. Арх., 1885 (СРНГ, XIV, 349). **Коробейку крутить**. Копить приданое. *Коробейку-то крутишь, Валя? К-Г. Мит. Гора*. (СВГ, III, 106). **Обрядать невесту**. Шенк. Арх. (Ефименко 1872, 4). **Крути'ть невесту (скрути'ть)**. Заготавливать невесте приданое; самое действие это называется: **кру'тня, окру'тка** (говорят: **скрути'ть неве'сту, скрути'ть прида'ное**, т.е. приготовить приданое невесте). Отсюда: **крути'ться (скрути'ться)** – запасать, собирать приданое (девушка безо'тная и безма'терная делает это на свои заработные деньги). Холм., Шенк. Арх. (Подвысоцкий 1885, 75–76). **Завести' (заводи'ть) одежду**. Готовить приданое. *Молодая ещё, одежду ей не завели ещё, без приданого она. Только начали родители одежду заводить* (Галактионовская 1984) (Бунчук 2012, 69).

По севернорусской традиции, приданое перевозили в день свадьбы. Наименования чинов, перевозивших приданое, представлены в говорах следующими номинациями: **Запосте'льная сватья**. Женщина, обычно родственница невесты, которая отвозит в дом молодоженов постель, белье, приданое. Арх., 1849. Север. (СРНГ, X, 348). **Посте'льная сватья**. Родственница невесты, препровождающая ее постель и приданое в дом жениха. Онеж. Арх. (Подвысоцкий 1885, 52). **Посте'льница**. В свадебном обряде – женщина, которая сопровождает приданое при перевозе его в дом жениха, а также готовит постель для новобрачных. Арх., Беломор. (СРНГ, XXX, 223). **Посте'льная проводница**. Олон., Бурнашев. (СРНГ, XXX, 224). **Пери'нщица**. Родственница невесты, перевозящая ее приданое и постель в дом жениха. Арх., 1885 (СРНГ, XXVI, 282). Данные лексемы и устойчивые сочетания мотивированы постелью, которая являлась частью приданого.

Большая группа наименований чинов связана с названием ящика (короба), в котором хранили и перевозили приданое: **Коробейник**. Участник свадебного поезда, перевозящего приданое невесты в дом жениха. Влг: Хар. *Коробейники*

приданое везут. Хар, Дитинская. Кто коробья вѣз, тех коробейниками звали. Хар, Федоровская. *Перевозчиков приданого коробейниками звали.* Хар, Палковская (СГРС, 6, 45). **Коробе'йники** (Вол. Кадн.) Родственники невесты, привезшие коробья съ приданымъ невесты въ домъ жениха накануне или въ день свадьбы. Ихъ (коробейниковъ) всегда у жениха стараются угостить на славу (Дилакторский, 2006, 208). **Коробейный**. Участник свадебного поезда, перевозящего приданое невесты в дом жениха. Влг: Хар. (СГРС, VI, 45). **Коробе'йные**. В свадебном обряде – гости, сваты или девушки-подружки, везущие приданое невесты в дом жениха. *Коробейные к невесте поехали.* Хар. Никул. *Коробейные одѣжу невестину и везли на лошади к жениху.* У-К. Задн. (СВГ, III, 106). **Коробе'йник**. В свадебном обряде – дружка или родственник невесты, который везет приданое. Волог., 1902 (СРНГ, XIV, 345). **Коробе'йница**. В свадебном обряде – женщина, которая передает «приносы» от невесты родным жениха. Кольск. Арх., 1885. Слобод. Вят. (СРНГ, XIV, 345). **Коробе'йные гости**. В свадебном обряде – родственники невесты, которые везут приданое. Волог., 1927. **Коробе'йные сваты (свахи)**. То же, что коробейные гости. Кадн. Волог., 1861. Волог. (СРНГ, XIV, 345).

В Архангельской и Вологодской губерниях для обозначения лиц, перевозящих приданое, функционировали наименования: **Рогову'ша**. Женщина, посылаемая с приданым невесты (со скрутой) в дом жениха и служащая при подклети, спальне новобрачных. Волог., 1852 (СРНГ, XXXV, 125). **Рогоу'ша**. Гряз. Волог., 1842 (СРНГ, XXXV, 127). **Рожники'**. «У поморов в г. Кеми рожники – родственники молодой – привозят постель и приданое». Арх., Богословский (СРНГ, XXXV, 154). **Подку'нный** (Кадн.) «Кто-либо из родственниковъ невесты, который съ ея постелью и имуществомъ отправляется въ домъ жениха въ то время, когда женихъ и невеста едутъ къ венцу». (Дилакторский 2006, 374). **Женихо'вы золо'вки**. В свадебных обрядах – молодые девушки из родственниц или знакомых жениха, которых приглашает жених в качестве подруг невесты перед свадьбой. «Так называются у Зырян молодые девицы из родственниц или знакомых жениха, который приглашает их, непременно в нечетном числе, для товарищества своей невесте вместе с ее подругами в предсвадебное время; когда жених и невеста отъезжают к венцу, жениховы золовки отвозят постель из дома невесты в дом жениха». Мезен. Арх. (Подвысоцкий, 1885; СРНГ, IX, 126).

Традиционная культура – важнейшая составляющая духовного и культурного пространства любого народа, основа формирования национального самосознания. Это широкое понятие включает народные традиции, национальные особенности духовного уклада того или иного этноса, обряды, ритуалы, праздники, ремесла. Значение и роль традиционной культуры в жизни народа неопределимы.

Народная свадьба – один из наиболее ярких образцов синкретизма слова и действий, реалий и символов. Лексика свадебного цикла является ярким подтверждением тезиса Т.И. Вендиной о том, что «в семантической структуре слова содержится богатейшая информация о системе ценностей того или иного народа, начиная с витальных и заканчивая общественно-социальными и культурными» (Вендина 1998, 6). Такое большое разнообразие названий, которые используются для выражения понятия о приданом и всего, что с ним связано, говорит о том, что приданое в крестьянском быту всегда занимало видное место.

Литература

- АОС, *Архангельский областной словарь* [Arhangel'skij oblastnoj slovar'], ред. О.Г. Гецова, Е.А. Нефедова [O.G. Getsova, E.A. Nefedova], вып. 1–19, Москва 1980–2018.
- Балашов Д.М., Марченко Ю.И., Калмыкова Н.И. [Balashov D.M., Marchenko Yu.I., Kalmykova N.I.] (1985), *Русская свадьба: Свадебный обряд на Верхней и Средней Кокшеньге и на Уфтыюге (Тарногский район Вологодской области)* [Russkaya svad'ba: Svadebny'j obryad na Verhnej i Srednej Kokshen'ge i na Uftyuge (Tarnogskij rajon Vologodskoj oblasti)], Москва.
- Бунчук Т.Н. [Bunchuk T.N.] (2012), *Словарь русского говора села Лойма как источник этнокультурных сведений* [Slovar' russkogo govora sela Lojma kak istochnik e'tnokul'turny'h svedenij], «Научный диалог», № 3, с. 64–90.
- Бунчук Т.Н., Пантелеева Е.В. [Bunchuk T.N., Panteleyeva E.V.] (2018), *Обрядовая терминология свадьбы в говоре села Лойма Прилузского района Республики Коми* [Obryadovaya terminologiya svad'by' v govore sela Lojma Priluzskogo rajona Respubliki Komi], [В:] *Говоры Республики Коми и сопредельных областей: сборник материалов и исследований* [Govory' Respubliki Komi i sopredel'ny'h oblastej: sbornik materialov i issledovanij], Сыктывкар, с. 6–36.
- Вендина Т.И. [Vendina T.I.] (1998), *Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм)* [Russkaya yazykovaya kartina mira skvoz' prizmu slovoobrazovaniya (makrokosm)], Москва.
- Гура А.В. [Gura A.V.] (2011), *Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика* [Brak i svad'ba v slavyanskoj narodnoj kul'ture: Semantika i simvolika], Москва.
- Дилакторский П.А. [Dilaktorskiy P.A.] (2006), *Словарь областного вологодского наречия в его бытовом и этнографическом применении* [Slovar' oblastnogo vologodskogo narechiya v ego by'tovom i e'tnograficheskom primenenii], по рукописи П.А. Дилакторского 1902 г., изд. подгот. А.Н. Левичкин [A.N. Levichkin] и С.А. Мызников [S.A. Myznikov], С.-Петербург.
- Дранникова Н.В. [Drannikova N.V.] (2001), *Фольклор Архангельского края (из материалов лаборатории фольклора)* [Fol'klor Arhangel'skogo kraja (iz materialov laboratorii fol'klora)], Архангельск.
- Ефименко П. [Yefimenko P.] (1872), *Приданое по обычному праву крестьян Архангельской губернии* [Pridanoe po oby'chnomu pravu krest'yan Arhangel'skoj gubernii]. С.-Петербург.
- Журавлев А.Ф. [Zhuravlev A.F.] (1992), *Лексикостатистическое моделирование системы славянского языкового родства* [Leksikostatisticheskoe modelirovanie sistemy' slavyanskogo yazykovogo rodstva], автореф. дисс. ... докт. филол. наук, Москва.
- Крестьянское искусство СССР. Искусство Севера* [Krest'yanskoe iskusstvo SSSR. Iskusstvo Severa], Ленинград 1928.
- Круглова Ю.Г. [Kruglova Yu.G.] (2001), *Жизнь человека в русском фольклоре. Свадьба* [Zhizn' cheloveka v rusском fol'klоре. Svad'ba], Москва.
- Куликовский Г.И. [Kulikovskiy G.I.] (1989), *Словарь областного олонечкого наречия в его бытовом и этнографическом применении* [Slovar' oblastnogo olonechkogo narechiya v ego by'tovom i e'tnograficheskom primenenii], С.-Петербург.
- Подвысоцкий А. [Podvysotskiy A.] (1885), *Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении* [Slovar' oblastnogo arhangel'skogo narechiya v ego by'tovom i e'tnograficheskom primenenii], Санкт-Петербург.

- Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия* [*Russkij narod. Ego oby'chai, obryady', predaniya, sueveriya i poe'ziya*], собр. М. Забылиным [M. Zabylin], Москва 1996.
- СВГ, *Словарь вологодских говоров* [*Slovar' vologodskih govorov*], вып. 1–7, ред. Т.Г. Паникаровская [T.G. Panikarovskaya], вып. 8–12, Т.Г. Паникаровская [T.G. Panikarovskaya], Л.Ю. Зорина [L.Yu. Zorina], Вологда 1983–2007.
- СГРС, *Словарь говоров Русского Севера* [*Slovar' govorov Russkogo Severa*], т. 1–5, ред. А.К. Матвеев [A.K. Matveyev], т. 6–7, гл. ред. М.Э. Рут [M.E. Rut], Екатеринбург 2001–2018.
- Словарь диалектных слов Усть-Кубинского района Вологодской области* [*Slovar' dialektny'h slov Ust'-Kubinskogo rajona Vologodskoj oblasti*], сост. Морозкова З.А. [Morozkova Z.A.], Устье 2017.
- СРГК, *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей* [*Slovar' russkih govorov Karelii i sopredel'ny'h oblastej*]: в 6-ти т., гл. ред. А.С. Герд [A.S. Gerd], С.-Петербург 1994–2004.
- СРНГ, *Словарь русских народных говоров* [*Slovar' russkih narodny'h govorov*], гл. ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Сороколетов, С.А. Мызников [F.P. Filin, F.P. Sorokoletov, S.A. Myznikov], т. I–LI, Москва – Ленинград – С.-Петербург 1965–2019.
- Толстой Н.И. [Tolstoy N.I.] (1982), *Диалектология в этнолингвистической перспективе* [*Dialektologiya v etnolingvisticheskoy perspektive*], [в:] *Системные отношения в лексике севернорусских говоров* [*Sistemny'e otnosheniya v leksike severnorusskih govorov*], Вологда, с. 3–7.
- Шаповалова Г.Г., Лаврентьева Л.С. [Shapovalova G.G., Lavrent'yeva L.S.] (1998), *Жили-были... Русская обрядовая поэзия* [*Zhili-by'li... Russkaya obryadovaya poe'ziya*], С.-Петербург.
- Шевченко Е.А. [Shevchenko E.A.] (2010), *Свадебный обряд Лузского района Кировской области (функциональные аспекты поэтических жанров)* [*Svadebny'j obryad Luzskogo rajona Kirovskoj oblasti (funkcional'ny'e aspekty' poe'ticheskikh zhanrov)*], Сыктывкар.
- Шейн П.В. [Sheyn P.V.] (1898), *Великорус в своих песнях, обрядах, обычаях, верованиях, сказках, легендах* [*Velikorus v svoih pesnyah, obryadah, oby'chayah, verovaniyah, skazkah, legendah*], С.-Петербург.

Katarzyna Sobolewska

Polska Akademia Nauk w Warszawie

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0002-1348-787X; e-mail: katarzyna.sobolewska@ijp.pan.pl

Nazwy właścicieli gospodarstw rolnych i ich pracowników w gwarach Warmii i Mazur

Abstrakt: W artykule zaprezentowano ponad 100 nazw właścicieli gospodarstw rolnych i ich pracowników w gwarach Warmii i Mazur. Na tle historycznym, uwzględniającym historię osadnictwa i kolejne reformy agrarne ukazano zebrane słownictwo w podziale na 6 kategorii – od bogatych właścicieli ziemskich po najuboższych, pozbawionych ziemi i własnego domu robotników folwarcznych. Podstawę materiałową stanowiły zapisy z badań gwarowych przeprowadzonych na Warmii i Mazurach w połowie XX w. oraz wybrane artykuły, wspomnienia i monografie.

Słowa kluczowe: gwara warmińska, gwara mazurska, historia osadnictwa na Warmii i Mazurach, kategorii chłopstwa na Warmii i Mazurach.

Abstract: *Names of farm owners and their employees in the dialects of Warmia and Mazury.* The article presents over 100 names of farm owners and their employees in the dialects of Warmia and Mazury. The vocabulary is presented in 6 categories: from rich landowners to the poorest farm workers deprived of land and their own house, against a historical background and taking into account the history of settlement and the subsequent agrarian reforms. The material consists of records from dialectal research carried out in Warmia and Mazury in the mid-20th century as well as selected articles, memoirs and monographs.

Keywords: Warmia and Mazury dialects, history of settlement in Warmia and Mazury, peasantry categories in Warmia and Mazury.

Wstęp

Tradycyjna wieś mazurska i warmińska była konserwatywna i hierarchiczna. Porządek społeczny, prawie niezmieniony od wieków, był ufundowany przede wszystkim na kryterium majątkowym. Dwa graniczne stany, bogactwo i bieda, postrzegane były jako coś naturalnego, związanego z pochodzeniem i urodzeniem, w zasadzie niezależnego od indywidualnych aspiracji czy osiągnięć. Rozpięte między nimi różnorodne stadia zamożności i ubóstwa tworzyły drabinę, w której każdy mieszkaniec wsi znajdował właściwy dla siebie szczebel. W zamkniętych, małych liczebnie i powiązanych rodzinnie społecznościach jego pozycja była powszechnie znana. Wyznaczała precyzyjnie indywidualną dawkę prestiżu (lub pogardy), zakres osobistej wolności, możliwości matrymonialne, rodzaj i ciężar wykonywanej pracy, sposób mieszkania i ubierania się, a także odżywiania.

Stabilny, hierarchiczny świat dawnych Mazurów i Warmiaków wytworzył obfity i złożony system nazw i określeń właścicieli gospodarstw rolnych i ich pracowników, który jasno i jednoznacznie sytuował daną jednostkę na skali zamożności, definiując tym samym wszystkie najważniejsze aspekty jej życia codziennego. Realia te są dziś często trudne do odtworzenia i wyobrażenia, ponieważ stanowiły konsekwencję przemian społecznych, demograficznych i własnościowych, które na obszarze Prus Wschodnich zaszły w ciągu ostatnich dwóch wieków.

Pierwotny porządek feudalny zaprowadzony na tych ziemiach przez kolonizatorów zaczął kruszeć w początkach XIX w., kiedy w państwie pruskim rozpoczęto reformy agrarne. W latach 1799–1811 przeprowadzono uwłaszczenie w dobrach królewskich i szlacheckich, zniesiono pańszczyznę, szarwark (tzw. pańszczyznę drogową), monopol na przemiał zboża i sprzedaż alkoholu. Uwolnieni od tych obowiązków i danin chłopcy mogli stać się właścicielami gospodarstw pod warunkiem częściowego wykupienia nadanej im ziemi i płacenia rocznego stałego podatku. Dawni chłopcy pańszczyźniani na Mazurach, aby uregulować swoje zobowiązania, musieli pozbyć się części gruntów, które dotąd uprawiali, na rzecz szlachty. Wielu gospodarzy po jakimś czasie w wyniku zadłużenia traciło swoją własność w drodze licytacji, inni, zwłaszcza na Warmii, utrzymywali lub powiększali swój stan posiadania.

Tak zaczynał się proces rozwarstwienia gospodarstw chłopskich i powstawania dużych przedsiębiorstw rolnych. Liczni komornicy, zagrodnicy i chałupnicy, mieszkający dotąd w zagrodach chłopów pańszczyźnianych, tracili mieszkanie i zatrudnienie. Pojawił się nadmiar rąk do pracy w postaci rzeszy wiejskiej biedoty poszukującej jakiegokolwiek stałego lub sezonowego zarobku. Ratunkiem była emigracja, z początku do Królestwa Polskiego i miast Prus Zachodnich (Gdańska, Elbląga, Malborka), później, od lat 70. XIX w., wraz z rozwojem kolei – do ośrodków przemysłowych w centralnych i zachodnich Niemczech (Koziełło-Poklewski 1976, 62–68).

Stały odpływ robotników rolnych z Prus Wschodnich z czasem zaczął pozbawiać miejscowych gospodarzy najemnej siły roboczej, niezbędnej zwłaszcza w okresie żniw i wykopków. Państwo pruskie próbowało temu zaradzić, przeprowadzając w 1891 r. tzw. kolonizację wewnętrzną, która polegała na całkowitej lub częściowej parcelacji dużych majątków ziemskich i kredytowaniu powstawania na ich gruntach nowych gospodarstw chłopskich i parceli robotniczych (Koziełło-Poklewski 1976, 76). Nabywcy nowych parceli lub gospodarstw płacili rentę roczną przez 60 lat (Wajda 1983, 33).

Niekorzystnych skutków uwłaszczenia nie dało się jednak już usunąć. W 1907 r. na około pół miliona osób czynnych zawodowo w rolnictwie prawie połowę stanowili robotnicy rolni (Wajda 1983, 27). Prusy Wschodnie miały złą strukturę rolną i fatalną sytuację demograficzną, gdyż wyjeżdżali stąd silni i młodzi mężczyźni. W 1914 r. w Zagłębiu Ruhry mieszkało 180 tys. osób z Mazur (Wajda 1983, 31). Kryzys na wsi pogłębił się ponadto w wyniku I wojny światowej, po której doszło do oderwania prowincji od rynków zaopatrzenia i zbytu ulokowanych w zachodniej części Rzeszy. Wprowadzenie zasiłków dla bezrobotnych oraz objęcie robotników rolnych opieką społeczną zniechęciło deputantów i komorników, którzy wraz z rodzinami mieszkali w majątkach junkierskich i gburskich, wykonując wszystkie potrzebne prace w zamian za deputat w naturze, do takiego stopnia uzależnienia od pracodawcy. Szukali innych sposobów zatrudnienia, a ich dzieci często wybierały emigrację (Koziełło-Poklewski

1976, 90–100). Tak zwana czeladź, czyli służba domowa pracująca w dużych gospodarstwach, a zwłaszcza należący do niej parobkowie zrywali roczne kontrakty przed ich upływem i również emigrowali (Wajda 1983, 33).

Władze hitlerowskie starały się przyciągnąć na wieś robotników rolnych. Kredytowały budownictwo wiejskie, dążąc do związania dawnych deputantów, najemników i pracowników folwarcznych z miejscem ich pracy (Koziełło-Poklewski 1976, 101). Po wybuchu II wojny światowej skierowały do pracy w gospodarstwach chłopskich na Warmii i Mazurach tysiące robotników przymusowych.

Podstawa materiałowa, stan i cel badań

Artykuł przedstawia wyniki analizy leksykalno-semantycznej zbioru nazw oznaczających właścicieli gospodarstw rolnych i ludzi przez nich zatrudnianych do prac polowych i hodowli, które występują w gwarach warmińskiej i mazurskiej. Podstawę materiałową stanowią wywiady gwarowe przeprowadzone na Warmii i Mazurach w połowie XX w. przez grupy studentów i współpracowników prof. Witolda Doroszewskiego oraz niewielka liczba źródeł drukowanych poświęconych zwłaszcza życiu codziennemu wsi warmińskiej (Steffen 1983; 1984, Zientara-Malewska 1988). W omawianym zbiorze nie znalazły się nazwy rzemieślników wiejskich nieutrzymujących się z uprawy roli (*kowal, młynarz*), odpowiedniki żeńskie (*gburka, gospodyni, robotnica, szarwarcznicia*) oraz zdrobnienia i spieszczenia (*paneczek, parobeczek, pastuszek*).

Część omówionego słownictwa została już opracowana w siedmiu wydanych dotąd tomach *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, doprowadzonego do litery P. Pozostały materiał leksykograficzny jest dostępny jedynie w formie kartoteki tego słownika umieszczonej na platformie RCIN. Jediną zaś pracą monograficzną na ten temat jest niewielki tom z serii „Słownictwo Warmii i Mazur”, opublikowany w 1959 r. pod tytułem *Stopnie pokrewieństwa. Życie społeczne i zawody*, opracowany przez Eugeniusza Jurkowskiego, Ireneusza Łapińskiego i Mieczysława Szymczaka.

Opracowanie to trzeba dziś traktować jako przymiarkę lub wprawkę magistrantów, nie zaś wyczerpującą i kompletną analizę tytułowego działu słownictwa. Na stronach 60–62 w rozdziale „Nazwy wykonawców zawodów” (sic!) autorzy podają materiał leksykalny zebrany w odpowiedzi na następujące pytania kwestionariusza:

- (1) Bogaty gospodarz.
- (2) Chłop, który ma tylko dom i mały kawałek ziemi.
- (3) Chłop, który nie ma swojego domu.

Brzmienie pytań mogło prowadzić do nieporozumień, ponieważ *chłop* w miejscowej gwarze zasadniczo nie oznaczał rolnika, ale mężczyznę lub męża. Jeden z informatorów z powiatu nidzickiego tak o tym mówił:

U nas chłop to to samo co męszczyzna, a tak to gbur, a z nieniecka to jagby słownie pszełożył to rolnik. A jak miał wienkšo gospodarke to majontkasz. A po polsku to chłop. To ja nie moge sie z tym zjednać¹.

¹ Zastosowano pisownię uproszczoną, bez znaków specjalnych.

Poza tym przyjęcie za jedyne kryterium faktu posiadania lub nie własnego domu (a nie np. wielkości arealów, jakości gleb, liczby hodowanych zwierząt czy zatrudnianych robotników, pozostawania wobec kogoś w relacji podległości) wydaje się niewystarczające i uniemożliwiające bardziej rozbudowaną analizę semantyczną zebranego słownictwa. Miało to prawdopodobnie związek z konstrukcją kwestionariusza gwarowego, w którym przytoczone pytania znalazły się w dziale „Budownictwo”. Dział ten obejmował w różnych wersjach kwestionariusza do 110 zagadnień związanych głównie z techniką ludową i materiałami budowlanymi, toteż nazwy poszczególnych typów gospodarzy i pracowników rolnych stanowiły raczej margines niż główny temat rozmowy. Eksploratorzy, uzyskawszy odpowiedzi zdawkowe lub sprzeczne, nie drażyli tej tematyki, skupiając się na czym innym.

Na podstawie odpowiedzi na 3–4 pytania², zebranych z wielu punktów badanego terenu, autorzy monografii zaprezentowali i omówili ok. 40 jednostek semantycznych. Zamożny gospodarz to na Warmii i Mazurach *gbur*, *gbur duży*, *gbur bogaty*, *gbur dolożny*, *bogacz*, *gospodarz duży*, *gospodarz bogaty*, *żłok*, *plewniak*. Biedny gospodarz mający tylko dom i mały kawałek ziemi to *chałupnik*, *robotnik*, *robociądz*, *robotny chłop*, *ogrodnik*, *łuźnik*, *Losmann*, *mieszkaniec*, *małorolnik*, *pustak*, *biedak*, *mizerak*, *parcelarz*, *gospodarzyk* *małeńki*, *gburek mały*. Chłop, który nie ma swojego domu to *chałupnik*, *mieszkaniec*, *łuźnik*, *komornik*, *odrobnik*, *najemnik*, *najnik*, *dworznik*, *deputant*, *pomieszkaniec*, *robotnik*, *robociądz* (Jurkowski et al. 1959, 60–62).

To właściwie wszystko; nieliczne, powierzchowne, a także być może wprowadzające w błąd pytania kwestionariusza nie pozwoliły na głębszą analizę zebranego słownictwa, uwzględniającą coś więcej niż ogólny stan majątkowy i fakt posiadania lub nieposiadania domu³.

Dziś, po opracowaniu siedmiu tomów *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* i ukazaniu się kilku ważnych źródeł i opracowań, wiemy znacznie więcej, a listę pytań można rozwinąć i doprecyzować, choć ze zrozumiałych względów badań terenowych już nie powtórzymy. Dzięki całościowej ekscerpcji zapisów dialektologów pracujących pod kierownictwem W. Doroszewskiego uchwycono jednak wszystkie wyrazy kontekstowe użyte przez informatorów w wypowiedziach na inne tematy albo w tekstach ciągłych rejestrujących zawartość ich pamięci. Pora więc na ponowną próbę rekonstrukcji zbioru nazw właścicieli gospodarstw i pracowników rolnych na Warmii i Mazurach oraz na potraktowanie tego zbioru jako refleksu ważnych zjawisk i przemian społecznych, istotnych dla zrozumienia całości tej nieistniejącej już kultury.

Wspólnota wiejska i jej struktura

Zbiór nazw odnoszących się do właścicieli gospodarstw i pracowników rolnych w gwarach Warmii i Mazur zawiera 113 jednostek semantycznych. Zgodnie z typologią

² Odpowiedzi na czwarte pytanie o biednego gospodarza nie opracowano osobno, tylko połączono z odpowiedziami na pytanie nr 2, bo prawdopodobnie w odczuciu informatorów treści tych pytań dublowały się.

³ W podanym zestawie nazw brak np. *rolnika* i *majątkarza*, którzy pojawiają się w przytoczonym cytacie z Nidzickiego.

chłopstwa warmińskiego zaprezentowaną przez Wiktora Steffena (1983), podzielię go na sześć grup o różnym statusie majątkowym.

Właściciele majątków ziemskich (13)⁴

Kwestionariusz nie zawierał pytania o nazwy najbogatszych właścicieli ziemskich, ale z badań i źródeł historycznych wiemy, że taka grupa istniała (Steffen 1983, 279). Posiadali oni co najmniej 100 ha ziemi, mieli nikły kontakt ze społecznością wsi i byli tytułowani „panami”. Wbrew sugestii Steffena zawartej w tytule jego artykułu, należeli nie do „chłopstwa”, ale do ziemiaństwa lub nowo tworzącej się grupy bogatych przedsiębiorców rolnych. Nie pracowali fizycznie. Nazywano ich *dziedzicami*, *folwarakami*, *junkrami*, *kapitalistami*, *majątkarzami*, *obszarnikami*, *panami* i *żłakami / żłokami*. Dość liczna grupa nazw o charakterze obelżywym wyrażała silne emocje wobec tej warstwy społecznej, co odzwierciedla też piętnowanie i wyszydzanie obfitych kształtów jej przedstawicieli: *bebech*, *belan / belon*, *belchacz / belkacz*, *brzuchacz*, *kadlub*. Jak pisze Steffen, również nazwa *żlak* miała nacechowanie negatywne, a pochodziła prawdopodobnie z tego samego pnia co *żuławy*, nawiązując do torfiastych, użyźnionych namulęm ziem przynoszących obfite plony (Steffen 1983, 280). Z kolei nazwy *obszarnik* i *kapitalist*⁵ mają rodowód stosunkowo nowy i są udokumentowane jedynie w pojedynczych wypowiedziach.

Zamożni chłopci (10)

Kwestionariusz gwarowy zawierał pytanie o bogatego gospodarza. W odpowiedziach autochtonów najczęściej padała nazwa *gbur*. Gospodarstwa *gburów* według Steffena liczyły do 100 ha ziemi uprawnej. Hodowali do 10 koni i stanowili zamknięty klan. Brali udział w społecznym i religijnym życiu wspólnoty wiejskiej, zasiadali w radzie parafialnej, bywali też sołtysami (Steffen 1983, 282). Od połowy XIX w., po komasacji gruntów *gburzy* budowali swoje murowane zagrody poza wsią, pośród zespolonych pól, aby nie musieli do nich dojeżdżać. Niekiedy obok własnych domów mieszkalnych wznosili niewielkie czworokątne gumna dla zatrudnianych przez siebie pracowników – ogrodników lub chałupników. Swoje drewniane chaty we wsi sprzedawali albo wynajmowali robotnikom rolnym (Zientara-Malewska 1988, 129).

Wyraz *gbur* pochodzący od średnioniemieckiego *gebür* jest w gwarach Warmii i Mazur starą i zdomowioną pożyczką, neutralną nazwą zamożnego gospodarza, rolnika. Na gruncie polskim *gbur* stał się podstawą wielu derywatów: *gburka*, *gburczyk*, *gburowy*, *gburstwo*, *gburski*, *gburzanka*, *gburzyk*, *półgburek*. Z czasem grupa zamożnych gospodarzy zróżnicowała się majątkowo, toteż w zapisach dialektologicznych *gbur* występuje często z przymiotnikami precyzującymi stan jego posiadania: *bogaty*, *dolozny* ‘zamożny’, *dostojny* ‘bogaty’, *duży*, *mały*, *tęgi*, *ubogi*, *wielki*, *zamożny*. Nazywano go także *bogaczem*, *gospodarzem*, *majątkarzem*, *obywatelem*, *pankiem* i *podpankiem*, *rolnikiem*. *Gospodarz* miał trochę szerszy zakres znaczeniowy i oznaczał rolnika posiadającego własne gospodarstwo, niekoniecznie zamożnego. Używany z przymiotnikami *duży*, *wielki*, *bogaty*, *dostojny*, *dolozny* stanowił odpowiednik *gbur*a. Znacznie

⁴ W nawiasie przy każdej kategorii podano liczbę jednostek semantycznych o danym znaczeniu.

⁵ Słowo to w *Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* nie zostało opracowane.

rzadziej spotykany *rolnik* jest także neutralnym polskim synonimem *gbura*. W słowie *obywateł* odżyło dawne znaczenie ‘właściciela nieruchomości’. *Panek* i *podpanek* to formacje pochodzące od *pana* – dziedzica lub ziemianina, niosące pewien ładunek ironii i niechęci (Steffen 1983, 280). Podobnie pejoratywny wydzźwięk ma wyraz *habun* pochodzący być może od niemieckiego *haben* ‘mieć’ i zaświadczony cytatem: *gbur; habun po cichu* (Maruzek, pow. Ostróda). W materiałach niewykorzystanych w *Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* pojawia się także nazwa *kułak*, uznana za obcą na tym terenie, zaczerpniętą z języka powojennej propagandy.

Chłopi średniorolni (5)

Jakkolwiek kwestionariusz nie zawierał pytania o średniego gospodarza, na podstawie całości zapisów dialektologicznych oraz opublikowanych artykułów Wiktora Steffena i wspomnień Marii Zientary-Malewskiej można uznać, że *gospodarz*, *mniejszy gospodarz*, *plewniak*, *średniak*, *parcelant* to nazwy chłopów średniorolnych posiadających do 25 ha ziemi i od dwóch do trzech koni. Inaczej niż *gburzy*, zajmowali się głównie hodowlą zwierząt, w dni targowe jeździli ze swoimi produktami do miasta. Zimą biedniejsi z nich dorabiali sobie masztowaniem – zwózką dłużyc z lasów państwowych. Według Steffena to właśnie średniacy podtrzymywali polskość na Warmii, modlili się po polsku, wstępowali do chórów kościelnych (Steffen 1983, 282). Czasami swoje gospodarstwa uzyskiwali w wyniku parcelacji dużych majątków ziemskich, stąd nazwa *parcelant*. *Plewniak* zaś zdaniem Steffena to gospodarz pracujący na lichej roli, zbierający więcej plew niż ziarna (Steffen 1983, 282).

Była to grupa solidarna, udzielająca sobie sąsiedzkiej pomocy. Zientara-Malewska opisuje, jak przy wznoszeniu nowego domu średniorolni gospodarze tradycyjnie zjawiali się na budowie sąsiada i nie przyjmowali od niego innego wynagrodzenia niż jedzenie (Zientara-Malewska 1988, 38).

Chłopi malorolni (26)

Byli to chłopci posiadający dom i mały kawałek ziemi. Gospodarzyli na gruntach nieprzekraczających 1 ha, mieli najwyżej jednego konia (Steffen 1983, 283). Nazwy określających tę grupę jest stosunkowo dużo, ponieważ jedno z czterech pytań kwestionariusza dotyczyło właśnie tej kategorii. Zwarty kompleks rzeczowników i zestawień tworzą derywaty utworzone od wyrazu *gbur*, podkreślające małe rozmiary gospodarstwa: *gburek*, *gburek mały*, *gburzyk*, *półgburek*. Podobny charakter mają formacje *gospodarzyk*, *gospodarzyk maleńki*. Echem reform agrarnych i tzw. kolonizacji wewnętrznej przeprowadzonej w Prusach Wschodnich pod koniec XIX w. są nazwy gospodarzy osadników mieszkających poza wsią na kolonii, planie czy wybudowaniu, a więc gruntach poddanych parcelacji, podzielonych na niewielkie działki: *anzydler*, *parcelant*, *parcelarz*, *parcelnik*.

Chalupnicy, jak pisze Steffen, byli najbiedniejsi i choć posiadali własną chałupę z obejściem i ogródkiem oraz kilkumorgowe pole, nie byli się w stanie z niego utrzymać. Pracowali u miejscowych *gburów* jako robotnicy sezonowi, a do uprawy własnego pola pożyczali konia w zamian za odrodek (Steffen 1983, 283).

Rodzime nazwy o szerszym zakresie znaczeniowym, użyte prawdopodobnie doraźnie, to *biedak*, *mizerak*. *Kaseter*, *kelmer*, *ketner* i *pracharz* to z kolei zapożyczenia

przywołane w odpowiedzi na pytanie kwestionariusza, które nasunęły się jako pierwsze informatorom dobrze zorientowanym w niemieckiej terminologii⁶. *Koltuniak*, *ogoniarz*, *paterak*, *plewniak* są nazwami nacechowanymi negatywnie, piętnującymi braki w higienie osobistej (*koltuniak*), niedostatki inwentarza (*ogoniarz* – tylko jeden *ogon* w chlewie, Zientara-Malewska 1988, 30), złą jakością gospodarowania (*paterak*; Steffen 1984, 107), lichą jakością plonów (*plewniak*). *Małorolnik*, *morgarz* i *ogrodnik* odwołują się wprost do niewielkiego areалу gruntów. *Pojedyniak*, *pustak* i *krackarz* jako nazwy ubożego gospodarza być może także odnoszą się do skąpej liczby inwentarza lub niskiej jakości czy wielkości gruntu.

Chłopi bezrolni (5)

Pytanie kwestionariusza dotyczyło „chłopa, który nie ma swojego domu”, trudno więc zakwalifikować do kategorii chłopów bezrolnych wszystkie nazwy, które padły w odpowiedzi. Brak domu oznaczał najczęściej brak własnej roli i wiązał się z koniecznością mieszkania i pracy u bogatszych gospodarzy lub właścicieli ziemskich. Grupa chłopów bezrolnych nie pokrywała się jednak w całości ze zbiorem robotników najemnych i folwarcznych, gdyż do pracy zgłaszali się także właściciele niewielkich gospodarstw. Z drugiej strony posiadanie domu na wsi nie zawsze oznaczało posiadanie gruntów uprawnych. *Chałupnik* w jednym z zarejestrowanych znaczeń to chłop mający tylko dom (*chałupę*), pracujący u bogatszych gospodarzy, podobnie jak *kaseter* i *kaseterek*. *Luźnik* to z kolei kalka niemieckiego rzeczownika *Losmann* oznaczającego chłopca *uwolnionego* od pańszczyzny i innych danin, ale jednocześnie pozbawionego wszelkich środków do życia. Szczególnym typem chłopca bezrolnego był *chlebowy* (zapisany w użyciu rzeczownikowym), którym stawał się ojciec lub dziadek gospodarza, przekazawszy mu gospodarstwo w zamian za dożywotnie utrzymanie.

Najemni robotnicy rolni i inni pracownicy majątków (54)

Największa grupa nazw obejmuje wiejską biedotę pracującą u bogatszych gospodarzy, a także niewielki zbiór nazw nadzorców folwarcznych. Wszystkich tych ludzi łączył stosunek podległości wobec właściciela gospodarstwa lub majątku. Ogólne nazwy typu: *człowiek*, *kobieta*, *dziewczyna*, *dziewka*, (*majątkowe*) *ludzie*, oznaczające robotników najemnych lub służące uwidaczniają, występując najczęściej bez żadnych określeń, podstawową kondycję ubogich mieszkańców i mieszkańek wsi pozbawionych indywidualizacji.

Najbardziej związani z miejscem pracy byli *chałupnicy*, *ogrodnicy* i *komornicy*, którzy ze swoimi rodzinami mieszkali w domu należącym do gburu lub w czworakach na folwarku. Hodowali zwierzęta na własne potrzeby, na kawałku pola będącym własnością gburu bądź pana sadzili kartofle lub kapustę, drewno brali z gburskiego lasu (Zientara-Malewska 1988, 34). W zamian za to jednak musieli stawiać się wraz z rodziną do pracy na każde wezwanie, ich służba trwała cały rok. Nie pracowali na dniówkę, nie otrzymywali stałego miesięcznego wynagrodzenia. Nazwy *chałupnika* i *komornika* wyraźnie nawiązują do konieczności wynajmowania mieszkania za

⁶ Por. wypowiedź jednego z nich z powiatu mławowskiego: *bzedok*, *ketner po nieniecku*, *a po polsku nie nieli takiej mowy na niego*.

odrobek, *ogrodnik* natomiast w tym znaczeniu wykazuje ścisły związek etymologiczny z czynnością *grodzenia* płotem niewielkiej działki z chatką, stanowiącej własność gburą. Jego synonimem jest zapożyczony z niemieckiego *gertner* (Steffen 1983, 284). Rzeczowniki *mieszkalnik*, *mieszkaniec*, *pomieszkaniec* eksponują fakt mieszkania u kogoś, nie we własnym domu, podobnie jak *najnik* / *najmnik* i *najemnik*. *Odrobnik* i *wyrobnik* akcentują konieczność odrabiania używanego przez kogoś dachu nad głową lub zaciągniętego zobowiązania. Innym określeniem *komornika* jest *deputant*, nazwa pochodząca od *deputatu*, czyli pobieranego przez niego świadczenia w naturze, opale lub żywności.

Dworak, *dworzniak*, *folwarak* to ogólne nazwy pracowników folwarcznych, które podkreślają ich przynależność do majątku ziemskiego. *Pracownik*, *robociądz*, *robotnik*, *robotny* (w użyciu rzeczownikowym), *robotny chłop* to nazwy najemnej siły roboczej, zatrudnianej sezonowo do różnego rodzaju prac.

Czeladnik, *pacholek*, *parobczak*, *parobek* zajmowali się końmi i stajnią, tworząc tzw. *czeladź*, czyli służbę w dużym gospodarstwie lub majątku, zatrudnianą tradycyjnie na cały rok w dniu św. Marcina 11 listopada. Na rok zatrudniali się też *szarwarczniczy*, robotnicy rolni pracujący za deputat i mieszkający w majątku. Nazwę zawdzięczali *szarwarkowi*, dawnemu obowiązkowi dostarczania ludzi i sprzężaju do budowy i remontu dróg, jaki spoczywał na ludności wiejskiej (Steffen 1983, 284). Do czeladzi należeli również *pasterze*, *pastuchy*, *pastury* / *pasturze*, *rataje*, a także wyspecjalizowani w jednym gatunku *koniarze* i *krowiarze*. Stojący niżej od parobka *średniak* rznął sieczkę, rąbał drwa i we wszystkim pomagał parobkowi (Zientara-Malewska 1988, 101). *Frajarz*, *lusman*, *luz robotnik* i *łuźnik* to z kolei nazwy robotników sezonowych, niemających stałego zatrudnienia, ludzi *wolnych*, pozbawionych domu i ziemi.

Nadzór nad tymi wszystkimi pracownikami majątku sprawowali: *dozorcy*, *dworzniczy*, *inspektorzy* / *szpektorzy*, *instruktorzy*, *komornicy*, *magazynierzy*, *obstójcy*⁷, *przednicy* i *rzędcy*.

Ostatnia wojna światowa wzbogaciła ten zasób leksyki o nazwy robotników przymusowych ściąganych do Prus Wschodnich z terenów okupowanych przez Niemcy: *niewolnik* i *pracownik*.

Podsumowanie

Zbiór nazw właścicieli gospodarstw rolnych i ich pracowników w gwarach Warmii i Mazur jest obfity, liczy 113 jednostek semantycznych. Prawie połowa zebranych leksemów dotyczy najemnych pracowników i robotników rolnych, nie zaś samodzielnych, choćby ubogich gospodarzy. Struktura tego zasobu leksykalnego współgra więc z liczebnością tej warstwy chłopstwa podawaną przez historyków życia gospodarczego w Prusach Wschodnich.

Zaprezentowany zbiór zawiera mało nazw ogólnych, niewyspecjalizowanych, o charakterze hiperonimów, typu *chłop*, *gospodarz*, *rolnik*. Stosunkowo niewielką jego część stanowią świeże zapożyczenia, głównie z języka niemieckiego: *anzydler*, *frajarz*,

⁷ *Obstać* 'doglądać, dozorować; zajmować się'.

gertner, *kapitalist*, *lusman*. Dziewięć leksemów wykazuje polisemię, występując w dwóch lub trzech znaczeniach, nieraz znacznie odległych od siebie. *Komornik* może oznaczać pracownika najemnego mieszkającego u kogoś za odrobek, ale i zarządcę lub dozorcę robotników rolnych w majątku ziemskim. *Chalupnik* to zarówno chłop mający tylko dom; ubogi gospodarz z domem i małym kawałkiem ziemi, a także bezrolny i bezdomny robotnik folwarczny mieszkający w dworskich czworakach.

Rozwój znaczeniowy tych rzeczowników podążał za zmianami własnościowymi i społecznymi na warmińskiej i mazurskiej wsi. Dlatego pojawiły się w tym zbiorze nazwy nowe, wynikłe z kontaktu autochtonów ze współczesnym językiem polskim i osadnikami przybyłymi z innych regionów kraju: *kułak*, *małorolnik*, *obszarnik*, *pracownik*, *magazynier*. Stare zwyczaje nazewnicze miały jednak dużą żywotność, służyły więc także do opisu nieznanymi wcześniej zjawisk, np. robotników przymusowych określanych jako *niewolnicy*.

Literatura

- Jurkowski E., Łapiński I., Szymczak M. (1959), *Słownictwo Warmii i Mazur. Stopnie pokrewieństwa. Życie społeczne i zawody*, Wrocław.
- Kartoteka Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/18953?language=en#structure>, 13.08.2020.
- Kozięło-Poklewska B. (1976), *Rozwój społeczno-gospodarczy Mazur i Warmii na tle Prus Wschodnich od połowy XIX wieku do roku 1939*, [w:] *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław, s. 61–108.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (1987–2018), t. 1–7, red. Z. Stamirowska, H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, K. Sobolewska, Wrocław – Kraków.
- Steffen W. (1983), *Kategorie chłopstwa w przedwojennej terminologii warmińskiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, s. 279–284.
- Steffen W. (1984), *Słownik warmiński*, Wrocław.
- Wajda K. (1983), *Kształtowanie się stosunków kapitalistycznych na Warmii i Mazurach u schyłku XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 2: *Od 1871 do 1975 r.*, red. T. Filipkowski, Warszawa, s. 22–38.
- Zientara-Malewska M. (1988), *Wieś nad łakami*, Olsztyn.

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0002-4094-2743; e-mail: jusper@amu.edu.pl

Leksyka mikropola tematycznego MUCHA w języku mieszkańców okolic Pobiedzisk w środkowej Wielkopolsce

Abstrakt: Autorka artykułu omawia wąską grupę słownictwa skupionego wokół tematu MUCHA. Przytaczane w tekście poświadczenia terenowe pochodzą z najnowszych eksploracji w okolicach Pobiedzisk, miasta położonego w niedalekiej odległości od Poznania. Autorka podkreśla wartość współpracy ze szkołami w pozyskiwaniu lokalnej leksyki.

Słowa kluczowe: gwara, język mieszkańców wsi, pole tematyczne.

Abstract: FLY lexis in the thematic microfield in the language spoken by the inhabitants of Pobiedziska in central Wielkopolska. The author of the article discusses a narrow group of vocabulary focused around the topic of FLY. The field credentials come from the most recent exploration in the area of Pobiedziska, a town located in the vicinity of Poznań. The author emphasizes the value of cooperation with schools in acquiring the local lexis.

Keywords: dialect, language of rural residents, thematic field.

Współpraca ze szkołami, która jest wyraźną od wielu lat cechą dialektologii poznańskiej, dowodzi ogromnej potrzeby prowadzenia intensywnych badań terenowych w Wielkopolsce. Wiele takich wspólnych działań zwieńczonych jest słownikiem języka mieszkańców badanej okolicy – dotychczas powstało sześć takich leksykonów¹ (siódmy jest w opracowaniu).

Wspomniany w tytule artykułu teren (okolice Pobiedzisk) to obszar położony w środkowej części Wielkopolski (27 km na wschód od Poznania), objęty eksploracjami w ramach współpracy pomiędzy Pracownią Dialektologiczną w Instytucie Filologii Polskiej UAM a Szkołą Podstawową im. Kazimierza Odnowiciela w Pobiedziskach.

¹ Dotychczas w cyklu „Wielkopolskie Słowniki Regionalne” ukazały się: *Słownik języka mieszkańców okolic Czerniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*, pod red. Justyny Kobus i Magdaleny Stepień, Wydawnictwo PSP, Poznań, 2018; *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady*, pod red. J. Kobus i T. Gniazdowskiego, Wydawnictwo PSP, Poznań, 2018; *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, pod red. B. Osowskiego, Wydawnictwo PTPN, Poznań, 2018; *Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, pod red. B. Osowskiego, Wydawnictwo PTPN, Poznań, 2018; *Słownik mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, pod red. J. Sierociuka, Wydawnictwo PSP, Poznań, 2019; *W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego*, pod red. B. Osowskiego, Wydawnictwo PTPN, Poznań, 2019.

Obydwa ośrodki podjęły wspólny trud badawczy w ramach regionalnego projektu edukacyjnego pt. *Praca na roli i w gospodarstwie – badamy język mieszkańców okolic Pobiedzisk*. Trud ten był ukierunkowany na powstanie *Słownika* języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie – kolejnego w cyklu „Wielkopolskie Słowniki Regionalne” (planowany rok wydania 2021). W ramach półtorarocznych badań terenowych (luty 2019 – sierpień 2020) zostały pozyskane obszerne materiały (z 9 miejscowości)², które z przyczyn objętościowych nie mogły zostać w całości zamieszczone w opracowywanym tomie słownika. Zanim jednak trafią do druku w innej publikacji, chciałabym częściowo o nich wspomnieć przy okazji niniejszego artykułu.

Tytułem objaśnienia rozwiązań terminologicznych stosowanych przeze mnie do opisu konkretnej grupy słownictwa – pole tematyczne, zgodnie z koncepcją Teresy Skubalanki (1966, 16), rozwiniętą następnie przez Jerzego Sierociuka, rozumiem jako zbiór wyrazów powiązanych na drodze skojarzeń, słowem jest ono „budowane na zasadzie asocjacji, skojarzenia, jest [...] pojemne znaczeniowo i może być bardzo rozległe, zawierające w sobie wiele szczególnie wyraźnie zakreślonych pól leksykalno-semantycznych” (Sierociuk 2003, 133); w obrębie pola tematycznego wyodrębnić można grupę leksyki skupionej wokół jednego z jego elementów, wówczas mamy do czynienia z subpolem tematycznym; natomiast mikropole tematyczne to jeszcze bardziej zawężona grupa wyrazów w obrębie subpola będąca zarazem najmniejszym zbiorem tematycznym w obrębie pola. I tak np. opisywane w tym artykule mikropole tematyczne MUCHA można traktować jako część subpola tematycznego OWADY w polu tematycznym PRZYRODA (por. Kobus 2015, 25).

Literatura przedmiotu raczej skromnie opisuje muchy i to, co jest z nimi związane. W słownikach wielkopolskich (przeważnie amatorskich) leksyka mikropola MUCHA pojawia się zasadniczo okazjonalnie³. Także w profesjonalnych słownikach z terenu Wielkopolski (SPOdróżna, WSR⁴) sytuacja nie wygląda dużo lepiej⁵. Zdecydowanie więcej uwagi poświęcają tym uciążliwym owadom przysłowia polskie, a nawet literatura piękna. W dociekaniach dialektologicznych mucha zaistniała jako przedmiot badań zespołu *Atlasu językowego polskiego Podkarpacia* (AJPP, m. 225. „Muchy [zwykle też Gen. pl] [*Musca domestica*]”) oraz zespołu *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW-II, m. 193. „Duża mucha o niebieskawogranatowym połysku [*Calliphora*]”; dalej także: AJKLW). W AJPP podano formy mianownika i dopełniacza obu liczb nazwy *mucha* na południu Polski, zaś w AJKLW zwrócono uwagę na nazwy konkretnego rodzaju muchy.

Z innych pozycji językoznawczych podejmujących problematykę związaną z nazwami owadów warto wymienić pracę doktorską Marcina Maciołka pt. *Kształtowanie*

² Zbadane w projekcie punkty badawcze to: miasto gminne Pobiedziska (Pob) oraz wsie: Latalice (Lat), Gołunin (Gln), Główna (Głw), Podarzewo (Pdo), Polska Wieś (PIW), Węglewo (Węg), Zbierkowo (Zbk), Złotniczki (Złt).

³ Wśród słowniczków amatorskich, które przejrzałam pod kątem poszukiwań badanego słownictwa, znalazły się: SJut, SJar, SBis, SPał.

⁴ Cykl „Wielkopolskie Słowniki Regionalne”.

⁵ W przypadku WSR powodem nielicznych notacji konkretnej grupy leksykalnej jest zakres tematyczny słowników.

się nazw owadów w języku polskim. Procesy nominacyjne a językowy obraz świata (Maciołek 2012) – znajdziemy tu liczne przykłady występowania rozmaitych owadów w literaturze pięknej (i nie tylko), we frazeologii i paremiologii; nie ma tu jednak materiału gwarowego – mimo to odwołam się do niektórych fragmentów tej pracy.

Pozyskany współcześnie w terenie materiał pozwolił wyodrębnić w mikropolu tematycznym MUCHA następujące tematy: rodzaje much; formy rozwojowe muchy; to, co służy do zwalczania much; reakcje bydła na działalność much. Przyjrzyjmy się pokrótce nazwom w poszczególnych grupach.

1. Rodzaje much: *mucha (domowa)*, *mucha końska / końska*, *gza / boⁿk*, *robacz-nica / gromodnica*, *mszyca*.

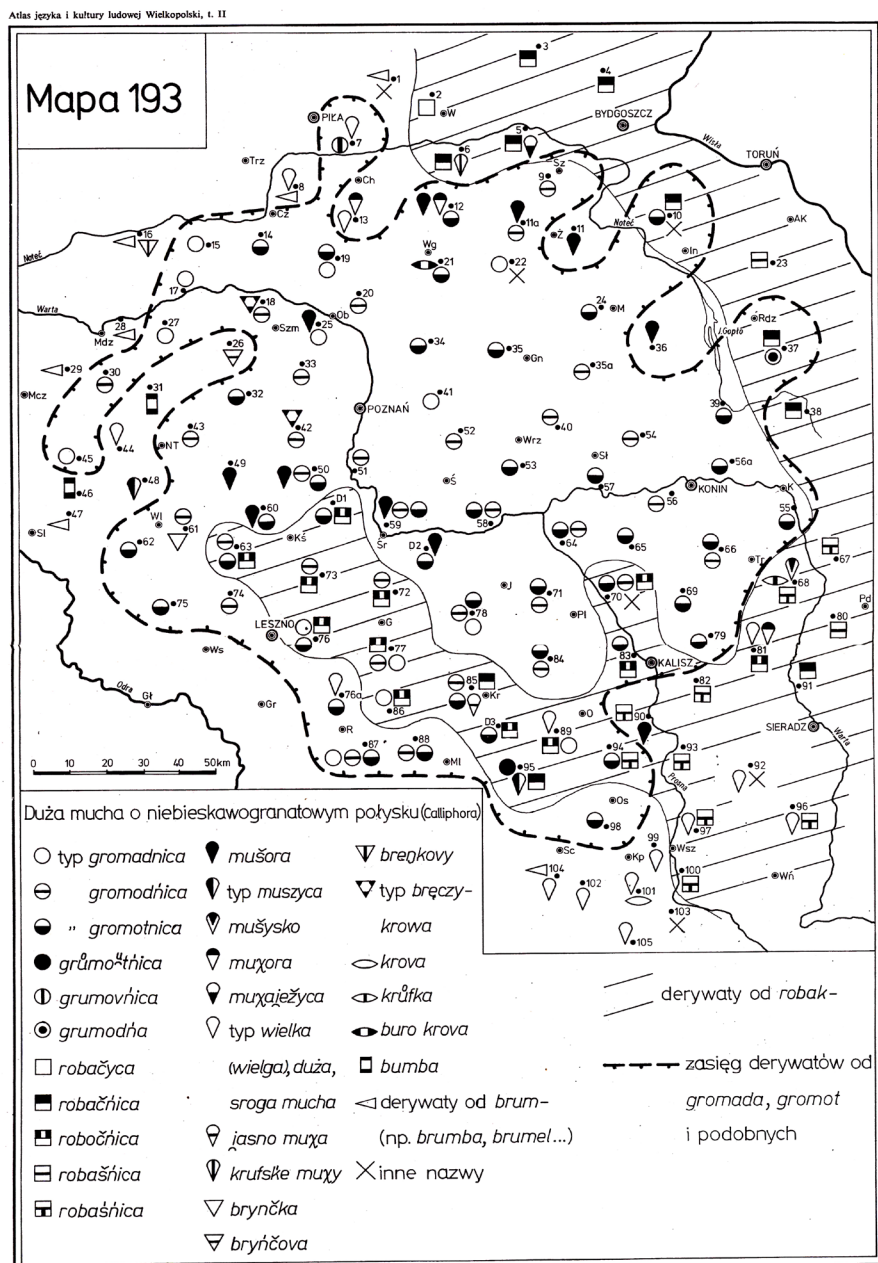
Pierwsza obserwacja, dotycząca wymienionych nazw, wiąże się z dwojakim użyciem wyrazu *mucha* (w D l. mn. częsta forma *muchów*). Informatorzy stosują go zarówno w odniesieniu do ogółu owadów przypominających budową muchę, ale i – mówiąc *mucha* – mają na myśli konkretny rodzaj (czy też gatunek) tegoż pasożyta, czyli najczęściej spotykaną w gospodarstwach muchę domową (*Musca domestica*).

Wśród much krwiopijnych badani wyróżniają *muchę końską* (jusznicę deszczową – *Haematopota pluvialis*), zwaną po prostu *końską* oraz *boⁿki* nazywane też *gzami* (chodzi o dwa różne gatunki owadów pasożytujących na bydło domowym – *Hypoderma bovis* lub *Tabanus bovinus*). Zwykle nazwy *boⁿk* i *gzy* stosowane są wymiennie przez naszych informatorów. Co ciekawe, *gzy* w liczbie pojedynczej przyjmują w Wielkopolsce rodzaj męski (*giez*) lub żeński (*gza*). W opisywanym terenie zanotowaliśmy formę żeńską, którą *Słownik gwar polskich PAN* (SGP) poświadcza wyłącznie na Śląsku. *Boⁿka* rejestruje natomiast w powiatach złotowskim, kaliskim, konińskim, nowotomyskim, czyli poza środkową Wielkopolską.

Interesujące okazały się poświadczenia nazw ‘dużej muchy, która składa jaja na mięsie’. W okolicach Pobiedzisk odnotowaliśmy dwa poświadczenia: *robacznicca*, *gromodnica*. Nazwy tegoż owada były przedmiotem dociekań zespołu AJKLW. W tomie I atlasu znajdziemy mapę 193. „Duża mucha o niebieskawogranatowym połysku (*Calliphora*)”. Dla badanej przez nas współcześnie okolicy, czyli w atlasowym punkcie 41 (Promno – dziś teren gminy Pobiedziska) zaznaczono typ *gromadnica*; nie odnotowano tu wówczas zapisanej współcześnie nazwy *robacznicca* (ani w punkcie 41, ani w jego najbliższym promieniu). Poświadczenie dla nazwy *gromadnica* notuje także SGP za AJKLW; w MSGP znajdziemy zaś hasło *robacznicca* m.in. dla Wielkopolski.

Interesująco przedstawia się sytuacja leksemu *mszyca*, pierwotnie stanowił on zdrobnienie wyrazu *mucha* – określał małą muchę – dziś zleksykalizował się i nazywa konkretny gatunek niewielkich rozmiarów much pasożytujących na młodych liściach, gałązkach, pędach roślin. Uwagę na ten stan rzeczy zwrócił M. Maciołek w swojej rozprawie:

z punktu widzenia słowotwórstwa historycznego formą deminutywną od wyrazu *mucha* jest nie tylko rzeczownik *muszka*, ale również *mszyca*. Formę tę utworzono za pomocą sufiksu *-ica*, który dawniej mógł pełnić różnorodne funkcje znaczeniowe (zresztą do dziś jest poli-funkcyjny), a jedną z nich było właśnie tworzenie zdrobnień [...] Jak czytamy w *Gramatyce historycznej języka polskiego* trzech autorów, „dotąd jako jedyny przykład tej zamarłej formacji zachowała się *mszyca*, która jednak rozluźniła swój związek i w budowie, i w znacze-

Fot. 1. Mapa 193. 'Duża mucha o niebieskawogranatowym połysku (*Calliphora*)' – AJKLW-II

niu z podstawowym rzeczownikiem mucha” [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1965: 218] (Maciołek 2012, 241–242).

Mszyce obecnie stanowią osobne mikropole, którego dalej tu rozwijać nie będę. Uznałam jednak, że ze względu na prymarne znaczenie wyrazu, należy o nim wspomnieć.

W kolejnych passusach przytaczam artykuły hasłowe przygotowane z myślą o kolejnym tomie słownika WSR poświęconego szeroko rozumianej przyrodzie dzikiej i oswojonej, które dają wgląd w pozyskany materiał terenowy:

boⁿk – ‘bąk bydlęcy, którego samice żerują głównie na bydle domowym, giez bydlęcy’: *pamieⁿtam jag roz mi kazali krowy paż a im sie nie chciało to tylko jak były goroⁿczki to robili bzz ... to krowy jak dostały "ogóny zadarły to wszystkie do domu pouciekały ... no ale krowy uciekły a i tag je wygnał z powrotem ... [...] bóⁿki ... takie bóⁿki byy ... [...] no ... obzykały też ... no ... (Złt); zob. gza, mucha.*

gromodnica – ‘duża mucha żerująca na mięsie i składająca na nim jaja’: *gromodnice podobno ... a to so^m takie duże muchy no to po poznańsku były gromodnice ... [...] no ... to jes właśnie ta duża mucha ... z tymi owadami ... z tymi larwami w mieⁿsie ... czuje mieⁿso i przylatuje ... nie wiem jakoż ma taki weⁿch ... wyostrzony na świeże mieⁿska ... (Pob); zob. mucha, robacznica.*

gza – ‘bąk bydlęcy, którego samice żerują głównie na bydle domowym, giez bydlęcy’: *no gzy to so^m właśnie te owady co atakujom^m krowy i co na przykład ... najczeⁿściej krowy ... i pod skóro^m wyleⁿgnie sie owad ... to jes taki ... taka ... duży ... duży to jes guz taki na tym i jes tyn ... (Głn); no duża mucha która składa te jajka jakby na krowie ... jakoś przez ukoⁿszenie i później leⁿgnie sie z tego te gzy ... gzy sie leⁿgno^m ... (Głn); no bo to jednak [robactwo] takiego stwora to tyż meⁿczy ... nie ... czy to kónia jag miał te gzy ... te te co na tego pogryzły czy czy krowy co co miały tyż te te na tego ... pod skóro^m ... no to te tak samo myⁿczyło ... no ... tak samo myⁿczyło ... (Węg); gzy ... to kón nie wim ... [...] kón chyba miał w żoloⁿdku ... bo ón jak to usiadło to jaj skłodało ... cilo tyż ... ale jaja i to swyⁿdziało ... to koń wygryzoł sobie ... nie ... i koń chyba miał w żoloⁿdku ale nie wim jak ... [...] krowa tyż se zlizala to potym w okolicach krzyza ... nie ... kryⁿgosłupa ... take ... take guziolki ... to tyż ksioⁿżke bym musioł to bym panu pokozoł ... i to ... takie ... tako larwa była ... nie ... [...] jak tak było na skórze i ta butelka była z takó^m tegó i taj ji tu puknoł to to wydusiło ... to tam krowe zabolalo ... nie ... ale wydusił ... [...] to były gzy ... (Pob); gzy ... [...] duże brzeⁿczoⁿce muchy ... (Pob); no to so^m te owady atakujom^mce ... gzy-gzy-gzy-gzy ... no ... latajom^mce ... fruwajom^mce jeszcze oczywiście ... no ... [...] no mi sie wydaje że tak sie powinno mówić gza ... ale czy gez? (!) ... nie wim ... gza chyba ... (Pob); zob. boⁿk, mucha.*

końska (mucha) – ‘rodzaj muchy odżywiającej się krwią zwierząt i ludzi, boleśnie kąsającej; jusznicza deszczowa’: [mucha końska] *to jes duża mucha atakujom^mca te ... konie ... właśnie przed deszczem czy takich tam ... [...] w ogóle jag jes wilgotno ... taki ... pod lasem ... na loⁿce ... taka ... wilgotne powietrze wtedy jes ... (Pob); dwa dni mnie końska nie ugryzła ... (Pob); zob. mucha, mucha końska.*

mszyca – ‘małe muszki, których larwy gęsto osiadają na młodych roślinach i częściach zielonych roślin, wysysając z nich sok, co powoduje obumarcie rośliny’: *mszyce ... [...] te które atakujom^m młode częⁿści roślin ... (Głw); no mszyce to so^m bardzo*

malutkie takie szkodniki które wypijają jakby sok ... wody słodkie czy tego z roślin ... z liści roślin najczystszej ... (Głn); no to jez mszyca ... [...] no ... to so^m te małe muszki i w ogóle ... które takie so^m bardzo lepkie... takie na różach nawed można na wszystkich kwiatach też ... (Pob) (Pdo).

mucha – ‘uciążliwy owad przenoszący choroby; muchy masowo wlatują do mieszkań i budynków gospodarskich, uprzykrzając życie ich mieszkańcom’: *bywało też kiedyś że zasłaniało się okna tylko otwierano na przykład drzwi i jakimiś tam dużymi nawet galeziami machało się po mieszkaniu bo muchy zawsze leciały do widnego... bo w pomieszczeniu było ciemno a jedne drzwi były otwarte i tam w następnym pomieszczeniu było widno no to wtedy te muchy tam leciały ... (Głn); no duża mucha która składa te jajka jakby na krowie ... jakoś przez ukośnienie i później legnie się z tego te gzy ... gzy się le^{gno} ... (Głn); na misie to muchów to zaż ino trzeba uważać ... Boże ... bo tyn zapach już ... [...] to zielone muchy takie ... (Złt); gromodnice podobno... a to so^m takie duże muchy no to po poznańsku były gromodnice ... [...] no ... to jes właśnie ta duża mucha ... z tymi owadami ... z tymi larwami w mie^{so} i przylatuj ... nie wiem jak ma taki we^{ch} ... wyostrzony na świeże mie^{sko} ... (Pob); no to sieci na muchy w takim razie pajo^k be^{dzie} ... robi ... no ... (Pob); gza chyba ... [...] to jes duża mucha atakuj^{ca} te ... konie ... właśnie przed deszczem czy takich tam ... (Pob); robacznic... [...] brzydka mucha ... duża ... siada na mie^{so} i składa jajka z tego wyle^{gajo} sie takie małe glizdki ... (Pob); gzy... [...] duże brze^{czo}ce muchy ... (Pob); [mucha końska] to duża mucha która wypija krew u koni ... u krów i nawed u człowieka ... (Pob) (Głw); zob. bo^k, gromodnica, gza, końska, mucha końska, muszka.*

mucha końska – ‘mucha odżywiająca się krwią zwierząt i ludzi, boleśnie kąsająca; jusznicza deszczowa’: *so^m też muchy takie ... te na te mówimy muchy końskie ... takie duże ... (Głn); my też mówimy na to że to so^m muchy końskie i tyle ... muchy końskie ... nie wiem no ... muchy końskie ... ale fachowo nie wiem ... (Głn) (Głw) (Pob); zob. końska, mucha.*

robacznic – ‘duża mucha składająca jaja na mięsie’: *robacznic... [...] brzydka mucha ... duża ... siada na mie^{so} i składa jajka z tego wyle^{gajo} sie takie małe glizdki ... (Pob); zob. gromodnica, mucha.*

2. Formy rozwojowe muchy: jajko / jajo, larwa / glizdka, muszka, owad (dorosły), le^{gno}ć (sie).

Cykl rozwojowy muchy – jak większości owadów – obejmuje stadium jaja, larwy, imago. Taki też stan wiedzy pokazali informatorzy z okolic Pobiedzisk. Badani opowiadali o składanych przez muchy jajkach / jajach, z których le^{gno} sie larwy / glizdki, a te zamieniają się w dorosłe owady (muchy lub muszki – te ostatnie, jeśli są niewielkich rozmiarów).

Nie odniosę się tu do innych źródeł niż nasze poświadczenia terenowe, gdyż żadna z powyższych nazw nie była opisywana przez AJKLW czy inne źródła dotyczące gwar wielkopolskich.

Poniżej przywołuję materiały z okolic Pobiedzisk w postaci gotowych artykułów hasłowych:

glizdka – ‘forma przejściowa w rozwoju owadów, znajdująca się w okresie po wyjściu z jaja, a przed przepoczwarczeniem w postać dorosłą’: *robacznic... [...]*

brzydka mucha ... duża ... siada na mie^oso i składa jajka z tego wyle^ogajo^m sie takie male glizdki ... (Pob); zob. larwa.

jajko – ‘pierwsze stadium w cyklu rozrodczym owadów’: *no duża mucha która składa te jajka jakby na krowie ... jakoś przez uko^oszenie i później le^ognie sie z tego te gzy ... gzy sie le^ogno^m ...* (Głn); *robacznicza ... [...] brzydka mucha ... duża ... siada na mie^oso i składa jajka z tego wyle^ogajo^m sie takie male glizdki ...* (Pob); zob. jajo.

jajo – ‘pierwsze stadium w cyklu rozrodczym owadów’: *gzy ... to koń nie wim ... [...] koń chyba miał w żolo^odku ... bo ón jak to usiadło to jaj skłodało ... cilo tyż ... ale jaja i to swy^odziało ... to koń wygryzł sobie ... nie ... i koń chyba miał w żolo^odku ale nie wim jak ...* (Pob); zob. jajko.

larwa – ‘forma przejściowa w rozwoju owadów, znajdująca się w okresie po wyjściu z jaja, a przed przepoczwarczeniem’: *krowa tyż se zlizala to potym w okolicach krzyza ... nie ... kry^ogosłupa ... take ... take guziolki ... to tyż ksio^ożke bym musioł to bym panu pokozoł ... i to ... takie ... tako larwa byla ... nie ... i to jak by wypadło to by znowu mucha z tego byla ... bo to tam pełny okrez musioł trwać żeby to sie przekształciło ... nie ... i to taki ... taki jakby wrzód był na skórze ... tako górka i dziura sie robila ... nie ... bo ón potym tyn ... tyn ... ten ... no to pasożyt taki był ... nie ... tak tako ... no tako larwa ... jo wim jak by to powiedzieć ... tako długo byla i tak z centymetr może gruba może ... może centymetra nie ... nie ... i taki ... taki ... taki kształd miała tag jag lezka ... o ... nie ... taki kształt ... to nojlepi było jak to ... nie ... butelke ... pukno^oć ... to wydusiło ... wylecioł to ... nie ... bo jak by to po pewnym czasie to by som wyszed ... nie ... by znowu był i znowu ... by nastep^opne koło sie robilo ... nie ... nastep^opne pokołynie ... a tak to zabił ... nie ... nie cekeł oż som be^odzie ... no ... jak tak było na skórze i ta butelka byla z tak^om tegó i taj ji tu puknoł to to wydusiło ... to tam krowe zabolalo ... nie ... ale wydusił ... [...] to były gzy ...* (Pob); *no ... to jes właśnie ta duża mucha ... z tymi owadami ... z tymi larwami w mie^osie ... czuje mie^oso i przylatuje ... nie wim jakoż ma taki we^och ... wyostrzony na świeże mie^oska ...* (Pob) (Głw); zob. glizdka.

le^ogno^oć (sie) – ‘tu: wychodzić z jaja’: *no duża mucha która składa te jajka jakby na krowie ... jakoś przez uko^oszenie i później le^ognie sie z tego te gzy ... gzy sie le^ogno^m ...* (Głn); *no pławilo sie [jajka] ... no ... a potym jak sie ly^ogły to sie wyklujo^m ...* (Pob); zob. wykluć, wykluwać, wyle^ogać sie.

muszka – ‘niewielkich rozmiarów mucha’: b.c. (Pob); zob. mucha.

owad – ‘tu: dokuczliwy insekt’: *no ... to jes właśnie ta duża mucha ... z tymi owadami ... z tymi larwami w mie^osie ... czuje mie^oso i przylatuje ... nie wim jakoż ma taki we^och ... wyostrzony na świeże mie^oska ...* (Pob); *no to so^m te owady atakuj^oce ... gzy-gzy-gzy-gzy ... no ... latajo^oce ... fruwojo^oce jeszcze oczywiście ... no ...* (Pob).

3. **To, co służy do zwalczania much: pajo^ok, pajęczyzna / sieć, lepce, klapka / lapka, muchołapka, padać.**

Muchy nie są mile widzianymi owadami w domostwach czy na pastwiskach. Z tego też względu są tępione przez człowieka na różne sposoby. Działania ludzkie wspiera natura w postaci naturalnego wroga much – *pajo^oka*, który tka *paje^oczyne* zwaną też *siecio^m*. Do ludzkich wytworów siejących pogrom wśród much badani mieszkańcy okolic Pobiedzisk zaliczyli: *lepce* zawieszane pod sufitem paski lepkiej taśmy lub papieru, przyczepiane do lampy lub rozstawiane na szafach i parapetach, *klapke*

zwaną też *łapko*^m (*na muchy*), która służy zgnieceniu muchy za pomocą uderzenia, oraz *mucholpaki*, czyli pojemniki lub naczynia wypełnione substancją wabiącą muchy do wnętrza, w którym czeka je śmierć. W okolicach Pobiedzisk mówi się, że muchy *padajo*^m m.in. na skutek działania substancji chemicznej, z głodu itp.

Także i ta tematyka nie ma szerszego kontekstu w literaturze przedmiotu, toteż przytaczam dalej materiały w formie opracowanych artykułów hasłowych (według zasad WSR):

klapka – ‘ręczny przyrząd do zabijania much za pomocą uderzenia’: *zabijano je [muchy] klapkami ... łapkami ...* (Głw); *jo mówie bombowiedz loto ... i klapke zaraz ... o ... a to nie jes bombowiec to jez normalna [muchą] ...* (Pob); *łapko*^m ... *znaczy sie klapko*^m ... *no ... tak sie tego ... nie ... [...]* *no ... klapka ... klapka na muchy ...* (Pob); zob. *łapka*.

lepce – ‘taśma rozwijana w pomieszczeniach, do której przyklejają się muchy’: *zawieszano takie lepce (!) [na muchy] ... na ... na tym sie lepily ... ale także ... ale teraz so*^m *takie środki że ... że można je wytruć ...* (Pob).

łapka – ‘ręczny przyrząd do zabijania much za pomocą uderzenia’: *zabijano je [muchy] klapkami ... łapkami ...* (Głw); *łapko*^m ... *znaczy sie klapko*^m ... *no ... tak sie tego ... nie ... [...]* *no ... klapka ... klapka na muchy ...* (Pob); zob. *klapka*.

mucholapka – ‘naczynie lub pojemnik z substancją wabiącą muchy, w którym czeka je śmierć’: *no muchy najcze*ⁿ*ściej padajo*^m *jak so*^m *jakiś tam mucholapki...* (Głn).

padać – ‘o muchach – kończyć życie, zdychać’: *no muchy najcze*ⁿ*ściej padajo*^m *jak so*^m *jakiś tam mucholapki...* (Głn).

pajeⁿ**czyna** – ‘nić wytwarzana przez pająka i tkana na kształt sieci’: b.c. (Pob); zob. *sieć*.

pajoⁿ**k** – ‘pożyteczny stawonóg tkający sieci i polujący na owady’: *no to sieci na muchy w takim razie pajo*ⁿ*k be*ⁿ*dzie ... robi ... no ...* (Pob).

sieć – ‘nić wytwarzana przez pająka i tkana na kształt sieci’: *no to sieci na muchy w takim razie pajo*ⁿ*k be*ⁿ*dzie ... robi ... no ...* (Pob); zob. *paje*ⁿ*czyna*.

4. Reakcje bydła na działalność much: *bzykać sie, obzykać, gzić sie.*

Zmasowana liczba owadów z grupy krwio pijnych na niewielkim obszarze, szczególnie na pastwisku, potrafi przysporzyć niemałych kłopotów gospodarzowi. Na terenach przeznaczonych pod wypas bydła obecność *gzów* czy *bo*ⁿ*ków* oznacza zwykle niechybny popłoch wśród zwierząt domowych, szczególnie w upalny dzień. Zmasowany atak pasożytów kończy się często ucieczką bydła do domu. Informatorzy określili takie gwałtowne zachowanie zwierząt wyrazami: *bzykać sie, obzykać, gzić sie*. Nadmienię, że w okolicach Czerniejewa (gm. Gniezno) – przy okazji wcześniejszego projektu edukacyjnego – notowaliśmy w takim samym znaczeniu określenie *wybzykać sie* (zob. SCz), co nie dziwi, gdyż Pobiedziska i Czerniejewo dzieli odległość zaledwie 16 km.

Hasła *bzykać sie* oraz *gzić sie* notuje SGP dla terenów położonych na północ od Gniezna, czyli dla poddialektu północnej Wielkopolski (właściwie pogranicza z poddialektem środkowowielkopolskim). Ponadto, tak niektóre notowane przez nas poświadczenia, jak i zachowanie zdenerwowanych stad znane są literaturze fachowej i przysłowiom, o czym wspomina M. Maciołek w swojej rozprawie, m.in. w następującym fragmencie:

To niespokojne zachowanie zwierząt kąsanych przez gzy nazywa w polszczyźnie utworzony na bazie rzeczownika *giez* czasownik postfiksalnie-paradygmatyczny *gzić się*. Jego motywację objaśnia Gustaw Belke w dziele pt. *O owadach szkodliwych gospodarstwu wiejskiemu i sposobach ustrzeżenia się od nich lub zmniejszenia ich liczby* (1861): „Należą [chodzi o gza i gzika – dop. moj – M.M.] do tych owadów bydło szczególniej prześladowujących, które jaja swoje pod skórę a nawet wewnątrz ciał bydłowych składają, a przy tej czynności boleśnie zwierzęta kłując, sprawiają, że w różne strony z podniesionymi ogonami gwałtownie się rozbiegają, co zwykle gżeniem się bydła gospodarze zowią” [BelOwad 1861: 82] (Maciołek 2012, 213).

W kolejnych akapitach podaję artykuły hasłowe poświęcone wymienionym wyrazom i wyrażeniom:

bzykać się – ‘o krowach: płoszyć się na skutek uciążliwego, zmasowanego ataku owadów kąsających, gżów bydłowych’: *u nas się kiedyś mówiło że krowy się bzykają*^m ... (Gln); zob. *gzić się, obzykać*.

gzić się – ‘o krowach: płoszyć się na skutek uciążliwego, zmasowanego ataku owadów kąsających, gżów bydłowych’: b.c. (Pob); zob. *bzykać się, obzykać*.

obzykać – ‘o gżach: spłoszyć krowy na skutek uciążliwego, zmasowanego ataku’: *pamiętam jaż roz mi kazali krowy paż a im się nie chciało to tylko jak były goroczki to robili bzz ... to krowy jak dostały ogony zadarły to wszystkie do domu pouciekały ... no ale krowy uciekły a i tag je wygnał z powrotem ... [...] bóki ... takie bóki byy ... [...] no ... obzykały też [mówiono] ... no ... (Złt); zob. *bzykać się, gzić się*.*

Opisane słownictwo mówi nam wiele o przeobrażeniach w obrębie języka mieszkańców wsi. Współczesne badania terenowe pokazały, że w mowie badanych informatorów mamy jeszcze sporo słownictwa starego, od lat poświadczanego w niezmiennym znaczeniu (np. *gzić się*). Zaobserwowaliśmy także poszerzenie znaczenia niektórych wyrazów (np. *łapka* do zabijania much), które wcześniej notowano w innych kontekstach, ale i mamy do czynienia ze słownictwem wcześniej nienotowanym (np. *klapka* do zabijania much).

Można jedynie żałować, że tak mało materiału odnośnie do opisywanego tu mikropola tematycznego znajduje się w dostępnych słownikach z terenu Wielkopolski. Na cztery sprawdzone słowniki amatorskie najczęściej notowanym hasłem (o takim samym lub zbliżonym znaczeniu jak omawiane wyżej) jest *bąk* (SBis, SPał) oraz *gromodnica* (w różnych wariantach fonetycznych) (SJut, SJar), znacznie rzadziej pojawia się *mucha* (SBis) i *pająk* (SBis). Władysław Brzeziński odnotował w takich samych znaczeniach jak omawiane wyżej: *bąk, mszyca, mucha, bzykać się* oraz w innym znaczeniu, ale w tym samym mikropolu *muchałapka* ‘lep na muchy’; z kolei *gzić (się)* zapisał jako określenie ucieczki czy szybkiego oddalenia się z jakiegoś miejsca, ale bez konotacji dotyczących bydła (zob. SPodróżna). W dotychczasowych publikacjach z serii WSR odnotowano natomiast: *mucha* (SGpni), *le^{gno}ć się / li^{gno}ć się* w znaczeniu dotyczącym także owadów (choć bez konotacji z muchami) (SGpni), *bo^k* (SGprz), *gza* (SGprz), *padać* (o umieraniu zwierząt, lecz bez konotacji z owadami) (SGprz), *giez* (SCz), *bzyk* ‘bąk bydłocy, którego samice żerują głównie na bydło domowym, giez bydłocy’ (SCz), *wybzykać* (w odniesieniu do krów) (SCz).

Już te ogólne obserwacje dowodzą potrzeby prowadzenia dalszych eksploracji terenowych. Współpraca ze szkołami jest doskonałym przykładem skutecznego pozyskiwania lokalnego słownictwa. Dzięki skoordynowanym działaniom możemy śledzić żywotność i przeobrażenia leksyki o charakterze gwarowym czy regionalnym w danej okolicy. Wartość współpracy, przynoszącej takie właśnie efekty, jest nie do przecenienia.

Literatura

- AJKLW, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, pod red. Z. Sobierajskiego, J. Burszty, Wrocław, 1979–1991; t. VII–XI, pod red. Z. Sobierajskiego, Wrocław – Poznań 1992–2005.
- AJKLW-II, *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. II: CZŁOWIEK – PRZYRODA, pod red. Z. Sobierajskiego, J. Burszty, Wrocław 1979.
- AJPP, Małecki M., Nitsch K. (1934), *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich*, pod red. J. Wronicz, Kraków 2009.
- SBis, *Słownik gwary biskupiańskiej*, pod red. M. Giery i K. Jańczak, Stara Krobia 2005.
- SCz, *Słownik języka mieszkańców okolic Czerniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*, pod red. J. Kobus i M. Stępień, Poznań 2018.
- SGn, *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady*, pod red. J. Kobus i T. Gniazdowskiego, Poznań 2018.
- SGP, *Słownik gwar polskich PAN*, t. I, z. 1–3, pod red. M. Karasia, Wrocław, 1977, 1981; t. II, z. 1(4)–3(6), pod red. J. Reichana, S. Urbańczyka, Wrocław, 1983, 1986; t. III, z. 1(7)–3(9), pod red. J. Reichana, S. Urbańczyka, Wrocław, 1989–1991; t. IV, z. 1(10)–3(12), pod red. J. Reichana, S. Urbańczyka, Kraków, 1992–1993; t. V, z. 1(13)–3(15), pod red. J. Reichana, S. Urbańczyka, Kraków, 1994, 1996, 1998; t. VI, z. 1(16)–4(19), pod red. J. Okoniowej, J. Reichana, Kraków, 2001–2004; t. VII, z. 1(20)–4(23), pod red. J. Okoniowej, J. Reichana, B. Grabki, Kraków, 2005–2007, 2010, t. VIII, z. 1(24)–4(27), pod red. J. Okoniowej, J. Reichana, B. Grabki, Kraków, 2011–2013, t. IX, z. 1(28)–4(31), pod red. B. Grabki, R. Kucharzyk, J. Okoniowej, J. Reichana, Kraków, 2014–2017; t. X, z. 1(32)–2(33), pod red. B. Grabki, R. Kucharzyk, Kraków 2018–2019.
- SGpni, *Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, pod red. B. Osowskiego, Poznań 2018.
- SGprz, *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, pod red. B. Osowskiego, Poznań 2018.
- SJar, Podeszwa J. (2014), *Słownik gwary Ziemi Jarocińskiej*, Jarocin.
- SJut, Żyto H. (2013), *Słownik gwary jutrosińskiej*, [w:] W. Gawroński, H. Żyto, *Jutrosińska wiara i gwarą*, Jutrosin.
- SŁk, *Słownik mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2019.
- SPał, Binkowski M.K. (2011), *Mój słownik gwary patuckiej*, Żnin.
- SPł, *W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego*, pod red. B. Osowskiego, Poznań 2019.
- SPob, *Słownika języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie*, pod red. J. Kobus i A. Migdałek, Poznań [w druku].

- S Podrózna, Brzeziński W. (1987–2009), *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podrózna w Złotowskiem*, t. I–V, Wrocław [i in.].
- Belke G. (1861), *O owadach szkodliwych gospodarstwu wiejskiemu i sposobach ustrzeżenia się od nich lub zmniejszenia ich liczby*, Żytomierz.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. (1965), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kobus J. (2015), *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI*, Poznań.
- Maciołek M. (2012), *Kształtowanie się nazw owadów w języku polskim. Procesy nominacyjne a językowy obraz świata*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. UŚ, dr hab. Jolanty Tambor, Katowice.
- Sierociuk J. (2003), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. XI, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 131–136.
- Skubalanka T. (1966), *Słownictwo miłosne poezji J. Słowackiego na tle tradycji*, Toruń.

Libuše Čizmarová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dialektologické oddělení

Brno

ORCID: 0000-0003-0865-5004; e-mail: cizmarova@ujc.cas.cz

X|^a lgo p² 'r uqdgp^q 'r t q^q p^a p^q cr g^v k^p q^l 'r t q^r t k^q p^q l^u x^p q^q |^a uq d {
..... "x'p^a g p^q t q^x l^p " g -^v l^p {,

Abstrakt: Příspěvek vychází ze zaměření autorky na nářeční apelativní a propriální slovní zásobu v češtině. Vzájemné ovlivňování a prolínání obou složek je ilustrováno na příkladech ze dvou obcí – z Hlohovce, obce s původně chorvatským obyvatelstvem na pomezí východní Moravy a Rakouska, jejíž název byl zřejmě uměle vytvořen na základě mylné interpretace apelativního východiska jména obce (jméno *Hlohovec* patrně nesouvisí s apelativem *hloh*, ale se slovesem *ležet*), a z Rácova na Jihlavsku na Českomoravské vysočině, kde v důsledku zániku regionálního apelativa došlo k mylnému chápání motivace pomístního jména a jeho přetvoření ve jméno nové, předpokládající zcela jinou motivaci (*M/močihuba* : *MozciHuba* : *Mučí Huba* : *Mlčí Huba* -> *Tiché údolí*, *Mlčící dolina*).

Klíčová slova: čeština, dialektologie, onomastika, apelativa, oikonyma, anoikonyma.

Abstract: The Mutual Influence of the Appellative and Proprial Lexis in the Dialects of the Czech Language. The article is based on the author's academic interest in dialectological vocabulary and proper names. The two sectors' mutual influence is illustrated by means of examples from two locations: *Hlohovec*, a village on the East-Moravian and Austrian border, the name of which was presumably coined as a consequence of a false interpretation of its appellative basis (*Hlohovec* is probably not related to the appellative *hloh* 'hawthorn', but to the verb *ležet* 'lay'), and *Rácov* in the Jihlava region of the Bohemian-Moravian Highlands where the local appellative perished and an anoikonym was falsely understood and transformed into another one with a different motivation (*M/močihuba* – 'heavy drinker': *MozciHuba* : *Mučí Huba* : *Mlčí Huba* 'mouth is quiet' -> *Tiché údolí* 'quiet valley', *Mlčící dolina* 'silent dale').

Keywords: Czech language, dialectology, onomastics, appellatives, place names, minor place names.

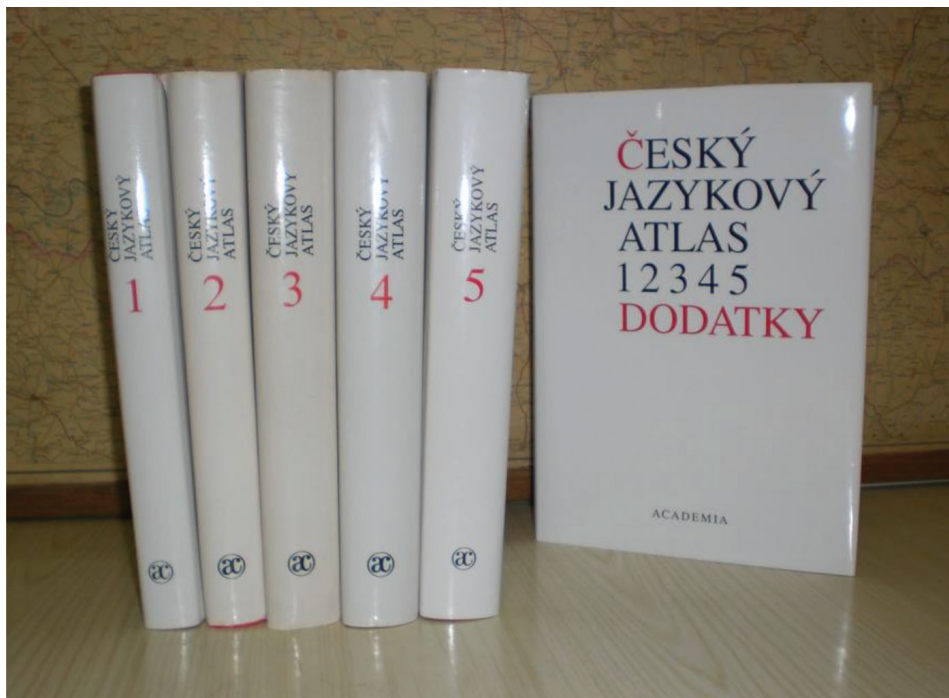
V brněnském dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i., máme široký záběr práce: několik desetiletí jsme pracovali na šestidílném *Českém jazykovém atlasu* (ČJA), který knižně vycházel v letech 1992–2011 a jehož 2., elektronické a doplněné vydání je k dispozici na webové stránce ústavu ve dvou variantách, PDF¹ a HTML², jež se v současnosti dokončuje.

* Práce používá data, které poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

Publikace vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

¹ <http://cja.ujc.cas.cz/>, 17.07.2020.

² <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>, 17.07.2020.

Obr. 1. Český jazykový atlas (foto z archivu dialektologického oddělení ÚJČ)

V letech 2005–2010 jsme intenzivně pracovali na on-line *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (SPJMS), který je rovněž přístupný veřejnosti³. Práce na slovníku zatím probíhá v utlumeném režimu, doplňuje se a reviduje materiál, revidují se zpracovaná hesla. Nyní je hlavní náplní naší práce on-line *Slovník nářečí českého jazyka* (SNČJ)⁴, na jehož vytváření se soustředíme teď už desátým rokem. Pro léta 2020–2022 jsme dostali grant od Ministerstva kultury zaměřený především na nářeční morfologii; o tom pojednají kolegyně. Kromě toho jsme zapojeni do mezinárodních úkolů nářeční lexikografie, kterými jsou *Evropský jazykový atlas*⁵ a *Slovanský jazykový atlas* (letos vyšel pod českou redakcí 9. svazek foneticko-gramatické řady *Reflexy *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt* – o tom pojednají kolegyně)⁶.

Vzhledem k tomu, že pracujeme s nářečními apelativy i proprii, a to s oikonymy, anoikonymy i antroponymy, často se potýkáme se složitými vztahy mezi těmito rovinami, které se navzájem ovlivňují a prolínají. Pokud chceme jít k původu slova a jeho motivaci, musíme někdy vyvinout až detektivní úsilí. ČJA je sice především jazykový

³ <http://spjms.ujc.cas.cz/>, A–F, 17.07.2020.

⁴ <http://sncj.ujc.cas.cz>, 17.07.2020.

⁵ http://www.lingv.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=107, 17.07.2020.

⁶ <http://slavatlas.org/index.html>, 21.07.2020.

atlas, ale lze ho považovat i za svým způsobem výkladový slovník, ne slovník etymologický, ani SNČJ ve struktuře hesel nevychází přímo z původu slov; ale jak v ČJA, kde je v komentářích u jednotlivých položek původ slov zohledněn, tak v SNČJ při výběru hesel a strukturování heslového odstavce bereme na etymologii slov zřetel.

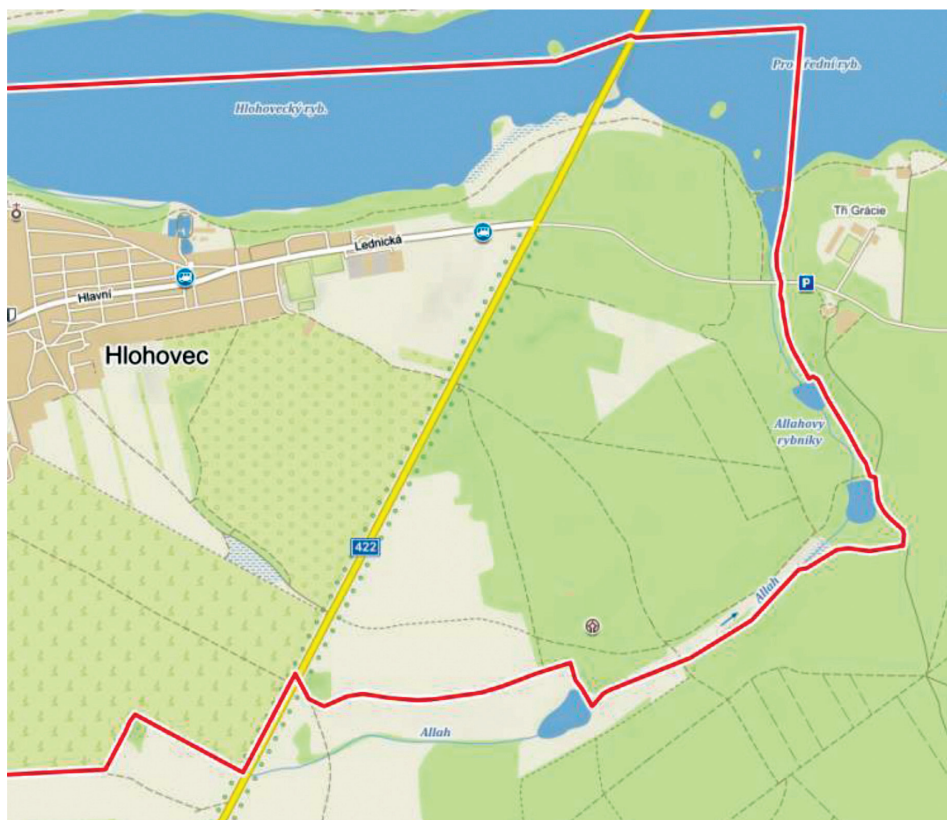
Poznámka: Právě z důvodu provázanosti roviny apelativní a propriální, a protože máme z obou sfér množství materiálu, pracujeme na hypertextovém provázání všech tří uvedených projektů. Např. v SPJMS se u jména, které vychází z apelativa, jež je obsaženo v ČJA nebo SNČJ, objeví proklik na místo v odkazovaném díle, kde se dané apelativum objevuje. A naopak – pokud je v těchto dialektologických dílech zpracováno nějaké apelativum, které motivovalo vznik pomístního jména, objeví se u něho proklik na SPJMS.

Nejzajímavější práce tohoto druhu byla na SPJMS, kde při určování původu a motivace jednotlivých pomístních jmen hrálo roli nejen nářeční zázemí, ale i způsob tvoření a výskyt konkrétních proprií v daném místě, často i německé podhoubí, morfologie místního terénu, okolní jména a další skutečnosti. Můj příspěvek bude tedy částečně dialektologický, částečně onomastický.

Z mnoha případů uvedeného druhu jsem si vybrala dva, kdy východiskem bude onomastika, vyjdu z oikonyma nebo anoikonyma, odkud se dostanu k dialektologii i antroponomastice. Nejdříve se zaměřím na jihomoravskou vesnici Hlohovec. Obec má asi 1 300 obyvatel a leží na jihovýchodním okraji Moravy nedaleko rakouských hranic, do r. 1919 k Rakousku patřila. Pokud jde o místní jazyk, nejenže se zde dnes mísí vlivy okolního východomoravského dialektu a němčiny, ale vesnice pravděpodobně povstala ze spáleniště po husitských válkách v roce 1570, kdy byla kompletně znovu vybudována a osídlena Chorvaty; Hlohovec totiž patří do skupiny obcí ležících v 16. století na pozemcích Liechtenštejnů, kteří Chorvaty na jižní Moravu pozvali z jejich domoviny, kde tehdy zuřily boje s Turky. A tak v jazyce i v pomístním názvosloví obce jsou dodneška patrné i vlivy chorvatštiny.

Na méně obce lze demonstrovat, jak bez znalosti místního dialektu se jeho motivace a východisko těžko určuje. Jméno *Hlohovec* na první pohled vypadá, že pochází od dřeviny jménem *hloh* (polsky *glóg*) a že bylo motivováno místním porostem. Četná jména obcí jsou v češtině skutečně odvozena právě od názvů dřevin, např. *Lipovec*, *Habroveč*, *Borkovany*, *Dubová*, *Jedlová*, *Březí*, *Smrčí* apod. Zdá se tedy, že jméno *Hlohovec* patří do této skupiny místních jmen. Jako vycházející ze základu *hloh* vykládá toto jméno i slovník Ladislava Hosáka a Rudolfa Šrámka *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I, A–L* (Hosák, Šrámek, 1970, 260). Jméno je to celkem nové, podle Hosáka a Šrámka je poprvé zmíněno až v roce 1817 ve spojení *obec lohovská*, a to v *Hlohovecké pamětní knize z r. 1846* Karla Vyhlídala (Vyhlídál 1929, 5). Stejně přídatné jméno, *lohovský*, se podle této knihy datuje z roku 1843, z roku 1848 je pak doklad přímo na jméno obce – v *Lohovci*, a údajně teprve v roce 1924 se poprvé uvádí dnešní podoba jména *Hlohovec* s počátečním *H-*. *Vlastivěda moravská – Břeclavsko* (Vlastivěda moravská – Břeclavsko, 1969, 406) řadí první uvedení jména *Hlohovec* do roku 1920 a píše rovněž, že „český název je od množství hlohu“.

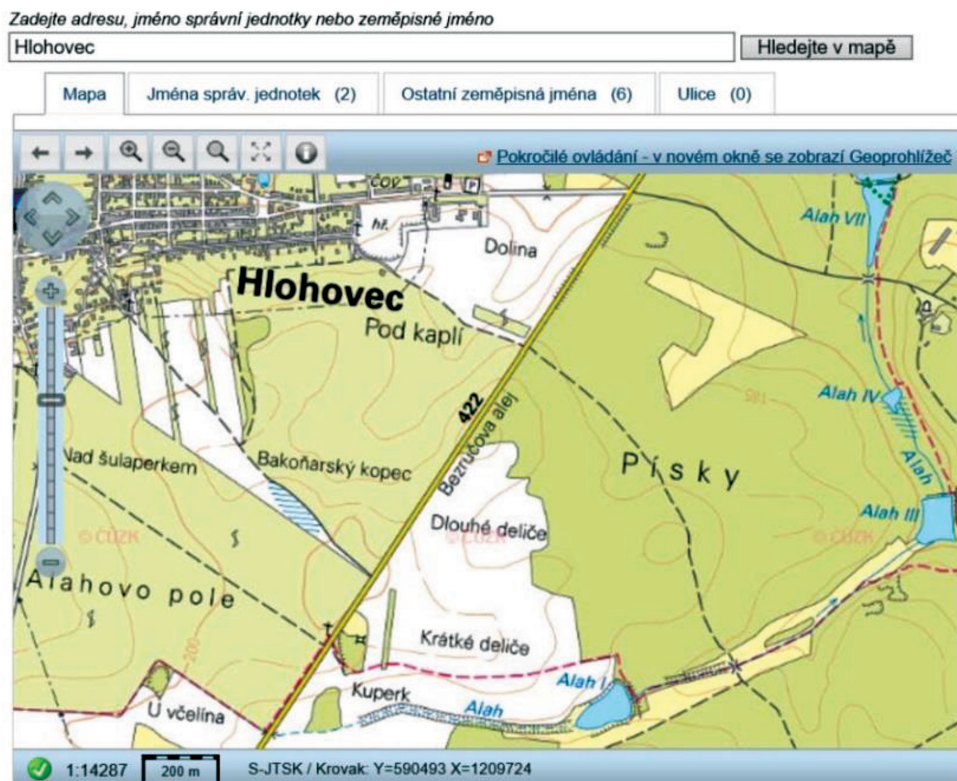
Problém je v tom, že starší je jméno s počátečním *Loh-*, ale podoba *loh* pro *hloh* se na východní Moravě vůbec nevyskytuje, v archivním materiálu Ústavu pro jazyk český AV ČR je doložena pouze z Čech a z okolí Žďáru nad Sázavou. Na ostatním území Moravy je pouze *hloh*, na části Slezska *glog*. *Loh* není ani v chorvatštině,

Obr. 2. Výřez z mapy Hlohovce podle české internetové a mobilní mapové aplikace *mapy.cz*⁷

takže si jméno nepřinesli ani noví osadníci v 16. století, chorvatsky se tato dřevina jmenuje *glog*. Jméno *Hlohovec* je tedy patrně nové, vytvořené uměle někým, kdo znal nářeční jméno *loh* pro hloh z Čech, *Lohovec* vysvětlil jako *Hlohovec* a takto bylo jméno „pospisovněno“ a nově zapisováno, třebaže v místním nářečí stále zůstává *Lohovec*. Kde však toto jméno vzalo? Určitě není odvozeno od názvu hlohu, jak bylo uvedeno výše, ale mohlo by souviset se slovesem *ležet*. Podle *Etymologického slovníku jazyka českého* Václava Machka (1968, 329) existovaly v praslovanštině čtyři příbuzné kořeny, **lež-*, **leg-*, **lož-* a **log-*, a jméno *Lohovec* může navazovat na poslední z nich. Tento kořen je obsažen např. ve slovech *příloh* ‚úhor‘, *obloha*, *výloha*, *vloha* apod. a vždy nese obecný význam ‚ležení‘ nebo ‚to, co leží‘. Nová vesnice (nebo možná nový neobydlený objekt, který nesl pomístní jméno, jež se po vybudování vesnice stalo místním) byla položena, založena, a proto motivací pro její pojmenování mohla být právě

⁷ <https://mapy.cz/>, 9.07.2020.

Obr. 3. Výřez z mapy Hlohovce podle *Geoportálu ČÚZK*⁸

tato skutečnost. Kořen slova *log-* mohl přijít z chorvatštiny nebo může být původu domácího, protože jako už praslovanský byl vlastní oběma jazykům. V češtině v době příchodu Chorvatů na Moravu už hláska *g* nebyla, ve 12.–13. století prodělala změnu v *h*, takže pokud tento základ přišel s chorvatštinou, prostě se češtině přizpůsobil tak jako ostatně během času celá původní mluva příchozích Chorvatů.

Vzájemné vlivy dialektu a pomístního názvosloví jsou viditelné i na dalším příkladu z Hlohovce: katastrem obce protéká potok jménem *Allah*, na české mapové aplikaci *mapy.cz* psáno takto se dvěma *l*, na němž leží soustava rybníčků nazvaných *Allah I* až *Allah VII*, všem dohromady se říká *Allahovy rybníky*.

V SPJMS jsou zachycena i pomístní jména v sousedství potoka, *Alahovo pole* a *Velké Alahovo pole* (psáno však s jedním *l*). Na současné mapě *Geoportálu Českého úřadu zeměměřického a katastrálního* se rovněž objevuje psaní s jedním *l*, *Alah*, *Alahovo pole*.

⁸ <https://geoportal.cuzk.cz>, 13.07.2020.

1. **Aloch** 1 Zanikl u Valtic (Mikulovsko) v trati Allachfeld. 2 1410 zu **Aloch**, Jenne; 1414 **Aloch**, Bretholz, Urbar; 1570 **Allach**, Jenne. 5 MJ: z něm. **dl-loch** „úhoří prohlubeň“. ČV –; Prof –.

Obr. 4. Heslo **Aloch** v publikaci Hosáka a Šrámka *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*

Co má však Hlohovec společného s muslimskou nejvyšší bytostí Alláhem? Jistěže vůbec nic. Tereziánský katastr ze 40. let 18. století uvádí německou podobu Allahova pole: *In allach Feld*. Podle Hosáka a Šrámka (1970, 45) jde o mylný lidový výklad jména zaniklé obce *Alloch*, které vzniklo z německého *Al-loch*, tedy ‘úhoří díra’. O zaniklé vesnici *Aloch* se zmiňuje i Miroslav Geršic (2013, 42) v knize *Příchod Chorvatů na Valticko a knížecí rod Liechtenštejnů*.

Z německého dokladu uvedeného v tereziánském katastru však vidíme, že k záměně *Alloch* v *allach* došlo už v němčině a čeština podobu *allach*, *Allah* jen přejala. Z historických dokladů je zřejmé, že odedávna je běžné psaní s *l* i s *ll*. Hosák a Šrámek uvádí příklad *zu Aloch* z roku 1410, který je přebrán z publikace Rudolfa Jennea *Documenta Lichtensteiniana*, vydané ve Vídni r. 1910, a příklad *Aloch* z Bretholzova *Urbáře* z roku 1414. Na druhou stranu existuje doklad na psaní *ll* z 1453⁹. Jak se však z *Alloch* stal *Allach* a pak i *Allah/Alah*? Tady se konečně dostáváme k dialektologii. Zdvojené *l* se jako na většině území češtiny v dané nářeční oblasti vyslovuje jako jedno *l* a také zde dochází k asimilaci znělosti před pauzou, takže *Allach* a *Alah* se vyslovuje stejně. A k záměně [*Aloch*] > [*Alach*] ve výslovnosti dále mohla přispět mírně zaokrouhlená výslovnost hlásky *a*, typická pro část Moravy a severní Rakousko a Maďarsko, hyperkorektně pak *o* mohlo být vnímáno jako zaokrouhlené *a*. Tedy: *Al Loch* ‘úhoří díra’ > splynutím *Alloch*, výslovnost [*Aloch*], hyperkorektně pak psáno *Alach*, to vyslovováno stejně jako *Allah*, odtud tento zápis, příklon k antroponymu *Allah* a v češtině vznikl posesivních adjektiv *Allahovy* (*rybníky*), *Allahovo* (*pole*).

Německá varianta *Allachfeld*, kterou uvádí Hosák a Šrámek, ani varianta *in allach Feld* z Tereziánského katastru totiž nevyovídá nic o tom, že by část *Allach* byla v němčině vnímána jako antroponymum. Motivačně je to patrně jen pole na místě bývalé obce toho jména. V češtině však povědomí o zaniklé obci zmizelo, takže byla volná cesta k jeho chápání jako antroponyma a ke vzniku uvedených jmen, *Allahovy*

⁹ 1453, 13. Juli, Wien: *Schiedsgerichtliche Güterteilung des Hans und Heinrich v. Liechtenstein-Nikolsburg nebst Geschwistern und ihres Geschwisterkindes Wilhelm v. Liechtenstein-Nikolsburg*. Danach erhalten erstere u.a. das Schloß Feldsberg nebst Stadt und Vorstädten, Geltscheins, Garsental, Ketzleinsdorf, Potendorf, Schretenperg, Beheimischen Krut, Schirmanstorff, Allach, Reintal, Walterskirchen, Erpurkh, Wetzleinstorff, Poystorff, Hederstorff, Wilhamstorff mit ihren Zugehörungen (Liechtenst.Reg. in Heimatk. Beibl.Nr.5-1956-S.20). Oba doklady jsou uvedeny na <https://www.liechtensteinoev.cz/cz/objekt/allach/83/>, 14.07.2020.

rybníky a *Allahovo pole*, kde se od jména *Allah* odvozuje přivlastňovací přídavné jméno jako od skutečného osobního jména. Nejspíš proto se stále udržuje i zápis s *ll*, protože s *ll* se píše i podoba jména muslimského proroka.

Nyní obraťme pozornost k dalšímu tématu, a to dál na západ, na Českomoravskou vysočinu do malé obce Rácov, kde se jedno slovo postupem času stalo z nářečního apelativa antroponymem a později anoikonymem a jako takové pak bylo tak zdeformováno, že vybízí ke zcela nové interpretaci, jež ovlivňuje i okolí místa.

Na počátku byl dotaz z Českého úřadu zeměměřického a katastrálního, zda a jak vyhovět požadavku z malé obce Rácov na Českomoravské vysočině. V roce 2015 přišli Rácovští s žádostí o změnu jména zalesněného areálu jihovýchodně od obce, pro který katastrální mapa tehdy uváděla jméno *Mučí huba*.

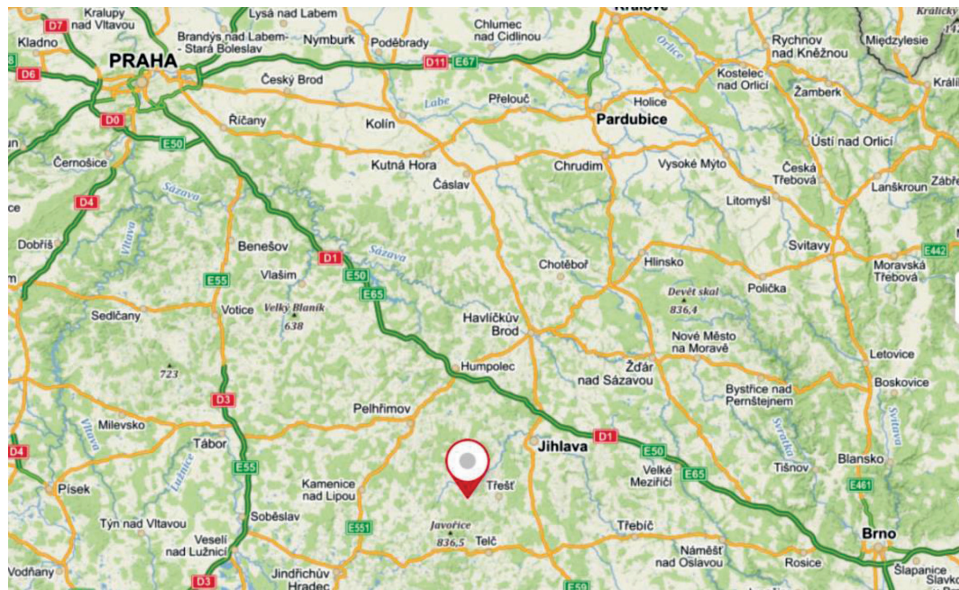
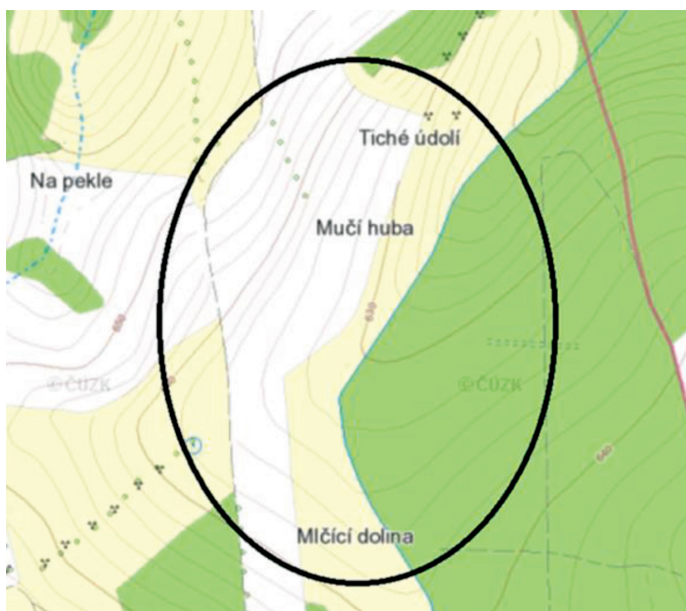
Místní obyvatelé chtěli jméno změnit na *Mlčí huba*, argumentovali, že je to v místě odnepaměti používaný název. Na mapě Centra pro regionální rozvoj Ministerstva vnitra ČR tehdy skutečně byla jména, která jim zdánlivě dávala za pravdu. Okolní pozemky totiž nesly názvy *Tiché údolí* a *Mlčící dolina*, což vedlo k interpretaci, že jde o klidné, tiché místo, kde i „huba mlčí“.

Bohužel na současné mapě aplikace *mapy.cz* už jména *Tiché údolí* a *Mlčící dolina* registrována nejsou.

Jméno *Mlčí huba* i jména obou sousedních areálů vzbuzují pochybnosti. Sousloví *Mlčí huba* lze interpretovat pouze jako jméno větné, s první slovesnou a druhou jmenovou částí, a takto tvořená jména se v korpusu anoikonym z Moravy a Slezska nevyskytují. Soupisy z let 1965 a 1966 z Rácova, Lovětína a Růžené jméno zaznamenávají, z toho Rácov a Lovětín jako dvouslovné, *Mlčí huba*, v Růžené bylo zapsáno jméno pole sousedícího s tímto lesem, předložkové jméno obsahující jednoslovný název: *U Mlčihuby*. V Růžené bylo tedy pole pojmenováno podle polohy vzhledem k objektu, který na jejím katastru neleží, a v předložkovém jméně bylo obtížné část *Mlčí-* chápat jako přivlastkové adjektivum a přitom ho neskloňovat, takže v této obci zvolili podobu jednoslovnou. To je také jediný zápis, který eviduje jednoslovné jméno, jež je přece jen blíž východisku, jak bude vysvětleno dále, i když původní motivace se nezachovala.

Až na krátké *i* připomíná toto jméno zpravidla posměšná označení osob podle nějaké činnosti nebo vlastnosti, společensky obvykle nepříliš kladně hodnocené, a to apelativa i vlastní jména (přezdívková jména patrně většinou vznikla právě z apelativ). Jsou to např. *p/Pudivítř*, *t/Třeštihlav*, *k/Kratinoha*, *s/Stavinoha*, *k/Kalivoda*, *m/Mastihuba*, *k/Krutibrko*, apod. Samohláska *-i-* je v těchto jménech konekt, nikoli koncovka 3. os. sg. příslušného slovesa 4. třídy.

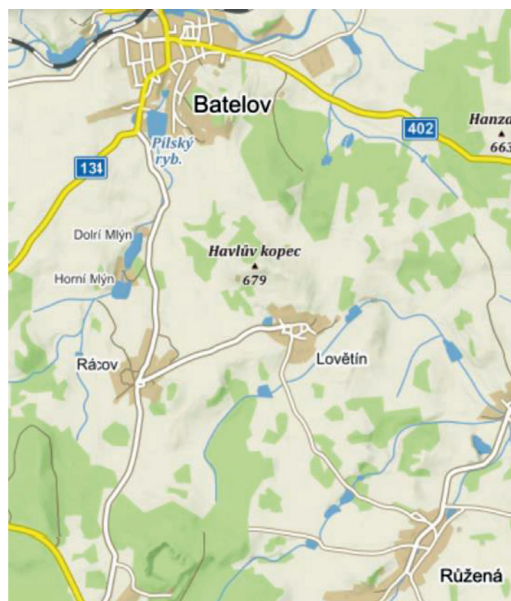
Podívejme se nyní na jména sousedních pozemků *Tiché údolí* a *Mlčící dolina*. Častá jsou jména typu prvního z těchto jmen, tj. adjektivum + substantivum, máme doloženo i několik anoikonym přímo s adjektivem *tichý*, druhý typ je však ojedinělý. Z celého Česka není doloženo ani jedno pomístní jméno obsahující adjektivum *mlčící*, slovesná adjektiva jsou vůbec v pomístních jménech velmi vzácná. Žádné z těchto dvou jmen není zachyceno v soupisech z šedesátých let, což svědčí o tom, že jde ne o jména tradiční, ale nově dotvořená nejspíš za účelem bližšího vymezení částí velkého lesa jménem *Mlčí huba*, a to už na základě mylné interpretace tohoto jména jako označení tichého, klidného místa.

Obr. 5a. Poloha obce Rácov¹⁰

Obr. 5b. Detail mapy Centra pro regionální rozvoj Ministerstva vnitra ČR z roku 2015, zachycující oblast mezi obcemi Rácov, Lovětín a Růžena

¹⁰ <https://mapy.cz/>, 17.07.2020.

Obr. 5c. Oblast mezi Rácovem, Lovětínem a Růženou¹¹

Při pátrání o původu jména *Mlčí huba* je třeba nahlédnout dále do minulosti. Dobré vodítko a v podstatě rozluštění problému přinášejí císařské povinné otisky stabilního katastru, na mapě z roku 1835 je jméno areálu zapsáno jako *MocziHuba*. Německý pisar si asi nebyl jistý, zda jde o jednoslovné, nebo dvojslovné jméno, a tak zvolil tuto grafiku. Zápis také svědčí o tom, že už tehdy existovala možnost chápat jméno jako dvojslovné.

Převedeme-li německou grafiku jména na českou, dostaneme podobu *Močihuba*. Protože jména tohoto typu obvykle označují osoby, pozemky až druhotně podle majitelů nebo osob nějak s místem spjatých, vydala jsem se pátrat po osobách zvaných *m/Močihuba*.

Jan Gebauer má ve svém *Slovníku staročeském* z roku 1916 (Gebauer, 1970, 391) heslo **močihub** s významem 'píják'. Zmiňuje i příjmení *Moczihub* a dem. podobu *Moczihubka*, vše z 15. století. Jungmannův *Slovník česko-německý* z roku 1836 (Jungmann, 1836, 481) uvádí: „**močhuba**, **močihuba**, **močihub** 'chlastoň, ochlasta, piják' z textů z 15. století. František Bartoš (1906, 204) ve svém *Dialektickém slovníku moravském* píše: **močihuba**, pijan (val.), **močigemba**, pijan (slez.).

Apelativum *močihuba* nalezneme i v novější literatuře: *Příruční slovník jazyka českého*¹² (PSJČ, 910) i *Slovník spisovného jazyka českého*¹³ (SSJČ, 114) mají *močhuba*,

¹¹ <https://mapy.cz/>, 17.07.2020.

¹² <https://psjc.ujc.cas.cz/>, 17.07.2020.

¹³ <https://ssjc.ujc.cas.cz/>, 17.07.2020.

Obr. 6. Mapa se jménem *MocziHuba* v císařských povinných otiscích stabilního katastru z roku 1835

*močihuba ‘opilec’, oba jako řídké výrazy. Jde sice o slovníky poměrně nové, avšak SSSJČ přebírá údaj z PSJČ, který slovo dokládá citáty z 19. století.

Šlo tedy původně o složeninu základu slovesa *močit* ‘namáčet, smáčet’ a substantiva *huba* ‘ústa’, spojených konektem *-i-*, s významem ‘kdo si namáčí hubu’, tj. metaforicky, snad eufemisticky ‘kdo nezřízeně pije alkohol’. Dnes jde však o slovo neznámé, není doloženo ani v excerptech v *Archivu lidového jazyka* uloženého v Brně, který obsahuje víc než milion nářečních dokladů. Jsou zde zaznamenány jen výše uvedené doklady z Bartošova slovníku, novějšího nic.

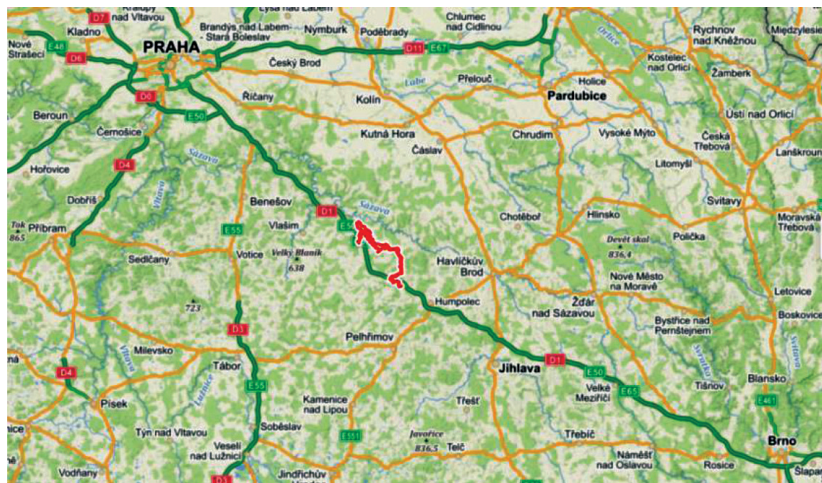
Z toho všeho je patrné, že apelatium *močhub*, *močihub*, *močihuba* bylo nejspíš běžně užíváno v 15. a 16. století, později patrně řídkěji, déle se uchovalo jen v moravských a slezských nářečích. V 15. a 16. století se také nejspíš stávalo motivujícím východiskem přezdívkových jmen a později oficiálních přídomek.

Nejvíce historických dokladů je o rytíři Oldřichu Močihubovi (patrně silném pijanovi), zámeckém pánu v Horních Kralovicích, dnes neexistující obci zatopené vodní nádrží Želivka.

V historických zápisech z Kralovic i z okolních obcí se píše o tom, jak tento rytíř dostal v roce 1436 Kralovice od císaře Zikmunda¹⁴, a v internetové příručce *Rodokmeny, genealogie*¹⁵ je možné se dočíst, že „Pan rytíř Oldřich řečený Močihub z Kralovic byl postavy tlusté, ale patřil mezi znamenité české vladyky“ a dále že „20. 6. 1440 [...] byl v Praze jedním ze šestačtyřeceti voličů spolu s tehdy dvacetiletým Jiříkem z Poděbrad na volbě krále“.

¹⁴ www.zanikleobce.cz, 16.07.2020.

¹⁵ https://www.okoun.cz/boards/rodokmeny_genealogie?rootId=1063843194, 16.07.2020.

Obr. 7a. Vodní nádrž Švihov na řece Želivce¹⁶

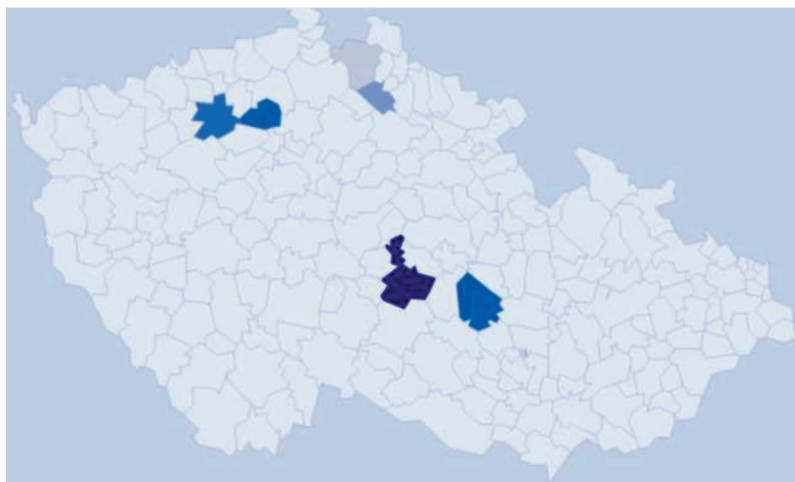
Obr. 7b. Vodní nádrž Švihov na řece Želivce – detail

¹⁶ <https://mapy.cz/>, 17.07.2020.

Jiný, méně významný Močihuba žil zřejmě koncem 16. století na východní Moravě ve Velké nad Veličkou. V *Domovních a sirotčích knihách panství Strážnice* z přelomu 16. a 17. století se píše: „69 Grunt Jíry Močihuby: Letha Páně 1592 podle zápisu kněh starých purkrechtních [...] Jíra vejš psaný koupil grunth ze štvrtí roli pustý za 8 zl.“¹⁷.

Jak je tomu se jménem *Močihuba* dnes? V současnosti existuje webová aplikace *Kde jsme* (kdejsme.cz¹⁸), která umožňuje vyhledat četnost příjmení v rámci Česka. Nikdo s příjmením *Močihub* či *Močihuba* však u nás dnes nežije. Podle *Indexu Slovníku pomístních jmen v Čechách*¹⁹ se ojediněle vyskytuje jen příjmení *Močub* a *Močuba*, a také aplikace *Kde jsme* zachycuje pouze příjmení *Močuba+Močubová*. Jméno *Močub(a)* jednoznačně vzniklo z *Moč(i)hub(a)*, a to patrně po ztrátě etymologické průhlednosti a zániku apelativa. Nelze si nepovšimnout, že dnes se vyskytuje převážně na Českomoravské vysocině, nedaleko Horních Kralovic, kde měl v 15. století sídlo rytíř Oldřich Močihuba.

Obr. 8a. Mapa Česka se zobrazením výskytu jména *Močuba* (největší výskyt na Havlíčkovobrodsku) podle aplikace *Kde Jsme*

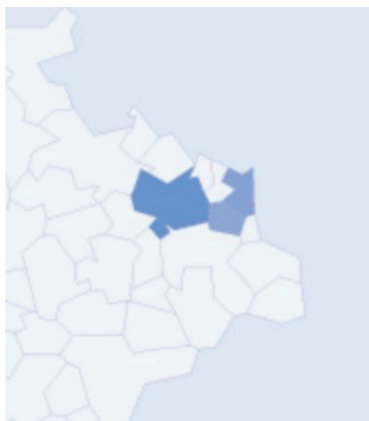
Na Moravě a ve Slezsku se tato jména nevyskytují, ale objevuje se příjmení *Močigemba*, což je počestěný polský ekvivalent jména *Močihuba*. To je v současnosti znamenáno především v okresech Ostrava, Orlová a Karviná.

V Polsku před několika lety ještě existovala podobná aplikace pro vyhledávání četností příjmení, kde bylo možné zjistit frekvenci a územní rozložení příjmení *Moczygemba*. Podle této aplikace se tam vyskytuje v sousedství našich příjmení *Močigemba*.

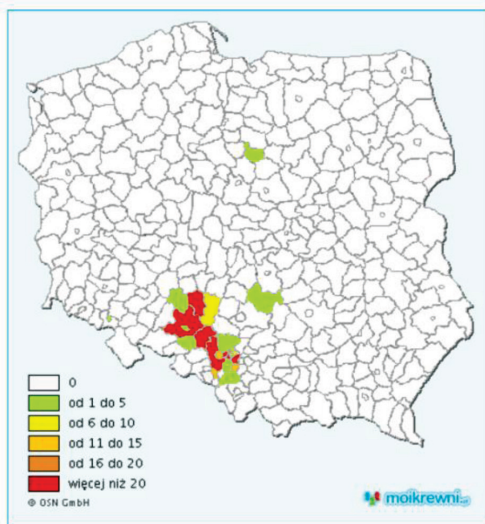
¹⁷ <http://www.panstvistranice.cz/velka-n-vel-mestecko-domovni-kniha/69-grunt-jiry-mocihuby-1422>, 16.07.2020.

¹⁸ kdejsme.cz, 16.07.2020.

¹⁹ <https://spjc.ujc.cas.cz/>, 16.07.2020.

Obr. 8b. Močigemba (*Kde jsme*)

Statystyka: Liczby do nazwiska 'Moczygamba'

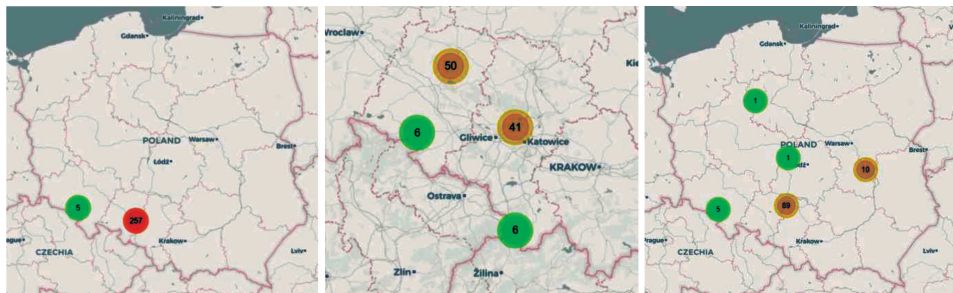

W Polsce są 432 osoby o nazwisku Moczygamba.

Obr. 9. Výskyt příjmení *Moczygamba* v roce 2015

Dnes existuje aplikace *Nazwiska polskie*²⁰, která je sice poněkud méně přehledná, ale zato přináší více informací. Zde se dovíme, že existují čtyři hláskové varianty sledovaného příjmení, a kde se vyskytují: *Moczygamba* – nejvíce osob o tym nazwisku mieszka w: Katowice, Bażany, Borkowice.

²⁰ <https://nazwiska-polskie.pl>, 16.07.2020.

Obr. 10. Výskyt příjmení *Moczygęmba*, *Moczygęba* a *Mocigęmba* podle aplikace *Nazwiska polskie*

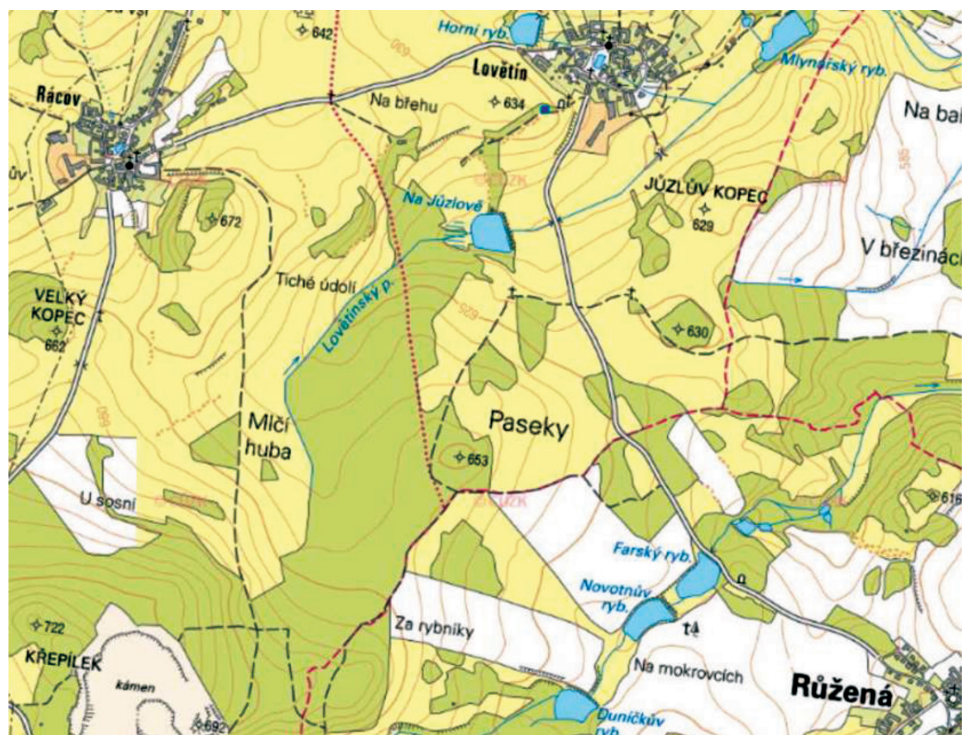
Lze se tedy oprávněně domnívat, že apelativum *močihuba* ‘pijan’, ‘opilec’ a příslušná polská varianta s tímž významem pokrývaly někdy ve středověku česko-jihopolský areál a tam se stávaly východiskem přízvisek osob holdujících alkoholu, apelativum ale zaniklo a uchovalo se jen v polském příjmení *Moczygęmba* (s variantami) a v českém *Močub(a)*.

Z antroponym nebo apelativ se běžně stávají anoikonyma nebo do nich vstupují. Apelativum nebo antroponymum *m/Močihuba* bylo s největší pravděpodobností výchozí při pojmenování lesa u Rácova na Českomoravské vysočině. Dnes nelze zjistit, podle jakého *m/Močihuby* byl les pojmenován, zda tam původně vůbec byl les, jaký měl nositel toho jména k místu vztah. Možná byl jeho vlastníkem, v tom případě by však bylo patrně zaneseno v historických záznamech. Rytíř Oldřich Močihuba z Horních Kralovic by to měl do rácovského lesa asi 60 km, koňmo půl dne v sedle, ale bohužel v historických materiálech, které uvádí např. *Vlastivěda moravská*²¹, která jmenuje vlastníky jednotlivých obcí od 13. století, není o vlastnictví Rácova rytířem Močihubou ani zmínky. Možná tam jen pořádal pitky nebo se scházel s dámou. Snad to však tento Močihuba ani nebyl, ale rácovskému lesu dal jméno nějaký jiný, jeho méně významný jmenovec. Apelativum *močihuba* patrně ustupovalo od západu, na česko-moravském pomezí, na východě Moravy a ve Slezsku se zřejmě uchovalo déle. Když se zapomnělo na *m/Močihubu*, po kterém byl les pojmenován, začali si lidé podivné jméno lesa vykládat jinak. Z *Močihuby* vznikla *Mlčí huba*, jméno interpretované jako větné („kde huba mlčí“), toto jméno však při skloňování naráží na potíže, proto dochází k nové univerbizaci: *U Mlčihuby*. Jména sousedních pozemků *Tiché údolí* a *Mlčící dolina* jsou nová, uměle vytvořená na základě chybné interpretace jména.

Záhadou je, jak z *Močihuby* vznikla úřední podoba *Mučí huba*, dříve vedená na mapě ČÚZK, proti které Rácovští protestovali. Bohužel neexistuje svědectví o podobě jména mezi léty 1835–1965. Jihomoravská nářeční samohlásková změna *o > u*, dnes charakteristická pro tzv. horský typ středomoravských nářečí na Tišnovsku a Blanensku, sice měla v minulosti větší rozsah, ale až do této oblasti nikdy nedosahovala. Nabízí se snad jen vysvětlení zúženou výslovností *-o-* v blízkosti tzv. jihlavského

²¹ <https://www.genebaze.cz/cgi-bin/ua.cgi?o=208&a=AJPVMJO>, 14.07.2020.

Obr. 11. Výsek z mapy *Geoportálu ČÚZK* se jmény *Mlčí huba* a *Tiché údolí*

jazykového ostrova osídleného do roku 1945 převážně německým obyvatelstvem, k tomu se pak mohlo přidat ještě mylné chápání slovesa *močit* jako *mučit* 'týrat, trýznit'. Tato podoba však asi existovala jen na mapě, snad ji kdysi vytvořil nějaký úředník, v lidové mikrotoponymii nemá místo. V oblasti se užívá podoba *Mlčí huba*, odtud motivačně vycházejí obě jména sousedních pozemků a také žádost o provedení změny na mapě. Protože toto jméno je nestandardně tvořené, slovtvorně se špatně interpretuje, nelze je skloňovat a vzniklo mylným pojetím výchozí motivace, bylo by nejlepší vrátit se k původní podobě jména, tj. *Močihuba*. Bohužel se tak nestalo, Rácovským bylo vyhověno a na současné mapě *Geoportálu ČÚZK*²² se tento les jmenuje *Mlčí huba*.

Literatura

- Atlas Linguarum Europae* (1975–.), Assen – Amsterdam – Maastricht – Roma – București.
 Bartoš F. (1906, 1970), *Dialektický slovník moravský*, Praha, lingv.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=107, 17.07.2020.

²² <https://geoportal.cuzk.cz>, 14.07.2020.

- ČJA, *Český jazykový atlas*, sv. 1–5, Dodatky, Praha 1992–2011, cja.ujc.cas.cz, 17.07.2020.
- Gebauer, J. (1970), *Slovník staročeský* sv. II: K–N, Praha [přetisk, pův. vydání 1916].
genebase.cz/cgi-bin/ua.cgi?o=208&a=AJPVMJO, 14.07.2020.
- geoportal.cuzk.cz, 13.–14.07.2020.
- Geršič M. (2013), *Příchod Chorvatů na Valticko a knížecí rod Liechtenstejnů*, Charvátská Nová Ves, Poštorná.
- Hosák L., Šrámek R. (1970), *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, sv. I: A–L, Praha.
- Jungmann J. (1836), *Slovník česko-německý*, sv. II: K–O, Praha.
kdejsme.cz, 16.07.2020.
- liechtensteinove.cz/cz/objekt/allach/83, 14.07.2020.
- Machek V. (1968), *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
mapy.cz, 09.07.2020, 17.07.2020.
- nazwiska-polskie.pl, 16.07.2020.
- okoun.cz/boards/rodokmeny_genealogie?rootId=1063843194, 16.07.2020.
- panstvistravnice.cz/velka-n-vel-mestecko-domovni-kniha/69-grunt-jiry-mocihuby-1422, 16.07.2020.
- PSJČ, *Příruční slovník jazyka českého*, sv. II, Praha, 1935–1957, psjc.ujc.cas.cz, 17.07.2020.
snjc.ujc.cas.cz, 17.07.2020.
- spjc.ujc.cas.cz, 16.–17.07.2020.
- SSJČ, *Slovník spisovného jazyka českého*, sv. III Praha, 1989 [přetisk 1. vydání z let 1960–1971], ssjc.ujc.cas.cz, 17.07.2020.
- Vlastivěda moravská*, sv. II: *Místopis. Břeclavský okres*, Brno, 1969.
- Vyhliďal K. (1929), *Hlohovecká paměť knihy z r. 1846*, Břeclav.
zanikleobce.cz, 16.07.2020.
- Общеславянский лингвистический атлас [Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas]*, Moskva – Beograd – Wrocław – Warszawa – Krakow – Zagreb – Skopje – Minsk – Bratislava – Praha 1965–.
- Общеславянский лингвистический атлас [Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas]*, řada foneticko-gramatická, díl 9: *Reflexy *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt*, Ed. M. Ireinová, P. Přadková, Praha, 2020, slavatlas.org/index.html, 21.07.2020.

Stanisław Cygan

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa

ORCID: 0000–0002–1108–3302; e-mail: stanislaw.cygan@ujk.edu.pl

Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe księdza Władysława Siarkowskiego z perspektywy leksykograficznej

Abstrakt: Przedmiotem opisu w artykule są dwa regionalne słowniczki z obszaru Małopolski środkowo-północnej autorstwa ks. Władysława Siarkowskiego. Rejestrują one dziewiętnastowieczną leksykę z regionu kieleckiego (okolice Kielc, Pińczowa).

Charakteryzując zbiorki wyrazów, uwzględniam następujące kwestie: a) czas powstania słowniczków; b) objętość; c) zasięg terytorialny; d) makrostrukturę słowniczków, e) mikrostrukturę słowniczków. Zawarty w nich materiał leksykalny stanowi przede wszystkim źródło do poznania najstarszego stanu gwar małopolskich (ściślej: Małopolski środkowo-północnej), źródło do badań gwar polskich w ogóle, ale daje także wgląd w pracę warsztatową niewykwalifikowanych leksykografów, pasjonatów, hobbystów, miłośników „rzeczy ludowych”, których działania przyczyniły się do zachowania i ocalenia od zapomnienia mowy mieszkańców wsi w dobie niewoli narodowej.

Słowa kluczowe: polska leksykografia gwarowa, region kielecki, słowniczki gwarowe, dialektyzmy leksykalne.

Abstract: The nineteenth-century dialect dictionaries by Father Władysław Siarkowski – a lexicographical perspective. The article describes two regional dictionaries from the north-central region of Małopolska (Lesser Poland) by Father Władysław Siarkowski. They contain records of the nineteenth century lexicon from the Kielce Region (environs of Kielce, Pińczów). The lexical materials were published in 1878 and 1891.

When characterising sets of words, the following issues are taken into consideration: a) the time when the glossaries were compiled; b) the volume; c) the territorial scope; d) the macro-structure of the dictionaries; e) the micro-structure of the dictionaries. The lexical material included in the dictionaries is primarily a source of knowledge about the oldest status of the Małopolska dialects (more precisely, the north-central region of Małopolska) and a source of research into the Polish dialects in general. The author also provides insight into the technicalities of unqualified lexicographers, enthusiasts, hobbyists, lovers of folk artefacts, whose actions helped to preserve and save from oblivion the speech of rural residents in a time when Poland did not enjoy independence as a state.

Keywords: Polish dialect lexicography, the Kielce Region, dialect dictionaries, lexical dialectisms.

W najstarszym etapie rozwoju dialektologii polskiej, określanym jako przednaukowy, ważne miejsce zajmują monografie gwarowe uczniów Lucjana Malinowskiego¹, autora pierwszej naukowej pracy dialektologicznej o gwarach śląskich (Malinowski 1873),

¹ Należeli do nich: J. Bystróż, J. Biela, S. Dobrzycki, W. Grzegorzewicz, W. Kosiński, S. Matusiak, R. Zawiliński nazwani przez S. Urbańczyka „niezłymi dialektologami” (Urbańczyk 1993,103).

oraz słowniczki gwarowe dokumentujące leksykę mieszkańców wsi z różnych terenów Rzeczypospolitej. Jak podaje Stanisław Urbańczyk (1993, 24), były to „monografijki poszczególnych wsi lub małych okolic z dodanymi słowniczkami”. Badania Haliny Karaś wykazały, że do końca lat 70. XIX wieku opublikowano 22 słowniczki² (Karaś 2011, 24; zob. także Nowowiejski 2003, 2007, 2009a, 2009b, 2010a, 2010b, 2013, Wojtkiewicz 2003). Z kolei w latach 80. XIX wieku – 15, a między rokiem 1891 a 1899 – 26 (Karaś 2011, 71). Stanowiły one wyraz ludoznawczych zainteresowań inteligentów na prowincji, rezultat ich pracy terenowej prowadzonej w dobie niewoli narodowej. Owoce działalności tych społeczników, badaczy-amatorów, hobbystów przyczyniły się do pomnożenia dorobku polskiej leksykografii gwarowej i rozwoju dialektologii. Wielkim autorytetem cieszył się wśród nich Oskar Kolberg, który wyznaczał w swoim dziele *Lud. Jego zwyczaję, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce* zadania badawcze służące opracowaniu serii monografii regionalnych składających się na etnograficzny obraz kraju³.

O tych entuzjastach pracy naukowej Ryszard Górski tak pisał:

Byli to prawdziwi fanatycy wiedzy i pracy, podejmujący się wielkiego dzieła nie tylko, by dać upust własnej pasji poznawczej i zaspokoić osobiste ambicje, lecz głównie, by spełnić patriotyczny obowiązek, przysłużyć się narodowi, badając i ukazując w przedziwnym świetle jego przeszłość, jego wielowiekowy dorobek w różnych dziedzinach oraz wzbogacając go nowymi osiągnięciami (Górski 1974, 10; por. też Skrukwa 2014).

Inteligencja na prowincji była przekonana o pilnej potrzebie dokumentacji ginącego folkloru, o tym, że „plody twórczości ludowej są wielkiej wagi, że codzień giną, a zatem zbierać je jak najprędzej i co najpilniej należy”⁴ (Karłowicz 1871, 3). Jej reprezentanci

² H. Karaś wymienia jeszcze dwa rękopiśmienne słowniczki, tj. bł. Edmunda Bojanowskiego o gwarze wielkopolskiej i Baltazara Działasa słowniczek gwary Piekar z dawnego powiatu oławskiego, wydany dopiero w II poł. XX wieku (zob. Karaś, 2011, 67; por. także 2012).

³ Akcja gromadzenia materiałów etnograficznych w terenie była podporządkowana takiemu sposobowi ich opisu. R. Zawiliński (1887, 3) pisał: „Ponieważ celem etnografii jest poznanie jakiejś grupy społecznej zupełne, więc *gruntowne* i *wszechstronne*, przeto celem etnografii polskiej jest poznanie narodu polskiego we wszystkich jego warstwach społecznych – we wszystkich prowincjach, powiatach, miasteczkach, wsiach i przysiółkach – gdzie tylko *mowa polska* się rozlega.[...] Przejść krok w krok kraj cały, przysłuchiwać się mowie, pieśniom, podaniom i przysłowiom i zarazem je zanotować, patrzeć na obyczaje i zwyczaje, na ludzi, ich otoczenie, życie i opisać to wszystko wiernie i zupełnie – tego jeden człowiek nie potrafi, ale potrafią setki, tysiące ludzi dobrej woli, rozsiane po całym obszarze kraju, po miasteczkach i po wsiach, jeżeli tylko, do jednego, jasnego zdążając celu, tych samych zechcą użyć dróg i sposobów, czyli *tą samą* posługiwać się będą *metodą*”. Piśmiennictwo kieleckich inteligentów obejmowało albo całościowy opis kultury ludu, albo jakiś jej fragment (por. np. zbiorki słownictwa, przyczynki etnograficzne itp.).

⁴ Z kolei Jan Łoś, autor monograficznego opracowania gwary opoczyńskiej, oceniając dziewiętnastowieczny dorobek ludoznawczy, zwracał uwagę na to, że „[m]ateriały, zwłaszcza ludoznawcze, oddawna gromadzą się u nas w wielkiej obfitości, znać, że nie brak nam ludzi dobrej woli, którzy chętnie, jak mogą, służą nauce. [...] Materiały te jednak dla językoznawcy, historyka literatury, dziejopisa kultury i t.d., słowem dla każdego, kto chce z nich korzystać, aby na ich podstawie wnioski naukowe wysnuć, są prawdziwym morzem do wypicia – właśnie z powodu swej obfitości” (Łoś 1904, 177).

rozumieli misję służby narodowi w dobie niewoli⁵, wykazywali postawę ofiarstwa, odpowiedzialność za wspólnotę, mieli szacunek do wiedzy i pracy dla dobra ogółu⁶. Ich prace służyły podtrzymaniu tożsamości w czasach zaborów. Dla przykładu wymienimy tylko czterech z nich: przyrodnika-rolnika Stanisława Chełchowskiego (1866–1907)⁷, autora *Zbioru pieśni ludowych z okolic Przasnysza* i *Zbioru prowincjonalizmów ludu przasnyskiego*; notariusza cieszyńskiego dr. Andrzeja Cinciałę (1825–1898)⁸, który zebrał *Pieśni ludu śląskiego* i pozostawił rękopis *Słownika dyalektycznego, czyli zbioru wyrazów staropolskich i innych w potocznej mowie używanych na Śląsku w Księstwie Cieszyńskim, z dodatkiem przysłówiów i frazeologii* (wydany w sto lat po śmierci autora); wybitnego chirurga warszawskiego Władysława Matlakowskiego (1850–1895)⁹, autora *Zbioru wyrazów ludowych ziemi czerskiej* (Matlakowski 1891), który w trakcie leczenia gruźlicy odbywał wędrówki po wsiach górskich na Podhalu, rysował motywy, wzory budownictwa i zapisywał nazwy, a w efekcie opublikował *Budownictwo ludowe na Podhalu* (1892) i *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu* (1901); oraz prawnika i urzędnika administracyjnego Karola Mátýása (1866–1925)¹⁰ zbierającego materiały ludoznawcze (bajki, podania tatrzańskie i sandomierskie, informacje o obrzędach i zwyczajach) na terenach eksplorowanych podczas pracy zawodowej, autora *Słowniczka gwary ludu zamieszkującego wschodnio-południową najbliższą okolicę Nowego Sącza (wsie: Zawada, Nawojówka, Brzeziny, Kunów, Jamnica, Poręba, Bielowice i Dąbrówka Polska)* (Mátýás 1891) i in.

W artykule charakteryzuję z perspektywy leksykograficznej dwa dawne zbiorki słownictwa gwarowego¹¹, pozyskanego w trakcie badań terenowych i zapisanego przez innego przedstawiciela dziewiętnastowiecznej inteligencji, ks. Władysława Siarkowskiego (1840–1902) – kieleckiego regionalisty, społecznika, miłośnika folkloru, amatora archeologa, amatora dialektologa (Cygan 1998) i etnografa w sutannie. Stefan Żeromski (1929, 124) wymienia go wśród tych, którzy położyli wielkie zasługi dla gromadzenia „słowostanu” gwarowego.

Dla ks. Siarkowskiego Kielecczyzna była małą ojczyzną: urodził się 28 lutego 1840 roku w Imielnie, pow. i obwód kielecki; uczył się w Krakowie, najpierw w szkole elementarnej, później wydziałowej. Szkołę średnią – Gimnazjum Św. Anny – ukończył w 1859 roku. Po studiach w kieleckim Seminarium Duchownym i przyjęciu

⁵ Na przykład A. Cinciała (1998, 2–3) pisał: „Niniejsza praca ma [...] pokonać fałszywe zapatrywania się Niemców i Czechów na nasz język i przypomnieć Polsce, że oderwana od niej latorośl przez tyle wieków nie uschła, że się zieleni, a obecnie nawet kwitnąć zaczyna”.

⁶ Takie wartości inteligencji są przywoływane w różnych dyskusjach na temat kondycji tej grupy społecznej (por. Najder 2000; zob. też Filas, Janecki 1998; Surdykowski 1998).

⁷ Zob. biogram S. Chełchowskiego opracowany przez J. Krzyżanowskiego (1965a); (Kinierski 1937).

⁸ Zob. biogram A. Cinciały autorstwa przez J. Krzyżanowskiego (1965b) oraz J. S. Bystronia (1937).

⁹ Zob. biogram W. Matlakowskiego napisany przez A. Kowalską-Lewicką (1975; zob. także: Kapuścik 1995; Bartnicka 1997).

¹⁰ Biogram K. Mátýása opracowany przez J. Krzyżanowskiego (1965c; por. też Żyga 1975).

¹¹ Tekst ten pod względem kompozycyjnym jest podobny do mojego wcześniejszego artykułu (Cygan 2015). Przedmiotem omówienia były w nim m.in. materiały słownikowe z jednego dziewiętnastowiecznego słowniczka (z regionu pińczowskiego). W innym artykule pokazałem zmiany w zakresie leksyki kulinarnej z Pińczowskiego (por. Cygan 2003).

święceń kapłańskich w roku 1864 został wikariuszem w Proszowicach. Dwa lata później pełnił obowiązki wikariusza w Kielcach. Od marca 1873 roku był sekretarzem, a od czerwca 1874 – regensem konsystorza kieleckiego. W roku 1877 otrzymał probostwo w Kijach, parafii w powiecie pińczowskim, zaś honorową kanonię w kapitule sandomierskiej rok później. Znał dość dobrze społeczność lokalną ze względu na pełnioną posługę kapłańską. Poważna choroba płuc zmusiła go w roku 1900 do rezygnacji z piastowanych urzędów kościelnych. Zamieszkał u swego krewnego, dr. Janiszewskiego w Grodźcu, gdzie zmarł 23 marca 1902 roku. W kościele kijskim znajduje się epitafium ks. W. Siarkowskiego.

Oto znamienne wypowiedzi proboszcza kijskiego, ilustrujące jego ludoznawcze poszukiwania, zawarte w listach do O. Kolberga:

[4 IV 1876 r.] Zająłem się skrzętnie badaniem właściwości języka ludu stron kieleckich i zebrałem słowniczek wyrażeń jego, jak również zwrotów mowy. [...] Najwięcej mię ucieszyło, iż wynalazłem wyrażenia dziś w książkowym języku nie używanych dualisów zaimka osobowego: naju, nama, wa (Kolberg 1965, 592).

[10 XI 1878 r.] Zbieram obecnie materiały etnograficzne z okolic Pińczowa, gdzie otrzymałem administrację probostwa Kije i dokąd z Kielc co drugą niedzielę i w święta uroczystsze zjeżdżam dla załatwienia interesów dziekanowych. [...] Wikariuszowi memu dałem zlecenie, aby także zbierał z ludu wszystko to, co może pochwycić, gadki spisuje mi zaufany chłopak wiejski (Kolberg 1966, 177).

Te dwa regionalne słowniczki są cennym źródłem dialektalnym. Zostały włączone do *Słownika gwar polskich* J. Karłowicza (SKarł) oraz nowego słownika gwarowego (SGP) przygotowywanego przez Zakład Dialektologii PAN w Krakowie. Z analizy *Wyzkazu skrótów* słownika gwar polskich J. Karłowicza (SKarł, I, 457–458) wynika, że ks. W. Siarkowski przekazał uczonemu dwa rękopiśmienne słowniczki: słowniczek gwary kieleckiej i słowniczek gwary od Mstyczowa (wieś w pow. jędrzejowskim, dekanat sędziszowski); słowniczek pińczowski jest drukowanym źródłem dialektograficznym. Nieznane są losy drugiego dzieła. We Wstępie do słownika J. Karłowicza (SKarł, I, [bez paginacji]) znajdują się podziękowania dla osób, które dostarczyły „większych lub mniejszych przyczynków słownikowych oraz ustnych i listownych objaśnień”, m.in. dla ks. W. Siarkowskiego. Trzeba dodać, że niektóre wyrazy hasłowe mają poświadczenie tylko ze słowniczka pińczowskiego ks. Siarkowskiego: *babiczka* ‘krzew róży polnej’ (SKarł, I, 29); *bliźnia* ‘sąsiadka’ (SKarł, I, 90); *bramować* ‘dopiekać, docinać’ (SKarł, I, 115); *choropiac* ‘swarzyć się’ (SKarł, I, 199); *czajkiem* ‘niepostrzeżenie’ (SKarł, I, 269); *dworować* ‘wychodzić na potrzebę na dwór’ (SKarł, I, 403); *dychawka* ‘dusznosc’ (SKarł, I, 407); *gorlić się* ‘przegorlać się’ = przemawiać (SKarł, II, 106); *kozidry* ‘sosny przeznaczone na wyrób gontów’ (SKarł, II, 457); *kralasny* ‘kula wy’ (SKarł, II, 468); *ochędożny* ‘porządny’ (SKarł, III, 381); *ochmiały* ‘plewy z prosa’ (SKarł, III, 383); *ostrewka* ‘blaszka okrągła, mosiężna, zwykła ozdoba na chomątach’ (SKarł, III, 473); *ozdoba* ‘omasta, okrasa’ (SKarł, III, 490); *pałęga* ‘miejsce niezarośłe w ogrodzie’ (SKarł, IV, 21); *pardać* ‘wałęsać się’, ‘włóczyć się’ Mst. (SKarł, IV, 39); *pasielaki* ‘dzieci, które ciągle trzeba karmić’ (SKarł, IV, 46); *paszczyska* ‘miejsce

wśród lasu, pokryte błotem' (SKarł, IV, 53); *perczaki* = groch polny (pisum arvense) (SKarł, IV, 72); *pokorać* 'podołać' (SKarł, IV, 225); *przegorlać się* 'przemawiać się' (SKarł, IV, 373); *przemarcować* 'przemianę zrobić' (SKarł, IV, 338), *rudawizna* 'nieczystość w przenośnym znaczeniu = grzech' (SKarł, V, 70); *salantować* 'obnosić się, że ktoś jest skąpy' (SKarł, V, 98); *sieczenica* 'karma dla bydła, złożona z wyki, grochu, owsa' (SKarł, V, 121); *skórny* 'skłonny' (SKarł, V, 151); *smagło* 'pospiesznie, rażno' (SKarł, V, 175); *stranie* 'wymioty' (SKarł, V, 242); *szory* 'obcięta słoma w poszyciu dachu' (SKarł, V, 312); *tredać* 'marudzić' (SKarł, V, 418); *wisła* 'wszelki wylew wód na wiosnę' (SKarł, VI, 131); *wištaka* = 'chuštawka' (SKarł, V, 132); *zaduszki* (nazwa kościelna) = 'światłaki' (SKarł, VI, 264); *zgrędzić* a. *grdykać*, *grdękać* = 'pić wódkę (koło Kielc)' (SKarł, VI, 377); *zakatusić się* 'zamglić' (SKarł, VI, 286); *zatrawniczyć się* 'pokryć się zielonością' (SKarł, VI, 329); *zazoga* 'grunt opoczysty, opoka' (SKarł, VI, 340); *zchodek* 'koniec' (SKarł, VI, 352).

Charakteryzując z perspektywy leksykograficznej wymienione słowniczki, nazywane w XIX wieku *abecadłowymi zbiorami wyrazów ludowego języka, spisami wyrazów i wyrażen, zbiorami wyrazów ludowych, słownikami gwary ludu*¹², biorę pod uwagę: a) czas ich powstania; b) objętość (liczba wyrazów hasłowych); c) zasięg terytorialny (geograficzny); d) ich makro- i mikrostrukturę. Te opracowania to nieduże słowniki, ułożone w porządku alfabetycznym, które niekiedy były dodatkami do monografii poszczególnych wsi i ich okolic (słowniczek kielecki)¹³. Zawarty w nich materiał leksykalny ma dużą wartość dokumentacyjną: może posłużyć do rekonstrukcji gwary kieleckiej (okolic Kielc i okolic Pińczowa) i obrazu życia i kultury mieszkańców dziewiętnastowiecznej wsi. Umożliwia też poznanie warsztatu leksykograficznego ich twórców, niewykwalfikowanych leksykografów¹⁴ i ewolucji praktyki leksykograficznej (zob. np. Sokólska 2013). Autorzy XIX-wiecznych słowniczków mieli świadomość niedoskonałości swojego warsztatu, czego przykładem mogą być słowa Andrzeja Cinciały:

Jeżeli praca niniejsza nie odpowie zupełnie wymaganiom dzisiejszego słownictwa dyalektycznego, to proszę zauważyć, że słownictwo przed 35 laty, gdzie pracę moją rozpocząłem, na innych jak obecnie spoczywało zasadach, a że jedynym celem tej pracy było i jest, aby posłużyła jako materyał przy układaniu nowego słownika polskiego (Cinciała 1998, 4).

Ja nie miałem zamiaru podawać do druku tej pracy, chciałem tylko nagromadzić i opracować materiał tak daleko, aby przyszły leksykograf mógł z mojej pracy korzystać, bo nie

¹² Zob. wybrane przykładowo słowniczki wyrazów gwarowych autorstwa A. Wagi (1860), Z. Glogera (1893), W. Matlakowskiego (1891, 1894), J. Złoty (1891), L. Rzeszowskiego (1891), J. Bieli (1891), B. Dembowskiego (1891).

¹³ Słowniczek kielecki został umieszczony w 1. części publikacji ks. W. Siarkowskiego *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc* jako część rozdziału 6. *Gwara ludowa*, punkt g, s. 37–49 wraz z *Dodatkami* (1. wyrazy ekspresywne – s. 49, 2. nazwy roślin [22 nazwy] i informacje o magicznym działaniu trzech roślin – s. 49–51, 3. przezwiska nadawane mieszkańcom przez lud – s. 51).

¹⁴ Zob. hasło *słownikarz, słownikopis* 'układacz słownika, leksykograf' (Linde 1951, V, 325); *leksykograf* 'autor słownika' (SWil 1861, I, 582) *słownikarz, v. słownikarz, v. słownikopis* 'człowiek trudniący się układaniem słowników, leksykograf' (SWil 1861, II, 1512).

będąc filologiem z powołania, nie czułem się też na siłach postawić pracę moją na wysokości badań językoznawczych (Cinciała 1931, 126–127).

A. Czas powstania słowniczków

Charakteryzowane słowniczki zostały opublikowane w 1878 r. (kielecki – SKiel) i w 1891 r. (pińczowski – SPińcz). Powstawały one w czasie, kiedy dialektologia była niejako u źródeł, kiedy dążono do „przewyciężenia inercji zbieractwa” i powolnego formowania jej naukowej problematyki¹⁵.

B. Objętość słowniczków

Różnią się one liczbą haseł: obszerniejszy jest słowniczek kielecki, bo zawiera 355 wyrazów, mniejszy zaś pińczowski, liczy bowiem 162 wyrazy. Średnia liczba wyrazów hasłowych to 259.

C. Zasięg geograficzny

Z punktu widzenia kryterium geograficznego słowniczki mają zasięg regionalny i lokalny¹⁶ (Woźniak 2000). Zawierają słownictwo z okolic kieleckich¹⁷ i okolic Pińczowa (przeważnie z parafii Kije pod Pińczowem):

Niniejszy zbiór wyrazów i wyrażeń ludowych, przeważnie pochodzi z parafii Kije pod Pińczowem, które przy załatwieniu różnych czynności duchownych, spisywałem sobie z całymi zdania-
mi, jakie z ust jedynie starych ludzi, nie umiejących czytać, posłyszałem (Siarkowski 1891, 335).

¹⁵ Takie sformułowania pojawiają się w artykule prof. W. Doroszewskiego (1953, 6).

¹⁶ K. Woźniak wśród różnych źródeł leksykograficznych wymienia: 1) duże słowniki osobno wydane drukiem; 2) wiele mniejszych słowników i słowniczków gwarowych drukowanych w czasopiśmie i opracowaniach monograficznych; 3) dużej i średniej wielkości słowniki rękopiśmienne; 4) samodzielne atlasy gwarowe (Woźniak 2000, 18–19). Jak podaje K. Woźniak, ze względu na zasięg geograficzny słowniki gwarowe można podzielić następująco: a) ogólnogwarowe – dotyczące obszaru wszystkich polskich dialektów (o zasięgu ogólnopolskim); b) dialektalne – obejmujące cały dialekt; c) regionalne (o zasięgu regionalnym) – dotyczące większych zwartych części dialektów lub ich pogranicza, np. Kielecczyzna, Podkarpacie, Ostródzkie, Warmia i Mazury; d) lokalne – mniejsze od regionu, np. słowińskie, ok. Podegrodzia albo odnoszące się do pojedynczych wsi, jak: Domaniewek, Dzierzysławice, Podróżna, Więciórka (Woźniak 2000, 18).

¹⁷ Ks. W. Siarkowski (1878, 17) pisał: „Spostrzeżenia swoje nad właściwościami gwary ludu okolic kieleckich czyniliśmy we wsiach parafii kieleckiej [...], we wsiach rozłożonych u pasma Gór Świętokrzyskich [...], następnie we wsiach na trakcie ku Chmielnikowi położonych [...], wreszcie w Staro-Chęcinach, Wólce Kluckiej, Tumlinie, Zagnańsku i Suchedniowie”. Warto dodać, że w rozdziale tym umieścił autor frazeologizmy, wyrazy polisemiczne, synonimy oraz wyrazy znane w Krakowskim, których ks. Siarkowski nie słyszał na Kielecczyźnie: w punkcie c) „spis ciekawszych zwrotów mowy” (s. 26–30), punkcie d) „wyrazy mające dwojakie lub kilkorakie znaczenie” (s. 30–32), e) „wyrazy i wyrażenia mające wspólne znaczenie”, f) „spis wyrazów wymienionych w dziele p. Kolberga: Lud seryja VIII str. 303–329, których dotąd nie zdarzyło nam się słyszeć w okolicach kieleckich” (s. 32–33).

Słowniczki nie podają zasięgu geograficznego każdego wyrazu hasłowego. Tylko niektóre z nich są dokumentowane krótkimi, jednozdaniowymi kontekstami słownymi. Stefan Żeromski tak pisał o kieleckim słowniczku ks. W. Siarkowskiego:

Przytoczyłem tutaj nieco luźnych wyrazów ze słowniczka mowy świętokrzyskiej, zebranego przez ks. Władysława Siarkowskiego, który to słowniczek jest małą i ułamkową częścią bogatej mowy tamtejszej (Żeromski 1929, 129).

D. Makrostruktura słowniczków¹⁸

Na jakość opisu leksykograficznego rzutuje ich popularnonaukowy charakter oraz to, że – jak wspomniano – stanowią one dzieło zbieraczy amatorów, hobbystów, niewykształconych leksykografów, którzy mogli korzystać ze słownika B.S. Lindego, późniejszego – wileńskiego, a także słowniczków zamieszczonych w niektórych monografiach regionalnych Oskara Kolberga, np. w tomie II: *Sandomierskie*, IV: *Kujawy*, VIII: *Krakowskie IV*, XLIII: *Śląsk*, XLVIII: *Tarnowsko-Rzeszowskie*¹⁹ itd.

1. Układ haseł

Zachowuje się na ogół w układzie haseł porządek alfabetyczny, choć niekiedy jest on nieprzestrzegany, np.:

SKiel: **B:** *bojaźność, bór, borki* (SKiel, 37); **G:** *gołda, godzić się* (SKiel, 39); **P:** *patraki, pęcyna, pęcynka, perkać* (SKiel, 43); *przewalkonić, przetrzeźwić, przyciuknąć* (SKiel, 43); *przyług, przeziéradko, psibiskunt, psuć się, przywiśnie, psy, pucać* (SKiel, 44); **S:** *sady, sadzonka, satrzyć, ścibło, ściegny, ściubać, scutka, seremno, siedziarka, siepać* (SKiel, 44); **U:** *upsnąć się, uświarczyć, ustrugać się* (SKiel, 46).

2. Zasady hasłowania

W zakresie hasłowania wyrazów można wskazać pewne prawidłowości:
a) rzeczowniki zdrobniałe występują niekiedy przy haśle podstawowym:

¹⁸ Pojęcie makro- i mikrostruktury słownika przyjmuję za P. Żmigrodzkim (2003, 52). Zob. także elementy dotyczące makrostruktury i mikrostruktury słowników w pracy W. Miodunki (1989, 255–256). Makrostruktura słownika to wzajemny układ jego artykułów hasłowych (alfabetyczny, gniazdowy lub pojęciowy, problemy hasłowania, tzn. różnych typów haseł, hasła i podhasła. Mikrostruktura zaś to wewnętrzna struktura artykułu hasłowego, a więc wyodrębnienie jego obowiązkowych składników, określenia ich kolejności i sposobu realizacji. Artykuł hasłowy, in. hasło, to wyodrębniona graficznie jednostka opisu słownikowego rozpoczynająca się od wyrazu hasłowego i stanowiąca sekwencje ściśle określonych elementów. Słownik to zbiór artykułów hasłowych ułożonych w określonym porządku.

¹⁹ Zob. informacje na ten temat w artykułach A. Tyrpy (2015) i W. Wysoczańskiego (2015).

SPińcz: *kłys, kłysek* ‘kłos, kłósek’: Świąty Jàn kłysek zgion (przysłowie rolnicze) (SPińcz, 337); *chwajdół, vel chwajolek*, krzaczek kapusty (SPińcz, 336);

b) pary hasłowe tworzą warianty językowe [fonetyczne, słowotwórcze, fleksyjne, leksykalne]:

SKiel: *bocula (boczula)* (SKiel, 37); *bestać (besztać)* (SKiel, 36), *bojazyć (bojarzyć)* (SKiel, 37), *łabcyc się vel łapcyc* (SKiel, 40), *medel vel mędel* (SKiel, 41), *morka vel pomosyczna* (SKiel, 41), *murawne vel murawina* (SKiel, 41), *neta, necie* (SKiel, 41), *niezbędnicza vel brzydnicza* (SKiel, 41), *oddyńkować vel odyńkować* (SKiel, 42), *pastorka, pastucha* (SKiel, 43), *stąpcie vel karpie* (SKiel, 45), *szczyk, scyk* (SKiel, 45), *szczypecka vel scypecka* (SKiel, 46), *swalek vel swalka* (SKiel, 45), *trzynąc vel trzuning* (SKiel, 46), *widma vel wydma* (SKiel, 47), *zchorzeć, zachorzeć* (SKiel, 48),

SPińcz: *alamuśny vel halamuśny* (SPińcz, 335); *bańduch vel bańdos* (SPińcz, 335); *grdykać, v. grdękać, zgrzędzić*. Koło Kielc – pić wódkę (SPińcz, 336);

c) w jednym artykule hasłowym umieszczono wyrazy należące do tej samej rodziny wyrazów, reprezentujące różne części mowy (rzeczownik, czasownik, przymiotnik, także formy prefigowane) – zatem niekiedy w jednym ciągu są umieszczone dwa (rzadko trzy) artykuły hasłowe, są tu wyrazy należące do tego samego pola semantycznego (częste) lub różnych pól (rzadkie)²⁰, np.:

SKiel: *belkotać*, sub. *belkot* vel *belkocina* (SKiel, 36), *bór*, borowy (SKiel, 37), *chamrać, pochamrać* (SKiel, 37), *granda, grandować* (SKiel, 39), *grdyk, grdykać* (SKiel, 39), *grzdula, grzdułnąć* (SKiel, 39), *obraźnik, obraźnicza* (SKiel, 41), *ślaja, ślajać* (SKiel, 45), *słonie, posłonne, słonne* (miejsce) (SKiel, 45); *wybiegać* – rosnać; *wybiegły, -a, -e*, rośły (SKiel, 47).

SPińcz: *kalanica, vel kalemba* (SPińcz, 336), *gorlić się, przegorlać się* (SPińcz, 336), *przekomarzać się, klócić się; przekomary, klótnie* (SPińcz, 338).

E. Mikrostruktura słowniczków

Wśród różnych informacji, które stanowią komponent artykułu hasłowego, obok definicji słownikowej zamieszczone są informacje gramatyczne, te odnoszące się do zasięgu użycia danego wyrazu (niekiedy dość ścisła lokalizacja faktów językowych) oraz do różnych sposobów kwalifikowania leksyki gwarowej. Ponadto możemy niekiedy też znaleźć informacje etymologiczne i odsyłacze.

²⁰ Ze słowniczka Oskara Kolberga z Sandomierskiego, który znajduje się w części *Język* w tomie jego dzieł pt. *Sandomierskie* (Kolberg 1865, 260–266), podajemy następujące przykłady: *bacenie, bacyć* (Kolberg 1865, 260), *bajbuga, bajbucyc* (Kolberg 1865, 260), *chytry, chytrość* (Kolberg 1865, 261), *judy, oszusty, judzić*, wyludzać, *juda, judas*, przebiegły jucha, wykpisz z czego (L. Juda, Judasz) (Kolberg 1865, 262), *krześnica, krześniak* (Kolberg 1865, 262), *omasta, omaścić* (Kolberg 1865, 263), *ożydła*, klapy u sukmany, *ożydza*, całe ubranie na piersiach dające się ująć rękoma (Kolberg 1865, 263).

1. Definicje słownikowe

W omawianych słownikach spotykamy różne sposoby definiowania wyrazów hasłowych (wyjaśnienie treści znaczeniowej nazwy: wyrazy jedno- i wieloznaczne, określenie zakresu użycia wyrazu czy podanie wyrazu bliskoznacznego [synonimu]):

a) definicje realnoznaczeniowe:

SKiel: *ceta* – tęcza na niebie (SKiel, 37), *chorem* – (przezvisko pogardliwe), duży człowiek, olbrzym, obacz: wielgus, zmacha (SKiel, 37), *forsa* – przykład, np. dziecko ma do złego forszę z ojca. (SKiel, 39), *kajda* – torebka z drzewa, używana przez kosiarzy do chowania osełki. (SKiel, 40), *micha* – (pogardliwie) kobieta nierodząca, bezdzietna (SKiel, 41), *owaty* – zasy pyłeczne (SKiel, 42), *sieroga* – chmurki małe, jak dym rozwleczone nad ziemią, z których deszcze powstają (SKiel, 44), *splawa* – wierzchołek drzew (SKiel, 45), *szczyk*, *scyk* – pierwsza trawka pokazująca się na wiosnę (SKiel, 45), *zmacha* – (Chęciny), drab, olbrzym, w ogóle każdy wielki (co do wzrostu) człowiek (SKiel, 49),

SPińcz: *babiczka*, krzew róży polnej (SPińcz, 335), *czajkiem*, adv., niepostrzeżenie. „Czajkiem usłam ze zboża”. (SPińcz, 336), *dworować*, wychodzić na potrzebę na dwór. „Moją matusia tej nocy nie dworowali”. (SPińcz, 336), *fafała*, polówka z jagod bzu czarnego (SPińcz, 336), *haby*, bielizna zamaczana w wodzie do prania (P336), *gazdzić się*, gapić się. „Posłała na to, aby się tamok gazdzić” (SPińcz, 336), *rdzonik*, łupka smolnego drzewa (SPińcz, 338), *srocza*, ostróżka polna (*delphinium consolida* Lin.) (SPińcz, 339), *szczyńki*, plewy zebrane z różnego gatunku zboża (SPińcz, 339);

b) **definicje zakresowe** – pojawiają się tylko w kieleckim słowniczku ks. W. Siarkowskiego:

SKiel: *fryć* – u górników nazywa się początkujący chłopiec (SKiel, 39); *japa* – (pogardliwie) usta (SKiel, 39), *kikuty* – (pogardliwie) ręce (SKiel, 40), *kinál* – (pogardliwie) nos (SKiel, 40); *krępy*, -a, -e – (mówiąc o drzewie) skręcone, zwite, koślawe (SKiel, 40), *kulasy* – (zgrubiałe) nożyska (SKiel, 40), *micha* – (pogardliwie) kobieta nierodząca, bezdzietna (SKiel, 41); *piokać* – ledwie dychać (mówiąc o umierającym) np. ledwie pioká, ju piokać nie może (SKiel, 43);

c) **definicje synonimiczne**, których jest dość sporo w opisywanych słownikach²¹:

SKiel: *bór* – las; *borowy* -a, -e – leśny, np. *borowá trawa* – trawa leśna (SKiel, 37); *becéć* (beczeć) – płakać (SKiel, 36), *galanty*, -a, -e – piękny, nadobny (SKiel, 39), *grąba* – miedza (Staro-Chęciny, SKiel, 39), *grzdula* – guz, wyrzut, bolak (SKiel, 39); *krasiwo* – omasta (SKiel, 40), *poskuta* – posługa (SKiel, 43); *pozywiól* – żywność (SKiel, 43), *przegorzać się* – przemawiać się, swarzyć się, np. ociec z matką przegorzali się (SKiel, 43), *przeziéradko* – zwierciadło (SKiel, 44), *skielki* – bajki, pleciugi, np. ja ciągle w domu siedze, na skielki nikaj nie chodzę (SKiel, 45), *sparka* – ciepło, upał, przypieka słoneczna (SKiel, 45),

²¹ Ze słowniczka sandomierskiego O. Kolberga podaję tylko niektóre przykłady: *ciolak*, cielę, cielátko (Kolberg 1865, 261), *gościniec*, karczma (Kolberg 1865, 261), *omasta*, okrasa, *omaścić*, okrasić, tłustością nasycić potrawę (L.) (Kolberg 1865, 263), *swarzyć się*, klócić się (powszechne) (Kolberg 1865, 265).

SPińcz: *dychawka*, duszność (SPińcz, 336), *kaluga*, kałuża (SPińcz, 336), *reczka*, tatar-ka (SPińcz, 338), *głowacz*, chaber, bławatek (*centuarea cyanus* Lin.) (SPińcz, 336), *kozienica*, sosna (SPińcz, 337), *salaga*, nicpoń, włóczęga (SPińcz, 339).

Warto odnotować, że niektóre, mniej znane czytelnikowi synonimy, pojawiające się w definicji wyrazów hasłowych, nie stanowią odrębnych haseł (tu zostały wytluszczone). Nie zostały uwzględnione jako hasła słownikowe:

SKiel *ciorać* – walać, **habrać**²², zanieczyścić, np. państwo się pociorali kěj jechali do kościoła, bo dysk lunął. (Wyraz używany także w stopnickim powieście i miechowskim) (SKiel, 37), *śloch* – *koperwas*²³ (SKiel, 45), świetlaki – *zacheuszki*²⁴ (nazwa kościelna) (SKiel, 45), *licha* – łiszka²⁵, gąsiennica, plur. lichy, np. po *hańtym*²⁶ drzewie chodzą lichy (SKiel, 40),

SPińcz: *chargetać*, psy *chargetały* na dziada (SPińcz, 335), *gwara*: *rajcować*, dowodzić, wieść *gwarę* (SPińcz, 338).

2. Informacje gramatyczne

Informacje gramatyczne w słownikach dotyczą klasyfikacji części mowy: przy-słówki, rzeczowniki, przymiotniki, form wyrazów: rzeczowników w M. l.mn., D. l.poj., form trybu rozkazującego czasowników, rodzaju gramatycznego²⁷:

SKiel: *biedycyta* (adv.) – tak, rzeczywiście, np. byłeś w domu? – *biedycyta* (SKiel, 36), *chybie* – (adver.) chyba, pewnie, zapewne, np. panic chybie tu jesce nie był? (SKiel, 37); *obraźnik* (mascul.), *obraźnica* (fem.) obrażający, -a kogo. (SKiel, 41), *pałqk*, -*ki* (plur.) nizina, niziny zarosłe trawą, a znajdujące się między gruntami obsianymi zbożem (SKiel, 43), *przywiśnie*, (sub.) paraliż (SKiel, 44), *licha* – łiszka, gąsiennica, plur. lichy, np. po *hańtym* drzewie chodzą lichy (SKiel, 40), *sady*, -*a*, -*e* (adjec.) – ciemny, np. *sady* wół wyrzuca z pod siebie gnój (zagadka) (SKiel, 44), *dlubek*, genit. *dlubka* i femin. gener. *powolny*, *guzdrała* (K38), *dymać* – spieszyć się, impert. *dymaj*, *ruszaj!* (SKiel, 38), *ineli*, -*a*, -*e*, (adjec.) równy; np. sytko bydło w oborze *inele*, nié ma ta (tam) mniejszego. (SKiel, 39), *licha* – łiszka, gąsiennica, plur. lichy, np. po *hańtym* drzewie chodzą lichy. (SKiel, 40), *tluka*, (subs. fem.) nierządnicą. (SKiel, 46); *wrza-skul* – (subst. masc.) wrzeszczący, hałasujący (SKiel, 47), *witka* – biczysko (od: wić, subst. fem.) (SKiel, 47),

²² *habrać*; *ciorać*, p. *ciarać* 2.a. ‘walać, brukać’ (SWar 1900, I, 316).

²³ *koperwas* *koperwaser, *kuperwas* ‘nazwa potoczna siaraczanów krystalizujących się z pięciu albo siedmiu cząsteczkami wody krystalicznej; nm. *Kupferwasser*’ (SWar 1902, II, 466).

²⁴ *zacheuszek* ‘jedna z 12 świec w świeczkach przy krzyżach, znajdujących się na ścianach kościoła, w miejscach poświęconych przy benedykcji kościoła’ (SWar 1927, VIII, 34).

²⁵ Błędnie zam. *l*.

²⁶ *hańty* = *tamten*; *hańten*, *hanta*, *hańto*, *hańtyn*, *hańty* (SWar 1902, II, 156).

²⁷ Przykłady z innego słownika gwarowego z tego okresu ze wsi Jaksice: *gnać*, cz. *teraż*. *zene* (*ženę*), *zeniesz* (Jaskłowski 1889, 91), *hepać*, cz. *teraż*. *hepie się* (Jaskłowski 1889, 91), *samozyjca* – kawaler (wymawiają nieraz *samosyjca*) (Jaskłowski 1889, 94).

SPińcz: *bliźnia*, sub., sąsiadka (SPińcz, 335), *całki*, plur., rzepa (SPińcz, 335), *czajkiem*, adv., niepostrzeżenie (SPińcz, 336), *heksdum*, adv., natychmiast (Chroberz) (SPińcz, 336), *kralaśny*, adj., kulawy (SPińcz, 337), *omnes*, adv., zupełnie (Chroberz), *wark*, adj., niedobry, dokuczliwy (Morawica) (SPińcz, 339).

3. Informacje o zasięgu geograficznym danego wyrazu

Informacje o tym charakterze są zróżnicowane; odnoszą się do geografii zjawisk językowych, wiążą się ze wskazaniem miejsca użycia wyrazów (wymienione są nazwy wsi, powiatów, regionów, okolic)²⁸:

SKiel: *baraki* – krzaki gęste (Brzezinki); *barakiem* nazywa się także dom przy lesie położony (SKiel, 36), *bryzgać* – (Brzeziny) brykać, np. kón bryzga (SKiel, 37), *ciorać* – walać, habrać, zanieczyścić, np. państwo się pociorali kěj jechali do kościoła, bo dysc lunął. (Wyraz używany także w stopnickim powiecie i miechowskim) (SKiel, 37), *dunaj* – (subst. Daleszyce) przepaść, np. kamień wpad w głęboki dunaj (SKiel, 38); *dziewcyca* (Suchedniów, Bodzentyn) – dziewczyna (SKiel, 39), *dzinie* – (Masłów), drzewa wydrążone, w których pszczoły miód robią. (SKiel, 38), *grajdala* – (w krak. grajdos), niezgrabiasz (SKiel, 39), *naflák* – obcas u buta (Brzeziny) (SKiel, 41), *nakrzyć* – nagadać, np. nakrzyli ojcowie na mnie przed obcymi ludźmi różne rzeczy. Siekierzno (SKiel, 41), *swalek* vel *swalka* – główka, np. urwałem somsiadowi kilka swalek kapusty w jego polu. Masłów. (SKiel, 45), *trukta* – (Brzeziny) włoszczyzna ogrodowa. (SKiel, 46), *trzynąc* vel *trzunąc* – ruszyć się z miejsca, np. ludzie się trzunuęli, jak ciandara (żandarm) zobaczyli (Daleszyce) (SKiel, 46),

SPińcz: *bezmian*, w Krak., (Kolberg) *przezmian* – waga do mięsa (SPińcz, 335), *grdykać*, v. grdekać, zgrzędzić. Koło Kielc – pić wódkę (SPińcz, 336), *heksdum*, adv., natychmiast (Chroberz) (SPińcz, 336), *omnes*, adv., zupełnie (Chroberz) (SPińcz, 338), *wark*, adj., niedobry, dokuczliwy (Morawica) (SPińcz, 339), *pasielaki mam dzieci*, tj. takie, które ciągle należy karmić. (Włochy pod Pińczowem (SPińcz, 338).

4. Kwalifikatory słownikowe

Kwalifikatory słownikowe stanowią jeden z elementów informacji słownikowych. Służą one do charakterystyki wyrazów, ich znaczeń lub użyc pod względem stopnia rozpowszechnienia, zasięgu geograficznego i wartości stylistycznej lub rzadko: charakteru społeczno-środowiskowego (zob. Dubisz 2011; Engelking-Teleżyńska, Markowski, Weiss 1989):

²⁸ Zob. np. *kotłować*, męczyć uwagę rozmową, np. głowę mi zakotuował (w Warsz. burzyć, burzyć się), *śratać*, *pośratać się*, zbratać się z kim, zaprzyjaźnić, pokumać, witać, lub żegnać serdecznie. S. Opatow. Lubel. (Kolberg, 1865, 265), *stykot*, *styk* narzędzie, którym się wygarnia ziemię z pługa. (L.) styk, istyk, w Krak. i u Górali (Kolberg 1865, 264).

a) **kwalifikatory frekwencyjne** – wyrazy sygnowane jako rzadko używane²⁹:

SKiel: *oczenzerować* – obgadać, (wyraz ten bardzo rzadko używany) (SKiel, 42), *odchmalić* (rzadko używane) – otworzyć, np. trza odchmalić drzwi, bo parno w izbie (SKiel, 42),

SPińcz: *naskórkać*, nakłąć (rzadko używa się) (SPińcz, 337);

b) **kwalifikatory stylistyczne (ekspresywne) i społeczno-środowiskowe** odnoszą się do kilkunastu wyrazów³⁰:

SKiel: *ciarapata* – (przezwiśko pogardliwe), udający, przedstawiający się za szlachcica, a nie mający klejnotu szlacheckiego (SKiel, 37), *fryć* – u górników nazywa się początkujący chłopiec (SKiel, 39); *żuzek-a* vel *zusek* – (górnicy wyraz) kawałek żelaza. (Co innego: żuzel, odpadek przy topieniu żelaza) (SKiel, 49), *granda* – rozbój nocny, *grandować* – rozbijać w nocy. (Wraz³¹ złodziejski) (SKiel, 39), *japa* – pogardliwie usta (SKiel, 39), *kikuty* – (pogardliwie) ręce (SKiel, 40), *kinál* – pogardliwie nos (SKiel, 40); *krępy*, -a,-e – (mówiąc o drzewie) skręcone, zwite, koślawe (SKiel, 40), *kulasy* – (zgrubiałe) nożyśka (K40), *micha* – (pogardliwie) kobieta nierodząca, bezdzietna (SKiel, 41); *piokać* – ledwie dychać (mówiąc o umierającym) np. ledwie pioka, ju piokać nie może (SKiel, 43).

Żadne z nich nie pojawiają się w słowniczku pińczowskim.

5. Informacje etymologiczne

Informacje o pochodzeniu wyrazów nie są obecne w omawianych zbiorach leksyki. Dodajmy, że rzadko też pojawiają się w słowniczku Kolberga z Sandomierskiego czy W. Jaskłowskiego z Jaksic³².

²⁹ Występują one w innych słownikach regionalnych: w słowniczku z Sandomierskiego O. Kolberga oraz w jaksickim słowniczku W. Jaskłowskiego. Mamy tu informacje o częstym występowaniu tych wyrazów, stąd kwalifikator *powszechne* i jeden wyraz oznaczony jako rzadko używa się: *ciolak*, cielę, cielątko (powszechne) (Kolberg 1865, 261), *doma*, w domu (L.) powszechne (Kolberg 1865, 261), *k'sobie*, odsiebie, na lewo, na prawo (powszechne) (Kolberg 1865, 262), *lelija*, lilija (powszechne) (Kolberg 1865, 262), *pono*, *podobno* (powszechne) (Kolberg 1865, 264), *rejwach*, krzątanie się (powszechne) (Kolberg 1865, 264), *co-sik*, coś: powszechnie znane (Jaskłowski 1889, 93), *duchem*, prędko (powszechne) (Jaskłowski 1889, 91), *ostawić*, zostawić (powszechne) (Jaskłowski 1889, 93), *niechāj*, nieruszaj (powszechne) (Jaskłowski 1889, 93), *niezdarzony*, niezgrabny (powszechne) (Jaskłowski 1889, 93), *zabaczyć*, zapomnieć (powsz.) (Jaskłowski 1889, 98).

³⁰ Ze słowniczka O. Kolberga z Sandomierskiego wynotowano następujące przykłady: *furda*, fraszka (pogardliwe) (Kolberg 1865, 261), *kiecka*, spódnica (pogardliwe) (Jaskłowski 1889, 92), *ludowina*, ludek (zdrobniale) (Kolberg 1865, 263), *okara*, człek lub zwierzę niezgrabne (pogardliwe), szpetne na ciebie i duszy, nieudolne. S. (L.) (Kolberg 1865, 263), *upatrzeć*, dojrzeć zająca w kotlinie (myśliwskie wyrażenie) (Kolberg 1865, 265).

³¹ Zamiast wyraz.

³² Rzadko też pojawiają się w słownikach O. Kolberga z Sandomierskiego i W. Jaskłowskiego z Jaksic: *gruba* z Niem: (L. gruba, jama, loch) (Kolberg 1865, 262), *heco*; *hecować*, objeżdżać śpiącego zająca np. oni gadają a ja hecuję (L.) z niem. Hetzen (Kolberg 1865, 262), *lada*, skrzynka do rżnięcia ręcznego sieczki (L.) powszechne (z niem. Lade) (Kolberg 1865, 262), *lidkup*, picie na zgodę (jak na Rusi mohorycz). (L. litkup), szachraj, szachraj, szachraj, oszukaniec (o zydach, z niem. Schacher) (Kolberg 1865, 264), *świdlerz*, *świdlirz*, oszust, uwodziciel (może od Schwindler?) (Kolberg 1865, 265), *brewiter*, brewidnie

6. Odsyłacze

W słowniczkach przy niektórych wyrazach pojawia się odesłanie do poświadczenia danego wyrazu w *Słowniku języka polskiego* B.S. Lindego (skrót: L): *cieciora*, *soczewica*. W słown. Lindego – *groch włoski* (SPińcz, 336), *gorlić się*, *przegorlać się*, *przemawiać się*. W słown. Lindego słowo to ma odmienne znaczenie. (SPińcz, 336), *gruzolek*, (U Lindego *gruzolka*) – bryłka, grudka (SPińcz, 336).

Zakończenie

Charakteryzowane przeze mnie dwa słowniczki gwarowe ks. W. Siarkowskiego, będące świadectwem jego zainteresowań regionalnych, przyczyniają się – jak wspomniano – do pomnożenia dziewiętnastowiecznego dorobku polskiej leksykografii gwarowej. Są nie tylko doskonałymi źródłami do historii badań gwar Małopolski środkowo-północnej (i gwar polskich w ogóle), ale umożliwiają poznanie warsztatu leksykograficznego jego autora³³. O ich ważności przekonuje fakt, że są źródłami dokumentacji wyrazowej największych opracowań polskiej leksykografii gwarowej. Słowniczki te zawierają najstarszą leksykę gwar Małopolski środkowo-północnej. Jej porównanie z materiałami aktualnie gromadzonymi w trakcie badań terenowych może ukazać zmiany leksyki w przestrzeni czasowej³⁴.

Literatura

- Bartnicka B. (1997), *Władysław Matlakowski jako dialektolog*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Śladami Kolberga i Glogera po ziemi tomżyńskiej*, Łomża, s. 19–25.
- Biela J. (1891), *Spis wyrazów zebranych we wsi Żarnówce nad Skawą*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, IV, s. 374–384.
- Bystron J.S. (1937), *Andrzej Cinciała*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, Kraków, s. 76.

– prawdziwie, otwarcie, wprost (breviter?) (Jaskłowski 1889, 90), *kalkurwać*, kombinować, pojnować (calcurare) (Jaskłowski 1889, 92), *wymarzyć się*, wymienić się na co (Linde frymarzyć, n. freimarkt) (Jaskłowski 1889, 96).

³³ Dawne działania inteligentów były konieczne dla utrzymania ciągłości i tożsamości narodowej i naukowej, i to była ich pierwszoplanowa rola. Jesteśmy spadkobiercami pewnej tradycji leksykograficznej, doskonalonej przez lata, zapoczątkowanej przez amatorów, a później przez twórcę dialektologii polskiej L. Malinowskiego, a kontynuowanych z powodzeniem przez uczniów z jego szkoły językoznawczej, m.in. J. Bieli, G. Blatta, J. Bystronia, S. Dobrzyckiego, J. Hanusza, J. Leciejewskiego, J. Łosia, Sz. Matusiaka, K. Nitscha, J. Rozwadowskiego, I. Steina, R. Zawilińskiego.

³⁴ Na przykład porównanie wyrazów jaksickich ze słowniczka Z. Wasilewskiego z wyrazami z sąsiedniej wsi, odległej 1 km od wsi Książnice Wielkie, rodzinnej wsi W. Kupiszewskiego, pozwoliło uchwycić Autorowi zmiany w słownictwie po 100 latach: są tu wyrazy „wyszłe” z użycia, ginące (gasnące) słowa – i wyrazy, które przetrwały do dziś: jednostki, które zaginęły stanowią 22%, jednostki, w których zaszły zmiany – 31%, jednostki, które pozostały bez zmian – 47% (zob. Kupiszewski 2011; por. np. w odniesieniu do zmian w zakresie nazw potraw mój artykuł: Cygan 2003).

- Cinciała A. (1998), *Słownik dyalektyczny Księstwa Cieszyńskiego z dodatkiem przysłówów i frazeologii* [reprodukcja fotooffsetowa z rękopisu], Wisła.
- Cinciała A. (1931), *Pamiętnik dra Andrzeja Cinciały notariusza w Cieszynie (1825–1898)*, Katowice.
- Cygan S. (1997), *Stan badań nad gwarami kieleckimi*, [w:] *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce. Księga referatów z sesji językoznawczej w Olsztynie*, pod red. H. Sędziak, Olsztyn, s. 102–118.
- Cygan S. (1998), *Ksiądz Władysław Siarkowski (1840–1902) jako dialektolog-amator*, [w:] *Studia językoznawcze*. Praca zbiorowa, pod red. W. Kupiszewskiego, Kielce – Warszawa, s. 97–106.
- Cygan S. (2002), *Gwara w pracach etnograficznych Zygmunta Wasilewskiego*, [w:] *Zygmunt Wasilewski – polityk – krytyk – regionalista*, pod red. M. Meduckiej, Kielce, s. 145–160.
- Cygan S. (2003), *Materiały etnograficzne z okolic Pińczowa księdza Władysława Siarkowskiego jako źródło do badań nad gwarami polskimi*, [w:] Ks. W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*, do druku przygotowali K. Bracha, B. Wojciechowska i L. Michalska-Bracha, Kielce, s. LXXIII–XC.
- Cygan S. (2005), *Ludoznawcze zainteresowania kieleckiej inteligencji*, [w:] *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, pod red. M. Meduckiej, Kielce, s. 11–27.
- Cygan S. (2009), *Mniej znane quasi-kwestionariusze do badań dialektów polskich*, „Poradnik Językowy”, z. 9, s. 59–75.
- Cygan S. (2015), *Trzy dziewiętnastowieczne małopolskie słowniczki gwarowe*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 7–23.
- Dembowski B. (1891), *Spis wyrazów i wyrazów używanych na Podhalu jako uzupełnienie poprzednich zbiorów*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, IV, s. 301–317.
- Doroszewski W. (1953), *Przedmiot i metody dialektologii*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 4–12.
- Dubisz S. (2011), *Kwalifikatory w słowniku – problem nie tylko leksykograficzny*, „Prace Filologiczne”, t. LX, s. 99–108.
- Engelking-Teleżyńska E., Markowski A., Weiss E. (1989), *Kwalifikatory w słownikach – próba systematyzacji*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 300–309.
- Filas A., Janecki S. (1998), *Umierająca klasa. Polska inteligencja jako formacja należy do przeszłości*, współpraca P. Moszyński, J. Szczęsny, „Wprost”, 22 listopada 1998, s. 24–28.
- Gloger Z. (1893), *Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim*, „Prace Filologiczne”, t. IV, s. 795–904.
- Górski R. (1974), *Oskar Kolberg. Zarys życia i działalności*, Warszawa.
- Gruchmanowa M. (1998), *O. Kolberg jako gwaroznawca*, [w:] *Oskar Kolberg 1814–1890. Materiały sesji naukowej*. Kraków, 26 XI 1994, Kraków, s. 29–34.
- Jaskłowski Z. (1889), *Słowniczek wyrazów ludowych we wsi Jaksicach*, „Prace Filologiczne”, t. V, s. 90–98.
- Kapuścik J. (1995), *Władysław Matlakowski. Lekarz-pisarz-uczony*, Warszawa.
- Karaś H. (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Karaś H. (2012), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe jako przedmiot badań językoznawczych*, „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 55–64.
- Karaś H. (2013), *Słowniczek gwar wielkopolskich Oskara Kolberga w dziejach polskiej leksykografii gwarowej*, [w:] *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana*

- Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, t. II, pod red. J. Migdał i A. Piotrowskiej-Wojaczyk, Poznań, s. 33–44.
- Karłowicz J. (1871), *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa.
- Kiniowski M. (1937), *Chelchowski Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, Kraków, s. 271–272.
- Kolberg O. (1865), *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Sandomierskie*, Warszawa.
- Kolberg O. (1965), *Dziela wszystkie*, t. 64: *Korespondencja Oskara Koberga, część I (1837–1876)*, Wrocław – Poznań.
- Kolberg O. (1966), *Dziela wszystkie*. T. 65: *Korespondencja Oskara Koberga, część II (1877–1882)*, Wrocław – Poznań.
- Koniusz E. (2007), *Materiały księdza Władysława Siarkowskiego w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*, [w:] *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, pod red. S. Cygana, Kielce, s. 107–119.
- Kowalska-Lewicka A. (1975), *Władysław Matlakowski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XX, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 205–206.
- Krzyżanowski J. (1965a), *Stanisław Chelchowski*, [w:] *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa.
- Krzyżanowski J. (1965b), *Andrzej Cinciála* [w:] *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa.
- Krzyżanowski J. (1965c), *Karol Mátyás*, [w:] *Słownik folkloru polskiego*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa.
- Kupiszewski W. (2011), *Co z tego pozostało? (O pewnej gwarze po stu latach)*, „Prace Filologiczne”, t. LXII, s. 155–162.
- Linde M.S.B. (1951), *Słownik języka polskiego*, t. V, wyd. III, Warszawa.
- Łoś J. (1904), *Znaczenie „Słownika gwar polskich”*, [w:] *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*. Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa, s. 176–180.
- Malinowski L. (1873), *Beiträge zur slavischen Dialectologie. I. Ueber die oppelnsche Mundart in Oberschlesien. (I. Heft: Laut- und Formenlehre)*, Leipzig.
- Matlakowski W. (1891), *Zbiór wyrazów ludowych dawnej Ziemi Czerskiej*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, IV, s. 362–373.
- Matlakowski W. (1894), *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem na Kujawach*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, V, s. 127–147.
- Mátyás K. (1891), *Słowniczek gwary ludu zamieszkującego wschodnio-południową najbliższą okolicę Nowego Sącza (wsie: Zawada, Nawojówka, Brzeziny, Kunów, Jamnica, Poręba, Bielowice i Dąbrówka Polska)*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, IV, s. 318–335.
- Miodunka W. (1989), *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Najder Z. (2000), *Od służby do nostalgicznego mitu*, „Rzeczpospolita” nr 22 (388) z 3–4 czerwca.
- Nowowiejski B. (2003), „*Słowniczek gwary augustowskiej*” Aleksandra Osipowicza jako rekonstruowane źródło do historii polskiej leksykografii gwarowej, [w:] *Gwary dziś*, t. 2: *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 97–102.

- Nowowiejski B. (2007), *Z warsztatu leksykograficznego Ludwika Czarkowskiego*, [w:] *Gwary dziś t. 4: Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 263–273.
- Nowowiejski B. (2009a), *Przekładowy słownik niemiecko-polski z połowy XIX wieku jako zapis językowej świadomości słownikarza*, [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 8, Szczecin, s. 83–93.
- Nowowiejski B. (2009b), *Zapomniane słownictwo z połowy XIX wieku*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 9, s. 217–231.
- Nowowiejski B. (2010a), *Z warsztatu leksykograficznego Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, [w:] *Język polski – wczoraj – dziś – jutro*, pod red. B. Czopek-Kopciuch i P. Żmigrodzkiego, Kraków, s. 176–183.
- Nowowiejski B. (2010b), *Wychowawczy wymiar słowników niemiecko-polskich z XIX w.*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, s. 203–214.
- Nowowiejski B. (2013), *Słownik Mrongowiusza – między Lindem a słownikiem wileńskim*, „Prace Filologiczne”, t. LXIV, s. 225–244.
- Pelcowa H. (2003), *Synonimia i wieloznaczność w słowniku gwarowym*, [w:] *Gwary dziś*, t. 2: *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 203–216.
- Reichan J., Woźniak K. (2001), *Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej*, [w:] *Gwary dziś*, t. 1: *Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 33–42.
- Rembiszewska D.K. (2010), *Słownik dialektu knyszyńskiego a inne słowniczki gwarowe z obszaru północno-wschodniej Polski*, „Prace Filologiczne”, t. LVIII, s. 345–361.
- Rzeszowski L. (1891), *Spis wyrazów ludowych z okolicy Żywca*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, IV, s. 353–361.
- Ks. Siarkowski W. (1878–1880), *Materyały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, cz. 1–3, Kraków, [odb. z:] „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1878, t. 2, s. 209–259, 1879, t. 3, s. 3–61, 1880, t. 4, s. 83–184, [przedruk w:] Ks. W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, do druku przygotowali L. Michalska-Bracha i K. Bracha, Kielce 2000.
- SGP, *Słownik gwar polskich. Źródła*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977.
- SKarł, Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- SWar, *Słownik języka polskiego* [tzw. warszawski], red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.
- SWil, *Słownik wileński*, cz. I–II, Wilno, 1861.
- Skrukwa A. (2014), *Oskar Kolberg 1814–1890*, Poznań.
- Sokólska U. (2013), *Przyczynki do projektu Wielkiego słownika polskiego Jana Karłowicza jako źródło wiedzy o warsztacie leksykografa końca XIX wieku*, „Prace Filologiczne”, s. 351–366.
- Surdykowski J. (1998), *Żywy umysł*, „Wprost” 22 grudnia 1998, s. 36–37.
- Tomaszewska E. (2015), *Oskar Kolberg i ks. Władysław Siarkowski – współpraca i wkład w dokumentację kultury ludowej Kielecczyzny*, [w:] *Ja daję właśnie materiał... O dziele Oskara Kolberga w dwusetną rocznicę Jego urodzin*, pod red. E. Antyborzec, Poznań, s. 329–337.
- Tyrpa A. (2015), *Językoznawstwo w Dziełach wszystkich Oskara Kolberga*, [w:] *Ja daję właśnie materiał... O dziele Oskara Kolberga w dwusetną rocznicę Jego urodzin*, pod red. E. Antyborzec, Poznań, s. 91–108.

- Urbańczyk S. (1993), *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków.
- Waga A. (1860), *Abecadłowy spis wyrazów ludowego języka w okolicach Łomży, Wizny i przyległych*, „Biblioteka Warszawska”, t. II, s. 748–760.
- Wojtkiewicz I. (2003), O „Słowniczku gwary augustowskiej” Aleksandra Osipowicza, [w:] *Słowa jak mosty nad wiekami*, red. U. Sokółska, P. Wróblewski, Białystok, s. 287–297.
- Woźniak K. (2000), *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, pod red. H. Popowskiej-Taborskiej, Warszawa, s. 17–51.
- Wronicz J. (2010), *Mały słownik gwar polskich*, „Prace Filologiczne”, t. LVIII, s. 457–469.
- Wysoczański W. (2015), *Materiały językowe w Kolbergowskim przekazie źródłowym*, [w:] *Ja daję właśnie materiał... O dziele Oskara Kolberga w dwusetną rocznicę Jego urodzin*, pod red. E. Antyborzec, Poznań, s. 107–124.
- Zawiliński R. (1887), *O sposobie gromadzenia materiałów etnograficznych*, „Wisła”, t. I, s. 3–8; s. 43–48.
- Złóża J. (1891), *Zbiór wyrazów używanych w okolicach Chocholowa*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności”, IV, s. 341–352.
- Żeromski S. (1929), *Snobizm i postęp*, Warszawa – Kraków.
- Żmigrodzki P. (2003), *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.
- Żyga A. (1975), *Mátyás Karol Marian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Jadwiga Waniakowa

Polska Akademia Nauk w Krakowie

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0002-1651-1572; e-mail: jadwiga.waniakowa@ijp.pan.pl

Polskie słownictwo gwarowe w kontekście etymologicznym (na przykładzie nazw roślin)

Abstrakt: W artykule przedstawiono problematykę słownictwa gwarowego z etymologicznego punktu widzenia. Zwrócono uwagę na konieczność badania leksyki gwarowej pod względem etymologicznym, wskazując na wieloaspektowe potrzeby w tym zakresie. Wszystkie prezentowane zagadnienia omówiono na przykładzie gwarowych nazw roślin, uwypuklając konieczność znajomości wszelkich cech botanicznych poszczególnych gatunków w celu ustalenia właściwej motywacji semantycznej nazw. Podkreślono, że w sferze etymologii gwarowych nazw roślin ogromnie ważne są nie tylko ich formy, ale też motywacja semantyczna i historia. To po ich zbadaniu (za pomocą metody historyczno-porównawczej) można wywodzić wnioski etymologiczne, gdzie kluczową rolę odgrywa końcowe stwierdzenie, czy dana nazwa gwarowa rośliny jest autentycznie gwarowa, czy jest odziedziczona lub zapożyczona. Stwierdzono ponadto, że metodologia etymologicznych badań gwarowych, oprócz zwykłych zasad stosowanych w dociekaniach etymologicznych, musi także brać pod uwagę wpływ realiów wiejskich, wierzeń, zwyczajów itd., innymi słowy, całokształtu kultury wiejskiej na motywację semantyczną słownictwa gwarowego. Stąd badania etymologiczne nad słownictwem gwarowym wymagają dużo bogatszego niż zazwyczaj warsztatu etymologicznego i dodatkowej wiedzy z zakresu dialektologii, historii kultury wiejskiej oraz etnologii.

Słowa kluczowe: słownictwo gwarowe, etymologia, gwarowe nazwy roślin, motywacja semantyczna.

Abstract: **Polish dialectal vocabulary in an etymological context (the example of plant names).**

The article presents the issues of dialectal vocabulary from the etymological point of view. Attention has been drawn to the need of studying dialectal vocabulary with regard to the etymology, pointing to the multi-faceted requirements in this respect. All the presented issues have been discussed by using the example of dialectal plant names. Emphasis has been placed on the fact that one should know all the botanical features of individual species in order to determine the proper semantic motivation behind the names. It has been stressed that in the etymology of dialectal names of plants, not only their forms but also the semantic motivation and history are of extreme importance. After examining them (using the historical-comparative method), etymological conclusions can be drawn whether a given dialectal name of a plant is authentically dialectal, inherited or borrowed. Moreover, it has been found out that the methodology of etymological dialectal research, in addition to the typical principles used in etymological surveys, must take into account the influence of rural life, beliefs, customs, etc. In other words, the entire rural culture of the semantic motivation of the dialectal vocabulary needs to be considered. Hence, etymological research into dialectal vocabulary requires more sophisticated etymological techniques and additional knowledge of dialectology, history of rural culture and ethnology.

Keywords: dialectal vocabulary, etymology, dialectal plant names, semantic motivation.

Polska leksykografia gwarowa jest wyjątkowo bogata. Jak wiadomo, prócz naukowych słowników gwarowych obejmujących cały polski obszar, istnieje bardzo dużo słowników regionalnych, a nawet takich, które gromadzą słownictwo tylko jednej wsi. Powstawały one i powstają od dawna. Część z nich to słowniki w pełni profesjonalne, tworzone przez językoznawców, część zaś stanowią słowniki opracowywane przez miłośników gwar, autochtonów, amatorów. Zrozumiałe zatem, że różnią się sposobem przedstawienia materiału leksykalnego i jego jakością, ale z pewnością mają jedną wspólną cechę: wszystkie służą ocaleniu wielowiekowego dziedzictwa użytkowników gwar, które obecnie coraz bardziej zanika. Jest to dziedzictwo nie tylko czysto leksykalne, ale przede wszystkim kulturowe. Przez materiał językowy z jego warstwą semantyczną przemieszczają bowiem realia wiejskie wraz z niesłychanie bogatą i zróżnicowaną sferą kulturową, obejmującą całokształt życia na wsi, z jego tradycjami, zwyczajami, wierzeniami itd.

Charakterystyczne, że miłośnicy swoich własnych gwar dość często interesują się nie tylko słownictwem, które chcą ocalić, ale też jego pochodzeniem. Są ciekawi „skąd się bierze” dany wyraz, skoro jest różny od tożsamego znaczeniowo wyrazu z języka ogólnopolskiego lub odnosi się do czegoś, co nie jest znane poza obszarem danej gwary czy dialektu. Niekiedy użytkownicy gwar sami usiłują dochodzić do etymologii poszczególnych słów, tłumacząc ich źródło i motywację na swój sposób, co często widzimy w dłuższych cytatach gwarowych¹. Z drugiej strony, odtworzenie etymologii wyrazów gwarowych jest ogromnie ważne z językoznawczego punktu widzenia. Pochodzenie ukazuje bowiem najdawniejsze związki formalne i semantyczne słownictwa z rzeczywistością, odkrywa powiązania etniczne i kulturowe, przedstawiając przy tym pełnię procesów formalno-znaczeniowych, które zaszły w drodze tworzenia się danego leksemu, a następnie jego rodziny słowotwórczej. Etymologia wyrazów gwarowych jest konieczna, aczkolwiek niewidoczna, przy ustalaniu form haseł w naukowych słownikach gwarowych². Na podstawie dociekań etymologicznych leksykografowie „wyłuskują” z mnogości form tę, która w najwyższym stopniu odzwierciedla pochodzenie wyrazu, przy czym z reguły jest to postać zbliżona do literackiej, a ściślej takiej, która byłaby formą literacką danego wyrazu, gdyby istniał on w języku ogólnopolskim, zatem bez gwarowych cech fonetycznych i nawiązująca do źródłosłowu. W efekcie w naukowym słowniku gwarowym znajdujemy na przykład hasło *chyżko* z formą *hysko*, hasło *czwarzyć (się)* z formami *cwarzyć (się)*, *ćwarzyć (się)*, hasło *dożreć (się)* z formami *dożreć*, *dorżeć* itd.³ (SGP s.v. *chyżko*, *czwarzyć [się]*, *dożreć [się]*), a nie odwrotnie. Ponadto to między innymi etymologia sprawia, że w słownikach gwarowych pojawiają się hasła homonimiczne⁴, por. np. I. BAŁUCH, II. BAŁUCH, I. CHOINKA,

¹ W polskiej literaturze językoznawczej zwrócił na to uwagę już dawno temu Cienkowski (1972), a po nim inni badacze.

² W większości naukowych słowników gwarowych postać wyrazów hasłowych jest zależna od ich etymologii, a właściwie etymologią generowana. Oczywiście nie można pominąć tu roli kategorii gramatycznych, części mowy, różnic paradygmatycznych itd., które także mają wpływ na formy wyrazów hasłowych.

³ W zapisach gwarowych stosuję uproszczoną pisownię form.

⁴ Obecność homonimów jest spowodowana oczywiście także względami gramatycznymi, które bardzo często decydują o liczbie haseł homonimicznych.

II. CHOINKA, I. CZEPIĆ (SIE), II. CZEPIĆ (SIE) itd. (SGP s.v.) Z tego wynika, że dialektolodzy opracowujący słowniki gwarowe – *nolens volens* – muszą prowadzić studia etymologiczne, przynajmniej w ograniczonym zakresie.

Jak ogólnie wiadomo, etymologia, dział językoznawstwa diachronicznego, zajmuje się badaniem pochodzenia wyrazów. Istotę dociekań etymologicznych stanowi w równej mierze rekonstrukcja pierwotnej formy wyrazu, jego rdzenia, jak i jego pierwotnego, podstawowego znaczenia, czyli znaczenia etymologicznego. Można przytoczyć tu zdanie Wiesława Borysia, autora pierwszego – od czasów Aleksandra Brücknera – pełnego polskiego słownika etymologicznego:

Zadaniem badań etymologicznych jest odtworzenie pierwotnej motywacji wyrazu (wskazanie jego bezpośredniej podstawy derywacyjnej), wykrycie i objaśnienie jego struktury, wskazanie morfemów słowotwórczych oraz odtworzenie jego przypuszczalnego pierwotnego znaczenia i wyjaśnienie dalszego rozwoju semantycznego (Boryś 2005, 5).

Zatem przystępując do badania genezy jakiegoś leksemu, trzeba – jak wiadomo – najpierw określić jego miejsce w systemie języka. Następnie analizuje się znaczenie wyrazu, jego stanowisko w danej grupie semantycznej oraz jego ewentualne synonimy i homonimy. Ważne jest także zbadanie zasięgu geograficznego oraz określenie ewentualnej rodziny wyrazowej. Wykrywa się wówczas, czy dany leksem jest izolowany, czy istnieją wyrazy mu pokrewne, czy jest żywym derywatem, czy jest wyrazem prymarnym, niepodzielnym słowotwórczo. Kolejny etap stanowi analiza historii wyrazu: poszukiwanie pierwszych poświadczeń i form, badania nad ciągłością rozwoju historycznego, ustalenie geografii historycznej (jeśli to możliwe) oraz objaśnienie historycznego rozwoju semantycznego (o czym dalej). Jak wiadomo, wywody etymologiczne opierają się na fonologii historycznej, leksykologii i gramatyce porównawczej (czyli na prawach głosowych) języków pokrewnych albo – przy zapożyczeniach – także na prawach głosowych języka, z którego dany leksem pochodzi. Etymolog musi się przy tym dobrze orientować w realiach kultury materialnej i duchowej społeczności, której słownictwo bada. Jednak pomimo spełnienia tych wszystkich wymagań, ustalenie pochodzenia danego wyrazu nie jest proste i dość często przybiera kształt kilku równie prawdopodobnych hipotez. Taka sytuacja jest spowodowana zwykle skromnym i niekompletnym materiałem językowym, który nie zawsze sprzyja wykryciu i objaśnieniu procesów, które zaszły w dawnych wiekach. Należy bowiem zaznaczyć, że etymologia jest dopiero wówczas wiarygodna, gdy wszystkie zmiany formalne od danej formy do zrekonstruowanej postaci pierwotnej dają się wytłumaczyć działaniem odpowiednich praw językowych, a zmiany znaczeniowe są logiczne i poparte paralelami semantycznymi. Jeśli zaś chodzi o stronę semantyczną analizy etymologicznej, to Franciszek Sławski twierdzi, że „za podstawowy cel etymologii należy [...] uważać rekonstrukcję motywacji” (Sławski 1998, 4). Chodzi oczywiście o odtworzenie motywacji semantycznej wyrazu. Do tego właśnie potrzebna jest wspomniana dogłębna znajomość realiów kulturowych. Szczególnie jest to ważne, gdy bada się pochodzenie słownictwa gwarowego, które ma ograniczony zasięg, bo zwykle używane jest w niewielkiej społeczności, a często wychodzi z użycia i nie jest znane młodszemu pokoleniom, wiążąc się ściśle z dawnymi desygnatami, zwyczajami i wierzeniami, które odeszły już

w przeszłość. Badacz pochodzenia słownictwa gwarowego nie tylko musi być zatem doskonale obeznany z szeroko pojętymi wiejskimi realiami, ale także powinien dobrze się orientować w historii kultury wiejskiej. Leksyka gwarowa jest również często poddana różnym wpływom obcym, tak w historii, jak współcześnie, i to innego rodzaju niż język ogólny, co także należy mieć na uwadze⁵. W gwarach bowiem mamy do czynienia z dużą liczbą zapożyczeń leksykalnych i kalk, zarówno historycznych, jak i współczesnych. Stąd w badaniach etymologicznych słownictwa gwarowego niezwykle ważne jest precyzyjne określenie geografii wyrazów, czyli ich miejsc występowania i zasięgów. Istotne jest także wyodrębnienie wszystkich przekształceń form obcych (adaptacji fonetycznych, morfologicznych itd.), które doprowadziły do powstania istniejących w gwarach postaci wyrazów zapożyczonych. Na koniec podkreślić wypada, że etymolog badający pochodzenie wyrazów gwarowych musi oczywiście znać świetnie system fonetyczny i morfologiczny danej gwary.

Jako ilustrację zasygnalizowanych zagadnień pragnę w niniejszym tekście omówić problemy pochodzenia polskich gwarowych nazw roślin. Jest to słownictwo szczególnego rodzaju. Do wymienionych problemów należy w tym wypadku dodać jeszcze szereg innych, właściwych dla gwarowego nazewnictwa roślin. W związku z tym, że w Polsce jest to słownictwo zanikające, a z drugiej strony w pewnym stopniu specjalistyczne, należy przed przystąpieniem do badań nad jego pochodzeniem rozstrzygnąć sporo podstawowych dla wiarygodności materiału kwestii. Kluczowa dla gwarowych nazw roślin jest identyfikacja, to jest przyporządkowanie nazwy odpowiedniemu gatunkowi botanicznemu (zarówno w historii, jak i współcześnie). Problem ten, sam w sobie skomplikowany, wiąże się ściśle z polisemią i homonimią gwarowych nazw z tej dziedziny. Inne, nie mniej istotne, zagadnienia to – wspomniana już – motywacja semantyczna i – wreszcie – poprawność zapisów gwarowych.

Przyporządkowanie nazwom odpowiednich gatunków roślin jest najistotniejsze, od tego bowiem zależy wiarygodność dalszych wywodów⁶. W źródłach gwarowych mamy często do czynienia z nieprecyzyjną definicją, która nie wskazuje, o który gatunek, a nawet rodzaj chodzi. Czasem niektóre źródła gwarowe jako nazwę identyfikacyjną podają inną nazwę gwarową rośliny lub nazwę potoczną, która może się odnosić do co najmniej dwóch (lub nawet kilku) rodzajów lub gatunków roślin. Wiele źródeł podaje tylko opis, do czego była stosowana roślina o danej nazwie gwarowej lub jak ta roślina wygląda i gdzie rośnie. W takich wypadkach w oparciu o opracowania botaniczne i zielarskie można próbować dociekać, o który gatunek chodzi. Zwykle zatem przyporządkowanie poświadczonej gwarowej nazwy danemu gatunkowi rośliny wymaga sporo intuicji, logiki i kojarzenia różnych faktów: historycznojęzykowych, porównawczojęzykowych, historycznokulturowych oraz botanicznych. Mimo to jednak wiele materiału należy wycofać, ponieważ nie da się go prawidłowo zidentyfikować (więcej: Waniakowa 2012, 38, 41). Właściwe rozpoznanie polega na przypisaniu nazwie gwarowej odpowiedniej polskiej nazwy naukowej gatunku (razem z ewentualnymi synonimami)

⁵ Są to na ogół wpływy gwar języków ościennych, nie języków literackich. Stąd problem źródeł obcych dodatkowo komplikuje odtworzenie procesów, które kształtowały daną formę w polskich gwarach.

⁶ Problemem tym zajmowałam się bardziej szczegółowo wcześniej (por. np. Waniakowa 2012, 35–42; 2017), zatem nie będę tu go szerzej rozwijała (por. na ten temat też Wróbel 2004, 66).

oraz naukowej nazwy łacińskiej wraz z odnośnikiem do nazwiska jej autora (a także z ewentualnymi synonimami), np. pol. gw. *plucne ziele* ‘miodunka plamista, syn. miodunka lekarska, *Pulmonaria officinalis* L.’ Jest to także konieczne w dalszych badaniach historyczno-porównawczych i w późniejszym porównywaniu z nazwami z innych języków.

Niezwykle istotnym problemem w ustalaniu pochodzenia gwarowych nazw roślin jest – wspomniana już – ich motywacja semantyczna. Najczęściej przyjmuje się, że w procesie nominacji działają następujące mechanizmy motywacyjne: wygląd rośliny, miejsce występowania, właściwości (faktyczne, np. lecznicze, i przypisywane – wiążące się z wierzeniami i legendami), przeznaczenie (także to związane z określonymi zwyczajami w danej społeczności wiejskiej) oraz inne specyficzne dla danego rodzaju czy gatunku⁷. Każdy z tych czynników ma wpływ na zawartość treściową nazw. Oczywiście, że każda z tych ogólnych motywacji rozkłada się na szereg motywacji szczegółowych. O podziałach nazw roślin ze względu na motywację pisano sporo (m. in. Pawłowski 1974, 163–169, Tokarski 1993, 340–341, Pelcowa 2001, 100, Waniakowa 2012, 63–68), podobnie o podstawowej roli motywacji semantycznej nazw roślin w ustalaniu ich etymologii (por. np. Dębowski, Waniakowa 2019, 173–200).

Innym, również ważnym, problemem są liczne drukarskie błędy w dawnych źródłach gwarowych zawierających nazwy roślin. W takich przypadkach trudno stwierdzić, czy dziwny zapis oddaje rzeczywiste brzmienie nazwy, czy jest to tylko przekręcenie spowodowane pomyłką typograficzną. Warto zauważyć, że część źródeł zawierających gwarowe nazwy roślin podaje zapisy fonetyczne lub półfonetyczne, odzwierciedlające w zamierzeniu autorów postaci brzmieniowe nazw, inne źródła podają nazwy „odtworzone” na podstawie brzmienia gwarowego, czyli w formie takiej, jaka istniałaby w języku ogólnym, a jeszcze inne w ogóle nie dostrzegają tego problemu i stosują wszelkie zapisy: fonetyczne, półfonetyczne oraz sprowadzone do języka ogólnego. Bardzo trudno jest w takich wypadkach ustalić faktyczne formy nazw (por. Waniakowa 2012, 42; 2015, 291).

Przy segregowaniu materiału gwarowego z zakresu nazw roślin obserwuje się zjawiska polisemii i homonimii. Widoczna jest wielość nazw dla jednego rodzaju bądź gatunku roślin, z drugiej strony zaś jedna nazwa może się odnosić do wielu rodzajów lub gatunków roślin. Oba te zjawiska, wynikające każdorazowo z motywacji semantycznej (por. wyżej), stanowią poważne utrudnienie w badaniu nazw gwarowych, zwłaszcza w analizie historyczno-porównawczej i etymologicznej. Nie można bowiem nigdy kierować się jedynie formą nazwy przy poszukiwaniach w źródłach i literaturze, trzeba zawsze się upewnić, że chodzi o właściwy, interesujący nas gatunek rośliny (por. Waniakowa 2015, 291).

Poprawnie zidentyfikowany, odpowiednio objaśniony semantycznie i właściwie zapisany materiał należy następnie porównać z materiałem leksykalnym obecnym w historycznych i współczesnych słownikach języka polskiego, poczynając od SS¹p i SP XVI. Trzeba także przeprowadzić poszukiwania w dawnych polskich zielnikach,

⁷ Taką motywację może stanowić na przykład pochodzenie rośliny. Widoczne to jest chociażby w nazwach tataraku zwyczajnego, *Acorus calamus* L.: *tatarski korzeń*, *tatareczuk*, *tatar* i inne, a także nazwa ogólnopolska, *tatarak*.

wychodząc od dzieła Jana Stanki (1472) i herbarzy XVI-wiecznych, jak np. Falimirza (1534), Spiczyńskiego (1542) czy Siennika (1568), przez późniejsze, jak Syreniusza (1613), po specjalistyczne opracowania, które dotyczą dawnych polskich nazw roślin, jak np. SN, Symb. i monografia Anny Spólnik (1990). Takie postępowanie jest nieodzowne, by skonstatować, czy mamy do czynienia z nazwami zakorzenionymi od dawna, być może od początku, w języku polskim, czy też z nazwami używanymi jedynie w gwarach. Zdarza się, że napotykamy warianty formalne nazw lub stwierdzamy, że dana nazwa odnosiła się w przeszłości do innego gatunku czy nawet rodzaju. Tego typu spostrzeżenia są niezwykle istotne jako przygotowanie do dalszych etapów pracy (por. Waniakowa 2015, 291–292).

Następną fazą badań historyczno-porównawczych jest konfrontacja z nazewnictwem botanicznym w językach słowiańskich, z uwzględnieniem zwłaszcza nazw gwarowych w poszczególnych językach. Badacz powinien czerpać ze słowników historycznych i współczesnych języków słowiańskich, słowników gwarowych (w tym z licznych słowników nazw roślin w wielu językach), atlasów językowych i opracowań specjalistycznych – zarówno językoznawczych (w tym przede wszystkim etymologicznych), jak i botanicznych. Literatura tego obszaru jest tak olbrzymia, że nie sposób tutaj choćby pobieżnie wymienić tytuły i autorów, ale jedynie korzystanie z niej zapewnia odpowiedni materiał porównawczy dla polskich nazw gwarowych. Przeprowadziwszy studia komparatystyczne w zakresie słowiańskich nazw roślin (w tym historycznych i gwarowych), można stwierdzić, czy badane polskie nazwy gwarowe mają nawiązania słowiańskie, czy są polskimi formami rodzimymi lub nawet autentycznymi wytworami użytkowników tutejszych gwar. Jeśli mają odpowiedniki w językach słowiańskich (choćby w jednym z nich), można już na tym etapie sporo powiedzieć o zasięgu geograficznym nazw i ich dziejach (por. Waniakowa 2015, 292).

Idąc w porównaniach dalej poza Słowiańszczyznę, widzimy, że wiele słowiańskich nazw roślin, w tym polskich i przede wszystkim polskich gwarowych, ma odpowiedniki semantyczne w innych językach europejskich. Aby to udokumentować, etymolog musi sięgnąć do opracowań i słowników języków niesłowiańskich, przede wszystkim niemieckich i łacińskich, ale także francuskich i greckich, jak np. Marzell (2000), André (1956), Genaust (2005). Tak skonfrontowany materiał może być podstawą głębszych analiz oraz pozwala na wyciąganie właściwych, odpowiednio umocowanych dokumentacyjnie wniosków co do pochodzenia polskich nazw gwarowych roślin (por. Waniakowa 2015, 292).

Przedstawiłam jedynie schemat postępowania przy dociekaniu pochodzenia gwarowych nazw roślin. Warto jednak pamiętać, że do każdej należy podejść indywidualnie i szczegółowo rozpatrywać wszystkie specyficzne cechy i warunki, jakie jej dotyczą. W badaniu genezy nazw za każdym razem inny czynnik może okazać się kluczowy.

Stosując omówione metody i postępując według prawideł warsztatu etymologicznego, można wśród gwarowych nazw roślin wyróżnić te odziedziczone, na które składają się nazwy rodzime, stare zapożyczenia i stare kalki, oraz nazwy ogólnopolskie, które są obecne także w gwarach, nazwy autentycznie gwarowe, faktycznie powstałe na polskim gruncie gwarowym, to jest będące wytworem inwencji użytkowników gwar, nowe kalki i nowe zapożyczenia. Przy nazwach odziedziczonych najważniejsza okazuje się ich historia i dotarcie do pierwszych poświadczeń. Przy nazwach rodzimych ważne

jest ściśle rozdzielenie, czy mają one rodowód prasłowiański lub jeszcze wcześniejszy, czy sięgają tylko staropolszczyzny. Przy starych zapożyczeniach istotne jest, kiedy i z jakiego języka zostały przejęte przez dawną polszczyznę. Przy starych kalkach niezmiernie ważne jest odkrycie nie tylko najwcześniejszych poświadczeń, ale także wykazanie, że w innych językach i ich historii mamy do czynienia z tym samym modelem semantycznym, który wywodzi się najczęściej od dawnych (średniowiecznych i starożytnych) łacińskich i greckich nazw roślin. Tylko porównywanie historycznych nazw roślin w językach europejskich uprawnia do stwierdzenia, że dana nazwa jest starą kalką. Wbrew pozorom, takich kalk wśród polskich gwarowych nazw roślin jest całkiem dużo (por. Waniakowa 2012, 174–185). Stosunkowo najmniej interesujące są ogólnopolskie nazwy roślin, które są używane także w gwarach. Bardzo ciekawe są natomiast nazwy roślin autentycznie gwarowe. Przy nich najważniejsze jest odkrycie właściwej motywacji semantycznej, co najczęściej wiąże się z bogatą sferą kulturową wsi, ze zwyczajami i wierzeniami, w tym wiarą w magiczne właściwości roślin. Tego rodzaju nazwy są często metaforami. Odkrycie ich podstaw i mechanizmu powstawania wymaga od badacza – etymologa, dialektologa i kulturoznawcy zarazem – dogłębnej znajomości szeroko pojętej kultury (i jej historii) danej społeczności wiejskiej. Wymaga doskonałej znajomości tradycji i uwarunkowań religijnych. Przy nazwach będących nowymi zapożyczeniami największą rolę odgrywa zasięg geograficzny w połączeniu ze wskazaniem podstawy zapożyczenia w języku ościennym lub jego gwarach. Przy nowych kalkach istotny jest nie tylko ich zasięg geograficzny, ale także wykazanie tożsamości semantycznej danych nazw z nazwami roślin w językach ościennych lub w gwarach tych języków.

Szczególnie cenne okazuje się odkrywanie w ten sposób starych i nowych kalk wśród gwarowych nazw roślin. Przy podejściu wyłącznie synchronicznym robią one bowiem wrażenie nazw rodzimych, a nawet autentycznie gwarowych, ponieważ nie różnią się od nich ani formalnie, ani znaczeniowo, gdy tymczasem ich tradycja jest długa i bogata, a zasięg szeroki, ponieważ mają odpowiedniki – poza Słowiańszczyzną – także w wielu językach niesłowiańskich, a ich korzenie sięgają średniowiecza, a niekiedy starożytności.

Opisany w niniejszym tekście sposób historyczno-porównawczego badania gwarowych nazw roślin sprawdza się oczywiście nie tylko w odniesieniu do polskiego materiału gwarowego, ale także w zakresie gwarowych nazw roślin innych języków słowiańskich i w ogóle europejskich, co można stwierdzić, biorąc pod uwagę liczne odpowiedniki formalne i semantyczne nazw polskich. Co więcej, uwidacznia się przy tego rodzaju analizach wspólnota kultury europejskiej, która datuje się od starożytności i średniowiecza. Warto zwrócić uwagę, że do tej wspólnoty należą także kultura i tradycje użytkowników gwar polskich. Z zebranych tu rozważań ponadto wynika, że językoznawca, zajmujący się gwarowymi nazwami roślin w ujęciu historyczno-porównawczym, musi być zarówno etymologiem, jak i dialektologiem oraz kulturoznawcą, który dodatkowo dysponuje sporą wiedzą botaniczną.

Trzeba zatem na koniec jeszcze raz podkreślić, że w sferze etymologii gwarowych nazw roślin ogromnie ważne są nie tylko ich formy, ale też motywacja semantyczna i historia. To po ich zbadaniu (za pomocą metody historyczno-porównawczej) można wywodzić wnioski etymologiczne, gdzie kluczową rolę odgrywa końcowe

stwierdzenie, czy dana nazwa gwarowa rośliny jest autentycznie gwarowa, czy jest odziedziczona lub zapożyczona. Ponadto niezwykle istotne jest, że metodologia etymologicznych badań gwarowych, oprócz zwykłych zasad stosowanych w dociekaniach etymologicznych, musi obejmować wpływ realiów wiejskich, tradycji, wierzeń, zwyczajów itd., innymi słowy, całokształtu kultury wiejskiej na motywację semantyczną słownictwa gwarowego. Stąd badania etymologiczne nad słownictwem gwarowym wymagają od badaczy dużo bogatszego warsztatu etymologicznego i dodatkowej wiedzy z zakresu dialektologii, historii kultury wiejskiej oraz etnologii.

Literatura

- André J. (1956), *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris.
- Boryś W. (2005), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Cienkowski W. (1972), *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa.
- Dębowski P., Waniakowa J. (2019), *Semantic Motivation of Plant Names as Part of their Etymology*, [w:] *The Landscape of Lexicography*, eds A. Villalva, G. Williams, Lisboa, s. 173–200.
- Falimirz S. (1534), *O ziołach i mocy jich*, Kraków.
- Genaust H. (2005), *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*, Dritte, vollständig überarbeitete und erweiterte Ausgabe, Hamburg.
- Marzell H. (2000), *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, t. I–V, Fotomechanischer Nachdruck der Erstausgabe 1943–1958, Köln.
- Pawłowski E. (1974), *Polskie nazwy roślin. (Próba klasyfikacji semantycznej)*, [w:] *Studia indoeuropejskie*, red. J. Kuryłowicz, Prace Komisji Językoznawstwa, t. 37, Wrocław –, s. 163–169.
- Pelcowa H. (2001), *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- SGP, *Słownik gwar polskich*, opr. przez Pracownię Dialektologii Polskiej (dawniej Zakład Dialektologii Polskiej) Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, red. M. Karaś, S. Urbańczyk, J. Reichan, J. Okoniowa, B. Grabka, R. Kucharzyk, Wrocław – Kraków –, 1979–.
- Siennik M. (1568), *Herbarz, to iest zioł tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie [...]*, Kraków.
- Sławski F. (1998), *Pięćdziesiąt lat nad etymologią*, „Rocznik Sławistyczny”, LI, s. 3–5.
- SN, Majewski E., *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich [...]*, t. I–II, Warszawa 1889–1898.
- SP XVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław –, 1966–.
- Spiczyński H. (1542), *O ziołach tutecznych i zamorskich i mocy ich*, Kraków.
- Spólnik A. (1990), *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Prace Komisji Językoznawstwa PAN w Krakowie, nr 58, Wrocław –.
- SStp., *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław 1953–2002.
- Stanko J. (1472), *Antibolomenum Benedicti Parthi* [rękopis przechowywany w Bibliotece Krakowskiej Kapituły Katedralnej, nr Ms 225].
- Symb., J. Rostafiński, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi [...]*, t. I–II, Cracoviae 1900.

- Syrenius S., (1613), *Zielnik herbarzem z ięzyka Łacińskiego zowią* [...], Kraków.
- Tokarski R. (1993), *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 335–362.
- Waniakowa J. (2012), *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.
- Waniakowa J. (2015), *Jak badać pochodzenie i historię gwarowych nazw roślin?*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, LXXI, s. 289–298.
- Waniakowa J. (2017), *The problem of plant identification in etymological research on Slavic phytonyms*, [w:] *Etymological research into Czech. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September*, *Studia etymologica Brunensia*, vol. 22, red. I. Janyškova, H. Karlikova, V. Boček, Praha, s. 459–470.
- Wróbel H. (2004), *Związki staroczesko-staropolskie w terminologii botanicznej*, Kraków [przedruk z: *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach, Prace Katedry Języka Polskiego II*, Katowice 1962, s. 105–137].

Renata Kucharzyk

Polska Akademia Nauk w Krakowie

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0003-3197-0336; e-mail: renata.kucharzyk@ijp.pan.pl

Funkcjonowanie słownictwa gwarowego w komunikacji internetowej – problemy metodologiczne

Abstrakt: Celem tego artykułu jest omówienie niektórych problemów metodologicznych pojawiających się w badaniach nad zjawiskiem funkcjonowania słownictwa gwarowego w komunikacji internetowej. Przedmiotem refleksji jest występowanie dialektyzmów leksykalnych w wypowiedziach internautów na forach internetowych i prywatnych blogach, na których dominuje potoczna odmiana polszczyzny. Poruszone kwestie metodologiczne dotyczą m.in. sposobów prowadzenia kwerendy w Internecie, trudności pojawiających się przy ekscerpcji wyrazów gwarowych wynikających z uwarunkowań fonetyczno-ortograficznych. Zwrócono także uwagę na aspekt semantyczny i funkcjonalny obecności słownictwa gwarowego w Internecie.

Słowa kluczowe: słownictwo gwarowe, komunikacja internetowa, metodologia.

Abstract: Dialect vocabulary in the Internet communication – methodological problems. The aim of this article is to discuss some of the methodological problems arising in research into dialect vocabulary in the Internet communication. The discussed subject is the occurrence of lexical dialectisms in the statements of online chat users and in private blogs where colloquial Polish prevails. The methodological issues raised here concern, among other things, the ways of conducting online queries, the difficulties arising in the excerption of dialectisms resulting from the phonetic and orthographic conditions. Attention has also been drawn to the semantic and functional aspects of dialectal vocabulary in the Internet.

Keywords: dialectal vocabulary, Internet communication, methodology.

Mogłoby się wydawać, że Internet i gwary ludowe to zjawiska niemające ze sobą wiele wspólnego. Pierwsze kojarzy się z nowoczesnością, rozwojem technicznym, z globalnym zasięgiem, drugie, będące jednym z wyznaczników wiejskości – z zacofaniem, wstecznością, zaściankowością, ograniczeniami i deficytami na różnych płaszczyznach. Gwary – jak uważa Bogusław Wyderka – „można określić jako «systemy wariantywne», zróżnicowane geograficznie o niewielkim zasięgu komunikacyjnym, wyizolowane i nacechowane społecznie, słabo rozwinięte funkcjonalnie, ograniczone w zasadzie do form mówionych” (Wyderka 2014, 107). Jeśli uwzględnimy wspomniane kontrasty, specyfikę funkcjonalną gwary, jej mały prestiż, to raczej trudno oczekiwać obecności tego kodu w komunikacji internetowej.

Z drugiej strony jednak wiemy, że Internet stanowi „medialny tygiel odmianowy”, „medialny tygiel dyskursywny” (Gajda 2000, 19). Te określenia komunikacji

internetowej – jak stwierdza Stanisław Gajda – „zwracają uwagę na procesualne współwystępowanie różnorodnych elementów, na ich dynamiczne spotkanie, zderzenie oraz wręcz chaotyczne mieszanie się” (Gajda 2000, 20). Okazuje się, że jednym z elementów tej mozaiki są gwary ludowe. Ich obecność w komunikacji internetowej przybiera różne formy. W sieci znajdziemy – obok tworzonych przez specjalistów opracowań naukowych poświęconych gwarom, korpusów nagrań, korpusów tekstów – także amatorskie słowniczki gwarowe z różnych regionów, rozmaite teksty gwarowe, teksty folkloru czy wreszcie różnorodne próby stylizacji gwarowej. Poza tymi łatwo rozpoznawalnymi świadectwami wykorzystania gwary w komunikacji internetowej mamy do czynienia także z mniej wyrazistymi przypadkami. Mianowicie, pewne elementy kodów gwarowych ze wszystkich płaszczyzn języka (fonetycznej, morfologicznej, składniowej i leksykalnej) są wykorzystane przez internautów – świadomie i nieświadomie – jako tworzywo wypowiedzi. Innymi słowy, niektóre właściwości gwary, czy to pewne cechy fonetyczne, leksykalne czy inne, znajdziemy w komentarzach, postach, wpisach na blogach itp. Występowanie elementów gwary w komunikacji internetowej to zjawisko dla dialektologa frapujące, jednocześnie dosyć trudne do naukowej analizy.

W zasadzie niemożliwe jest wypracowanie jednej metodologii do badania przejawów obecności gwary w Internecie. Inną metodę trzeba zastosować w przypadku tekstów na stronach i w portalach poświęconych gwarze, gdzie mamy do czynienia z wypowiedziami w całości napisanymi gwarą bądź też stylizowanymi na gwarę. Inaczej trzeba podejść do wypadków wykorzystania elementów gwarowych w tekstach niegwarowych. Metodologia będzie się też różnić w zależności od tego, którą płaszczyzną języka będziemy się zajmować. Innych procedur będą wymagały badania nad gwarowymi cechami fonetycznymi, innych – morfologia i składnia, jeszcze innych – leksyka.

Zamierzeniem tego artykułu jest zarysowanie niektórych problemów metodologicznych pojawiających się w badaniach nad zjawiskiem wykorzystania słownictwa gwarowego w tworzonych spontanicznie, nieukierunkowanych na całościową stylizację gwarową wypowiedziach internautów.

Słownictwo dialektalne zawsze sprawiało pewne problemy w badaniach ze względu na znikomą regularność, małą powtarzalność występowania wyrazów, zmienność w czasie i przestrzeni. W sytuacji zmian obyczajów komunikacyjnych, przeniesienia znacznej liczby kontaktów do Internetu – obok dobrze znanych problemów wynikających ze wspomnianej nieregularności i otwartości systemu leksykalnego – pojawiają się nowe problemy badawcze. Oczywiście jest, że w zakresie badań funkcjonowania dialektyzmów¹ w komunikacji zachodzącej w wirtualnej przestrzeni w zasadzie nieprzydatne są metody badań słownictwa wypracowane przez klasyczną dialektologię².

Musimy na wstępie uczynić jeszcze jedno zastrzeżenie. Nie ma na obecnym etapie – jak się zdaje – możliwości całościowej analizy zagadnienia funkcjonowania leksyki

¹ Dialektyzm jest rozumiany jako „jakikolwiek element językowy odczuwany współcześnie przez użytkowników języka] ogólnego jako należący do jednego z dialektów lub gwar tego języka, inaczej mówiąc: element językowy nacechowany stylistycznie jako gwarowy” (EJP, 68).

² Na rozmaite trudności metodologiczne związane z badaniem słownictwa gwarowego zwracano wielokrotnie uwagę, por. m.in. Kaś 1994; 2001; Kucharzyk 2003; 2012; Pelcowa 2001; 2012.

gwarowej w komunikacji internetowej. Zasadniczą przeszkodą są względy praktyczne. Nie jest możliwy pełny opis ze względu na rozległość obszaru badań, jego różnorodność, ogrom tekstów, które należałoby przeanalizować, brak możliwości w pełni automatycznego wyszukiwania leksemów gwarowych. Tak o komunikacji internetowej pisze Władysław Lubaś: „Trudno uwierzyć, aby znalazła się pojedyncza istota ludzka, która byłaby zdolna do pełnego uczestnictwa w takim procesie komunikacyjnym, a w konsekwencji także do naukowej idealizacji tego procesu” (Lubaś 2013, 129).

Badacz językoznawca niedysponujący dużym zespołem musi zatem podejść selektywnie do analizy, jest bowiem w stanie opracować tylko wybrany fragment tego obszernego zagadnienia. Podstawową kwestią jest więc zdefiniowanie zadania badawczego. Jeśli patrzymy na zjawisko z perspektywy dialektologa zajmującego się pozycją gwar we współczesnej przestrzeni komunikacyjnej, to – uwzględniając dosyć szybki regres terytorialnych odmian polszczyzny – jednym z najważniejszych celów badań winno być ustalenie, jakie elementy gwarowe jeszcze funkcjonują i jakie czynniki decydują o ich żywotności³.

Dla tak nakreślonego celu odpowiednie pole badawcze stanowią wpisy internautów na forach, w portalach społecznościowych i niektórych blogach. W przywołanych tutaj obszarach komunikacyjnych mamy do czynienia zasadniczo z językiem potocznym rozumianym jako jego stylistyczno-komunikacyjna odmiana (Dunaj 1994). Komunikacja dokonująca się pomiędzy internautami we wspomnianych miejscach często ma formę dialogu, jest zbliżona w charakterystyce do kontaktów mówionych odbywających się w sytuacji nieoficjalnej. Można przyjąć, że internauta wypowiada się swobodnie, w sposób nieskrępowany, językiem, którym posługuje się na co dzień. Interlokutorzy pozostają w relacji nieoficjalnej, pełnią równorzędne role. Internet stwarza równe warunki wszystkim, jest to medium bardzo egalitarne, pozwalające w dowolnej formie uczestniczyć w komunikacji wszystkim, którzy mają na to ochotę.

Wybór takiego obszaru badań pozwoli wysnuć także pewne wnioski natury ogólnej. Na podstawie analizy wypowiedzi użytkowników Internetu możemy ustalić, co z gwar pozostaje w języku potocznym, a to w kontekście przyszłości gwar rzecz bardzo ważna.

Badanie funkcjonowania dialektyzmów w komunikacji internetowej w nakreślonym przez nas obszarze ma złożony charakter. Można wskazać kilka jego głównych etapów: 1) rozpoznanie wyrazów gwarowych w wypowiedziach internautów; 2) opisanie ich znaczeń; 3) określenie funkcji, jakie pełnią.

Kluczowe dla realizacji założonego celu jest wyselekcjonowanie gwaryzmów leksykalnych, którymi posługują się internauci. Metoda postępowania w przypadku badań słownictwa gwarowego w Internecie musi być inna niż w przypadku słownictwa

³ O szczególnej trwałości słownictwa gwarowego przekonują dotychczasowe obserwacje językoznawców. Halina Kurek konkluduje: „Analiza poszczególnych płaszczyzn systemu gwarowego pozwala stwierdzić, że mowa ludności wiejskiej najtrwalej zachowywana jest w słownictwie. To swoisty paradoks, ponieważ [...] powojenne przeobrażenia gwar najszybciej dokonały się właśnie na płaszczyźnie leksykalnej [...]. Sprzeczność ta jest jednak pozorna, bowiem słownictwo, jako najbardziej wyrazisty składnik systemu gwarowego, jest zwykle uświadamiane przez większość mieszkańców wsi. Świadomość faktu językowego to z kolei podstawowy i zarazem konieczny warunek zarówno do wprowadzenia zmiany językowej, jak i utrzymania określonych elementów w formie niezmienniej” (Kurek 2018, 205).

gwarowego funkcjonującego w środowisku wiejskim, gdzie przedmiotem badań jest kod rozwinięty na substracie gwarowym, współcześnie określany jako kod mieszany lub język mieszkańców wsi, ponieważ w wypowiedziach internautów mamy do czynienia z językiem potocznym, w którym pojawiają się jedynie pojedyncze elementy gwarowe.

Kwerenda prowadzona w Internecie to proces żmudny i czasochłonny. Dialektyzmy można wyszukiwać na kilka sposobów. Pierwsza metoda to systematyczna, całościowa lektura wybranych forów internetowych ukierunkowana na pozyskanie wyrazów gwarowych. W przypadku badań prowadzonych przez jednego badacza metoda ta przynosi niezbyt zadowalające rezultaty. Bardziej efektywny jest drugi sposób, który można by określić mianem badań celowanych. Opracowujemy wówczas listę leksemów gwarowych (o czym niżej), których występowanie w komunikacji internetowej chcemy zweryfikować. Następnie wpisujemy do wyszukiwarki każdy z wyrazów i badamy jego występowanie. Także ta metoda obarczona jest pewnymi mankamentami. Narzędzia wyszukiwania są opracowane dla języków standardowych. Leksemy gwarowe często nie zostają rozpoznane przez narzędzia przeszukujące sieć, zwłaszcza wtedy gdy występują w innej niż podstawowa formie fleksyjnej. Dlatego dla każdej z szukanych form trzeba wprowadzić osobne zapytanie. Przykładowo, wpisując w wyszukiwarkę czasownik *zakląknąć* ‘zapaść się do wewnątrz’, nie otrzymamy w wynikach poświadczeń formy imiesłowu *zakląknięty*, więc musimy tę formę wpisać osobno i to uwzględniając wszystkie możliwe formy fleksyjne (*zakląknięta*, *zakląknięte* itd.) Dopiero wówczas będziemy mieli pełną informację o tym, czy dany wyraz gwarowy występuje w komentarzach internautów, czy nie.

Można też zastosować podejście hybrydowe i połączyć oba rodzaje kwerend. Często zdarza się, że poszukując wytypowanego wcześniej leksemu, docieramy do miejsca, w którym występują kolejne dialektyzmy. Dla przykładu, szukając poświadczeń rzeczownika *chodok*, znajdujemy przy okazji zaimek *naski* („Lubie czytać między wierszami, a zawsze myślałem, że Lysack to ‘naski chodok’” [<https://forumarchiwum.gry-online.pl>])⁴.

Dodatkowym problemem jest fakt, że wyszukiwarki często nie rozróżniają pewnych znaków diakrytycznych. I tak, gdy sprawdzamy funkcjonowanie dialektyzmu *šturać* ‘drażnić, zaczepiać, dźgać, poszturchiwać’, wyszukiwarka Google pokazuje nam w wynikach m.in. wyrazy *šturac* i *sturać* (i to nawet w sytuacji, gdy ograniczyliśmy wyszukiwania do języka polskiego). Ponadto – jak wiemy – internauci dosyć nonszalancko podchodzą do znaków diakrytycznych i często je pomijają w zapisie⁵. Jeśli interesuje nas na przykład występowanie leksemu *skrościały* ‘pokryty krostami’, musimy

⁴ Do przeszukiwania zasobów Internetu użyto wyszukiwarki Google, dostęp do cytowanych stron – czerwiec 2020 roku. W cytatach z Internetu zasadniczo zachowano pisownię i interpunkcję zgodną z oryginałem, usunięte zostały pojedyncze literówki wpływające na zrozumiałość tekstu. Ze względu na oszczędność miejsca podane zostały tylko adresy witryn głównych.

⁵ Warto tu przytoczyć wypowiedź Małgorzaty Kity, która podsumowuje dyskusje badaczy dotyczące łamania norm ortograficznych przez internautów: „W diagnozach podejmuje się problem stanu wiedzy i umiejętności ortograficznych w społeczeństwie polskim, ale też wskazuje się czynnik nonkonformizmu czy anarchizmu, liberalizmu, gry językowej z konwencją ortograficzną. Te propozycje nie muszą pozostawać w sprzeczności: niewiedza jednych nie wyklucza kreatywności innych. Indywidualne lub grupowe

przeszukać Internet nie tylko pod kątem możliwych form koniugacyjnych, ale i graficznych typu *skrosciały*, *skrosciały* itd., por.:

A TY KOGO SIE CHWYTASZ PATUSIE SKROSCIAŁY. NIE SADZISZ ZE CIEBIE SLUCHAJA DOROSLI DOJRZALI I MADRZY LUDZIE (glamrap.pl).

20 lat spłacać będziemy za te trefno-trafne wybory. Nie zebrze tylko mówię jak jest a to będzie zawsze cie boleć stary skrosciały cwoku (forum.pomorska.pl).

Problemów nastęrcza również postać dialektyzmów wynikająca z uwarunkowań fonetycznych. Wyrazy gwarowe pojawiają się w komunikacji internetowej z pewnymi cechami wymowy gwarowej albo są ich pozbawione. Ten fakt należy uwzględnić w poszukiwaniach. Ilustracją może być leksem *boruczeć* ‘wydawać niski, przeciągły głos’, który jest poświadczony zarówno w postaci zmazurzonej, jak i bez mazurzenia.

Coś dawało dziwne dźwięki przy ruszaniu, podejrzewałem tłumik i wczoraj ruszyłem mocniej i auto zaczęło „boruceć” :-/ (<http://hyundaiklub.pl>).

mam problem z pralką whirlpool fl 243 ponieważ wszystko działa w niej do pewnego momentu a mianowicie jak wypuści większą część wody po praniu i wirowaniu również zaczyna niemilosiernie boruczeć tak jak by była w niej jakaś dodatkowa pompka która wysysa resztki wody i sie „zacierała” (<https://www.elektroda.pl>).

Paralelne występowanie dialektyzmów z zachowanymi właściwościami wymowy gwarowej lub bez nich obserwujemy dosyć często, np. *chorlak* / *chorlok* ‘człowiek chory’, *rozpucyć* / *rozpuczyć* ‘rozdać’, *špilor* / *špilor* ‘rodzaj dużego szydła’, *uflogać się* / *uflogać się* ‘ubrudzić się’, *ždurać* / *ždurać* ‘lekko uderzać, trącać czymś, szturchać, kłuć’.

Lubi wlezc do stawu poplywac albo sie uflagac w blocie wycierajac sie w to blocko (<https://forum.gazeta.pl>).

Ja swojego pierwszy raz kąpałam jak miał koło 5 miesięcy, bo się tak uflogał, że sytuacja zmusiła (<https://wizaz.pl>).

Mój nieodżałowanej pamięci Ciapek dostawał „kota” :lol: gdy w tv leciał jakiś film przyrodniczy i było slychac śpiew ptaków – wskakiwał na telewizor i ždurał łapa do głośnika (<https://www.olympusclub.pl>).

a czy orientuje sie ktos czy pamiec immo tzn kosc pętla i pestka z vectry b spasi do omy? kość wizualnie identyczna, a pytam bo mam niepotrzebny komp z vb 1.8 kompletny z immo a nie chciałym ždurać w swoim ori (<http://forum.omegaklub.eu>).

modyfikowanie zasad ortograficznych czy ich ignorowanie może pozostawać w związku z tzw. językiem prywatnym, który jest indywidualną właściwością i wyborem jednostki” (Kita 2015, 68).

Oprócz różnic wynikających z wymowy gwarowej w zapisie dialektyzmów pojawiają się także wahania ortograficzne. Internauci często nie wiedzą, jak zapisać dialektyzmy, bo te zwykle nie mają ustalonej pisowni, a nawet, jeśli mają, to wiedza o tym jest niewielka. Przykładowo, notowany w SJPD z kwalifikatorem *gwarowy* czasownik *chamrać* ‘gadać, obgadywać’, ‘targać, tarmosić, miąć’ w wypowiedziach użytkowników Internetu jest także poświadczony w pisowni *hamrać*. Z kolei czasownik *rzegotać* ‘grzechotać’, nienotowany przez słowniki współczesnej polszczyzny ogólnej, a więc pozbawiony regulacji ortograficznych, niekiedy jest zapisywany w postaci *żegotać*, por. np.:

Przykręć osłony termiczne i przestanie żegotać. Katalizatory zostaw w spokoju (<http://por-scheclub.pl>).

Mam taki problem w aucie Ford 2.0 Tdci. Auto straciło moc oraz zaczęło coś rzegotać w turbinie ([facebook.com](https://www.facebook.com)).

Brak ustalonej ortografii zmusza zatem badacza do sprawdzenia kilku możliwych zapisów wyrazu. Nakładające się na siebie problemy fonetyczno-ortograficzne powodują, że liczba wariantów, które musimy sprawdzić w przypadku jednego dialektyzmu leksykalnego, jest naprawdę duża, ale tylko taka kompleksowa kwerenda pozwoli ustalić zakres i częstotliwość występowania określonych leksykalizmów gwarowych.

Niezależnie od przyjętej metody pozyskiwania materiału do badań istotne jest utworzenie swoistego korpusu, na który złożą się szerokie konteksty zawierające poszukiwane leksemy, bo to umożliwi ocenę, jaką funkcję pełni lekсыka gwarowa w analizowanych wypowiedziach. Taka baza musi zostać utworzona, ponieważ Internet to medium bardzo dynamiczne, jego zasoby zmieniają się nieustannie, niektóre teksty są dostępne bardzo długo, inne znikają w krótkim czasie.

W nawiązaniu do kwerendy celowanej pojawia się pytanie, jak sporządzić listę leksemów podlegających analizie. Liczba leksemów objętych badaniem musi być odpowiednio duża i na liście muszą znaleźć się wyrazy reprezentujące różne kategorie gramatyczne i semantyczne. Z moich dotychczasowych obserwacji wynika, że zbadanie około dwóch tysięcy leksemów pozwala na wyciągnięcie wiarygodnych wniosków na temat funkcjonowania dialektyzmów w komunikacji internetowej.

Ponieważ badamy występowanie dialektyzmów w języku potocznym, to siłą rzeczy przedmiotem analizy mogą być tylko leksemy dyferencyjne. Przy ustalaniu dyferencyjności leksemów należy odwołać się do kryterium słownikowego. Punktem odniesienia będą słowniki ogólnogwarowe i regionalne. Jednak ze względu na ich niepełność trzeba wykorzystywać także inne opracowania słownictwa gwarowego, np. monografie gwarowe, artykuły naukowe, a nawet popularnonaukowe oraz amatorskie słowniki gwarowe, żeby znaleźć potwierdzenie, że dany leksem czy jego konkretne znaczenie mają swoje źródło w dialektach, a nie są efektem kreatywności internautów.

Z pewnością wystąpią też trudności z wyodrębnieniem lekсыki gwarowej spośród innych warstw leksykalnych, zwłaszcza spośród potocyzmów. Niektóre z wyrazów potocznych mają proveniencję gwarową, np. *drapak* ‘stara, zdarta miotła’, *ryczeń* ‘płakać’, *wyskrobek* ‘ostatnie dziecko, zwłaszcza niemłodych rodziców’ (przykłady za:

Śliwiński 1978, 187). Rodzi się zatem pytanie, jak je traktować. Czy jako wyrazy przynależne do gwary, czy jako leksemy z języka ogólnego. Władysław Lubaś tak pisze:

W kartotece przygotowywanego przez nas Słownika mamy dziesiątki potocyzmów, które są jednocześnie dialektyzmami, znajdują się więc na pograniczu między dialektyzmami a potocyzmami, ale ogólnopolski zasięg decyduje o ich potoczności. [...] Częstkowe tylko porównania słownictwa gwarowego z potocznym pokazują, że dialekty są źródłem niezliczonych potocyzmów, a jedynym sprawdzalnym kryterium ich rozdzielenia są zasięgi (Lubaś 1996, 110).

Wydaje się, że ogólnopolski zasięg nie przeczy gwarowości analizowanych leksemów, przecież i w gwarach mamy do czynienia z leksemami ogólnogwarowymi. Rozstrzygnięcia, jak traktować wspomniane wyżej wyrazy, muszą być dokonywane również w oparciu o kryterium słownikowe. Jeżeli wyraz jest notowany przez słowniki polszczyzny ogólnej i występuje tam z kwalifikatorem *potoczny* lub bez kwalifikatora, to – analizując zjawisko obecności dialektyzmów we współczesnej komunikacji językowej – nie należy go uwzględniać. Jeśli natomiast w słownikach polszczyzny ogólnej ma kwalifikator *gwarowy*, to taki leksem może być objęty badaniem.

W tym miejscu trzeba się zastanowić nad zagadnieniem leksykalizacji wyrazów w postaci gwarowej. Jak traktować wyrazy, które od ogólnopolskich różnią się tylko tym, że pojawiają się w nich cechy wymowy gwarowej. Czy wyrazy takie, jak *druślak*, *raśpla* będziemy traktować jako dialektyzmy leksykalne, czy raczej uznamy, że są to wyrazy języka ogólnego, którym nadano gwarową postać fonetyczną (w USJP *durszlak* ‘cedzak’ występuje jako *potoczny*, podobnie *raszpla* ‘obraźliwie o kobiecie’ z kwalifikatorami *potoczny*, *pospolity*). Z kolei w SJPD mamy hasła *bajczyk*, *bajczarka*, które we wpisach internautów zasadniczo przybierają formę *bojczyk*, *bojcorka*. Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta. Trzeba każdorazowo dokonać rozstrzygnięcia, czy mamy do czynienia z leksykalizacją, czy jest to doraźne nadanie cech wymowy gwarowej konkretnemu wyrazowi (lub po prostu użycie wyrazu w takim brzmieniu, jakie ma w gwarach). W rozstrzygnięciu tego dylematu pomaga częstotliwość występowania wyrazu w określonej postaci. Ponieważ *bojczyk*, *bojcorka*, *druślak*, *raśpla* są rozpowszechnione w przytoczonych postaciach, można skłaniać się do uznania ich za dialektyzmy leksykalne, a nie fonetyczne. Innymi słowy, uznamy, że te wyrazy funkcjonują w postaci gwarowej i w tej formie ulegają leksykalizacji.

Kolejnym etapem w badaniu gwaryzmów jest opisanie ich znaczeń, co nieraz bywa bardzo trudne ze względu na polisemiczność leksemów gwarowych już w wyjściowych systemach, na co nakłada się zmiana semantyki na gruncie języka potocznego, a kontekst nie zawsze pozwala na precyzyjną definicję. Przywołajmy tu wyraz *szkut*, który w gwarach ma kilka znaczeń: ‘chłopak’ (bądź jako określenie neutralne, bądź z nacechowaniem ekspresywnym), ‘syn’, ‘dziecko, malec’, ‘osoba niskiego wzrostu’, ‘włos’, ‘guz na głowie’ (KSGP PAN). W komentarzach internautów występuje niekiedy w znaczeniach niepotwierdzonych w gwarach, np.:

fiaty to dziadowskie często zawodne auta – wiem co mówię bo miałem nowiutkiego fiata z salonu – dzięki bogu już go nie mam i nigdy już fiata nie kupię – a ten szkut dodatkowo jest drogi i plastikowy (<http://moto-wiadomosci.pl>).

HOLANDIA TO KRAJ MAŁY OT TAKI SZKUT, A SKACZE JAK PCHŁA NA SMYCZY, TAK JAK TIMERMAN W UNI DO POLSKI MOŻE KTOS TEGO SZKUTA POSTAWI DO PIONU?? (<http://news.fakty.interia.pl>).

Możemy przypuszczać, że tutaj *szkut* występuje w znaczeniu ‘coś niewielkich rozmiarów’ i jest to najprawdopodobniej innowacja semantyczna, która dokonała się już poza systemem gwarowym, w odmianie potocznej polszczyzny. Takie użycia są również ciekawe i powinny być objęte refleksją językoznawców, pokazują bowiem możliwe kierunki rozwoju semantycznego wyrazów pochodzących z gwar.

Warto też zauważyć, że badacz, który zna dobrze gwarę, a najlepiej jest jej czynnym użytkownikiem, ma większe możliwości skutecznego wychwycenia leksemów gwarowych z wypowiedzi internautów. Chodzi tu zwłaszcza o takie wyrazy, które formalnie nie różnią się od leksemów ogólnopolskich, ale mają inne znaczenie w gwarach, np. *czasowy* ‘mający dużo czasu’, *honorowy* ‘wyniosły, zarozumiały’, *oszukać się* ‘naszukać się’, *szczery* ‘hojny, nieskąpy’, *wnet* ‘niemal, prawie’. Tego typu wyrazy najtrudniej wyekscerpować z tekstów opublikowanych w sieci, ponieważ w wynikach wyszukiwania uzyskujemy przede wszystkim użycia właściwe polszczyźnie ogólnej. Badacz musi przejrzeć setki stron, by znaleźć te, na których wyraz występuje w znaczeniu typowym dla gwary.

Zastanawiając się nad metodologią badań, nie sposób pominąć zagadnienia geografii językowej. Nestor polskiej dialektologii, Jerzy Reichan (1990, 136), podkreśla, iż „[p]raktyka dialektologiczna i leksykograficzna poucza, że przestrzeń dialektalna jest bardzo silnie zróżnicowana tak pod względem leksykalnym, jak semantycznym”. Ten aspekt jest z punktu widzenia dialektologii bardzo ważny. Istotą gwar i dialektów jest ich ściśle określona geograficzna lokalizacja, ograniczenie do konkretnego terenu. W rezultacie słownictwo gwarowe stanowi zbiór bardzo zróżnicowany. Składają się na niego zasoby poszczególnych dialektów, a na te z kolei poszczególnych gwar. To zróżnicowanie ma wpływ na funkcjonowanie dialektyzmów w sieci i pociąga za sobą konsekwencje metodologiczne w ich badaniu. Jedną z charakterystycznych cech komunikacji w cyberprzestrzeni jest jej swoista dyslokacja, nie ma wyraźnie określonego miejsca, gdzie ona się dokonuje. W jednej dyskusji internetowej mogą uczestniczyć osoby pochodzące z różnych stron Polski. Jeśli w ich wypowiedziach pojawiają się dialektyzmy, to najprawdopodobniej mają one określoną semantyczno-formalną specyfikę, wyrastającą z konkretnego podłoża gwarowego. Może także dojść do zderzenia wystąpienia tych samych leksemów gwarowych, ale reprezentujących różne systemy, co powoduje nieraz zaburzenie komunikacji, a dla badacza oznacza trudność z ustaleniem znaczenia. Przykładem może być wspomniany już *szkut*, który w niektórych gwarach ma znaczenie ‘młody chłopak’, a w niektórych ‘dziecko, malec’. W niektórych kontekstach badacz nie jest w stanie rozstrzygnąć, z którym znaczeniem ma do czynienia, np.:

Złote czasy tej muzyki <3 Co prawda skutem byłem wtedy (dalej jestem) ale żałuję, że nie urodziłem się wcześniej, żeby móc to przeżywać (<https://www.clipdoox.com>).

Analiza takich użyć wiąże się ze skrupulatnym śledzeniem aktywności danego internauty, szukaniem jakichś wskazówek socjolingwistycznych pomagających ustalić jego pochodzenie i na tej podstawie wnioskować, który system gwarowy reprezentuje, a w konsekwencji, w którym znaczeniu dany leksem został użyty. Często jednak zdarza się, że pozyskanie tych danych nie będzie możliwe i pytanie o precyzyjną definicję dialektyzmu pozostanie bez odpowiedzi.

Kolejnym ważnym etapem analizy jest określenie funkcji, jaką leksemy gwarowe pełnią w zebranych wypowiedziach: funkcję nominacyjną, ekspresywną czy inną. Warto w tym względzie zwrócić uwagę na specyfikę forów internetowych, które nieraz bardzo się różnią między sobą. Na niektórych, zwłaszcza tematycznych, na których wypowiadają się osoby interesujące się określonym zagadnieniem (np. sportem, gotowaniem, motoryzacją), zasadniczo dominuje przekaz informacji. W tych miejscach dialektyzmy pojawiają się przede wszystkim ze względu na ich warstwę znaczeniową. Natomiast na innych, na przykład na forach portali informacyjnych, gdzie pojawiają się komentarze pod artykułami i wiadomościami, sam komunikat jest mniej istotny, ważniejsze są emocje. Dialektyzmy leksykalne są tu wykorzystywane ze względu na ich wartość ekspresywną. Oczywiście, to rozróżnienie nie działa bezwyjątkowo, jednak da się zauważyć taką prawidłowość.

Ważną sprawą jest też zmiana nacechowania wyrazów gwarowych, którą dosyć często możemy obserwować w komunikacji internetowej. W wypowiedziach internautów zauważamy rozmaite ekspresywizmy wtórne, stanowiące „efekt derywacji stylistycznej, czyniącej środkiem ekspresji językowej gwarowe pochodzenie, rzadziej brzmienie słowa” (Sikora 2017, 164). Inaczej rzecz ujmując, to wyrazy, które w gwarach były lub są neutralne, a w polszczyźnie potocznej stały się nacechowane. Gwarowe pochodzenie, konotacje z tym związane, wpłynęły na pojawienie się ekspresywności. Jak stwierdza Kazimierz Sikora, „różne neutralne emocjonalnie wyrazy gwarowe nie zamierają całkowicie, ale w rezultacie zmian semantycznych przechodzą do warstwy słownictwa wartościująco-oceniającego, służąc podstawowo do nazywania ludzi i ich postaw” (Sikora 2017, 164). Wtórnymi ekspresywizmami są na przykład wyrazy *chodok* ‘chłopiec’ i *dziopa* ‘dziewczyna’, całkowicie neutralne w wyjściowych systemach, a w komunikacji internetowej – obok użyć nienacechowanych – pojawiają się w funkcji ekspresywizmów osobowych, np.:

to dobrze ze komendantem został człowiek z naszego terenu, a nie znowu jakiś sadecki chodok (<https://gorlice24.pl>).

Kto wpadł na taki „genialny” pomysł, żeby wpuszczać do serialu Damięcką?? Jak mnie ta dziopa wkurza. Miernota z niej, nie aktorka a głos ma jak dziecko (<https://f.kafeteria.pl>).

Przedstawione w tym artykule problemy metodologiczne, z którymi musi się zmierzyć badacz zajmujący się funkcjonowaniem słownictwa gwarowego w komunikacji internetowej, nie wyczerpują ich listy. Pozostaje jeszcze wiele kwestii nieomówionych

i nierozstrzygniętych. Jaki status mają wyrazy pochodzenia gwarowego w komunikacji internetowej? Czy są częścią zasobu leksykalnego internauty, czy też są elementami obcymi stosowanymi tylko w celach stylizacyjnych? Kim są użytkownicy języka, którzy się posługują dialektyzmami, czy reprezentują środowisko wiejskie, są czynnymi bądź biernymi użytkownikami gwary, czy może są „wtórnymi” użytkownikami dialektyzmów? Wydaje się, że pytania te mogą w dużej mierze pozostać bez odpowiedzi. Internet, dając dużą anonimowość, utrudnia lub wręcz uniemożliwia dotarcie do wiedzy o tym, czy internauta jest użytkownikiem gwary, czy używa dialektyzmów świadomie. On sam tylko może na ten temat się wypowiedzieć. O geografii językowej również wnosić możemy pośrednio z opublikowanych wpisów: jeśli są związane tematycznie z określonym regionem, jeśli pojawiają się konkretne lokalizacje itp. Te trudności nie powinny jednak zniechęcać badaczy, ponieważ obecność dialektyzmów w przestrzeni wirtualnej to temat wart gruntownej analizy.

Literatura

- Dunaj B. (1994), *Kategoria oficjalności*, [w:] *Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej)*, red. Z. Kurzowa, W. Śliwiński, Kraków, s. 23–31.
- EJP, *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Warszawa – Kraków 1994.
- Gajda S. (2000), *Media – stylowy tygiel współczesnej polszczyzny*, [w:] *Język w mediach masowych*, red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa, s. 19–27.
- Kaś J. (1994), *O nieprzydatności metody statystycznej w badaniach interferencji leksykalnej w gwarach*, [w:] *Język a Kultura*, t. 10: *Języki subkultur*, red. J. Anusiewicz, B. Siciński, Wrocław, s. 205–219.
- Kaś J. (2001), *Metodologia badań leksyki gwarowej w kontekście współczesnych przemian kulturowych i społecznych*, [w:] *Gwary dziś*. t. 1. *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 191–200.
- Kita M. (2015), *Kultura słowa w kulturze mediów*, [w:] *Człowiek i kultura w komunikacji medialnej*, red. M. Karwatowska, R. Litwiński, A. Siwiec, Lublin, s. 55–74.
- KSGP PAN, Kartoteka Słownika gwar polskich, znajdująca się w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie, <https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication/37156>, 02.07.2020).
- Kucharzyk R. (2003), *Zmiany w gwarowym systemie leksykalnym w ujęciu socjolingwistycznym. Propozycje metodologiczne*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia*, cz. VII: *Obraz życia i kultury mieszkańców regionu utrwalony w słownictwie gwarowym i regionalnym*, red. H. Sędziak, Łomża, s. 117–125.
- Kucharzyk R. (2012), *O potrzebie socjolingwistycznego badania zmian w słownictwie gwarowym*, [w:] *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym*, red. H. Kurek, Kraków, s. 67–76.
- Kurek H. (2018), *Słownictwo gwarowe w epoce globalizacji*, [w:] *Historia języka, dialektologia i onomastyka w nowych kontekstach interpretacyjnych*, red. R. Przybylska, M. Rak, A. Kwaśnicka-Janowicz, Kraków, s. 203–209.
- Lubaś W. (1996), *Kłopoty z wyodrębnieniem potocznej leksyki potocznej*, [w:] *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, Kraków, s. 7–16.

- Lubaś W. (2013), *Komunikacja internetowa*, [w:] W. Lubaś, *Studia socjolingwistyczne*, Opole, s. 123–134.
- Pelcowa H. (2001), *Metodologia badań leksyki gwarowej u schyłku XX wieku*, [w:] *Gwary dziś*. t. 1. *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 183–190.
- Pelcowa H. (2012), *Nowe wyzwania a tradycyjne metody badań dialektologicznych*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 5–14.
- Reichan J. (1990), *Słownictwo gwarowe w przestrzeni i czasie*, [w:] „*Studia Linguistica Polono-Slovaca*”, 3, s. 135–142.
- Sikora K. (2017), *Zagadnienie trwałości gwarowego słownictwa w języku młodych mieszkańców wsi (na przykładzie kilku gwar południowej Małopolski)*, [w:] *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku*, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa, s. 157–167.
- SJPD, *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- Śliwiński W. (1978), *Z zagadnień przenikania wyrazów gwarowych do współczesnego języka ogólnopolskiego*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 183–200.
- USJP, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa 2003.
- Wyderka B. (2014), *O rozwoju polskich dialektów*, [w:] „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*”, t. 21 (41), z. 2, s. 103–113.

Bronislav Stupňánek

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Brno

ORCID: 0000-0002-9926-2312; e-mail: stupnanek@ujc.cas.cz

Metodologie interaktivního mapového zpracování systematických gramatických struktur*

Abstrakt: Přípravovaný nářeční geoportál DiaMa představí řadu metodologických inovací při zpracování nářeční gramatiky. Mimo materiál z *Českého jazykového atlasu* využije i jeho metodu systematické abstrakce prostřednictvím extrakce zejména fonologických proměnných z proměnných morfologických a lexikálních. Díky tomuto rozkladu materiálu na více atomických jevů je možné široce využít geostatistickou techniku interpolace prostorových dat, která nejenže modeluje průběhy izoglos lépe na základě stejných dat, ale také umožňuje tato systematická dotazníková data rozšiřovat a zpřesňovat pomocí dat nesystematických, náhodně rozptýlených. Rozvržení interpolované prostorové databáze pak umožní volitelný řez mnohazměrnou gramatickou strukturou a pokročilou mapovou vizualizaci uživatelsky definovaných datových sestav.

Klíčová slova: dialektologická mapa, syntetická mapa, izoglosa, interpolace, bodová data, scattered data, dialektometrie, *Český jazykový atlas*.

Abstract: The Methodology of Interactive Map Processing of Systematic Grammatical Structures. DiaMa, an upcoming dialect geoportal, will present a number of methodological innovations in the processing of dialectal grammar. In addition to the material from the *Český jazykový atlas* [Czech Linguistic Atlas], it will also use methods of systematic abstraction by extracting mainly phonological variables from morphological and lexical ones. As a result of breaking down the material into multiple atomic phenomena, it is possible to use geostatistical techniques of spatial data interpolation on a wide scale.

These techniques model the isoglosses more exactly than a classic linguistic atlas map based on the same data. What is more, they also allow to enhance and refine systematic questionnaire data with a random set of “scattered data”, making maps of the same phenomena much more accurate. Consequently, the layout of the interpolated spatial database allows customized cross-sectional views of a multi-dimensional grammatical structure and advanced map visualisation of user-defined data sets.

Keywords: dialect map, synthetic map, isogloss, interpolation, point data, scattered data, dialectometry, Czech Linguistic Atlas.

---

* Tento příspěvek vznikl na základě řešení projektu č. DG20P02OVV029 *Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit*; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, program NAKI II. Práce používá také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

Cílem tematické mapy je zpravidla přehledné zobrazení nějakého prostorově rozloženého jevu. Faktor přehlednosti a čitelnosti mapy je bezpochyby důležitý – i v našem oboru známe řadu případů, kdy mapa je přetížená symboly a informacemi a pro lidské oko už téměř nic bezprostředně zjevného nezobrazuje; nečte se o nic lépe než tabulka nebo slovní popis. Jakkoli složitost může působit odborně a vědecky¹, v oboru tematické kartografie je považována za nedostatek a je snaha ji eliminovat např. metodou eye trackingu².

Nejlépe se na lingvistických mapách zobrazují jevy jednoduché (atomické) a jevy, které jsou dobře kvantifikovatelné (je možné převést je na jednotnou škálu, která je pak na mapě vyjádřena škálou barevnou, barevnou sytostí apod.). Vedle toho však existuje řada komplexnějších jazykových jevů, které jsou závislé na prostoru, a tím si přímo říkají o mapové zpracování, ale v dvourozměrné mapě není možné zachytit je přehledně a jasně. Typicky jsou takovými jevy jazykové (gramatické) subsystemy, zahrnující více prvků a jejich vzájemné vztahy (např. systém krátkých vokálů). Běžným postupem je rozložit tyto komplexy na jednotlivé prvky a ty zmapovat odděleně. Uživateli map, který by chtěl znát celý komplex (systém krátkých vokálů) v několika bodech mapy, pak nezbyvá než projít všechny tyto mapy ve všech těchto bodech a informace si z nich, s pomocí „tužky a papíru“, sestavit.

Brzy však něco takového bude záležitostí několika kliknutí myši, alespoň v rámci české dialektologie. Ve spolupráci dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český a Katedry geoinformatiky Univerzity Palackého v Olomouci totiž vzniká nářečního geoportálu, kde by jednou z inovativních funkcí vyvíjeného interaktivního mapového prostředí měla být právě možnost snadného získávání takovýchto komplexních gramatických informací. Projekt se v první fázi zaměří na hláskosloví a na substantivní a adjektivní deklinaci, materiálově vyjde z výzkumů pro Český jazykový atlas (ČJA), ale obohatí tento materiál z řady dalších zdrojů, takže nová data budou v převaze. Na geoportálu vzniknou v této fázi řádově stovky map, týkajících se nářeční gramatiky, které budou vybaveny řadou nástrojů a funkcí. V mapovém prostředí např. bude možné srovnávat zvolené mapy a překládat je přes sebe. Nové zpracování dialektologických dat umožní automaticky modelovat průběhy izoglos, dále spojovat již proběhlé systematické výzkumy (založené na síti výzkumných bodů) s relativně neuspořádanými nářečními daty, náhodně rozmístěnými v čase a prostoru, a s jejich pomocí tyto původní výzkumy zpřesňovat. Bude možné rekonstruovat nářeční stav i v lokalitách, kde

¹ Příznačný je z tohoto hlediska např. svazek mapových ukázek jazykově zeměpisného sborníku *Language and Space. Language Mapping* (LSLM II). Ve snaze autorů prezentovat zde specifika různých proveniencí a špičkové výsledky minulého i současného vývoje, se do jinak pozoruhodného výběru dostala řada map sice originálních a vysoce odborných, ale nepraktických, s nimiž se zřejmě dá pracovat jen velmi pomalu a obtížně (z nejmarkantnějších: LSLM II, m. 607, 1102, 1306, 1308, 2607, 3102, 3103).

² *Eye-tracking*, sledování pohybů očí, poskytuje kartografům zpětnou vazbu o percepci mapy. Testování mapy probíhá tak, že pokusným osobám je zadáno několik úkolů, při nichž mají v mapě najít a vyčíst z ní různé typy informací, které má mapa sdělovat. Při tom jsou sledovány pohyby očí po testované mapě a je měřen čas. Cílem je (mnohdy po několika cyklech testování, vyhodnocování a úprav) dosáhnout mapového zobrazení, které je bezprostředně čitelné a intuitivně srozumitelné. Jedním z průkopnických pracovišť u nás i ve světě je na tomto poli Katedra geoinformatiky Univerzity Palackého v Olomouci (Popelka et al. 2012, 104–106, 112–113; Popelka, Brychtová, Voženílek 2012, 72–73, 79–83), s níž na vývoji nových dialektologických map úzce spolupracujeme.

žádný výzkum neproběhl, stanovovat kritické body výzkumných sítí a tím zefektivnit a lépe cílit terénní výzkum. Především však tyto nástroje umožní nahlédnout předivo nářečních gramatických vztahů z úhlů pohledu, které pro svou pracnost zůstaly dosud neuskutečněny.

Atomický jev a gramatický komplex

Vyjděme však nejdřív z vymezení dvou pojmů, které nám v této studii usnadní vyjadřování: atomický jev a gramatický komplex. Jsou to pojmy, s nimiž jsme tu už neformálně (v parafrázích) pracovali. Jako gramatický komplex můžeme chápat gramatickou strukturu, která je provázána vzájemnými vztahy a je relativně samostatná (dobře definovatelná a oddělitelná) v rámci jazykového systému. Takovýmto gramatickým komplexem může být např. řečený systém krátkých vokálů, deklinační subparadigma imperativu slovesa *jít*, soubor všech koncovek nom. pl. životných maskulin apod. Tento gramatický komplex se pak skládá z atomických jevů, které definujeme jako relativně nesložené prvky gramatických komplexů či jazykového systému nebo též jako hodnotu nějaké jednoznačně definované proměnné: např. střídnice za pův. *i* po tupých sykavkách, gen. sg. substantiva *vejce* apod.

Takovéto atomické nářeční jevy se dají snadno zmapovat, protože jeden bod na mapě nám přiděluje ideálně jednu hodnotu, případně dubletu, tripletu apod. U gramatických komplexů je mapové zobrazení komplikované nejen proto, že každému bodu mapy přísluší větší množství proměnných, tudíž i větší množství hodnot, ale i proto, že mezi proměnnými či hodnotami jsou vzájemné vztahy, které je třeba graficky znázornit.

Cesta k novému mapovému zpracování gramatických komplexů přitom vede přes specifické uchopení atomických jevů, které navazuje na tradici ČJA.

Pravidelné regionální obměny (PRO)

Český jazykový atlas měl tu paradoxní výhodu, že vznikl jako jeden z posledních velkých atlasů národního jazyka, ať už mezi jazyky slovanskými (srov. Kloferová 2010, 319–329; 2015, 44), nebo i v rámci evropských jazyků, které takovýto velký atlas mají (srov. Scheuringer 2010, 160–164; Kruijsen, van der Sijs 2010, 185–190; Edlund 2010, 203–204; Ramisch 2010, 240–242; Swiggers 2010, 279–291). Mohl tak využít předchozích zkušeností, poučit se z metod a výsledků jiných zpracování, posoudit jejich přednosti a nedostatky. Jako jeden z mála atlasů volí náročnější a lépe čitelné syntetické mapování proti mapám analytickým. Data z výzkumné sítě tudíž nepřenáší na mapu prostřednictvím bodových značek (co značka, to hodnota), ale díky abstraktnějšímu zpracování materiálu tak činí prostřednictvím ploch (skupina sousedících shodných hodnot vytváří plošně vyznačený areál)³. Takových jazykových

³ Bodové značky jsou v ČJA též přítomny, ale pouze jako doplňkový zobrazovací prostředek (srov. Utěšený 1974; ČJA I, 36–38). Podrobněji rozdíl mezi mapou syntetickou a analytickou vymezuje J. Pravda (2002, 375–377).

atlasů existuje i v evropském a světovém kontextu jen nemnoho, jmenujme např. raný dánský jazykový atlas *Kort over de Danske Folkemål med Forklaringer* (KDF), atlas britské angličtiny *An Atlas of English Dialects* (AED), německý *Deutscher Wortatlas* (DW) a regionální *Nordbaierischer Sprachatlas* (NordbSA), mezi slovanskými jazyky pak atlas lužickosrbský *Sorbischer Sprachatlas* (SorbSA). I mezi nimi má však Český jazykový atlas jeden unikát, a to koncepci pravidelných regionálních obměn.

Tato koncepce využívá skutečnosti, že k některým hláskoslovným (a hláskoslovně morfologickým) změnám dochází pravidelně, téměř bez ohledu na podmínky a okolnosti v dalších jazykových plánech. Je tudíž možné od nich abstrahovat a vyčlenit je jako soubor samostatných map. Např. změna *ou* v *ó* má jednoznačnou izoglosu, která nám shodně prostorově rozděluje dvojice: *housenka* : *hósenka*, *zamknout* : *zamknót*, *dížou* : *dížó* aj. Logickým krokem bylo nemapovat tuto hranici pokaždé znovu při mapování těchto a dalších jevů, ale vyčlenit ji jako samostatnou mapu a z map všech ostatních jevů tuto hranici odebrat. Každá ze zmíněných dvojic tak po této abstrakci představuje jednu hodnotu a v mapě tvoří jednu nepředělenou plochu, jeden areál⁴. Tímto způsobem se složené jevy rozložily na jevy atomické, lépe mapovatelné. Když se chceme zpětně dobrat konkrétní realizace zobrazeného jevu v určitém bodě mapy, musíme do jednoho atomického jevu (*zamknout*) dosadit jiné atomické jevy jakožto proměnné (zde *ou* > *ó*; v ČJA jsou tyto proměnné značeny podtržením *zamknout*). Nejde-li nám o jeden bod, ale o celou mapu, pak do jedné mapy dosazujeme druhou, překládáme je přes sebe, ovšem pouze v areálech, jejichž hodnota danou proměnnou obsahuje (jestliže na mapě figurují dva areály, *zamknout* a *zamčít*, do každého z nich vkládáme jinou izoglosu na základě rozdílných proměnných). Způsob skládání či vkládání map a izoglos však nebyl v ČJA nijak prakticky vyřešen a zpětné spojování atomických jevů tak bylo ergonomicky náročné.

V ČJA byly pravidelné regionální obměny pojaty jakožto binární opozice (izoglosa rozděluje mapu vždy na dva areály, v jednom z nich je jev přítomen, ve druhém není). V teoretickém výkladu PRO je uvedeno, že izoglosy „na Moravě představují víceméně přesné hranice hláskoslovných obměn, v Čechách jde vesměs o izoglosy ohraničující oblasti maximálního potenciálního výskytu sledovaného jevu“ (ČJA I, 49). V konfrontaci s nekompromisností a důsledností počítačových algoritmů se však ukazuje, že nejhodnější je rozdělit PRO, nehledě k jejich lokalitě, do tří kategorií podle způsobu platnosti mapovaného jevu na: jev důsledný (konsekvence), nedůsledný (fluktuační) a ustupující (degrese). Je důsledný, konsekventní lze považovat v celém svém územním rozsahu za systémový, tedy pravidelný a očekávatelný. Je nedůsledný se ve svém územním rozsahu objevuje příležitostně a nepravidelně, tedy může se se značnou pravděpodobností neobjevit, i když jsou splněny všechny hláskoslovné podmínky, za nichž se obvykle objevuje (fluktuační tak tvoří neostrý přechod mezi pravidelnou a nepravidelnou nářeční obměnou; nepravidelná je už lexikalizovaná, nedůsledná pravidelná má v jazykovém systému i při své konkrétní absenci jistou latenci, možnost se objevit). Je ustupující, degresivní se pak objevuje v části území důsledně a v části nedůsledně, zpravidla má své jádro vzdálené od izoglosy a vytrácí se směrem k ní.

⁴ Z mapy tvaru instr. sg. slova *díže* fakticky odebrána nebyla, v morfologických mapách byly nakonec hláskoslovné varianty často zakreslovány čárkovane (ČJA IV, 151), ale zde nám jde o principy zobrazení.

Vrátíme-li se k pojetí PRO jako logické proměnné⁵, je pak možné kvantifikovat, s jakou pravděpodobností nabývá proměnná hodnoty příznakového členu binární opozice v každém bodě výzkumné sítě. Jinými slovy: je možné na mapě zobrazit míru pravděpodobnosti té které PRO. Máme-li výzkumem pro ČJA zhruba podchycenou základní slovní zásobu na celém tradičně osídleném území, je možné na tomto vzorku vypočítat a zmapovat, s jakou pravděpodobností či důsledností se kde která pravidelná regionální obměna vyskytuje. V případě fluktuace a degrese pak není nutné vykreslovat izoglosu jen v oblasti maximálního rozsahu výskytu jevu, ale je pro ni možné stanovit jiné kritérium, případně zobrazit zóny různé míry pravděpodobnosti zhruba podobným způsobem jako terénní vrstevnice. Takoveto dialektometrické možnosti už nebyly v rámci ČJA zpracovány, nabízí se však ke zpracování nyní.

Interpolace

Díky pravidelným regionálním obměnám je v ČJA dosaženo toho, že jazykové jevy jsou zpravidla rozloženy na jevy opravdu atomické. Zmapované izoglosy tak přísluší vždy právě jednomu jevu, abstrahovanému od jevů dalších. Takovýto přístup se nyní, v kontextu počítačového zpracování, ukazuje jako mimořádně šťastný. A to především s ohledem na nové interpolační vymezení průběhu izoglos a vůbec interpolační zpracování veškerých dat.

Interpolace je v kartografii metoda prostorového modelování, kterou se v mapách dopočítávají data na místech, kde tato data nemohla být zjištěna exaktně. V řadě případů, kdy se získává hodnota nějaké proměnné z většího území, totiž není možné získat tuto hodnotu z každého myslitelného bodu na mapě. Vychází se z omezeného množství vyzkoumaných (změřených, sondovaných) bodů a zbylé oblasti mezi nimi se domodelují na základě prostorových vztahů mezi vyzkoumanými body, zjištěných hodnot v těchto bodech i na základě dalších faktorů.

Typickým příkladem použití interpolace je mapování nadmořské výšky, kterou není možné změřit ve všech potřebných bodech a průběhy vrstevnic a nově i 3D modely reliéfu a povrchových objektů se proto dopočítávají právě interpolačními metodami. Dalším zajímavým využitím, spojeným s jednou specifickou interpolační technikou zvanou kriging, je výpočet tvaru a průběhu zlaté žíly na základě sond (důlních vrtů), jejich prostorového rozložení a množství zlata v nich. Využití interpolací v geologických mapách (půdní mapy, mapy nerostných ložisek, mapy půdního sucha apod.) je zcela typické, neboť omezený počet sond je zde nevyhnutelný. Aplikaci interpolací nacházíme i v meteorologických mapách tam, kde vycházejí ze sítě meteorologických stanic (mapy srážek, teplotní mapy, větrné mapy) a obecně v řadě případů syntetického tematického mapování.

Je zjevné, že jako dialektologové jsme se svou sítí výzkumných bodů ve velmi podobné situaci. Rovněž máme omezené množství bodových dat a kompletní zmapování všech myslitelných bodů (obcí a částí obcí) je dalece mimo možnosti jakéhokoliv

⁵ Tedy proměnné, která nabývá pouze dvou hodnot (ano/ne), podle toho, zda se pravidelná regionální obměna v konkrétním případě realizuje, nebo ne.

reálného výzkumného týmu. Interpolace se tak nabízí jako postup uplatnitelný i v dialektologii. Také ostatně nejsme první, koho napadlo tuto metodu v dialektologických mapách využít (srov. např. Sibley et al. 2012; Scherrer 2012, 123–137; Grieve 2013a; Grieve 2013b; Schwarz 2014; Thebpanya, Hatfield 2016, Chagnaud et al. 2017), převážně se však užití interpolací omezuje na dialektometrickou práci s kvantitativními a agregovanými daty, což je nyní v tomto dynamicky se rozvíjejícím se oboru trendem. Pouze první a poslední studie z výše uvedených pracují s jednotlivými rozlišenými jazykovými jevy a pouze poslední tak činí na základě kvalitativních dat, nikoli kvantitativních (procentuálního zastoupení ve vzorku), což vyžaduje zapojení méně tradičních interpolačních technik. Interdisciplinární spolupráce dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český s Katedrou geoinformatiky Univerzity Palackého nám dává v aplikaci interpolačních technik velmi široké možnosti.

Obě pracoviště ve spolupráci připravují interpolační schéma, které u atomických jevů zohlední nejen vlastní prostorové uspořádání vstupních dat, ale i další modifikující faktory prostředí jako jsou přírodní překážky nebo historické správní a politické hranice (hranice farností a panství, jejichž váha bude stanovena na základě jejich agregované diachronní stability). Interpolační schéma je možné ladit nastavováním vah a koeficientů jednotlivých zúčastněných faktorů a toto ladění bude rozsáhle experimentálně ověřováno na trénovacích datech pro dosažení co nejvyšší věrnosti modelování.

Vzniknou tak modelované průběhy izoglos na přesném a přibližitelném zeměpisném topopodkladu, včetně vyjádření jejich nejistoty prostřednictvím vypočteného rozostření linie či barevného přechodu (blíže k metodám vizualizace nejistoty viz např. Kinkeldey, MacEachern, Schiewe 2014, 378–384; Brus 2014, 69–74). Tento problém nemusely tradiční dialektologické mapy řešit, neboť u nich topopodklad vesměs chybí; jedná se o „slepé“ mapy s vyznačenými vybranými body bez možnosti přiblížení nebo identifikace přesného místa. Tudíž linie izoglosy může být vedena kdekoliv mezi dvěma body aniž by to jakýmkoli způsobem měnilo informace extrahovatelné z mapy. To platí i o mapách v *ČJA*. Prostřednictvím interpolací však bude možné získat ze stejných dat více informací a lepší mapové zobrazení, s podkladem mapy zeměpisné i různých map historických.

Vytvoření takovýchto map (jakéhosi zdokonaleného zobrazení již jednou zmapovaného materiálu) ovšem není konečným cílem projektu, ale pouze mezikrokem. Při našem postupu se totiž interpolace nebude odehrávat pouze na mapách a pouze v prostoru kolem izoglos, ale na veškerých prostorových datech. Každý atomický jev bude takto modelován pro všechny body tradičního teritoriálního dialektu (tj. části obcí). Zajišťovat to bude vyvíjený software ProMAP, který bude vybaven funkcemi, jež umožní nejen data interpolovat, ale už předtím formovat a předzpracovat: poloautomaticky analyzovat a upravovat vstupní data na atomické jevy a přidávat každé jednotlivé hodnotě atomického jevu gramatické a jiné atributy, které později umožní systematicky uspořádat atomické jevy do gramatických komplexů. Jakákoli průběžně dodávaná data posílí a zpřesní data již zpracovaná, model se bude pravidelně znovu přepočítávat se zohledněním nových údajů a mapy a průběhy izoglos se tak budou dále zpřesňovat.

Software ProMAP

Když vznikaly jazykové atlasy, bylo zpravidla dbáno na to, aby výzkumná síť byla relativně rovnoměrně rozložena, aby výzkum proběhl v co nejkratší době (byl relativně synchronní), aby data sbíraná na různých místech byla jednotná a vzájemně porovnatelná (jednotný dotazník), výzkum pro ČJA byl navíc dosti ojedinělý v tom, že všechna data zaznamenávali pouze dialektologové-odborníci (srov. Voráč, Racková 1969, 313–316; Kloferová 2007, 359–360). Všechny tyto faktory byly v dané době nesmírně důležité a zkvalitňovaly výsledek. Zpracujeme-li ovšem získaná data prostřednictvím interpolací, mnohé z těchto požadavků na nasbíraná data už nejsou nutné, aniž by to přitom snižovalo kvalitu výsledku. Právě naopak.

Interpolace umožňují pracovat se zcela náhodně prostorově rozmístěnými bodovými daty (tzv. *scattered data*; srov. Ježek 2015, 13). Jejich rovnoměrné rozložení je samozřejmě stále výhodné, ale není nutné, modelování ho nepotřebuje. Bylo tak například možné zpracovat dva nezávislé dialektometrické výzkumy se zcela odlišně rozloženou výzkumnou sítí a modelovat z nich dvě velmi podobné mapy (Grieve 2013a). Ani časový požadavek synchronního výzkumu už není tak striktní, neboť časová vzdálenost (od nějakého zvoleného časového bodu) může přidělovat zjištěné hodnotě váhu, s níž se bude promítat do výsledků interpolace (při dostatečném množství dat je možné mapu i rozpohybovat, přidat jí časový rozměr, přičemž rozdílný výsledek interpolace v různých časových bodech bude záležitostí pouze změn časových vah u jinak stále stejné sady vstupních dat). Nezbytný vlastně není ani jednotný dotazník, protože rozvolněním požadavků rovnoměrné bodové sítě a synchronicity, je možné data k jednotlivým zkoumaným jevům sbírat z jakéhokoli relevantního zdroje (z něž jsme s to zjistit hodnotu atomického jevu, lokalitu a časové určení a potvrdit autochtonnost). Dotazníkové šetření prováděné šikoleným dialektologem tím sice není zcela zastupitelné (zvláště pak u jevů běžně nezaznamenávaných nebo obtížně rozlišovaných, které není možné zmapovat bez systematického zacílení), na druhou stranu v dostatečně rozsáhlém prohledávatelném korpusu nářečních textů (jako je Archiv souvislých nářečních textů na dialektologickém oddělení), lze většinu myslitelných jevů najít v dostatečném množství, aniž se na ně při sběru kdokoli zaměřoval. Původní výzkum ČJA vycházející ze sítě necelé pětistovky bodů tak bude obohacen body dalšími, u každého jevu pochopitelně jiným počtem a v jiném prostorovém rozložení. Pro každý jev tedy bude síť referenčních bodů jiná, přičemž budou přidány i další jevy, které původní výzkum ČJA nezaznamenával a které tudíž nebudou opřené o jeho výzkumnou síť.

V první fázi se budou mapovat jevy hláskoslovné a morfologické (substantivní a adjektivní deklinace). Ty budou pocházet zhruba ze čtyř skupin zdrojů: z původního dotazníkového šetření pro ČJA, z bohatého korpusu nářečních monografií, studií a studentských prací zaznamenávajících hláskosloví a morfologii v konkrétních lokalitách, dále ze zpracovaných terénních výzkumů dialektologického oddělení a nakonec z rozsáhlého korpusu nářečních textů.

Z těchto dat bude vznikat prostorová databáze prostřednictvím softwaru ProMAP. Jak už bylo řečeno, právě v tomto softwaru budou probíhat interpolace. Na základě vstupních dat ke každému jednomu atomickému jevu budou domodelovány hodnoty ve všech dalších prostorových bodech, kde vstupy budou chybět. Software však bude také

schopen poloautomaticky převádět zadávaná surová data na atomické jevy. Tedy po zadání sady neupravených hodnot jednoho složeného jevu (např. různé tvary a nářeční formy slova *býk*: *bejci, békama, bikom, býkamy, bykoji...*, u nichž bude určen mj. tvar, lokalita a lemma *býk*) bude software schopen vytipovat pravidelné regionální obměny, morfologický šev mezi koncovkou a zbytkem slova a morfonémovou alternaci, vytvořit abstraktní podobu tvaru i samotné koncovky. Bude se tak dít algoritmizovanou sérií komparací napříč daty, ale výsledky budou procházet ještě lidskou kontrolou. Veškerá data takto budou rozkládána na atomické jevy a podrobována interpolacím.

Každá entita (konkrétní hláska, konkrétní tvar) bude v databázi označena maximem gramatických atributů, ať už půjde o místo a způsob artikulace a zvukové kvality u fonémů nebo gramatické kategorie a přítomnost morfonémových alternací u tvarů. Mimoto budou sledovány i další atributy jako původ hlásky, lemma tvaru, deklinační typ, dubletnost, pádová homonymie apod. Na základě těchto atributů budou moci být později jednotlivé atomické jevy usouvztažňovány.

Vlastní zpětný sklad atomických jevů do gramatických komplexů se převážně nebude odehrávat v softwaru ProMAP (byť některá spojení atomických jevů budou v zájmu hladkého chodu všech nástrojů předpřipravena už v jím vytvořené databázi), ale povětšinou se budou komponovat teprve v prezentační části celého projektu, v geoportálu DiaMa.

Geoportál DiaMa

Geoportál DiaMa bude online sbírkou velkého množství interaktivních nářečních map (v první fázi jich budou řádově stovky) s možností vyhledávání, přiblížení, s volitelnými topopodklady a s pokročilou funkcionalitou. Mapy budou primárně zobrazovat jednotlivé atomické jevy, grafické pojetí zobrazovaných areálů bude důsledně plošné. Součástí map bude i multimediální exemplifikační obsah v zobrazitelných bodových značkách, o němž však v této studii nehovoříme, neboť nesouvisí přímo s naším tématem.

Vzhledem k důsledným interpolacím budou v každé mapě všechny body tradičního osídlení nabývat nějakou zjistitelnou hodnotu (u interpolovaných bodů to bude nejen hodnota kvalitativní, ale i vyjádření pravděpodobnosti této kvalitativní hodnoty). Každý prostorový bod na vymezeném území tedy bude vykazovat hodnotu pro všechny atomické jevy, napříč všemi mapami.

Součástí interaktivního prostředí geoportálu bude datový prohlížeč, který umožní uživateli přehledně zobrazit data, z nichž jsou mapy generovány. To je věc, která zatím v dosavadních dialektometrických a jiných pokročileji počítačově mapovaných výsledcích velmi chybí. Datový prohlížeč bude fungovat ve formě postranního panelu vedle mapy a např. po vyhledání konkrétní obce či části obce bude schopen zobrazit veškeré nářeční údaje k tomuto bodu, včetně interpolovaných (ty budou opatřeny pravděpodobností v indexu u hodnoty). Především však nabídne uživateli možnost vytvořit si z dostupných dat libovolnou datovou sestavu. Některé sestavy (typu deklinační paradigma) budou předpřipravené, jiné, uživatelsky volitelné, budou mít k dispozici několik prostorových vzorců či šablon, jejichž prostřednictvím bude možné data uspořádat

a vizualizovat. Posune-li pak uživatel ukazatelem v mapě⁶, konfigurace datové sestavy zůstane, ale změní se v ní hodnoty proměnných, případně i vazby mezi nimi. Na topopodkladu bude přitom možné zobrazit přes sebe přeložené mapy všech atomických jevů obsažených v datové sestavě, nicméně ve zjednodušeném zobrazení (linie izoglos namísto barevných ploch areálů). Přetažením posuvného ukazatele přes některou z linií bude fungovat jako její odečtení, neboť jedna z proměnných v postranním panelu při tom změní hodnotu. Vznikne tím jakási interaktivní legenda této svodné mapy a současně náhrada mapových popisků, které by v tak složité (a nadto volitelné) mapě nefungovaly. Ke zpřehlednění bude zřejmě zapotřebí, aby se každá proměnná v zobrazeném gramatickém komplexu barevně shodovala s odpovídajícími liniemi izoglos (tj. izoglosy pocházející z mapy jednoho atomického jevu budou mít všechny stejnou barvu, totožnou i s barvou písma proměnné reprezentující tento atomický jev v gramatickém komplexu). Další zpřehledňující grafické funkce (zvýrazňování, odebrání izoglos apod.) budou teprve předmětem dalšího vývoje.

Překládat libovolné mapy přes sebe bude možné i bez vytvoření specifické datové sestavy, stejně tak porovnávat mapy vedle sebe nebo více map rozložených dlaždicově. Mapové prostředí bude mít řadu dalších funkcí včetně možnosti zapnout a vypnout síť výzkumných bodů, odlišit v ní body původního systematického výzkumu od scattered data atd. Mapu naprosté většiny jevů bude také možné zobrazovat na různých úrovních abstrakce – jakožto atomický jev i v kombinaci s proměnnými, od nichž je u atomických jevů odhlíženo.

Velmi důležitou funkcí pak bude možnost u každého bodu mapy vygenerovat všechny jevy pro které platí, že se daný bod nachází v blízkosti nějaké izoglosy. Tuto funkci je možné využít např. při plánování terénního výzkumu v daném místě (vybírá jevy, na něž je v tomto bodě vhodné se v rámci ověřovacího výzkumu zaměřit). Na základě interpolací je také možné vytipovat “hluchá místa“ bodových sítí, a to např. tam, kde se stýkají více než dva areály nebo kde hustota sítě je příliš nízká na proměnlivost hodnot a říká si o zpřesnění. Geoportál tedy pravděpodobně umožní i lépe zacílit a zefektivnit terénní výzkumy, zaměřit se na správných místech na ta správná data a vynechat sběr dat skýtající podstatně nižší pravděpodobnost údaje, který by zpřesňoval či obohacoval naše znalosti.

Literatura

- AED, Upton C., Widdowson, J. D. A., *An Atlas of English Dialects*, Oxford 1996.
- Brus J. (2014), *Vizualizace nejistoty v environmentálních studiích*, Olomouc.
- ČJA, Balhar J. et al., *Český jazykový atlas*, sv. 1–5, Dodatky, Praha, 1992–2011. <https://cja.ujc.cas.cz/>, 10.08.2020.
- DW, von Mitzka W., Schmitt L. E., *Deutscher Wortatlas*, Bd. 1–22, Gießen 1951–1980.
- Edlund L.-E. (2010), *Mapping the North Germanic Languages*, [in:] *Language and Space. Language Mapping*, vol. I–II, eds A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 203–237.

⁶ Tento ukazatel např. po vyhledání označí vyhledané místo, nejde o kurzor myši.

- Grieve J. (2013a), *A statistical comparison of regional phonetic and lexical variation in American English*, „Literary and Linguistic Computing“, no. 1, s. 82–107.
- Grieve J. (2013b), *Ordinary kriging in dialectology*, [in:] *Proceedings of the 5th Conference on Quantitative Investigations in Theoretical Linguistics*. QITL–5, eds T. Wielfaert, K. Heylen, D. Speelman, Leuven, s. 23–24.
- Chagnaud C. et al. (2017), *ShinyDialect. A cartographic tool for spatial interpolation of geolinguistic data*, [in:] *GeoHumanities'17. Proceedings of the 1st ACM SIGSPATIAL Workshop on Geospatial Humanities*, New York, s. 23–30.
- Ježek J. (2015), *Geostatistika a prostorová interpolace*, Praha.
- KDF, Bennike V., Kristensen M., *Kort over de Danske Folkemål med Forklaringer*, vol. 1–2, København 1898–1912.
- Kinkeldey C., MacEachern A. M., Schiewe J. (2014), *How to assess visual communication of uncertainty? A systematic review of geospatial uncertainty visualisation user studies*, „The Cartographic Journal“, no. 4, s. 372–386.
- Kloferová S. (2007), *Dialektologie*, [in:] *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, ed. J. Pleskalová et al., Praha, s. 336–376.
- Kloferová S. (2010), *Mapping the Slavic languages*, [in:] *Language and Space. Language Mapping*, vol. I–II, eds A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 317–332.
- Kloferová S. (2015), *Národní atlasy slovanských jazyků: historie a současnost*, „Gwary Dziś“, t. 7, s. 43–55.
- Kruijssen J., van der Sijs N. (2010), *Mapping Dutch and Flemish*, [in:] *Language and Space. Language Mapping*, vol. I–II, eds A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 180–202.
- LSTM, *Language and Space. Language Mapping*, vol. I–II, eds A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York 2010.
- NordbSA, Gütter A., *Nordbairischer Sprachatlas*, München 1971.
- Popelka S. et al. (2012), *Advanced Map Optimization Based on Eye-Tracking*, [in:] *Cartography – A Tool for Spatial Analysis*, ed. C. Bateira, Rijeka, s. 99–118.
- Popelka S., Brychtová A., Voženilek V. (2012), *Eye-tracking a jeho využití při hodnocení map*, „Geografický časopis“, č.1, s. 71–87.
- Pravda J. (2002), *Analytické a syntetické mapy v klasifikácii máp*, „Geografický časopis“, č 4, s. 367–380.
- Ramisch H. (2010), *Mapping British English*, [in:] *Language and Space. Language Mapping*, vol. I–II, eds A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 238–252.
- Scherrer Y. (2012), *Generating Swiss German sentences from Standard German: a multi-dialectal approach*, Genève.
- Scheuringer H. (2010), *Mapping the German language*, [in:] *Language and Space. Language Mapping*, vol. I–II, eds A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 158–179.
- Schwarz C. (2014), *Conservative and innovative dialect areas*, „Taal en Tongval“, no. 1, s. 65–83.
- Sibler P. et al. (2012), *Cartographic Visualization in Support of Dialectology*, [in:] *Proceedings – AutoCarto 2012*, Columbus, https://www.cartogis.org/docs/proceedings/2012/Sibler_etal_AutoCarto2012.pdf, 15.08.2020.
- SorbSA, Faßke H., Jentsch H., Michalk, S., *Sorbischer Sprachatlas*, Bd. 1–15, Bautzen 1965–1996.

- Swiggers P. (2010), *Mapping the Romance languages of Europe*, [in:] *Language and Space. Language Mapping*, vol. I–II, eds A. Lameli, R. Kehrein, S. Rabanus, Berlin – New York, s. 269–300.
- Thebpanya P., Hatfield S. L. (2016), *Visualizing dialect variation on a 3-D interpolated map: A case study in Chiang Mai, Thailand*, „Papers in Applied Geography“, no. 2, s. 243–252.
- Utěšený S. (1974), *K problematice symbolů v lingvistickém kartografování*, „Slovo a slovesnost“, č. 4, s. 327–335.
- Voráč J., Racková I. (1969), *Práce na Českém jazykovém atlase*, „Slovo a slovesnost“, č. 3, s. 312–318.

Наталія Вербич

Інститут української мови НАН України

Київ

ORCID: 0000-0003-3373-6332; e-mail: nataljaverbich@ukr.net

Методологія експериментально-фонетичного дослідження діалектного мовлення

Реферат: У статті описано методологію та методи дослідження інтонації діалектного мовлення. Закцентовано на проблемах, що постають перед експлораторами під час запису матеріалу, йдеться зокрема про технічні характеристики звукових файлів, питання підбору інформантів, можливості опрацювання зашумлених текстів. Джерельну базу формують власні записи автора, а також аудіозаписи з Українського діалектного фонофону Інституту української мови НАН України. Особливу увагу приділено членуванню діалектної оповіді на окремі сегменти. Засвідчено відмінності між реальним звучанням діалектного мовлення і його сприйняттям під час слухового аналізу. Наголошено на необхідності використання спеціальних програм для аналізу звукового мовлення.

Ключові слова: експериментально-фонетичний аналіз, усне мовлення, діалектний текст, фраза, синтагма, пауза.

Abstract: The methodology of an experimental-phonetic study of dialect speech. The phonetics of Ukrainian dialects has long been an object of analyses. Researchers describe the structural originality of the speech, establishing the composition of the segmental units in different dialects, their significance to the phonological system of the dialect, systematizing knowledge about the manifestations and relationships of phonemes. In Ukrainian linguistics, dialect intonation remains unexplored. The reasons included the complexity of the methodology and the methodology of the analysis (from recording speech material to its direct processing).

As the title implies, the article describes the choice of methods and methodologies for research into the intonation of dialectal speech. Much attention has been devoted to the recording of speech, its technical descriptions and the selection of the informants. The article focuses on the features of segmentation of dialectal speech. This study shows the difference between a real sound file and its processing during an auditory analysis. The need is stressed to employ special software for analysing verbal material.

Key words: experimental-phonetic analysis, speech, dialectal text, phrase, syntagmas, pause.

В Інституті української мови НАН України понад пів століття функціонувала Лабораторія експериментальної фонетики. Спеціалізувалася вона на дослідженні надсегментного рівня усного мовлення. Співробітники порівняли інтонацію підготовленого та спонтанного мовлення, схарактеризували надсегментні особливості діалогу й монологу, просодичну реалізацію завершеності / незавершеності висловлення, інтонаційні моделі різних жанрів усного публічного мовлення тощо (Вербич 2011). Матеріалом для аналізу переважно були літературні варіанти української, російської, білоруської, французької, англійської та інших мов.

В останні десятиліття помітно зріс інтерес до просодії діалектного мовлення. У романо-германській і західнослов'янській фонетиці висвітлено питання інтонації регіональних варіантів літературних мов, а також просодії окремих говірок. Описано інтонаційне оформлення фрази в певній говірці та зіставлено ці дані з просодією літературної мови, порівняно різновиди діалектної інтонації на матеріалі однієї мови, виявлено вплив просодії окремих територіальних говірок або соціолектів на загальнолітературний стандарт, встановлено взаємозв'язок інтонаційних особливостей говіркового мовлення та регіональних варіантів літературної мови тощо.

Навіть звичайне прослуховування записів різних українських говірок також дає змогу виявити відмінності щодо ритмічної організації синтагми, розміщення фразових акцентів, темпорального та мелодичного оформлення висловлення. Окремі аспекти надсегментної організації діалектного мовлення розпрацьовувала у своїх роботах О.С. Біла, проаналізувавши акцентно-ритмічну структуру ізольованого вимовленого слова та цього самого слова в мовленнєвому потоці на матеріалі гуцульської, бойківської та покутсько-буковинської говірок (Белая 1984). Інтонаційні особливості комунікативних видів висловлення (розповіді, питання, спонування) на матеріалі покутсько-буковинської говірки схарактеризувала В.Є. Бузинська (1986). Особливості членування, а також характеристика різновидів пауз та їхнє функційне навантаження були об'єктом наших досліджень.

Констатуємо, що в українській лінгвістиці діалектна інтонація поки що залишається малодослідженим явищем насамперед через складність методики й методології аналізу (від запису мовленнєвого матеріалу до його безпосереднього опрацювання).

Найважливішою умовою експериментально-фонетичного дослідження є *запис* усного мовлення. Традиційно мовленнєвий матеріал для аналізу його акустичних параметрів записували в спеціально обладнаних студіях із застосуванням високоякісних приладів фіксації мовленнєвих сигналів. Головна мета експериментатора – мінімізувати вплив «зовнішніх» чинників (сторонні шуми, перешкоди). Це завдання ускладнюється в тих випадках, коли дослідник працює з мовленнєвим матеріалом, записаним у «польових» умовах. Необхідно чітко розмежувати ознаки, які характеризують мовлення реципієнта, та ознаки, сформовані під зовнішніми впливами. Прослуховування фонограм, отриманих під час діалектологічних експедицій, засвідчує, що такі зразки усного мовлення не завжди придатні для інструментального аналізу.

По-перше, під час запису текстів в умовах безпосереднього спілкування з інформантом «виникають труднощі технічного характеру: наявність сторонніх шумів, різний рівень мовного сигналу, залежний від ступеня віддаленості мовця від мікрофона, від гучності сигналу тощо» (Багмут, Борисюк, Олійник 1985, 7), що заважають об'єктивному експериментально-фонетичному аналізу таких фрагментів мовлення. По-друге, використання звукозаписувальної апаратури низької якості, призначеної лише для фіксації змісту розмови, зумовлює появу у звуковому файлі додаткових нелінійних та інтермодуляційних спотворень, що унеможлиблює її подальше опрацювання.

Усі попередні дослідження українських фонетистів, присвячені аналізу акустичних характеристик спонтанного мовлення, проведено на матеріалах, записаних

за спеціальними програмами в лабораторіях експериментальної фонетики, що було пов'язано з необхідністю одержати технічно високоякісні записи усних оповідей. Дослідники вважали, що мовлення дикторів під час фонетичних експериментів і за ситуацією, і за психологічними умовами мало відрізняється від кодифікованого варіанта літературної мови, записаного в умовах безпосереднього спілкування. Відомо, що досліджуючи сегментні й надсегментні особливості діалектного мовлення, фонетисти запрошували до студії звукозапису діалектоносіїв із різних регіонів України для отримання якісних матеріалів, однак пізніше від такої ідеї відмовилися. З одного боку, значні матеріальні витрати, пов'язані з такими експериментами, ускладнювали фіксацію достатнього для дослідження матеріалу. З другого боку, слуховий аналіз свідчив, що діалектне мовлення, записане в студійних умовах, не зовсім відповідає реальному побутуванню говірок передусім через психологічну неготовність діалектоносіїв до спілкування в зазначених умовах.

Розвиток інформаційних технологій у кінці ХХ – поч. ХХІ ст., поява спеціальних комп'ютерних програм для опрацювання звукових файлів уможливили окремі аспекти експериментально-фонетичного аналізу спонтанного мовлення, записаного під час безпосереднього спілкування з мовцями, ідеться, зокрема, про аналіз інтонації та просодії усного мовлення, часокількісних і частотних характеристик звуків і складів, виділених з потоку мовлення.

Одне з головних питань методики експериментального дослідження – підбір інформантів. Для фонетистів важливо підшукати інформантів віком від 20 до 50 років, які володіють орфоепічно правильною вимовою, вміють говорити перед мікрофоном, не мають вставних зубів, органічних і функціональних дефектів вимови тощо (Артемов 1956, 82). Для експлоратора-діалектолога важлива орієнтація на інформантів – мешканців сіл *найстаршого* віку, оскільки саме їхні свідчення дають якісно нову інформацію про говір, виявляють специфіку фонологічної та фонетичної системи діалекту (Мартинова 2003, 6), на їхньому мовленні найменшою мірою позначилися впливи літературної мови, тоді як мовлення молодших людей переважно зберігає лише окремі діалектні риси (Костина 2006, 78).

Із позицій методології експериментальної фонетики такі мовці не завжди є «надійними» інформантами, оскільки з віком голос людини змінюється. Це виявляється в зростанні його висоти, сповільненні артикуляції тощо. Такі модифікації спричинені зношеністю м'язів, зменшенням об'єму легень, погано вставленими зубними протезами, палінням. Серед головних вад мовлення діалектоносіїв старшого віку відзначимо, зокрема, шепелявість, неправильну артикуляцію звуків [с] і [з], які виникають через дефекти в будові щелеп і зубів або недоліки слуху, що не дає змоги контролювати власне мовлення; гугнявість, патологічна зміна тембру голосу та неправильне вимовляння звуків, зумовлене вадами піднебінно-глоткової зависи, викривленням носової перегородки. Часто в людей старшого віку внаслідок ослаблення рухових функцій мовленнєвого апарата утруднюється артикуляція окремих звуків (зокрема [р], [ш], [ж] та ін.). Безперечно, мовлення таких діалектоносіїв не буде інформативним в експериментально-фонетичних студіях. Але спілкуючись із представниками конкретної говірки, виявляємо людей старшого віку (від 70 років), мовлення яких виразне, яскраве, з чітким і правильним артикулюванням звуків.

Записуючи матеріал для експериментально-фонетичного аналізу діалектного мовлення, потрібно вибирати інформантами представників говірки, які (за визначенням діалектологів) мають генеалогічне коріння в обраній для дослідження місцевості, проживають у ній без тривалого від'їзду, ізольовані від діалектоносців інших говірок; не мають професійної (вищої або середньої спеціальної) освіти; і (що важливо для фонетистів) є гарними оповідачами, не ніяковіють перед мікрофоном, мають бажання спілкуватися на різноманітні теми, відверті та незамкнуті під час розмови; а також мають чітку дикцію, зрозуміле бездефектне мовлення, яке можна легко розшифрувати.

Дослідження діалектів будь-якої мови починають із записів говіркового мовлення, які пізніше представляють як затранскрибовані тексти й описують відповідно до мети та завдань конкретних студій. Отже, ще одне важливе питання – своєрідність представлення або, точніше, відтворення діалектного мовлення.

Доброю традицією стало унаочнення збірок текстів дисками зі звуковими файлами, які дублюють надруковане або доповнюють його новим матеріалом. Щодо письмового представлення діалектних оповідей (зокрема, зразки діалектних текстів у статтях і додатках до дисертацій або в окремих збірниках) помічено, що найчастіше затранскрибовані монологи не відтворюють реального мовлення діалектоносія на рівні його сегментування, а є більшою або меншою мірою відредагованими варіантами діалектної розповіді.

Спостережено, що членування діалектних монологів ґрунтується насамперед на врахуванні смислових зв'язків у монологіях та орієнтацію авторів на знання про основи сегментування писаного тексту. Адже відомо, що в кодифікованому усному мовленні (зокрема під час читання й виголошення підготовлених виступів) існує взаємозв'язок між синтаксичним і фонетичним членуванням. Однак важливо пам'ятати, що діалектне мовлення – це явище спонтанне, його граматики в широкому розумінні суттєво відрізняється від граматики писаного тексту. У діалектних оповідах зв'язок між синтаксисом, пунктуацією та паузами (як найважливішими маркерами членування) набагато складніший, ніж у кодифікованому усному тексті; це виявляється передусім в асиметрії синтаксичного й комунікативного членування. Унаслідок одночасності й синхронності процесів обдумування, планування й продукування мовлення кореляція *зміст – форма* часто порушується, окремі сегменти мовлення не пов'язані чіткими формально-граматичними зв'язками (межі фраз / синтагм «розмиті»), їхнє просодичне оформлення не має однозначних делімітативних ознак).

Якщо в літературному підготовленому мовленні межі інтонаційного членування (і місця появи пауз) усередині фрази переважно збігаються з межами частин складного речення й синтаксично пов'язаних груп усередині простого, то особливість синтагмоподілу діалектного мовлення зумовлює головна ознака такого різновиду загальнонаціональної мови – спонтанність, що виявляється в породженні тексту в момент говоріння, одночасності мисленнєво-мовленнєвих процесів, коли мовець не має достатньо ні часу, ні можливості для попереднього докладного обмірковування думки.

У діалектній оповіді можуть функціонувати самодостатні однослівні синтагми / фрази зі службовими словами (*і, а, от, так, ось, ну*) та дуже довгі

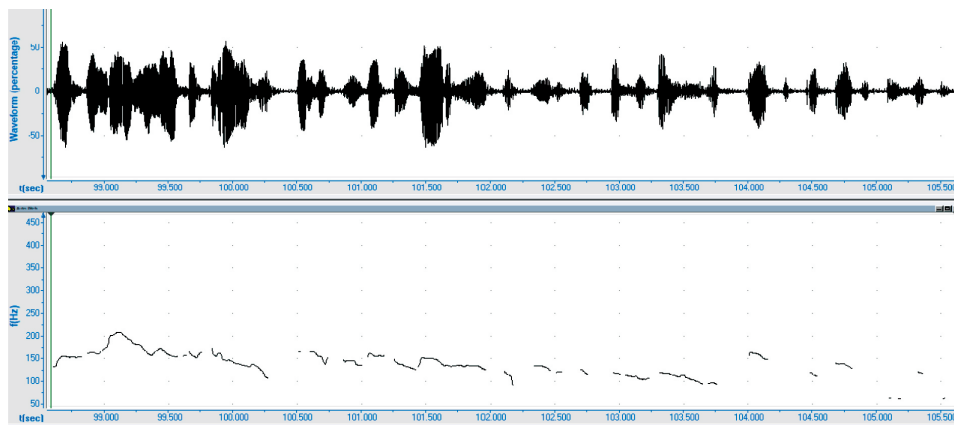

Рис. 1. Фрагмент мовлення: / *йак і нін'і наш україінец' піде служіти ў армію послужит дес там на Дэл'н'ем Восток'е приходит та й ўже тут* / (Трк)

конструкції, що часом містять кілька частин складного речення або кілька окремих простих речень: / *йак і нін'і наш україінец' піде служіти ў армію послужит дес там на Дэл'н'ем Восток'е приходит та й ўже тут* / ну н'іхтó не пон'імáйу н'ікák не мо ўже мáмі говорит то / (Трк); ну / і вони пришли / і /м/ бáт'кові сказáли шоп подпíсáвс'а ну він же ж ни мiг та рукá йакá // (Гр); ну /е/ ну а ти де с'і ту вз'éла / йой кáже там мен'і / отўтка бáбц'а йе зо мноў кáже алé ўни ми над'ўгáли очи таї не вiджу // (Мл); таї там йакіс' примóви кáу шо / абї /е/ так йа с'і ў ц'ім жiт'і купáйус' би так хлóпец до мéне пристáв би так менé л'убiв йаг би йа до цéго жiтá с'і тул'éйу / так йа говор'у ў т'ім жiт'і // (Бб). Інструментальний аналіз підтверджує, що і однослівні, і багатослівні сегменти мають виразні цілісні інтонаційні контури, а отже є одним неподільним фрагментом мовлення (див. рис. 1).

Брак часу для обдумування спричиняє, з одного боку, тривіальне оформлення фрази, примітивізм та клішованість мовлення, часто заважає знайти найоптимальнішу, відшліфовану форму висловлювання. З другого боку, вибір мовленнєвих засобів полегшують процеси високої автоматизації застосування лексичних, граматичних і фонетичних засобів.

Необхідно пам'ятати, що діалектне мовлення структуроване не так, як підготовлене або читаний текст, межі окремих мовленнєвих елементів часто нечіткі, розмиті, тому таку оповідь можемо схарактеризувати як послідовність семантично значущих і акустично відокремлених блоків, пов'язаних між собою вільним (із семантичного та синтаксичного боку) зв'язком під час переривчастого, розірваного мовлення, або ж тісним зв'язком – під час плинного, логічного усного мовлення (див. попередні приклади). Підґрунтям синтагматичного членування є орієнтація на семантично-паузальну основу (див. докл. Вербич 2015; 2017).

У логіко-семантичній структурі діалектного монологу може бути чимало обмовок, самовиправлень, еліптичних конструкцій, спостерігаємо перебудову

щойно висловленої думки, невиправдане багатослів'я, не досить чіткі синтаксичні конструкції, появу чималої кількості слів-зв'язок, повторів, конструкцій-кліше, слів-паразитів, надмірну кількість вигуків, вагання під час пошуку потрібного слова: / і *да́жи йа ка́жди год із /и-и/ сво́ю хаз'а́йко́ю / у город'і с шу /e/ каза́ли шо ў нас / не расту́т там каву́ні / а йа ка́жди год сади́ сад м'і сад'і /e/ сад'і́л'і з ж'і́нко́ю / і / на два́цат' с'о́ме /e-e/ с'інт'абра́ / це наші пр'істо́л'ні прáзн'ік / Здв'і́ж'ен'е / от / ў нас с'і́гда каву́ні бу́лі св'і́жійе // (ТЛ); / і ка́жут та диті́на /e/ ма́ма / йійі т'і диті́н'і дайе́ грóші та й ка́же / то д'і́учинка́ бу́ла / йой ти мо /e/ йак ти с'а назива́йеш а вона́ ка́же / та йа так і так с'а назива́ю // (Мл); / і мо́чи'мо там ужé тійе / ко'но́пл'і / ко'но́пл'і мо́чи'мо / мо́чи'м ко'но́пл'і / при-клада́юм ус'аким бур'яно́м / н'е бур'яно́м / а /e/ кал'ч'ем / шоб' о́ні н'е збу́н'ували́ / (Рд). Діалектологи, транскрибуючи оповіді, часто пропускають, не фіксують такі елементи, хоча саме вони є надійними ознаками кваліфікації усного тексту як спонтанного.*

Під час експериментально-фонетичного аналізу ми встановили, що синтагмо-поділ, маркером якого є граматична (здебільшого реальна) пауза, зафіксована в передбачуваному місці на межі окремих синтаксичних одиниць, частин складного речення, переважає насамперед у тих сегментах мовлення, де діалектоносій розповідає про буденні речі, побут, господарство, історію населеного пункту, звичаї, обряди тощо: / *йаг ўже́ підросла́ / і / ході́ла ўже́ ў колго́сп на робо́ту / і /eу/ возі́ли йа́кос' допі́р на́й так ни вмі́ю / а то с кін'ми / вес' час бу́ла / і возі́ли зирно́ // (Гр); / зго́да так с'и начина́йе / с кіл'кина́ц'ат'о́х чолові́ків / і на т'і зго́ді / йе й горі́лка / йе за́куска / і пита́йут' / за по́ле // йаки́чо́ тазда́ замі́жний / кусо́чки то́йі землі́ побі́л'ше да́сц' / то хоч д'і́учина́ й пога́на та́й відда́сц' // а коли́ / а коли́ по́л'а ме́ни'е то́йі землі́ / то д'і́учину́ і гарн'ішчу́ трудн'ішч'е відда́ти // (Нб); / Акришо́ра пото́му-у / назива́лас'е / шчо /ум/ ц'а р'ічка́ Акра́ / то йе Акра́ р'ічка́ ц'а / і по т'і́ р'іц'і́ пішла́ на́зва / Акришо́ра // (Бб). Інтонацію таких фрагментів аудиторі кваліфікують як унормовану, чітку, плавну. Відповідно, і такі затранскрибовані уривки мають найменше відхилень від запису-оригіналу під час відтворення членування.*

Розповідь про особливо значущі для діалектоносія події підвищує рівень експресії оповіді, що спричиняє збільшення кількості семантичних (психологічних, видільних, емоційних, емпатичних) пауз і, відповідно, дрібніший поділ фрази на синтагми. Крім цього, підвищення експресивності тексту або його фрагментів часто зумовлює появу відрізків мовлення, які не можна однозначно співвіднести з синтаксичними одиницями – реченням, словосполученням, і схарактеризувати як змістово завершені через наявність гезитаційних явищ (еліптичних конструкцій, повторів, уточнень, пауз вагання), що руйнують смислову та фонетичну єдність тексту: / а / участко́ві / ў нас бу́ў / ніт час /ви-ев/ ві́йні / чо́го він де оста́вс'а шо він тут ў сел'і́ / і до одної́ ўдові́ він так йак то / приста́ў / ну л'іт йо́му мо́же бу́ло / до підис'ати́ такі́й д'а / ну со́рок п'ят' ота́кий во / ну не мо́жу наві́т' йа то́бі на ко́го сказа́ти йа́кий був з здо́ / такі́й плечі́стий здо́ровий д'а́д'ко / на н'о́го т'і́ко бу́ло подиві́тис'а / то то ў́же / ну н'ічо́го ў сві́т'і ў́же так не бо́йла́с'а йак то́го участко́вого зда́вало́с'а шо то ў́же бу́дут' бі́ти там не зна́ти шо / і він так поза́д'і сто́йіт' / ді́виц'а на то́йе ўс'о // (Гр); / а сі́л'

у нас поїавілас'а / знайшли л'уде /е/ у /и/ під л'ісами / під горами / де течут /е/ нори / і т'і нори /е/ значіт омиваїут /е/ омиваїут значіт це так називаїес'а / с'іл' така /е/ каміанá / а ў нас називаїут руб // (ВК). Саме в таких випадках діалектологи найчастіше «по-своєму» сегментують оповідь, орієнтуючись не на реальне інтонаційне оформлення звукового фрагмента, а підлаштовуючись під свої знання про членування читаного тексту.

Отже, кожна діалектологічна експедиція з метою фіксації матеріалу для експериментально-фонетичних студій передбачає кілька етапів. Спілкуючись із людьми, варто відзначити для себе «потрібних» мовців (ідеться насамперед не стільки про лексичне, стилістичне багатство мовлення того чи того діалектоносія, скільки про адекватну для подальшого інструментального аналізу вимову).

Безперечно, підбір інформантів потребує опрацювання чималої кількості оповідей для виявлення оптимальних текстів для конкретного дослідження. Найкращою умовою є наявність кількох записів від одного мовця, отриманих тим самим експериментатором упродовж тривалого часу.

Для експериментально-фонетичного дослідження надсегментних особливостей усного мовлення є потреба записувати не лише монологи, але й діалоги як первинну форму реального втілення мови (не про розмову експериментатора та діалектоносія, а про діалоги самих носіїв говірки). До такої роботи варто залучати людей, які самі є представниками записуваної говірки, або ж мати змогу бути присутнім під час бесіди кількох діалектоносіїв. Такі тексти зібрати складніше, ніж розповідь-монолог, але в інформативному плані вони значно цінніші для подальшого аналізу, бо дають змогу схарактеризувати мовлення людини з усіма його лінгвальними та позалінгвальними особливостями.

Важливою умовою письмового відтворення реального діалектного монологу чи діалогу є відмова від орієнтації на кодифіковану літературну норму, зокрема редагування діалектної оповіді за зразками писемного тексту.

Скорочення

Бб – с. Бабинопілля Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

ВК – с. Великий Ключів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

Гр – с. Грибовиця Іваничівського р-ну Волинської обл.

Мл – с. Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.

Нб – с. Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

Рд – с. Рудьки Чорнобильського р-ну Київської обл.

ТЛ – Товстий Ліс Чорнобильського р-ну Київської обл.

Трк – с. Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

Література

- Артемов В.А. [Artemov V.A.] (1956), *Экспериментальная фонетика* [*Jeksperimental'naja fonetika*], Москва.
- Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. [Bagmut A.J., Borysjuk I.V., Olijnyk G.P.] (1985), *Інтонація спонтанного мовлення* [*Intonacija spontannogo movlennja*], Київ.
- Белая А.С. [Belaja A.S.] (1984), *Акцентно-ритмическая структура слова в южно-западных говорах украинского языка* [*Akcentno-ritmicheskaja struktura slova v juzhno-zapadnyh govorah ukrainskogo jazyka*], Черновцы.
- Бузинська В.Е. [Buzinskaja V.E.] (1986), *Інтонаційна система (інтонація фрази) в покутсько-буковинському говорі (експериментально-фонетическе дослідження): автореф. дис. ... канд. філол. наук* [*Intonacionnaja sistema (intonacija frazy) v pokutsko-bukovinskom govore (jeksperimental'no-foneticheskoe issledovanie): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk.*], Ужгород.
- Верби́ч Н.С. [Verbych N.S.] (2011), *Фонетичний фонд Інституту української мови НАН України: історія та перспективи розвитку* [*Fonetycznyj fond Instytutu ukraїnskoi movy NAN Ukrainy: istorija ta perspektivu rozvytku*], «Українська мова», № 3, с. 3–8.
- Верби́ч Н.С. [Verbych N.S.] (2015), *Особливості сегментування діалектного мовлення: звуковий текст vs хрестоматія* [*Osoblyvosti segmentuvannja dialektного movlennja: zvukovyj tekst vs hrestomatija*], «Мовознавство», № 5, с. 21–29.
- Верби́ч Н.С. [Verbych N.S.] (2017), *До питання про макросегментацію діалектного тексту* [*Do pytannja pro makrosegmentaciju dialektного tekstu*], «Мовознавство», № 1, с. 57–63.
- Костина Л.Ю. [Kostina L.Ju.] (2006), *Современные носители говора: критерии отбора* [*Sovremennye nositeli govora: kriterii otbora*], [В:] *Русские говоры: вчера, сегодня, завтра*, Тамбов.
- Мартынова Г. [Martynova G.] (2003), *Середньоаддніпряньський діалект. Фонетика і фонологія* [*Seredn'onaddnirjans'kyj dialekt. Fonetyka i fonologija*], Черкаси.

Anna Kostecka-Sadowa

Polska Akademia Nauk w Krakowie

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0002-2287-904X; e-mail: annasadowa@op.pl

Charakterystyka słowotwórcza ekspresywnych nazw człowieka w gwarze polskiej obwodu lwowskiego (wybrane przykłady)

Abstrakt: Przedmiotem artykułu są ekspresywne nazwy osób o wysokim ładunku emocjonalnym, głównie negatywnym. Są to leksemy określające w gwarze polskiej obwodu lwowskiego człowieka próżnego, leniwego, powolnego oraz wolno pracującego. Podstawę materiałową analizy stanowią wyrazy rodzime i pochodzenia obcego, typowe dla tej gwary.

Słowa kluczowe: słownictwo ekspresywne, gwara polska, derywacja sufiksalna, słowotwórstwo.

Abstract: The vocabulary characteristics of expressive human names in the dialect of the Polish Lvov region (selected examples). In the article, the author presents highly emotionally charged names of people with prevailing negative emotions. There are lexemes describing a vain, lazy, and slow man working in the Polish Lvov region. The material basis for the analysis are words of native and foreign origin, typical of this dialect.

Keywords: expressive names, Polish dialect, suffixal derivation, word forming.

System leksykalny zajmuje szczególne miejsce w badaniach dialektologicznych, ponieważ jest zwierciadłem kultury materialnej i duchowej użytkowników gwary, ukazuje procesy osadnicze i wzajemne przenikanie się grup etnicznych, kulturowych i religijnych. Gwara, tak jak i język ogólny żyje, rozwija się, zmienia, a zasób leksykalny często się wzbogaca poprzez przejmowanie słownictwa z innych gwar i języków. Widoczne to jest zwłaszcza na pograniczach kraju, gdy wyrazy obce przenikają do gwar, dopasowują się do systemu gwarowego i funkcjonują na zasadzie neutralnego słownictwa. Do dziś gwara polska w obwodzie lwowskim dla badanych mieszkańców jest pierwszym językiem ojczystym, w którym z wyrazami rodzimymi – polskimi, przeplatają się leksemy ukraińskie, czasem rosyjskie.

Gwary stanowią jedną z najbardziej reprezentatywnych odmian polszczyzny mówionej, są wdzięcznym polem do badań ekspresywnego słownictwa, ponieważ ich cechą charakterystyczną jest większa różnorodność środków językowych wykorzystywanych do tworzenia nazw ekspresywnych niż ma to miejsce w języku literackim. Język określonej społeczności charakteryzuje się bogactwem środków językowych służących

do wyrażania emocji, dlatego często zauważa się również pewną spontanność¹ w tworzeniu nowych znaków językowych.

Sposoby ewaluacji oraz potęgowania emocji, jakie niosą ze sobą wyrazy ekspresywne, są zależne od systemu wartości wyznawanego przez określoną społeczność. Silne zabarwienie pejoratywne zawierają określenia tych sfer życia, które stanowią ważne aspekty dla danej wspólnoty językowo-kulturowej. W wypadku tradycyjnego środowiska wiejskiego najistotniejszymi, a zarazem najbardziej rozbudowanymi obszarami są praca, rodzina, postawa wobec innych ludzi, zasady etyczne, religia. Stosunek człowieka do tych właśnie dziedzin życia jest wnikliwie obserwowany i oceniany, szczególnie w zwartych społecznościach. Jak wykazał Stanisław Grabias najczęściej w tych ocenach pojawiają się ekspresywizmy nacechowane negatywnie: „formacje pejoratywne stanowią najliczniejszą grupę wyrazów emocjonalnie nacechowanych” (Grabias 1978, 95).

Literatura dotycząca zagadnienia leksyki ekspresywnej jest bogata. Problematyką ekspresji językowej zajmowali się m.in. wspomniany Stanisław Grabias (1978; 1981), Artur Rejter (2006; 2008) czy Anna Kowalska (1983; 1993; 2001). Wielu badaczy zgodnie potwierdza, że w gwarach przeważają wyrazy ekspresywne o ujemnej konotacji (Kąs 1994; 2002; Wojtkiewicz 2005; Janiga 2016; Marciniak-Firadza 2017; i in.). Piętnowane są określone zachowania i postawy, np. lenistwo, niezaradność, gadatliwość, pijaństwo itp. Obok częstych formacji nazywających cechy, takie jak plotkarstwo i niechlujność, wiele nazw dotyczy osób, które charakteryzuje powolność czy skłonność do rozpusty.

Celem artykułu jest pokazanie, że walor emocjonalny nadają wyrazom zarówno ujemnie wartościujące podstawy z neutralnym formantem, jak i ujemnie wartościujące podstawy z ujemnie nacechowanym formantem.

Omawiane derywaty to nazwy określające człowieka próżnego, leniwego, powolnego oraz wolno pracującego w gwarze polskiej obwodu lwowskiego (na przykładzie wybranych punktów badawczych).

Eksplorowanym terenem były wsie Czyszki, Krysowice oraz Trzcieniec leżące w rejonie mościskim obwodu lwowskiego, w których Polacy stanowią ok. 15–20% wszystkich mieszkańców. Dynamikę przemian w funkcjonowaniu języka polskiego na tym terenie należy rozpatrywać poprzez analizę zmian społeczno-kulturowych². Obecnie język polski wśród mieszkańców badanych miejscowości pełni rolę języka domowego, jest sposobem komunikowania się społeczności polskiej. Jako kod oficjalny występuje w lokalnych instytucjach i placówkach polskich. Polskojęzyczni mieszkańcy są przeważnie dwu- i trójjęzyczni. Taka sytuacja powoduje, że ich polszczyzna podlega nieustannym wpływom języków ukraińskiego i rosyjskiego, a także gwar ukraińskich.

¹ Anna Kowalska uważa, że ekspresja językowa jest procesem żywym i spontanicznym związanym z czasem. Leksyka gwarowa jest źródłem materiału do badań procesów językowych zarówno współczesnych, jak i dawnych. Zdaniem autorki szczególnie bogaty materiał dają nazwy człowieka charakteryzującego się pewnymi cechami fizycznymi i psychicznymi odbiegającymi od ogólnie przyjętych zasad i norm (Kowalska 2001, 291–308).

² Po drugiej wojnie światowej funkcję języka urzędowego, który dominował we wszystkich sferach życia mieszkańców, jak i po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę w 1991 roku jako oficjalny język państwowy, przyjął język ukraiński.

Wspomniane wpływy występują systemowo u wszystkich mówiących, gdyż włączanie tych cech do języka polskiego odbywało się w ciągu wielowiekowego kontaktu z ukraińskim otoczeniem językowym. Języka polskiego młodzież uczy się w szkole polskiej w Mościskach i Strzelczyskach. W pielęgnowaniu i utrzymywaniu polszczyzny niebagatelną rolę odgrywa Kościół katolicki.

Materiał, który poddałam analizie, zebrałam drogą indywidualnych rozmów, co umożliwiło pozyskanie poświadczeń w sytuacji mniej formalnej, w nieskrępowanym toku wypowiedzi w gronie najbliższych. Nieoficjalny kontakt z rozmówcami skłonił informatorów do swobodnego posługiwania się słownictwem nacechowanym emocjonalnie. Badaniem objęłam polskojęzycznych mieszkańców wsi, kierując się m.in. kryterium wiekowym, w obrębie którego wyróżniłam trzy pokolenia: starsze – informatorzy urodzeni w latach 1946–1970, średnie – urodzeni w latach 1971–1995, młodsze – urodzeni w roku 1996 i później³.

Interpretując mowę badanych Polaków, sięgałam do normy języka ogólnopolskiego, stanowi on wzorzec w określonych sferach życia (kościół, szkoła). Natomiast, podejmując się próby wyjaśnienia osobliwości występujących w mowie moich respondentów, niezbędna okazała się znajomość języka ukraińskiego, zarówno literackiego, jak i lokalnych gwar ukraińskich, oraz literackiego języka rosyjskiego.

Zebrany materiał tworzący krąg semantyczny dotyczący nazw człowieka jest jedną z najbogatszych klas znaczeniowych pod względem liczebności. Przedstawia ludzkie cechy fizyczne oraz psychiczne, odzwierciedla charakter stosunków międzyludzkich przejawiający się w określeniach nazywających człowieka, jego sposób zachowania. Leksyka zawarta w tym polu ma charakter wartościujący, informuje o tym, jak były postrzegane pewne cechy czy zjawiska. Halina Pelcowa uważa, że

[i]stota zmian na wsi tkwi przede wszystkim w świadomości językowej i wartościowaniu gwary. Świadomość językowa przejawia się w odbiorze otaczającej rzeczywistości i w stosunku do własnej gwary, sprowadzającym się najczęściej do wyzbywania się zjawisk gwarowych, zaś wartościowanie prowadzi do wariantywności i używania często zamiennie różnych cech gwarowych i właściwości ogólnopolskich (Pelcowa 1998, 109).

Liczba słownictwa emocjonalnego w gwarach jest znacznie większa niż w polszczyźnie ogólnej, potwierdza to Anna Kowalska, pisząc, że „wspólną cechą tendencji odróżniających gwary od języka literackiego jest ogromna przewaga formacji ekspresywnych w gwarach. Ekspresja językowa odgrywa bowiem w dialektach rolę nieporównanie większą niż w języku literackim (pisanym)” (Kowalska 1983, 69), gdyż „dialekty charakteryzują się większą spontanicznością procesów językowych, a także większą różnorodnością środków językowych służących powstawaniu nazw ekspresywnych niż język literacki” (Kowalska 1993, 129).

³ W artykule zróżnicowanie pokoleniowe informatorów odpowiada podziałowi zaproponowanemu przez Jerzego Sierociuka. Poznański dialektolog wyróżnia pięć grup wiekowych respondentów: pokolenie I – urodzeni przed rokiem 1920; pokolenie II – urodzeni w latach 1921–1945; pokolenie III – urodzeni w latach 1946–1970; pokolenie IV – urodzeni w latach 1971–1995; pokolenie V – urodzeni w roku 1996 i później (Sierociuk 2003, 131–136).

Na podstawie zgromadzonych ekspresywizmów można dokonać m.in. dokładnej analizy tego materiału i charakterystyki badanego obszaru w perspektywie aksjologicznej. Jest to przede wszystkim próba zastanowienia się nad tym, jakie zjawiska i cechy są piętnowane w omawianych ekspresywizmach osobowych – dzięki temu można wnioskować, jakie wartości są kulturowane. Szczególnie bogaty materiał przynoszą nazwy dotyczące zachowania człowieka, ocena bowiem wszystkiego, co dzieje się w sferze kontaktów międzyludzkich, odzwierciedla naturę człowieka, a ta wyrażana jest za pomocą odpowiednich środków językowych. Emocjonalność sprawia, że ludzie wciąż poszukują dla siebie właściwych środków ekspresji – w poszczególnych społecznościach nadal możemy odnaleźć osoby, które za sprawą pewnych indywidualnych cech i przypadłości są piętnowane lub wyróżniane z obrębu wspólnoty. Wyraźne wartościowanie najlepiej jest widoczne zwłaszcza na wsi, gdzie wszyscy się dobrze znają, tam najbardziej widać skłonność do potępiania czynności nieakceptowanych w społecznościach wiejskich, a wywołujących w mówiącym irytację, zniecierpliwienie, niechęć czy nawet zazdrość.

Słownictwo ekspresywne badanych mieszkańców jest bardzo zróżnicowane. W jego obrębie mieszczą się leksemy wspólne z polszczyzną ogólną, ogólnogwarowe oraz typowe dla badanych okolic. Materiał porównywałam ze *Słownikiem języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (SJPD). Najbardziej krytykowanymi ludzkimi wadami są lenistwo i próżniactwo⁴, a największa liczba negatywnych określeń dotyczy właśnie ludzi próżnych i leniwych, gdyż dla człowieka ze wsi najważniejszy jest stosunek do pracy. Pracowitość jest cenną cechą osobowości, ponieważ praca karmi, zabezpiecza materialnie, określa socjalną wartość człowieka w społeczeństwie, zaś zamiłowanie do niej stwarza warunki do normalnego życia w realiach wiejskich.

Wśród zebranych leksemów znalazły się następujące przykłady określeń człowieka próżnego, leniwego: *basalyk* ‘człowiek próżny, nicpoń’⁵, *chanyga* ‘człowiek leniwy’, *darmojad* ‘darmozjad’, *gnój*, *gnójarnia*, *hultaj* ‘próżniak, leniuch’, *hultajka* ‘kobieta próżna, leniwa’, *ladaszczota*, *ladaszczy*, *lenciaj*, *lenciajka*, *nierobiaga*, *nieudałota* ‘człowiek nieudolny’, *niezdałota*, *zgnilak*.

Wśród najliczniejszych nazw o negatywnym ładunku emocjonalnym wyróżniają się określenia dotyczące ludzi, którzy odznaczają się sprytem, podstępnością czy niegodziwością, np.: *balamuta*, *balamutnik* ‘człowiek szerczący zamęt, krętacz’, *brodiaga*, *brodziaga* ‘nicpoń, łajdak, włóczęga’, *cham*, *chamidło*, *chamiota*, *chamisko*, *chamiuga*, *chamiuk*, *chytrus*, *chytrusisko*, *chytrun*, *chytriec*, *chytroch* ‘człowiek podstępny, przebiegły’, *chytrocha*, *chytrula* ‘kobieta podstępna, przebiegła’, *dranisko*, *maniciel* ‘mężczyzna tumaniący, oszukujący kogoś’, *manicielka* ‘kobieta tumaniąca, oszukująca kogoś’, *machłowacz*, *motacz*, *motaczka*, *naglec*, *niegodnik*, *niegodzaj* ‘niegodziwiec, łotr’, *niegodzajka* ‘kobieta niegodziwa’, *pakośnik* ‘człowiek robiący coś na złość’, *podlec*, *podluka* ‘człowiek podły’, *weredun* ‘człowiek dokuczliwy’ też ‘krętacz’, *zabijaka*, *zawadiaka*, *zapięka* ‘człowiek dokuczliwy’.

⁴ Podobne zjawisko zaobserwowała również Iwona Wojtkiewicz (2005), analizując semantyczno-kulturowy obraz świata w dziewiętnastowiecznym *Słowniczku gwary augustowskiej* Aleksandra Osipowicza.

⁵ Definicje wyrazów podaję w wypadku doprecyzowania znaczenia.

W gwarach polskich piętnowana jest również nieudolność człowieka, poświadczono wiele nazw dotyczących człowieka niezaradnego, niezdarnego, powolnego. Znajduje to odzwierciedlenie w różnych środkach językowych. Służą temu procesy semantyczne, a mianowicie metonimia czy metafora, które pozwalają na wyrażanie negatywnych emocji, np.: *babracz, babraczka, babrała, babraniec, dłubacz, dłubaczka, dłubaniec, gmyracz, gmyraczka, gmyrała, gmyraniec, gmyranka, grzebacz, grzebaczka, grzebajło, guzdracz, guzdraczka, guzdrała, guzdrajka, guzdrajło, mentoła, mamrak, rozkaraka* ‘człowiek niezdarły’.

Szereg synonimów o negatywnym ładunku emocjonalnym dotyczy ludzi, którzy pracują wolno i niedbale: *papracz, papraczka, papraniec, popapraniec, partacz, partaczka, partoła, popyrtaniec, partolec, ślamazara, ślamazarnik, lewak, lewsza*.

Daje się zauważyć, że przytoczone tu elementy znaczeniowe budujące ekspresywną wartość derywatów są w większości zawarte w tworzących je podstawach słowotwórczych i formalnych wykładników. W płaszczyźnie stylistycznej wyrażanie zawartości emocjonalnej jest konotowane nie tylko przez formant, ale i przez wyraz podstawowy, kontekst (Grabias 1981, 171). Wiele podstaw stało się fundamentem do utworzenia różnych derywatów, których pejoratywne zabarwienie wynika z ujemnego znaczenia leksykalnego owych podstaw. Większość nazw to derywaty oparte na podstawach czasownikowych występujących w polszczyźnie ogólnej i gwarach, np. *babrać* ‘pracować wolno, źle i niedbale’, *brodzić, chamieć* (SJPD, posp.), *chytrzyć, dłubać* ‘pracować wolno’, *gmerać, grzebać, guzdrać się, motać, paprać, partaczyć, partolić*; gwarowe: *mamrać, ślamazarzyć, podlić* ‘czynić kogo podłym, upadlać, hańbić’ (SJPD, przestarz.), i in. Dochodzą tu też podstawy, które są zapożyczone z języków wschodniosłowiańskich, jak: *naglić* ‘być podłym’ z ros. *наглеть*, *ledaszczy* ‘lenić się’ z ukr. *ледацїму*, *pakościć* ‘robić szkodę, krzywdę’ – z ukr. *пакостїму*, *weredzić* ‘psuć, dokuczać’ – z ukr. *впередїму*. Część wyrazów stanowią spolszczone głównie pod względem fonetycznym czy morfologicznym zapożyczenia z języków obcych. W niektórych wypadkach mogą to być też zapożyczenia całego wyrazu, np. *brodiaga, brodziaga* – ros. *бродяга, чаныга* – ukr. pot. *хануґа, chytrun* – ukr. *хитрун, chytriec* – ros. *хитрец, darmojad* – ros. *дармоед, ladaszczy* ‘człowiek leniwy’ – ukr. *ледацо, lenciaj, lenciajka* – ros. *лентяй, лентяйка, lewsza* – ros. *левша, naglec* – ros. *наглец, niegodzaj* – ros. *негодяй, podlec* – ros. *подлец, podluka* – ros. *подлюка, weredun* – ukr. *впередун*.

W zgromadzonym materiale pojawiają się leksemy utworzone przez przyłączenie formantów emocjonalnie neutralnych oraz nacechowanych ujemnie, które zazwyczaj zestawia się z ujemnie nacechowaną podstawą.

W tej grupie mamy formacje, które są wynikiem połączenia takiej ujemnie nacechowanej podstawy z formantami wielofunkcyjnymi emocjonalnie neutralnymi. Wśród derywatów rzeczownikowych zwracają uwagę liczne nazwy z produktywnymi w gwarze formantami tego typu, np. z sufiksem *-acz*: *babracz, dłubacz, gmyracz, grzebacz, guzdracz, machlowacz, motacz, papracz, partacz*, i jego żeńskim odpowiednikiem *-aczka*: *babraczka, dłubaczka, gmyraczka, grzebaczka, guzdraczka, motaczka, papraczka, partaczka*; sufiksem *-ak*, np.: *lewak, mamrak, zgnilak*; sufiksem *-ec*: *babraniec, chytriec, chuliganiec, dłubaniec, gmyraniec, naglec, podlec, papraniec, popapraniec, popyrtaniec, partolec* wraz z jego żeńskim ekwiwalentem *-anka*: *gmyranka*.

Nie brak ekspresywnych formantów słowotwórczych, które łączą się z ujemnie nacechowaną podstawą, np. *-ajło*⁶: *grzebajło, guzdrajło*; *-ala*: *babrała, gmyrała, guzdrała*; *-aka*⁷: *rozkaraka, zabijaka, zawadiaka*; *-aga, -yga, -uga/-uka*: *brodziaga, nierobiaga, chanyga, chamiuga, podluka*; *-idło*: *chamidło*; *-isko*: *chamisko, chytrusisko, dranisko*; *-och*⁸, *-ocha*: *chytroch, chytrocha*; *-ola*: *mentola, partola*; *-ota*: *chamiota, ladaszczota, nieudałota, niezdałota*; *-uk*⁹: *chamiuk*; *-ula*: *chytrula*; *-un*¹⁰: *chytrun, weredun*.

Na badanych terenach często występuje zjawisko wariantywności słowotwórczej. Dotyczy ona jednej lub kilku wsi oraz pojawia się w wypowiedzi jednego informatora. Halina Pelcowa wyróżnia trzy typy wariantywności: 1) wariantywność regionalną „zachodzącą w obrębie regionu, rozumianego jako jednostka terytorialna, odpowiadająca obszarem zasięgowi dialektu lub zasięgowi mniejszego terytorium mieszczącego się w obrębie dialektu, a odpowiadającego obszarowi kilku lub kilkunastu wsi” (Pelcowa 2001, 76); 2) wariantywność lokalną lub wewnątrzgwarową „o zasięgu wąskoterytorialnym, odpowiadającym zasięgowi gwary w obrębie jednej miejscowości” (Pelcowa 2001, 75); 3) wariantywność kontekstową, warunkowaną idiolektalnie, pojawiającą się w wypowiedziach jednego informatora (Pelcowa 2001, 75).

Mamy zatem następujące szeregi przykładów: *lewak, lewsza; ślamazara, ślamazarnik; podlec, podluka; balamuta, balamuciarz, balamutnik; dłubacz, dłubaczka, dłubaniec; niegodnik, niegodzaj, niegodzajka; grzebacz, grzebaczka, grzebajło; babracz, babraczka, babrała, babraniec; guzdracz, guzdraczka, guzdrała, guzdrajka, guzdrajło; gmyracz, gmyraczka, gmyrała, gmyraniec, gmyranka; cham, chamiuga, chamidło, chamiota, chamiuk, chamisko; papracz, papraczka, papraniec, popapraniec; partacz, partaczka, partola, partolec; chytrus, chytrusisko, chytrun, chytriec, chytroch, chytrocha, chytrula*.

W mowie jednego informatora zanotowałam następujące przykłady: *Tak mamy tu takigó chama, co nic a nic ni robi. Tu tyn chamiuga jeszcze babi swojij kradni co moży i z chalupy wynosi, toż to chamiota dópieró*. Już w samym leksemie *cham* zawarty jest obelżywy stosunek do adresata, jednak kolejne synonimy *chamiota, chamiuga* wskazują na chęć wzmocnienia ich słowotwórczego znaczenia kategoriałnego związanego z semantyką lekсыkalną. Podobnie jest z kolejnymi przykładami: *Z niegó tó niezły chytrus, tyn chytrun raz wziół żyłazne óbronzcze i udawoł, ży to zy złota*

⁶ Wyrazy z tym przyrostkiem występują w mowie potocznej, lecz w języku polskim tworzą nazwy środków czynności.

⁷ Formant ten jest pochodzenia ruskiego, w SJPD występuje w kilku wyrazach będących genetycznie rutenizmami, ale motywującymi się na gruncie polskim – *hulaka, zawadiaka*, oraz w dwóch rodzimych nazwach wykonawców czynności z nacechowaniem ekspresywnym – *zabijaka, rozrabiaka, biedaka*.

⁸ Formanty *-och, -ocha, -ucha* są mało produktywne w języku polskim. Pełnią one funkcję ekspresywną od stosunku niechętnego poprzez rubasność aż do sympatii i pieśczętliwości (Grzegorzcykowa, Puzynina 1979, 90–93).

⁹ W SJPD występuje 9 wyrazów nacechowanych regionalnością, są to nazwy istot młodych z odcieniem lekceważenia.

¹⁰ Sufiks ten nie jest produktywny w języku polskim, gdzie jest on najczęściej nacechowany ekspresywnie z wyjątkiem podniosłych, np.: *zwiadun, piastun*, czy neutralnego *opiekun*. W wyżej wymienionych formacjach jest on pożyczką wschodniosłowiańską.

białego, tak chytrusisko tym wszystkim udowodniol... Podlec to z tego chłopca, żyby taki podluka si znalazł, jedyn jedyny z całej wsi.

Oprócz wariantowości słowotwórczej w badanej gwarze występuje zjawisko oboczności leksykalnej derywatów odrębnych etymologicznie odnotowanych w jednej miejscowości. Za Jerzym Sierociukiem za wyrazy oboczne uznają jednostki leksykalne motywujące derywaty o wspólnej wartości kategorialnej, w tym samym znaczeniu realnym oraz należące do jednego typu słowotwórczego (Sierociuk 1990, 169–181). W jednej wsi, w Krysowicach, odnotowałam następujące oboczności: *babraczka // guzdraczka; papraniec // partolec; grzebajło // guzdrajło; gmyrała // babrała // guzdrała; chytriec // naglec // podlec.*

Omówione przykłady reprezentujące cechy charakteru człowieka w większości są utworzone od czasowników opisujących jego zachowanie w poszczególnych sytuacjach. Tworzą one głównie nazwy nosicieli cech, występują w funkcji ekspresywnej wyrażającej lekceważenie. Gwarom właściwa jest większa skłonność do tworzenia form nacechowanych ekspresywnie, gdyż mają większy zasób wyrazów podstawowych i formantów wykorzystywanych w tym celu.

Wymienione w analizie słownictwo określające ujemne cechy człowieka zawiera silny ładunek emocjonalny. Podstawowym środkiem służącym powstawaniu określeń ekspresywnych jest m.in. derywacja sufiksalna. Cechą charakterystyczną derywacji ekspresywnej jest to, że sufiksy mogą derywować formacje od różnych podstaw słowotwórczych. Nazwy ekspresywne powstają za pomocą formantów semantycznie neutralnych oraz tych, które występują w funkcji tworzenia leksemów ekspresywnych.

Polskie gwary kresowe są jeszcze bogatsze o zapożyczenia bądź całych wyrazów, bądź tylko formantów, tak jak to jest widoczne w opisywanym wyżej wypadku. Analiza badanej przeze mnie gwary pokazuje, że stan tego języka jest wynikiem rozwoju procesów zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych – upowszechnienia się wpływów ukraińskich i w mniejszym stopniu rosyjskich. Odnotowane zapożyczenia to słownictwo nazywające oraz charakteryzujące człowieka. Czasem trudno jest odróżnić wpływy obce od zachowanych archaizmów czy wzmacniania własnych tendencji rozwojowych. Wpływy języka ukraińskiego na polszczyznę są wynikiem długiego kontaktu obu języków i bilingwizmu mówiących. U jednych osób te wpływy mają charakter systemowy, u innych występują nieregularnie.

Literatura

- Burska-Ratajczyk B. (2002), *Zmiany słowotwórcze i leksykalne w gwarze jako językowy znak socjokulturowych procesów*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, red. S. Gala, Łódź, s. 65–74.
- Grabias S. (1978), *Derywacja a ekspresja*, [w:] *Studia nad składnią polszczyzny mówionej. Księga referatów konferencji poświęconej składni i metodologii badań języka mówionego (Lublin 6–9 X 1975)*, red. T. Skubalanka, Wrocław, s. 89–102.
- Grabias S. (1981), *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- Grzegorzczkowska R. (1978), *Struktura semantyczna wyrażen ekspresywnych*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław, s. 117–123.

- Grzegorzczkowska R., Puzynina J. (1979), *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Janiga M. (2016), *Ekspresywne nazwy osób w Słowniku gwar polskich Jana Karłowicza*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo*, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa – Łomża, s. 83–96.
- Kąś J. (1994), *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- Kąś J. (2002), *Wizerunek mężczyzny i kobiety w tradycyjnej społeczności wiejskiej (na materiale gwar orawskich)*, [w:] *Różnorodności językowe ofiarowane Prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego Jubileuszu*, red. M. Skarżyński, M. Szpiczakowska, Kraków, s. 101–109.
- Kowalska A. (1979), *Zróżnicowanie słotwórcze gwar Mazowsza i Podlasia*. *Rzeczownik*, t. II, Wrocław.
- Kowalska A. (1983), *Polskie formacje ekspresywne z podstawowym elementem -l- w części sufiksalnej*, „*Studia Linguistica Polono-Jugoslavica*”, 3, s. 67–78.
- Kowalska A. (1989), *Z badań nad mazowieckim słownictwem ekspresywnym (nazwy człowieka, który sepleni)*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia. Metodologia badań językowych*, red. B. Falińska, Wrocław, s. 33–45.
- Kowalska A. (1990), *Ludowe słownictwo ekspresywne a polszczyzna ogólna*, [w:] *Studia Linguistica Polono-Slovaca*, 3: *Dynamika rozwoju słownictwa. Referaty z konferencji w Paszówce, 22–25 VI 1987*, red. J. Reichan, Bratysława, s. 175–181.
- Kowalska A. (1993), *Z badań nad mazowiecką leksyką ekspresywną (nazwy ‘człowieka z wytrzeszczonymi oczami’)*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze*”, 17–18, s. 129–133.
- Kowalska A. (2001), *Studia nad dialektem mazowieckim*, Warszawa.
- Marciniak-Firadza R. (2017), *Leksykalne i słotwórcze zróżnicowanie nazw określających człowieka wolno i niedbale pracującego w gwarach pogranicza małopolsko-mazowieckiego*, [w:] *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku*, red. D.K. Rembiszewska, Warszawa, s. 107–114.
- Pelcowa H. (1995), *Wariantywność leksykalna gwar pogranicza wschodniego Lubelszczyzny*, [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, red. M. Kondratiuk, Białystok, s. 155–166.
- Pelcowa H. (1998), *Zmiany językowe jako problem badawczy współczesnej dialektologii*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódź, s. 105–117.
- Pelcowa H. (2001), *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- Rejter A. (2006), *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*, Katowice.
- Rejter A. (2008), *Stabilność modeli nominacyjnych leksyki ekspresywnej w historii języka polskiego*, „*LingVaria*”, t. III 1 (5).
- Sierociuk J. (1990), *Oboczność podstaw słotwórczych i poświadczenia negatywne w badaniach słownictwa gwarowego*, „*Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*”, t. 36, Łódź, s. 169–181.
- Sierociuk J. (1996), *Budowa wybranych formacji rzeczownikowych – szczególnie nazw miejsc – w gwarach między Wisłą a Wieprzem*, Lublin.

- Sierociuk J. (2003), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. XI, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań, s. 131–136.
- SJPD, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1968.
- Słownik ukrajins'koji mowy*, t. 1–11, red. I.K. Biłodid, Kyjiw 1970–1980, <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> (dostęp: 10.02.2107).
- Wojtkiewicz I. (2005), *Semantyczno-kulturowy obraz świata w dziewiętnastowiecznym Słowniczku gwary augustowskiej Aleksandra Osipowicza*, [w:] *Białostockie archiwum językowe*, 5, Białystok, s. 151–180.

Людмила Рябець

Інститут української мови НАН України

Київ

ORCID: 0000-0003-4829-715X; e-mail: riabetslv@ukr.net

Materialy do osiągnięć leksykografii słowiańskiej

JĘZYK: українська мова;

TYTUŁ: *Мовний портрет села Тюдів*; т. I: *A – M*;

AUTOR / AUTORZY: Марія Голянич; науковий редактор Павло Гриценко;

MIEJSCE i ROK WYDANIA: Івано-Франківськ, 2018;

ISBN: 978-966-668-478-6;

TYP i UKŁAD HASEŁ: алфавітний порядок словникових статей;

BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: словникова стаття містить реєстрове слово, пояснення його значення, ілюстрацію – фрагмент говіркового мовлення, у якому наявне відповідне слово; у словнику використано різні типи ремарок;

UWAGI: праця має структуру словника однієї говірки; говірка села Тюдів Косівського району Івано-Франківської області не потрапила до мереж відомих лінгвістичних атласів, не була представлена в жодному з діалектних словників чи монографічних описів, тому цей словник суттєво удокладнює вже відомі свідчення про гуцульський діалект; для авторки ця говірка є рідною, тому тут відтворено мовлення її батьків, близьких і далеких родичів, односельців кількох поколінь; формат словника дозволив використати текстові ілюстрації різного обсягу, подати розлогі наративи, широко презентувати фразеологію; хоча текст словника не обтяжений деталізованою фонетичною транскрипцією, проте відтворює виразний індивідуальний звуковий портрет говірки; подано широку сполучуваність лексем (особливо дієслів); авторці вдалося зафіксувати й відобразити різноманітні деталі щоденного життя тюдівської спільноти, неповторну локальну культуру гуцульського краю; у додатках уміщено світлини різних років, підписані розлогими транскрибованими текстами.

* * *

JĘZYK: українська мова;

TYTUŁ: *Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя*;

AUTOR / AUTORZY: Укладачі: Л.С. Спанатій, А.П. Супрун, М.Ф. Тимченко, В.П. Токар; за загальною редакцією Л.С. Спанатій; науковий редактор П.Ю. Гриценко;

MIEJSCE i ROK WYDANIA: Миколаїв, 2018;

ISBN: 978-617-534-502-3;

LICZBA HASEŁ: близько 20 000 діалектизмів;

TYP i UKŁAD HASEŁ: алфавітний порядок словникових статей;

BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: словникова стаття містить: реєстрове слово із вказівкою на граматичні особливості та стилістичні риси слова; значення реєстрового слова, що здебільшого розкривається описово наявним у літературній мові відповідником-синонімом, рідше – комбінованим словом, іноді подається детальний опис предмета, явища, обряду тощо; ілюстративний матеріал, дібраний із записів живого мовлення жителів сіл Миколаївської області; вказівку на локалізацію словоформ, яку передано цифровими позначеннями, уживаними в довіднику “Миколаївська область. Адміністративно-територіальний поділ” (Одеса, 1978);

UWAGI: словник укладено за розробленою кафедрою української мови Миколаївського педагогічного інституту програмою для збирання говірок (орієнтиром для укладачів була «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й.О. Дзензелівського), що охоплює всі сфери життя і діяльності людей; збирання лексичного матеріалу тривало понад 40 років; формування українських степових говірок Бузько-Інгульського межиріччя, яке бере початок із XVIII століття, тісно пов’язане з історією заселення краю; основу цих говірок складають середньонадніпрянські говірки із вкрапленням говірок північного й південно-західного наріч; у різний час ці говірки зазнали впливу білоруських, російських, болгарських, частково – німецьких, польських, чеських, грецьких, сербських та інших говірок.

CYRYL

WIRTUALNE MUZEUM HISTORII POZNANIA

- 50 tysięcy obiektów cyfrowych
- fotografie, pocztówki, mapy, plakaty i dokumenty archiwalne ze zbiorów prywatnych i 30 poznańskich instytucji
- cenne materiały źródłowe i edukacyjne dla wszystkich pasjonatów historii
- świadectwa życia społecznego i kulturalnego Poznania od XVIII wieku do PRL

WWW.CYRYL.POZNAN.PL

